

PIENIĄDZ - SYMBOL - WŁADZA - WOJNA wspólne dziedzictwo Europy

Studia i Materiały

Białoruś-Estonia-Litwa-Łotwa-Polska-Rosja-
Rumunia-Słowacja-Ukraina

Pod redakcją:
Krzysztofa Filipowa, Barbary Kuklik

Augustów - Warszawa 2010

Recenzenci:
prof. zw. dr. hab. Michał Klimecki
dr hab. Zbigniew Wawer

Redakcja:
Krzysztof Filipow, Barbara Kuklik

Projekt okładki i opracowanie graficzne:
Barbara Kuklik

Korekta:
Zespół i autorzy

Tłumaczenia:
Autorzy, Krzysztof Filipow, Michał Zawadzki

Publikację dofinansowali:
Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego

NBP
Narodowy Bank Polski

ISBN 978-83-85057-82-6

© Copyright by ZG PTN, Warszawa 2010

Nakład: 300 egz.

Druk: Orthdruk, Białystok, tel. (085) 742 25 17

Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Numizmatycznego oddaje do rąk czytelników materiały z dziewiątej naukowej Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej, która odbyła się w dniach 8-11 września 2010 r. – tradycyjnie w Augustowie.

Przypomnijmy, iż pierwsza konferencja, w 1994 r., poświęcona była wspólnym dziejom pieniądza na Białorusi, Litwie, Polsce i Ukrainie; druga – w 1996 r. – omawiała rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego na przestrzeni dziejów w krajach uczestników konferencji; zaś trzecia – w 1998 r. – przedstawiała mennice między Bałtykiem, a Morzem Czarnym na przestrzeni dziejów. Tematem czwartej – w 2000 r. – był pieniądz pamiątkowy i okolicznościowy, piątej – we wrześniu 2002 r. – były zagadnienia związane z bankami i tezauryzacją pieniądza na przestrzeni stuleci. Tematem konferencji odbytej w 2004 r. był pieniądz i wojna. Kontynuując wątki badawcze pieniądza i ekonomii w Europie Środkowo-Wschodniej, przygotowano we współpracy z Wyższą Szkołą Ekonomiczną w Białymstoku sympozjum poświęcone „Psuciu pieniądza” (2006 r.). Kolejna w 2008 r. konferencja omawiała szeroko pojętą tematykę: „Pieniądz – kapitał – praca”.

Ostatnia dziewiąta konferencja poświęcona została pieniądzwowi, symbolom, władzy i wojnie w szerokim kontekście wspólnego dziedzictwa Europy.

Wszystkie konferencje zasadały się na wspólnocie dziejów pieniądza naszych narodów, jako elementu łączącego poprzez wieki wspólnej historii i gospodarki.

Krąg uczestników naszych cyklicznych spotkań stale się rozszerza – w ostatniej konferencji oprócz uczestników z Białorusi, Litwy, Łotwy, Ukrainy, Słowacji i Rosji wzięli również udział numizmatycy z Estonii i Rumunii oraz badacze dziejów gospodarczych z Europy Środkowo-Wschodniej. Świadczy to o dużej popularności konferencji i potrzebie jej organizacji jako forum wzajemnej wymiany osiągnięć badawczych w dziedzinie numizmatyki, służąc integracji naszych narodów w drodze do Wspólnej Europy. Przyczynia się do tego owocna współpraca naukowa, jak i serdeczne przyjaźnie zawiązywane w toku białostocko-augustowskich spotkań numizmatycznych.

Zarząd Główny

Polskiego Towarzystwa Numizmatycznego

WOJNA TROJAŃSKA W IKONOGRAFII MONET ANTYCZNYCH

Wojna o Troję była jednym z najważniejszych wydarzeń, które wpłynęło na świadomość historyczną i społeczną starożytnych Greków. Wydarzenia opisane w *Iliadzie* i *Odysei* są nie tylko relacją wydarzeń militarnych. Dla Greków upadek Troi wyznacza koniec mitycznej epoki herosów – półbogów żyjących pośród ludzi¹. Zarysowane przez Homera postacie herosów, nieustraszonych wojowników były dla mieszkańców poleis greckich wzorami dzielności i męstwa. W kontekście wojny z Persami wyprawa zjednoczonych Greków przeciw Troi reprezentującej wschodnie wpływy, nabrała nowego znaczenia. Stąd też dzieje wojny trojańskiej oraz bohaterowie walk byli często tematem wizerunków reliefowych, wyobrażeń malarstwa ściennego oraz dekoracji naczyń greckich². Miasta, które przypisywały sobie związek z wydarzeniami opisanymi w eposach homeryckich umieszczały wizerunki bohaterów na pieniądzach wybijanych w lokalnych mennicach. Do motywów inspirowanych wojną trojańską sięgały również społeczności znajdujące się pod wpływem kultury greckiej wzorujące własne emisje na monetach greckich³.

Wiedza na temat wydarzeń spod Troi pochodzi z dwóch źródeł *Iliady* i *Odysei* tradycyjnie przypisywanych Homerowi. Oba dzieła przetrwały w całości, wiadomo natomiast o szeregu innych utworów, które zaginęły lub zachowały się jedynie w streszczeniach: *Kypria* (*Opowieści cypryjskie*), *Etiopida*, *Mala Iliada*, *Ilioupersis*, *Nostoi*, *Telefonia*. Istnieje również szereg utworów opierających się na już znanych relacjach wcześniejszych, między innymi *Dzienniki wojny trojańskiej Diktysa z Krety* w łacińskim przekładzie Lucjusza Septymiusza.

We współczesnej nauce problematyka związana z Homerem jest ciągle dyskutowana. Właściwie jedynie z nakazu tradycji przypisuje się autorstwo obu eposów jednemu poecie o imieniu Homer. Szereg argumentów wskazuje, iż oba utwory zostały skomponowane przez dwie różne osoby⁴ przy czym *Iliada* jest utworem starszym⁵. Poematy zostały zredagowane w znanej nam dzisiaj formie pod koniec VI w. p.n.e. w Atenach za czasów Pizystrata. Natomiast data spisania pierwszych poematów opowiadających dzieje wojny trojańskiej, które bazowały na wcześniejszych przekazach ustnych, jest trudna do ustalenia. Należy przyjąć, iż istniało wiele utworów przekazujących dłuższą, bardziej szczegółową lub skróconą wersję wydarzeń⁶. Zakres chronologiczny, w którym mogły powstać dzieła zamyka się pomiędzy IX w. p.n.e., gdy w Grecji wynaleziono pismo a ok. 680-640 p.n.e. – okresem twórczości Archilocha, który z pewnością znał już utwory Ho-

¹ Hes., *Op.* 110.

² T.H. Carpenter, *Art and Myth in Ancient Greece*, Londyn 1994, s. 195-237.

³ W artykule zostaną omówione monety greckie i emisje wzorowane na mennictwie greckim. Na monetach rzymskich również znajdujemy nawiązania do wojny trojańskiej. Jednakże ikonografia zawarta na emisjach rzymskich pełniła zasadniczo odmienną funkcję społeczną i polityczną, stąd też wymaga oddzielnej analizy.

⁴ M. M. Willcock, *The Search for the poet Homer*, [w:] I. McAuslan, P. Walcot (red.), *Homer*, Oxford 1998, s. 53-64; B. Patzek, *Homer i jego czasy*, Warszawa 2007, s. 39.

⁵ B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia starożytnych Greków*, t. I, Warszawa 1988, s. 123; B. B. Powell, *Homer and the origin of the Greek alphabet*, Cambridge 1991, s. 219-220.

⁶ B. Patzek, *op. cit.*, s. 29-40.

mera⁷. Pewną wskazówką są znaleziska archeologiczne, zwłaszcza odkryte w Pitekusaj naczynie datowane na ok. 730 r. p.n.e. z najstarszą znaną inskrypcją w języku greckim⁸. Napis umieszczony na naczyniu nawiązuje do Nestora, jednego z bohaterów *Iliady*⁹. Na tej podstawie oraz szeregu dalszych analiz źródeł ostrożnie przyjmuje się połowę - koniec VIII w. p.n.e. jako okres spisania eposów homeryckich¹⁰.

W czasach nowożytnych przez długi czas uważano, iż relacjonowane przez Homera wydarzenia są fikcją poetycką. Dopiero prowadzone przez Franka Calverta i później Heinricha Schliemanna badania archeologiczne *tellu* Hissarlik, potwierdziły historyczność Troi. Dalsze systematyczne prace archeologiczne Carla Blegana i Manfreda Korfmanna pozwoliły wyodrębnić na stanowisku szereg poziomów osadniczych, z których faza VI, VII a lub VIIb, w zależności od przyjętych kryteriów, identyfikowana jest z Troją Homera¹¹.

Kolejnym pytaniem, które pozostaje bez jednoznacznej odpowiedzi jest kiedy miała miejsce wojna o Troję. Już w starożytności autorzy spisujący historię nie mieli pewności w jakim okresie doszło do starcia między Achajami a mieszkańcami Troi. Herodot jako pierwszy podaje informacje, które pozwalają datować wydarzenia z *Iliady* na około 1250 r. p.n.e. Kolejni autorzy antyczni między innymi Eratostenes z Aleksandrii, Duris z Samos, Eforos z Kyme, przekazują daty, zamykające się między 1334 – 1134 r. p.n.e.¹². Podobnie współcześni badacze nie są zgodni co do chronologii wojny trojańskiej. Pomimo różnorodnej bazy źródłowej, gdzie zasadniczą rolę odgrywają znaleziska archeologiczne i analiza tekstów Homera, przyjmowany jest szeroki przedział czasowy, oscylujący między 1400 a 1100 r. p.n.e.¹³. Pewniejszy wydaje się okres przed 1200 r. p.n.e. czyli datą kiedy runęły cytadela mykeńskie. Pomimo przeżywania się kultury mykeńskiej w okresie submykeńskim, jest mało prawdopodobne aby Mykeńczycy po upadku głównych centrów władzy nadal dysponowali możliwościami zorganizowania zamorskiej wyprawy wojennej.

Spór o Homera toczy się nadal w literaturze naukowej, jednak starożytni Grecy nie mieli wątpliwości co do istnienia poety. W okresie klasycznym uznawano go za twórcę religii greckiej i pierwszego dziejopisarza. Wierzone, iż wojna o Troję miała miejsce w przeszłości i jest pierwszym wydarzeniem historycznym w dziejach Greków¹⁴. W północno-zachodniej Anatolii, nad rzeką Skamander przetrwała osada Ilion utożsamiane z Troją. Aleksander Wielki, gdy przekroczył Hellespont w 334 r. p.n.e., udał się w to miejsce chcąc złożyć hołd dawnym herosom. Nie miał wątpliwości, iż Ilion to dawna Troja. Odwiedził miejscową świątynię Ateny oraz kurhany wojowników wzniesione nad brzegiem morza, które uważano za miejsce spoczynku Achajów poległych podczas bitew.

Legendarne przekazy o Homerze opisują niewidomego *aojda*, wędrownego śpiewaka i nauczyciela, który miał przekazywać swe pieśni w zachodniej Azji Mniejszej. W okresie III i II w. p.n.e. powstały liczne biografie poety, zawierające różne szczegóły z jego życia. Nie mają one praktycznie żadnej wartości poznawczej i nie potwierdzają istnienia Home-

⁷ B. Bravo, E. Wipszycka, *op. cit.*, s. 123.

⁸ J. Witley, *The Archaeology of Ancient Greece, 1100-300 B.C.*, Cambridg 2001, s. 128-133.

⁹ B. B. Powell, *op. cit.*, s. 207-220; B. Patzek, *op. cit.*, s. 48 – 52.

¹⁰ A. B. Lord, *Homer*, [w:] G. Steiner, R. Fagles (red.), *Homer. A collection of critical essays*, Prentice-Hall 1962, s. 62-78; P. Vivante, *Homer*, Londyn 1985, s. 195-212; B. Bravo, E. Wipszycka, *op. cit.* s.123; O. Murray *Narodziny Grecji*, Warszawa 2004, s. 29-33.

¹¹ P. Vermule, *Priam's Castle Blazing: A Thousand Years of Trojan Memories*, [w:] M. J. Mellink, ed. *Troy and the Trojan War*, Bryn Mawr 1986, s. 83-85.

¹² E. T. Vermule, *op. cit.*, s. 80; E. J. Forsdyke, *Grece before Homer*, London 1956, s. 62-88.

¹³ E. T. Vermule, *Priam's Castle Blazing ...*, s. 77-92.

¹⁴ Hdt. II. 53.2, II. 145.4; Thuc. I. 1-2, 12.4.

ra. Tym niemniej są świadectwem, iż dla współczesnych źródłem Greków był postacią prawdziwą. Według Antypatra z Sydonu siedem miast utrzymywało, że jest miejscem narodzin Homera: Smyrna, Chios, Kolofon, Itaka, Pylos, Argos i Ateny¹⁵.

W większości z tych ośrodków działały zrzeszenia *rapsodów* śpiewaków, którzy uczyli się spisanego tekstu homerowego i przemierzali Grecję recytując utwory z pamięci. Członkowie tych zrzeszeń nazywali siebie *homerydami*, potomkami Homera¹⁶.

Oddając honor poecie miasta te w różnych okresach umieszczały wizerunek Homera na swoich monetach¹⁷. Jako wybitnemu poecie przypisywano mu często boskie lub półboskie pochodzenie. Smyrna, powołując się na przekaz, iż ojcem Homera był bóg rzeki Meles płynącej w okolicach miasta a matką nimfa Kreteis, umieściła wizerunek poety na serii monet¹⁸. Na egzemplarzach datowanych na 115-105 r. p.n.e. (rys. 1) po jednej stronie wyobrażona jest głowa Apolla zwrócona w prawo, po drugiej siedzący mężczyzną patrzący w lewo. Homer trzyma na kolanach zwój, jedną ręką wspiera podbródek, o ramię oparta jest długa laska¹⁹.

1. Jonia, Smyrna II-I w. p.n.e.
(rys. za: Numismatic Chronicle 1927, s. 13, pl. 1, 97)

Wśród miast przypisujących sobie zaszczytne miano rodzimej polis Homera znalazło się także jońskie Kolofon. Polis emitowała brązowe monety, gdzie z jednej strony przedstawiono stojącego Apolla trzymającego lirę, zwróconego w prawo, natomiast po przeciwnej stronie widnieje siedzący Homer patrzący w lewo. Poeta w jednej ręce trzyma zwój, drugą wspiera o brodę. Monety te datowane są na okres II-I w. p.n.e.²⁰.

Charakterystyczną cechą eposów homeryckich jest ciągła ingerencja bogów w przebieg wojny trojańskiej. Przeznaczenie bohaterów zdeterminowane jest wolą Zeusa i poczynaniami pozostałych bogów popierających jedną bądź drugą stronę konfliktu. Wydarzenia, które sprowadziły na Troję gniew Achajów, miały miejsce na ślubie Peleusa i Tetydy. Peleus był królem Ftyii w Tesalii, uczestnikiem wyprawy po złote runo. Tetyda natomiast nereidą, boginią morską. Hera opiekunka Tetydy na ceremonię zaślubin zaprosiła wszystkich bogów olimpijskich poza boginią niezgody Eris. W zemście Eris podczas uroczystości rzuciła przed zebrane boginie jabłko z napisem „Dla najpiękniejszej”. W ten sposób wywołała spór między Ateną, Herą i Afrodytą, rozstrzygnięty przez młodego księcia Parysa. W zamian za obietnicę ręki najpiękniejszej kobiety na świecie Parys oddał jabłko Afrodycie. Dotrzymując danego słowa Afrodyta pomogła Parysowi wykraść ze Sparty Helenę, żonę króla Menelaosa²¹. Parys i Helena zbiegli do Troi prowokując Greków, którzy pod dowództwem Agamemnona udali się

pod Troje²². Według słów *Iliady* Greków wspierali niektórzy bogowie między innymi Atena i Hera, które żywiły nienawiść do Parysa i całego rodu królewskiego za zniewagę doznaną podczas uroczystości ślubnych²³. Po stronie obrońców Troi występowała Afrodyta, opiekunka Parysa a także Apollo i Posejdon, którzy wzniesli mury miasta²⁴. Przedstawienia Peleusa i Tetydy popularne w sztuce greckiej, zwłaszcza w malarstwie wazowym, znane są także z monet antycznych. Przynajmniej jedno wyobrażenie Tetydy umieszczone było na monetach z terenu Bruttium w Italii Południowej. Obszary Italii znajdowały się pod silnym wpływem kolonii greckich rozsianskich na południowym wybrzeżu Półwyspu Apenińskiego. Oddziaływanie kultury greckiej na tereny sąsiednie przejawiało się nie tylko w zapożyczeniach w sztuce np. ceramice malowanej ale również w ikonografii i systemie wazowym emisji monet ośrodków lokalnych. Ze względu na to, iż na monecie przedstawiony jest także Posejdon postać kobiety często identyfikowana jest z Amfitrytą²⁵.

Peleus i Tetyda związani są z wojną trojańską nie tylko ze względu na wydarzenia dotyczące się podczas ślubu pary. Z ich związku narodził się Achilles, którego ciało było odporne na zadawane ciosy. Stało się tak za sprawą Tetydy, która wypaliła w ogniu śmiertelną część ciała Achillesa, poza piętą której nie zdołała uodpornić. Według innej tradycji matka zanurzyła Achillesa w Styksie trzymając go za piętę. Dlatego tylko ta część ciała herosa pozostała śmiertelna²⁶. Za sprawą Losu Achilles staje się kluczową postacią konfliktu o Troję. Jak głosiła przepowiednia bez niego miasto nie mogło być zdobyte. Ponadto matka wywróżyła mu wieczną chwałę i pamięć – cel każdego bohatera heroicznego – jeśli przyłączy się do wyprawy ale decydując się na to nie doczeka starości. Jeśli zaniecha walki będzie żył długo ale zostanie zapomniany²⁷. Wokół postaci *śmiertelnego herosa*, któremu pisane jest umrzeć młodo toczy się akcja nakreślona w *Iliadzie*. Jego gniew wywołany konfliktem z Agamemnonem, odmowa walki i późniejszy powrót na pole bitwy są zdarzeniami decydującymi o upadku miasta. Achilles zabija Hektora głównego obrońcę Troi i sam ginie od strzały Parysa, którego wspiera Apollo²⁸. Wypadki te zapewniają Achillesowi wieczną sławę i nieśmiertelną pamięć jako największemu herosowi *Iliady*. Wizerunek Achillesa pojawia się na serii monet z Larisy Kremaste leżącej w Tesalii (rys. 2). Emisja ta nawiązuje do tradycji, iż w pobliżu Larisy miała znajdować się Ftyja, którą władał Peleus a po nim Achilles²⁹. Na egzemplarzach datowanych na okres pomiędzy połową IV a początkiem III w. p.n.e. widnieje głowa Achillesa skierowana w lewo, po przeciwnej stronie znajduje się wizerunek Tetydy siedzącej na Hipokampie³⁰. Na monetach Tetyda trzyma tarczę wykutą dla Achillesa przez Hefajstosa³¹.

²² Apollod., *Epit.* III.6; Hom., *Il.* X. 61, VIII. 266-272.

²³ Hyg., *Fab.* 92; Ov., *Her.* XVII. 149-152.

²⁴ Apollod., *Epit.* II.59, II.6.4, III.12.3; Hom., *Il.* VI.23-26, 21.446, 7.452.

²⁵ B. V. Head (red), *British Museum. Guide to the Coins of the Ancients*, London 1895, pl. XLV. 20; SNG *The collection of American Numismatic Society*, New York, no. 14.

²⁶ Apollod., *Epit.* III. 13.6.

²⁷ Apollod., *Epit.* III. 13.8; Hom., *Il.* IX 410.

²⁸ Hyg., *Fab.* 107; Apollod., *Epit.* V.3; Hom., *Il.* XXII.

²⁹ Apollod., *Epit.* III.13.1-2.

³⁰ SNG *Royal collection of coins and medals, Danish Nat. Museum*, Copenhagen 1942-1979, no. 151; BMC *Thessaly*, pl. VII. 1.

³¹ Hom., *Il.* XXI.

2. Tesalia, Larisa Kremaste, początek III w. p.n.e.
(rys. za: SNG Copenhagen, 151)

dana ręką Achillesa przesadza o losie miasta, które zostaje zniszczone³². Achillesa ginie od strzały, która trafia w jego wrażliwą piętę a dzięki podstępowi Odyszeusza Achajom udaje się opanować i splądrować miasto³³. W ten sposób wypełnia się Los określony przez bogów, którego śmiertelnicy nie są w stanie uniknąć. Hektor jako najślawniejszy obrońca Troi pojawia się na monetach Ophryion leżącego w Troadzie (rys. 3). Monety datowane są na drugą połowę IV w. p.n.e. Umieszczona jest na nich głowa Hektora w ujęciu 3/4, po przeciwnej stronie widnieje postać kłęczącego Dionizosa trzymającego w wygiętej dłoni kiść winogron³⁴.

Na kolejnej monecie Hektor ukazany jest w pozycji stojącej w *pileusie* na głowie zwrócony w lewo, po przeciwnej stronie umieszczono głowę Zeusa skierowaną w lewo³⁵.

3. Troada, Orphyrion, 350-300 p.n.e.
(rys. za: SNG Copenhagen, 456)

Śmierć Hektora wyznacza koniec historii opisanej w Iliadzie. O dalszych losach Troi i bohaterów powracających do swych domów dowiadujemy się z *Odysei*. Poemat relacjonuje długą podróż powrotną króla Itaki, który wymyślił podstęp umożliwiając zdobycie miasta i zakończenie wojny. Odyszeusz uważany był za syna Leartesa i Antikleji, choć jego ojcostwo przypisywano również Syzyfowi³⁶. Antikleja natomiast była córką słynnego złodzieja Autolykosa syna Hermesa³⁷. Król Itaki wyróżnia się spośród pozostałych wodzów achajskich. W poematach rysuje się nie tylko postać dzielnego wojownika ale również człowieka sprytnego i przebiegłego, który służy radą a jego pomysły pomagają rozwiązać problemy i konflikty³⁸. Odyszeusz, podobnie jak inni wodzowie greccy, został wezwany przez Agamemnona do wyprawy wojennej. Nie chciał opuszczać domu i udawał szalonego, jednak przybyli po niego Agamemnon, Menelaos i Palamedes odkryli fortel³⁹. Za jego sprawą zbudowano drewnianego konia wykorzystanego do zdobycia miasta⁴⁰. Powrót Odyszeusza do rodzinnej Itaki z woli bogów

³² Hom., *Il.* XXII.

³³ Hom., *Od.* XXIV. 42.

³⁴ SNG Royal collection of coins and medals, Danish Nat. Museum, Copenhagen 1942-1979, no. 456; SNG Germany, Sammlung H. Von Aulock, Berlin, 1957-1968, no.1559.

³⁵ SNG Royal collection of coins and medals, Danish Nat. Museum, Copenhagen 1942-1979, no. 460.

³⁶ Hyg., *Fab.* 95; Hom., *Od.*, XXIV, 115-119, XIX. 399-466; Apollod., *Epit.* III.12.

³⁷ Hyg., *Fab.* 201.

³⁸ B. Patzek, *op. cit.*, s. 18.

³⁹ Apollod., *Epit.* III.7; Hyg., *Fab.* 95.

⁴⁰ Apollod., *Epit.* V.14; Hyg., *Fab.* 108.

Gdy Achilles opuścił pole bitwy zapoczątkował tym ciąg zdarzeń, których finałem była walka stoczona pomiędzy synem Peleusa a Hektorem - najstarszym synem Priama dowodzącym obroną miasta. Jego odważne czyny i hart ducha wspierały obrońców Troi i chroniły ją przed klęską. W *Iliadzie* podkreśla się, iż dopóki żyje Hektor Troja nie upadnie. Jego śmierć za-

wydłużył się do dziesięciu lat⁴¹. Przygody bohatera i starania o odzyskanie należnego mu miejsca na Itace są tematem pieśni zamieszczonych w *Odysei*, młodszego eposu przypisywanego Homerowi. Na monetach brązowych Itaki, datowanych na IV i III w. p.n.e., pojawia się przedstawienie Odyszeusza (rys. 4). Po jednej stronie monety wyobrażono brodąta głowę bohatera w *pileusie* skierowaną w prawo, po drugiej natomiast przedstawiony jest kogut⁴². Z Itaki znane są również monety, na których ukazano głowę Ateny oraz po przeciwnej stronie głowę Odyszeusza lub całą nagą postać wspierającą się o włócznię⁴³. Wizerunek Ateny jest uzasadniony, gdyż według tradycji homerowej bogini miała wspierać bohatera podczas walk o Troję (podpowiedziała mu fortel z drewnianym koniem), oraz w czasie powrotu na Itakę⁴⁴.

4. Itaka, 300-191 p.n.e.
(rys. za: SNG Fitzwilliam Museum, 770)

Wśród sprzymierzeńców Troi znajdowało się wiele ludów, z którymi ród Priama łączyły więzy krwi lub powiązania ekonomiczne. W ostatnim roku wojny mieszkańców Troi wspomogli między innymi Paflagończycy, Mezyjczycy, Frygowie, Karyjczycy oraz Licyjczycy. Do Priama przyłączyli się także Dardęńczycy, którymi dowodził Eneasza i dwaj synowie Antenora⁴⁵.

Eneasza był synem Afrodyty i śmiertelnika

Anchizesa króla Dardanos⁴⁶. Towarzyszył Parysowi do Sparty i pomógł w wprowadzeniu Heleny⁴⁷. Jednak nie brał udziału w początkowych walkach, dopiero gdy został zaatakowany przez Achillesa opowiedział się po stronie Troi⁴⁸. Eneasza i jego rodzinie udało się zbiec z pokonanego miasta. Oszczędzony podczas rzezi wraz ze swym ojcem Anchizem, synem Askaniosem i garstką uciekinierów opuścił Troadę. Po długich wędrówkach osiadł w Lacjum w Italii, gdzie założył miasto Lavinium. W poematach homeryckich Eneasza jest jednym z wielu męźnych bohaterów i nie odgrywa kluczowej roli w opowieści. Natomiast szczególnie ważną postacią jest w mitologii rzymskiej, gdzie uczyniono go protoplastą rodu julijskiego a Juliusz Cezar i Oktawian August uważali Eneasza za swego przodka.

Wizerunek Eneasza pojawia się na monetach miasta Ainea w Macedonii (rys. 5). W ośrodku tym zachowała się tradycja, iż był on założycielem polis⁴⁹. Emisje datowane są na okresu między 450 a 350 r. p.n.e. Na jednym z egzemplarzy ukazana jest głowa Eneasza w hełmie skierowana w prawo, po przeciwnej stronie znajduje się kwadrat podzielony na cztery pola⁵⁰. Na kolejnych monetach pochodzących z okresu 424 – 350 r. p.n.e. umieszczono głowę Eneasza lub Askanosia w *pileusie* po drugiej stronie widnieje byk kroczący w lewo⁵¹.

⁴¹ Hom., *Od.* IX.39-66.

⁴² SNG The Fitzwilliam Museum: Leake and General Collections, 1940-1971, no. 770.

⁴³ BMC Peloponnesus, pl. XXI. 8-13.

⁴⁴ Hom., *Od.* XIII.187, XVI. 245-253, XVII; Apollod., *Epit.* VII.26-30.

⁴⁵ Hom., *Il.* XXI, XXII.

⁴⁶ Hyg., *Fab.*, 94.

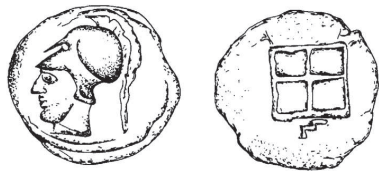
⁴⁷ Hom., *Il.* V.59; Apollod., *Epit.* III.2.

⁴⁸ Hom., *Il.* V.305, XX.178, 585.

⁴⁹ H. F. O. Abel, *Makedonien vor König Philipp*, Leipzig 1847, p. 37.

⁵⁰ SNG The collection of American Numismatic Society, New York, 1969, no. 71; SNG Royal collection of coins and medals, Danish Nat. Museum, Copenhagen 1942-1979, no. 33.

⁵¹ F. Imhoof-Blummer, *Choix de Monnaies grecques*, Winterthur 1871, pl. I. 15.

5. Ainea, Macedonia, 450-300 p.n.e.
(rys. za: SNG Copenhagen, 33)

Z Odyseuszem, Diomedesem oraz Eneaszem związana jest historia rzeźby Palladium – rzeźby Pallas Ateny. Był to drewniany posąg wyrzeźbiony przez Atenę dla upamiętnienia swej ukochanej towarzyszki zabaw, Pallady. Figurka przedstawiała Atenę o przydomku Pallas, w prawej ręce trzymała włócznię, w lewej zaś kądziel i wrzeczono, na piersi miała przepasaną egidę. Palladium został zrzuczony z Olimpu Iloso-

wi, założycielowi Troi. Ilos za radą Apolla wznosił w cytadeli świątynie i umieścił w niej posąg⁵². Według przepowiedni Troja nie mogła ulec najazdowi Achajów dopóki Palladium znajdowało się w mieście. W tej sytuacji Odyseusz i Diomedes zdecydowali się wykraść je ze świątyni⁵³. Przedstawienie rzeźby pojawia się na monetach Pergamonu datowanych na lata 330-284 p.n.e. i 310-283 p.n.e. Przedstawiono na nich głowę Heraklesa odwróconą w prawo, po drugiej stronie wyobrażono Palladium⁵⁴.

Wspomniany Diomedes był królem Argos, uczestnikiem wojny trojańskiej po stronie Achajów. Diomedes zakochał się w Helenie i jej porwanie przez Parysa uważał za osobisty afront⁵⁵. Podczas wojny był zastępcą Agamemnona dowodzącego siłami lądowymi⁵⁶. Wsławił się męstwem i odwagą a do jego wyczynów zalicza się nie tylko wykradzenie świętej rzeźby z Troi ale także ogromna zręczność w walce, gdy zdołał zranić boginię Afrodytę⁵⁷. Na monetach z Argos datowanych na około 370 – 350 p.n.e. przedstawiona jest głowa Hery w *stefanie* z palmetami, po przeciwnej stronie widnieją naga postać Diomedesa ustawiona bokiem w prawo. Na szyi Diomedes ma uwiązaną chlamidę, w jednej ręce trzyma sztylet w drugiej zaś Palladium⁵⁸.

Diomedes i Ajas Wielki byli uważani - po Achillesie - za największych wojowników greckich. Ajas był synem króla Salaminy Telamona brata Peleusa a więc kuzynem Achillesa. Dzięki błogosławieństwu Heraklesa Zeus uczynił Ajasa niewrażliwym na wszelkie rany poza szyją i pachą, gdzie można była zadać śmiertelny cios⁵⁹. Przydomek bohatera podkreślał jego wzrost i siłę. Charakterystyczna była również jego tarcza sporządzona z siedmiu byczych skór, za którą często podczas walki chował się przyrodni brat Ajasa Teukros, jeden z najlepszych łuczników⁶⁰. Ajas wraz z Odyseuszem wynieśli ciało Achillesa z pola bitwy. Jednak nagrodzony za swoje męstwo został tylko Odyseusz, któremu przekazano zbroję Achillesa⁶¹. Urażonego Ajasa ogarnęła złość i chęć zemsty, w szale zesłany przez Atenę wyrznął stado baranów, myśląc że to Grecy. Gdy oprzytomniał ze wstydu popełnił samobójstwo wbijając sobie miecz pod pachę⁶². Salamina, pomimo haniebnej śmierci niegodnej wojownika, uczciła pamięć bohatera spod Troi serią monet. Na

⁵² Apollod., *Epit.* III.1.2.3.

⁵³ Apollod., *Epit.* V.10, 13.

⁵⁴ SNG France 5: *Mysia. Bibliothèque Nationale*, Paris 2001, no. 1566; Sear, London 1978-1979, no. 3942.

⁵⁵ Apollod., *Epit.* I.8.5; Hom., *Il.*, II 564-566.

⁵⁶ Apollod., *Epit.* III.6.

⁵⁷ Hom., *Od.* V.330,351.

⁵⁸ SNG *The Burton Y. Berry collection*, New York 1961-1962, no. 854.

⁵⁹ Apollod., *Epit.* III.12.7.

⁶⁰ Hom., *Il.* VIII.266-272.

⁶¹ Apollod., *Epit.*, V.6.

⁶² Philostr., *Heroicus* I.2

egzemplarzach z jednej strony przedawniona jest głowa nimfy Salamis patrząca w prawo, po drugiej natomiast wyobrażono sławną tarczę Ajasa, na której leży pochwa z mieczem (rys. 6). Monety te datowane są na IV w. p.n.e.⁶³. Z podobnego okresu pochodzą emisje z Lokrydy Opunkiej, gdzie wyobrażona jest głowa Demeter a po przeciwnej stronie widnieją postać nagiego Ajasa trzymającego miecz i tarczę, u jego stóp leżą dwie włócznie⁶⁴. Na niektórych przykładach tych monet na włóczniach spoczywa hełm koryncki⁶⁵.

6. Salamina, IV w. p.n.e.
(rys. za: SNG Copenhagen, 455)

Na monetach emitowanych w różnych częściach Grecji umieszczano także wizerunki innych bohaterów znanych z walk pod Troją. W wielu przypadkach nie byli to pierwszoplanowi bohaterowie eposów mimo to postacie, które w jakiś specjalny sposób wyróżniły się podczas zdarzeń opisanych przez Homera. Na monetach miasta Skione położonego w Macedonii, datowanych na około 480-450 p.n.e., widnieje wizerunek Protesilaosa, syna Ifiklosa. Protesilaos jako pierwszy wyskoczył z okrętu przybyłego na wybrzeże Troady, zabił wielu Trojan ale sam zginął z ręki Hektora. Tym samym wypełnił przepowiednię, iż ten z Greków, który pierwszy stanie na lądzie pierwszy ponieś śmierć⁶⁶. Na monetach Skione (rys. 7) przedstawiono głowę Protesilaosa w hełmie atyckim skierowaną w prawo, po drugiej stronie monety wyobrażono dziób okrętu wpisany w kwadrat⁶⁷. Wyobrażenie okrętu być może nawiązuje nie tylko do wydarzenia, rozgrywającego się w pierwszych momentach wojny ale także do późniejszych wypadków, które doprowadziły do śmierci Patroklosa i powrotu Achillesa na pole bitwy. Starcie pomiędzy Patroklosem a Hektorem odbyło się na pływającym okręcie Protesilaosa⁶⁸.

Na części monet ze Skione (rys. 8) zamiast dziobu okrętu pojawia się ukazane w stylizowanej archaicznym oku ujęte w kwadrat⁶⁹. Można założyć, iż jest to symboliczne przedstawienie okrętu wojennego. Wyobrażenie oczu umieszczano na różnych sprzętach, między innymi naczyniach czarno i czerwonofigurowych⁷⁰, gdzie pełniły funkcje apotropaiczną, miały odstraszać złe duchy. Na kompozycjach znanych z malarstwa wazowego na dziobach okrętów także znajduje się oko mające chronić jednostkę i żeglarzy⁷¹.

7. Skione, Macedonia, 480-450 p.n.e.
(rys. za: Hurter, Mildenberg, 1985, no. 1076)

okrętów także znajduje się oko mające chronić jednostkę i żeglarzy⁷¹.

⁶³ SNG *Royal collection of coins and medals, Danish Nat. Museum*, Copenhagen 1942-1979, no. 455.

⁶⁴ SNG *The Burton Y. Berry collection*, New York 1961-1962, no. 572.

⁶⁵ SNG Franc 1: *Collection Jean et Marie Delepierre, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles*, Paris 1983, no. 1261.

⁶⁶ Apollod., *Epit.* III.29-30; Hyg., *Fab.* 103.

⁶⁷ Hurter, Mildenberg, New York 1985, no. 1076; ACGC, no. 470.

⁶⁸ Hom., *Il.* XVI, XVII; Hyg., *Fab.* 112.

⁶⁹ SNG *The collection of American Numismatic Society*, New York 1969, no. 708-709.

⁷⁰ CVA *New York, Metropolitan Museum of Art*, 4, pls. 41.5-6, 42.3-4.

⁷¹ CVA *Paris, Musée du Louvre*, 10, pls. 95.2-3.7-10.12, 96. 1.4; Robertson 1992, fig. 138a.

8. Skione, Macedonia, 480-450 p.n.e.
(rys. za: SNG New York, 708)

Poza kilkoma wyjątkami, jak Odyseusz i Nestor, żaden z wielkich bohaterów Troi nie cieszył się długim życiem. Parys wspomagany przez Apolla zabił Achilleśa z łuku celując w jego piętę, sam natomiast zginął od strzały Filoktetesa, cieszącego się sławą znakomitego łuczника. Filoktetes pochodził z Tessali i był spokrewniony z Protesilaosem. Za pomoc udzieloną Heraklesowi otrzymał w spadku po nim kołczan, łuk i strzały⁷². Podobnie jak inni zalotnicy Heleny udał się z wyprawą pod mury Troi, jednak podczas podróży łuczника ukąsił w piętę wąż uniemożliwiając dalszą podróż. Filoktetesa pozostawiono na Lemnos, gdzie żył wiele lat cierpiąc od rany, która nie chciała się zagoić⁷³. Przepowiednia wyroczni głosiła, iż Troja zostanie pokonana jedynie przy pomocy łuku i strzał Heraklesa. Posłano więc Odyseusza i Diomedesa by sprowadzili łuczника z Lemnos⁷⁴. Filoktetes, gdy został wyleczony wyzwiał na pojedynek Parysa, którego ranił śmiertelnie w dłoń, oko i kostkę⁷⁵. Kilka ośrodków tesalskich umieściło na swych monetach wizerunek Filoktetesa utrzymującego, iż pochodził on z ich miasta. Homolion położone w pobliżu Magnezji wybijało monety datowane na około 360 r. p.n.e. z wizerunkiem Filoktetesa (rys. 9). Na jednej stronie znajdowało się wyobrażenie głowy łuczника w *pileusie* spoglądającego w prawo, po drugiej natomiast skręcony spiralnie wąż, który bezpośrednio nawiązuje do przygód jakie spotkały bohatera⁷⁶.

9. Homolion, Tesalia, druga połowa IV w. p.n.e.
(rys. za: SNG Copenhagen, 71)

Natomiast na monetach miasta Lamia, również znajdującego się w Tesalii, ukazana była Atena patrząca w prawo, po drugiej stronie zaś nagi Filoktetes napinającego łuk zwrócony w prawo (rys. 10). Emisje tych monet datowane są na okres około 400-344 p.n.e.⁷⁷.

1. Jonia, Smyrna II-I w. p.n.e.
(rys. za: Numismatic Chronicle 1927, s. 13, pl. 1, 97)

W pewien sposób z wojną trojańską powiązane są także dzieje Telefosa, którego rodzicami byli Auge córka króla Tegei oraz Herakles. Auge ojciec dziewczyny został ostrzeżony przez wyrocznię delficką, iż jego wnuk zrodzony z Auge zabije swych wujów. Gdy chłopiec urodził się Auge postanowił pozbyć się jego i matki. Jednak

Telefos, porzucony na górze Pertenios, został wykarmiony przez lanię i jak głosi jedna z wersji mitu zemścił się na swych wujach⁷⁸, odnalazł matkę i został królem Mezji⁷⁹. Tymczasem gdy Achajowie wyruszyli na wyprawę przeciw Troi nie mieli przewodnika i omyłkowo zamiast do Troady dotarli do Mezji. Tam zaczęli łupić wybrzeże przekonani, iż są to ziemie należące do Priama. Król Telefosa przeciwstawił się najeźdźcom a w walce został raniony przez Achilleśa⁸⁰. Po wycofaniu się z Mezji Grecy nadal nie mieli doświadczanego przewodnika, który doprowadziłby ich pod Troje. Natomiast rana Telefosa nie goiła się a z wyroku Apollona mogła ją uleczyć tylko przyczyna zranienia. Telefosa udał się do Myken i zmusił Agamemnona i Achilleśa by mu pomogli. W zamian za uleczenie rany objaśnił Grekom jak mają dotrzeć do Troady⁸¹. Sam Telefosa odmówił wzięcia udziału w wyprawie wymawiając się tym, iż poprzez małżeństwo z córką Priama Laodike, jest z nim spokrewniony⁸². Na serii monet z Tegei datowanych na około drugą ćwierć IV w. p.n.e., widnieje przedstawienie młodego Telefosa karmionego przez lanię. Po przeciwnej stronie monety wyobrażono głowę Ateny w hełmie korynckim zwróconą w prawo⁸³.

Tematyka wojny trojańskiej, która tak żywo pobudzała wyobraźnię greckich artystów znalazła swoje miejsce również w ikonografii monetarnej. Przedstawienia bohaterów Iliady i Odysei nawiązywały do miejscowych tradycji łączących dane miejsca i mieszkańców miast z wydarzeniem, które dla Greków przez długi czas pozostawały pierwszym epizodem ich własnej przeszłości. Pamięć o bohaterach wielkiej wyprawy doczekała się lokalnych wersji mitu a poprzez postać Eneasza związana jest także z legendarną przeszłością imperium rzymskiego.

Wykaz skrótów:

CVA – *Corpus Vasorum Antiquorum*
BMC – *Catalogue of Greek Coins in the British Museum*
NC – *Numismatic Chronicle*
SNG – *Sylloge Nummorum Graecorum*
ACGC – C.M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, London, 1976
ACNAC – *Ancient Coins in North American Collections*

Wykaz źródeł antycznych:

Antip. Sid. – Antypater z Sydonu, Epigramy; R. Bland (red.), *Collection from the Greek Anthology*, London 1833.
Apollod., *Epit.* – Apollodoros, *Epitome*; J. G. Frazer, *Apollodoros: Books 3.10-16; Epitome*, Loeb classical library, Harvard University 2002.
Hdt. – Herodot, *Dzieje*; przekład na język polski S. Hammer, Warszawa 2008.

⁷² Apollod., *Epit.* 1.9.16.

⁷³ Apollod., *Epit.* III.27, *Hom.*, II. II.727.

⁷⁴ Apollod., *Epit.* V.8.

⁷⁵ Apollod., *Epit.* III.12.6.

⁷⁶ SNG *Royal collection of coins and medals, Danish Nat. Museum, Copenhagen 1942-1979*, no. 71; M. Lafaille, *Choix de monnaies grecques en bronze*, Rolle 1982, no. 111.

⁷⁷ SNG *Royal collection of coins and medals, Danish Nat. Museum, Copenhagen 1942-1979*, no.87 -88.

⁷⁸ Hyg., *Fab.* 244.

⁷⁹ Apollod., *Epit.* III.9.1.

⁸⁰ Apollod., *Epit.* III. 17; *Hom.*, II. XVI.140-144.

⁸¹ Apollod., *Epit.* III.19-20, Hyg., *Fab.* 101, Pliny, HN XXV.19.

⁸² Hyg., *Fab.* 101; Apollod., *Epit.* III.20.

⁸³ SNG *Collections of Harold Raby and Alfred Gütherbock, Manchester University Museum, Manchester, England 1986*, no. 1136.

Hes., *Op.* – Hezjod, *Prace i dzieje*; przekład na język polski W. Steffen, Wrocław 1952
 Hom., *Il.* – Homer, *Iliada*; przekład na język polski K. Jeżewska, Warszawa 1981.
 Hom., *Od.* – Homer, *Odyseja*; przekład na język polski J. Parandowski, Warszawa 1998.
 Hyg., *Fab.* – Hyginus, *Fabulae*; przekład na język angielski P.K. Marshal, Munich 2002.
 Filostr., *Heroicus* – Filostratos, *Heroika*; E. Bowie, J. Elsner (red.), Philostratos, Cambridge 2009.
 Thuc. – Tukidydes, *Wojna Peloponeska*; pzrekład na język angielski C. F. Smith,
 Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, Volume I: Books 1-2, Loeb Classical Library 108.

Bibliografia:

Abel H. F. O., *Makedonien vor König Philipp*, Leipzig 1847
 Bravo B., Wipszycka E., *Historia starożytnych Greków*, t. I, Warszawa 1988.
 Carpenter T. H., *Art and Myth in Ancient Greece*, Londyn 1994.
 Esdaile K. A., *An essay towards the classification of Homeric coin types*, The Journal of Hellenic Studies 32, 1912, s. 298-325.
 Forsdyke E. J., *Grece before Homer*, London 1956.
 Head B. V. (red), *British Museum. Guide to the Coins of the Ancients*, London 1895.
 Hurter S., Mildenberg L., *The Arthur S. Dewing collection of Greek Coins*, ACNAC 6 New York 1985.
 Imhoof-Blumer F., *Choix de Monnaies grecques*, Winterthur 1871.
 Jensen M. S., *The Homeric question and the oral-formulaic theory*, Copenhagen 1980.
 Laffaille M., *Choix de monnaies grecques en bronze*, Rolle 1982.
 Lord A. B., *Homer*, [w:] G. Steiner, R. Fagles (red.), *Homer. A collection of critical essays*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall 1962, s. 62-78.
 Murray O., *Narodziny Grecji*, Warszawa 2004.
 Patzek B., *Homer i jego czasy*, Warszawa 2007.
 Powell B. B., *Homer and the origin of the Greek alphabet*, Cambridge 1991, s. 207-220.
 Sear D. R., *Greek Coins and their Values t. I-II*, London 1978-1979.
 Vermeule, E. T., *Priam's Castle Blazing: A Thousand Years of Trojan Memories*, [w:] M.J. Mellink, ed. *Troy and the Trojan War*, Bryn Mawr 1986, s. 77-92.
 Vivante P., *Homer*, Londyn 1985, s. 195-212.
 Whitley, J., *The Archaeology of Ancient Greece, 1100-300 B.C.*, Cambridg, 2001.
 Willcock M. M., *The Search for the poet Homer*, [w:] I. McAuslan, P. Walcot, (red.) *Homer*, Oxford 1998, s. 53-64.

The Trojan War in iconography of the ancient coins

Summary

Many events, both historical and legendary, found its place in Greek art. Episodes from the life of the Olympian gods were subjects of vase and wall paintings, mosaics and architectural decorations. These themes were also used in the iconography of ancient coins.

Ancient Greek art is rich source for the knowledge of myths but it is also the space where historical facts were shown in symbolical way. The example of this phenomenon is iconography connected with Trojan War. It was the event of great importance for the Greeks, described by Homer had influence on Greek art, philosophy and religion. Although many of the facts described in *Iliad* and *Odyssey* we can number to the sphere of legend, it must be stressed that for the Greeks Trojan War was the first event of their own history.

Today, discussion about Troy concerns many aspect including the chronology of war and historicity people described by Homer. Very important issue is Homer himself. The *Homeric question* concerns the doubts and consequent debate over the identity of Homer and the authorship of the *Iliad* and *Odyssey*. At the current stage of research it seems that there were two authors of hymns. An analysis of the structure and vocabulary of both works suggests that the *Iliad* was written earlier than the *Odyssey* but it is difficult to define when both songs were written down for the first time. Scholars agree that at first the stories about Troy functioned in the oral tradition and only in late eight or early seventh century BC they were written in to two poems.

Although Homer was one of the most famous and important poet of ancient Greece, nothing definite is known of him, yet rich traditions grew up, or were conserved, purporting to give details of his birthplace and background. A few cities claimed to be his birthplace and two of them Smyrna and Colophon put the image of Homer on their coins. In this way they not only gave the honor of great poet but also marked their connection with him.

Coins with images of heroes and gods involved in Trojan War were produced not only in Greek *poleis* but also in centers that were under the influence of Greek culture. Iconography on coins contains pictures of most famous heroes of war like Achilles, Hector, Odysseus and Aeneas. These great heroes often appear on coins produced in cities with strong tradition attributed to a relationship with them. For example Achilles is shown on coins from Larisa Kremaste in Tessaly, which according to the tradition, had belonged to his dominium after the death of his father Peleus. Odysseus was king of Ithaca and his images were very popular on coins from that island. Also Hector, the strongest defender of Troy was honored by series of coins from Ophryinion at Troas. A few series of coins concern characters whose importance in the story wasn't essential but they acted some special role in the war. Skione, city of Macedonia commemorated Protesilaos, as the first Greek who was killed on the battlefield. Philoctetes, who killed Paris by arrows sent from the bow of Heracles was honored by Homolion from Magnesia.

History of the Trojan War stimulated not only imagination of Greek artists also was important for Roman traditions. Julius Caesar claimed descent from Iulus, son of Aeneas one of the few citizens of Troy, who managed to escape from the defeated city.

The events and people described in Homer's songs were inspiration for Greek art. The fact that they also appears on coins testifies that for Greeks it were not only legendary stories but partly real events came from they past.

Jacek Rakoczy
(Polska)

MILITARNE MOTYWY W MENNICTWIE FILIPA I ARABA

W badaniach nad państwem rzymskim w III w. szczególnie interesujące jest zagadnienie obwoływania cesarzy przez wojsko oraz liczne usurpacje dokonywane z jego udziałem. Relacje cesarzy rzymskich z armią od Maksymiana Traka do Aureliana obrazują powolne kształtowanie się nowego podejścia władców, których w III w. purpurą obdarowywały legiony, do roli wojska w polityce wewnętrznej oraz jej wyrażania w mennictwie. Przejmowanie władzy przez kolejnych władców miało często dramatyczny charakter a okoliczności większości nie są zbyt jasne. Można by odnieść wrażenie, że cesarze obwołani przez wojsko mieli z armią szczególnie bliskie relacje. Jednak wojsko decydując się na obwołanie cesarza, nie kierowało się jakąś ogólną zasadą czy programem politycznym, ale dawało upust emocjom, wywołanym lokalnymi uwarunkowaniami. Takie usurpacje znajdowały lokalnie poparcie u ludności prowincji a czasami przewrót był wręcz przez nią inspirowany. W takich przypadkach wojsko było tylko wykonawcą postulatów zmiany władcy. Bez względu na genezę usurpacje zawsze wywoływały konieczność zbrojnej konfrontacji z aktualnym władcą. Niniejszy artykuł jest próbą przeanalizowania związków pomiędzy rolą polityczną armii a mennictwem Filipa I Araba, trzeciego po Maksymianie Traku, cesarza któremu przypisuje się objęcie władzy przy pomocy wojska.

Filip I Arab zostaje enigmatyczną postacią z powodu różnych ocen jego rządów oraz rozbieżnych interpretacji danych na temat przyjęcia przez niego godności cesarskiej.

Późniejszy cesarz Filip i Arab urodził się za panowania Septymianusa Sewera¹ w rzymskiej prowincji Arabia, we współczesnym mieście Shahba² w okręgu administracyjnym As-Suwayda, około 55 km na południe od Damaszku w dzisiejszej Syrii. Nie wiele wiadomo o jego ojcu Juliuszu Marinusie. Jego imię wskazuje jednak, że rodzina była w posiadaniu obywatelstwa rzymskiego i musiała cieszyć się co najmniej lokalnym znaczeniem. Nic nie wiadomo natomiast o matce Filipa. Prawdopodobnie w 230 r. Filip jego żoną zostaje Marcia Otacilia Severa. Około 238 r. urodził się ich syn Marcus Iulius Severus Philippus.

Początki kariery Filipa są niejasne, choć niewątpliwie pomógł mu w niej jego brat, Juliusz Priscus. Priscus został mianowany prefektem pretorianów przez Gordiana III, a wcześniej pracował jako prefekt rzymskiej prowincji Mezopotamii. Jeśli fragmentaryczny napis z Rzymu może być łączony z Priscusem, to prawdopodobnie brat Filipa szybko awansował za panowania Gordiana III obejmując kolejne ekwickie funkcje, w tym prokuratora Macedonii, prefekta Egiptu i sędziego w Aleksandrii³.

¹ *Chronicon Paschale* podaje, że Filip miał 45 lat w chwili śmierci w 249, zatem jego narodziny należałoby datować na 204 r. Aurelius Victor 28.10 pisze, że ciało Filipa było osłabione wiekiem w roku 249. Można założyć, że w 243 r. obejmując urząd prefekta pretorianów, Filip miał ukończone 40 lat, a datę jego urodzin można umiejscawiać na początku III w.

² Filip rozpoczął jako cesarz rozbudowę swojego rodzinnego miasta pod nazwą Filipopolis, ale projekt nie został do końca zrealizowany.

³ *ILS* 1331, *HA Gord.* 28.1, 29.1., *vide* D. S. Potter, *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire* Oxford 1990, s. 213-15.

W 242 r. Gordian III przystąpił do rozprawy z Persami, aby z nastaniem 243 r. przywrócić poprzedni stan posiadania rzymskiego na wschodzie. Powołanie Priscusa na prefekta pretorianów odbyło się prawdopodobnie na początku kampanii o odzyskanie rzymskiej Górnej Mezopotamii na wiosnę 242 r. Sukces kampanii miał swoje odzwierciedlenie również w pozycji Priscusa w administracji cesarskiej. Gdy drugi z prefektów Tymezyteusz, który prowadził działania wojenne i był również teściem Gordiana III, zmarł na skutek choroby w 243 r., Filip dołączył do Priscusa jako prefekt pretorianów⁴.

Dalsze działania zbrojne nie przyniosły nowych sukcesów, a najprawdopodobniej w marcu 244 r. n.e. w niejasnych okolicznościach po klęsce w bitwie pod Misikhe⁵, podczas odwrotu znad Eufratu zmarł cesarz Gordian III. Istnieją wszakże podejrzenia, że do przedwczesnej śmierci Gordiana III swoją rękę przyłożył prefekt pretorianów Filip, który został kolejnym cesarzem, jako *Imperator Caesar Marcus Iulius Philippus Augustus*⁶. Źródła rzymskie stwierdzają, że Filip był zamieszany w śmierć Gordiana III choć źródła perskie podają, że cesarz zginął w czasie bitwy⁷. Filip miałby sprowokować bunt przez wstrzymanie dostaw zboża i paszy dla przegrupowujących się po porażce wojsk Gordiana III⁸.

Filip I nie był w stanie walczyć dalej z Persami i zawarł pokój z królem Szapurem I, na mocy którego Cesarstwo utrzymało Górną Mezopotamię, ale zrzekło się wpływów w Wielkiej Armenii. Rzymianie zobowiązali się do zapłacenia Szapurovi 500 000 denarów⁹. Rzym utrzymał stan posiadania, ale Szapur I nie zrezygnował z roszczeń terytorialnych. Mimo tak wielkiego ustępstwa, Filip I Arab przyjął przydomki *Persicus Maximus* i *Parthicus Maximus*.

Traktat umożliwił nowemu cesarzowi podróż na zachód, do Rzymu. Może zastanawiać, dlaczego to akurat Filip został wyniesiony przez żołnierzy na cesarza, a nie jego brat Priscus. Trzeba jednak podkreślić, że Priscus cieszył się niezwykłą władzą na Wschodzie w nowym systemie. W jednym z napisów został określony jako *rector Orientis*, który sprawuje najwyższą władzę nad armią i prowincjami ze swojej siedziby w Antiochii¹⁰.

Sześć miesięcy od początku swego panowania, Filip I mianował swojego syna cezarem. Trzy lata później, w lecie 247 roku dopuścił go do współrządów jako Filipa II (*Marcus Iulius Severus Philippus Caesar*) choć prawdopodobnie chłopiec nie ukończył jeszcze 10 lat. Jego matka, Otacilia Severa, jest po raz ostatni wspomniana na monetach w roku 248, co świadczy, że mogła w tym roku umrzeć. Nic nie wiadomo o bracie cesarza po wybuchu buntu Jotapiana i wydaje się, że Priscus zmarł przed usurpacją lub w wyniku powstania.

⁴ Zonaras 12.18.

⁵ Bitwa miała miejsce w okolicach dziesięcioletniego Al-Fallujah w Iraku, ok. 60 km na zachód od Bagdadu. Nazwa Misikhe nie jest precyzyjna. Może chodzić o niewielką miejscowość lub nazwę okręgu administracyjnego.

⁶ Na temat *dies imperii* Filipa I, *vide* M. Peachin, *Roman Imperial Titulature and Chronology, AD 235-284* Amsterdam 1990 s. 29-30. Dla ustalenia chronologii panowania Filipa I przyjmuję prace X. Lorient *Chronologie du règne de Philippe l'Arabe (244-249 apr. JC), Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.2, Berlin-New York 1975, s. 788-789.

⁷ Inskrypcja z Naqsh-i Rostam w Iraku. *vide* D. E. Trout, *Victoria Redux and the First Year of the Reign of Philip the Arab, Chiron* 19 (1989), s. 221-233.

⁸ np. Zosimus 1.18; Zonaras 12.18; *HA Gord.* 29.2-30.9, *vide* D. S. Potter, *Prophecy...* s. 204-212, *vide* J. York *The Image of Philip the Arab, Historia* 21 (1972) s. 320-332.

⁹ Th. Pekáry, *Le « tribut » aux Perses et les finances de Philippe l'Arabe*. [w:] Syrie, t. 38, z. 3-4, 1961, s. 276.

¹⁰ Zosimus 1.19.2, 1.20.2; *ILS* 9005. Priscus opisany został jednej petycji z roku 245 jako „sprawujący władzę konsularną”, co może wskazywać na specjalne uprawnienia namiestnika Syrii, *vide* D. Feissel, J. Gasco, *Documents d'archives romains inédits du moyen Euphrate (IIIe siècle apr. J.-C.)*, *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (CRAI)* 1989, s. 552-554

Autorzy chrześcijańscy późnego antyku uważali Filipa I Araba za pierwszego cesarza chrześcijańskiego. Pogańscy historycy widzieli Filipa jako postać niezdecydowaną, zdradziecką i słabą¹¹. Chociaż jest możliwe, że Filip był dobrze zaznajomiony z chrześcijaństwem, a nawet mogą być z poszanowaniem jego nauki i liderów, nie mógł być chrześcijaninem w jakikolwiek znaczący sposób. Filip wydaje się nie do odróżnienia od innych cesarzy trzeciego wieku w jego używaniu pogańskich symboli i tytułów. Filip nie poczynił postępów w zakresie statusu prawnego chrześcijan i ich religii. Ponadto rzekome chrześcijaństwo Filipa nigdy nie zostało potwierdzone przez autorów niechrześcijańskich¹².

Pomimo niestabilności w prowincjach, Rzymianie w roku 248 celebrowali obchody tysięcznej rocznicy założenia miasta Rzymu. Uroczystości mogły być wzorowane na widowiskach odbywających się za panowania Septymiusza Sewera 44 lat wcześniej¹³. *Ludi Saeculares* nie miały sobie równych, zaprezentowano wszystko co najwspanialsze w całym państwie. Zadbano równocześnie, aby obchody zostały rozpropagowane w całym państwie przez emisje monet upamiętniających to wydarzenie oraz towarzyszące mu atrakcje¹⁴.

W latach 245 – 247 Filip prowadził walki nad dolnym Dunajem, walcząc z Karpami i Gotami, którzy zaatakowali osiedla w Mezji, gdzie namiestnikiem był cesarski szwagier Severianus¹⁵. Walki trwały kilka lat i rozprzestrzeniły się na zachód w Panonii z powodu najazdów germańskich plemion. Zwycięstwo ogłoszono w 248 r., ale legiony w Mezji i Panonii były niezadowolone z wyników wojny. Legiony naddunajskie zbuntowały się i ogłosiły cesarzem Klaudiusza Pakacjana (*Tiberius Claudius Marinus Pacatianus*)¹⁶. Pakacjan po kilku tygodniach zginął zabity z rąk żołnierzy, którzy go obwołali cesarzem.

Równocześnie z zamieszkami nad Dunajem, ucisk fiskalny na wschodzie Cesarstwa przypisywany działaniom Priscusa spowodował bunt, którego przywódcą w Kapadocji został Marek Jotapian (*Marcus Fulvius Rufus Iotapianus*), który podawał się za krewnego Aleksandra Sewera. Został on pokonany i zabity¹⁷.

Monety, z tego okresu pokazują jeszcze dwóch uzurpatorów, którzy obwołali się cesarzami prawdopodobnie w 248 lub w 249 r. idąc w ślady Jotapiana. Byli to *Silbannacus* (*Marcus? Silbanacus*) w regionach nadreńskich oraz *Sponsianus* prawdopodobnie w Dacji. Brak innych źródeł mówiących o tych uzurpacjach, więc bunty te musiały trwać stosunkowo krótko i miały ograniczony zasięg. Nie ma informacji na temat udziału i roli wojska w tych uzurpacjach.

Największym zagrożeniem wewnętrznym była sytuacja w Panonii i Mezji. Zadanie przywrócenia dyscypliny wśród żołnierzy naddunajskich, Filip powierzył wysłanemu, jako nowy dowódca, Mesjuszowi Decjuszowi (*Gaius Messius Quintus Decius*), pochodzą-

cemu z tego regionu. Decyzja ta okazała się błędem. Niezadowoleni żołnierze, zbuntowali się raz jeszcze pod koniec wiosny, w czerwcu 249 i ogłosili Mesjusza Decjusza Augustem przyznając mu władzę cesarską. Mimo wysłania przyjaznych listów przez Decjusza do Rzymu, nie można już było powstrzymać starcia dwóch władców. Filip I wymaszerował z Rzymu naprzeciw zbliżającym się wojskom Decjusza. Pod koniec lata, we wrześniu 249 r. dwie armie spotkały się pod Weroną¹⁸. Wojska Filipa zostały pokonane, a cesarz albo zginął w bitwie lub został zabity przez swoich żołnierzy. Kiedy wieść o klęsce i śmierci Filipa I dotarła do Rzymu, pretorianie zamordowali jego syna i współrządcę Filipa II¹⁹.

Z powyższych informacji widać jak ogromną rolę jaką odegrało w panowaniu Filipa wojsko. Można by podejrzewać, że armia zajmowała eksponowaną pozycję w różnych aspektach działalności administracji cesarskiej, również w mennictwie²⁰. Badania nad mennictwem dają częściowo odpowiedź, na ile Filip I Arab posługiwał się się nim w polityce wobec armii. Analizy motywów militarnych i ich potencjalne znaczenie dla ustalenia powyższych relacji było już podnoszone w literaturze, ale szczególnie zaawansowane są badania nad mennictwem Aureliana²¹.

Ilość motywów militarnych w mennictwie Filipa I jest zaskakująco niska²² na tle ogólnej liczby emisji. Prezentowane wyniki badań należy traktować jako wstępne. Podstawowym nominałem były antoniniany oraz sesterceje. Analizie poddano opublikowane emisje monet²³. Zachodzi potrzeba dalszych badań emisji, szczególnie prowincjonalnych, w aspekcie ilościowym.

Mennictwo Filipa I miało charakter mocno zcentralizowany. Główna mennica cesarską działała w Rzymie. Liczba emisji produkowanych przez oficyny tej mennicy stanowi szacunkowo od 90% do 95% do 95% antoninianów. Tylko od 5% do 10% antoninianów wybito w mennicy w Antiochii i jeszcze jednej nieokreślonej mennicy wschodnią. Kwestia pełnej identyfikacji mennic Filipa I pozostaje otwarta. Cechy stylistyczne monet bitych wskazują inną od rzymskiej i antiocheńskiej, posiłkową mennicę działającą w czasie wojny z Karpami (245-247), która był mobilna i lokowana w sąsiedztwie terenów stacjonowania armii²⁴.

Ilość emisji zawierających motyw militarne to 22 z 272. Odwołania militarne stanowią niecałe 8,1%²⁵. Oczywiście nie przesądza to kwestii liczebności poszczególnych emisji, ale nie ma przesłanek ku temu, aby serie z motywami militarnymi uznawać za szczególnie obfite.

¹⁸ Bizantyjski historyk z VII w. Jan z Antiochii, (C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Paris 1851, s. 597) podaje jako miejsce bitwy macedońskie miasto Beroea (nowożytne Véroia), jednak nie można uznać tej informacji za wiarygodną *vide* M. Peachin, s. 30-31; X. Lorient, s. 795-96, R. Ziegler, *Thessalonike in der Politik des Traianus Decius und der Tod des Philippus Arabs*, [w:] *Roma Renascens* Festschrift Ilona Opelt, Frankfurt 1988, s. 397-400.

¹⁹ *Epitome de Caesaribus* 29.2. W łacińskiej tradycji historiograficznej przedstawia się jednolicie miejsca bitwy w Weronie, zabójstwo syna Filipa w Rzymie. Zosimus 1.22.2 twierdził, że zarówno ojciec jak i syn zginęli w walce z Decjuszem a miejsce ich pochówku pozostało nieznanne, *vide* H. Pohlsander, *Did Decius Kill the Philippi?*, *Historia* 31 (1982), s. 214-222.

²⁰ Pierwszym ujęciem klasyfikującym naukowo mennictwo Filipa I było opracowanie Karl'a Pink'a *Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit. III. Von Alexander Severus bis Philippus*, *Numismatische Zeitschrift*, 1935, s. 28-34.

²¹ A. Kluczek, *Cesarz rzymski Aurelianus jako paedagogus militum*, *Więki stare i nowe* (1) 6/2009, s. 73-100.

²² Obecnie klasyfikację mennictwa Filipa I opiera się na wydarzeniach historycznych, analizie kontynuacji typów rewersów, liczebności poszczególnych typów monet w różnych znaleziskach oraz ewolucji stylistycznej *vide* J. Muona, *The Antoniniani of Philip the Arab*, *The Celator* 16 (2), 2002, s. 6-30.

²³ H. Mattingly, E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, t. IV. cz. III. Gordian III – Uranian Antoninus, London 1949, s. 54-106.

²⁴ J. Muona, *The Antoniniani...*, s. 12.

²⁵ Są to głównie emisje z inskrypcjami FIDES MILITVM oraz FIDES EXERCITVS na rewersach.

¹¹ Poglądy religijne Filipa przykuwają najwięcej uwagi współczesnych historyków. Jeden z Ojców Kościoła Euzebiusz z Cezarei przekazał informację, że Filip był chrześcijaninem, który miał zostać zmuszony przez kościół, aby wyznać swoje grzechy przed dopuszczeniem do udziału w obchodach Wielkanocy (Eus. *HE* 6.34.) Następca Filipa I, Trajan Decjusz miał przesładować chrześcijan z powodu swojej nienawiści do poprzelnika (Eus. *HE* 6.39.1). Euzebiusz podaje również, że Orygenes napisał jeden list do Filipa i kolejny do Otacilli Severy (Eus. *HE* 6.36.3).

¹² H. Pohlsander, *Philip the Arab and Christianity*, *Historia* 29 (1980), s. 463-473. Przeciwny pogląd *vide* I. Shahid, *Rome and the Arabs*, Washington 1984, s. 65-93, Y. Zaharan, *Philip the Arab. A Study in Prejudice*, London 2001, s. 105-119.

¹³ SHA, Gord. 33.

¹⁴ Obchodom tematycznie została poświęcona cała 9 emisja mennicy w Rzymie z 248 r. (*vide* tabela 2).

¹⁵ Zosimus 1.19.2.

¹⁶ M. Peachin, *Roman...*, s. 63; Zosimus 1.20.2.

¹⁷ Zosimus 1.21.2.

Daje się zaobserwować dwa okresy produkcji monet z motywami wojskowymi. W początkach panowania (244 r.) były to emisje z legendą FIDES MILITVM (ryc. 1, 2, 3) prawdopodobnie związane z PAX FVNDATA CUM PERSIS (ryc. 4). Natomiast w ostatnim roku panowania (248-249 r.) pojawiają się emisje z legendą FIDES EXERCITVS (ryc. 5 i 6) oraz VIRTUS EXERCITVS (ryc. 7) być może będące próbą zwiększenia poparcia armii w obliczu licznych uzurpacji.

Stosunkowo nieliczną emisją musiała być seria z legendą VICTORIA CARPICA (ryc. 8). Jest to zastanawiające ze względu na duży ładunek propagandowy zwycięstwa. Jest to też jedyna emisja zawierająca odniesienie do wydarzenia militarnego ze środkowego okresu panowania Filipa I. Ograniczony terytorialnie wymiar miały zapewne bite w Vimincianum sestercje z przedstawioną na rewersie personifikacją Mezji stojącej między bykiem i lwem, symbolami legionów stacjonujących w tej prowincji (ryc. 9). Motywy militarne, bezwzględnie kojarzone z wojskiem pojawiały się w emisjach I, II i III pierwszej oficyny mennicy w Rzymie. Następnie, w tak dosłowej formie, pojawiają się w emisjach X i XI wybitych w drugiej oficynie w czasie uzurpacji. XI emisja była również emisją ostatnią (tabela 2).

Treści szczególnie związane z armią są stosunkowo nieliczne w porównaniu z emisjami za panowania Aureliana, który szeroko wykorzystywał mennictwo jako element propagandy obliczony na pozyskanie i utrzymanie poparcia wojska²⁶. Można stwierdzić, że Aurelian wyciągnął wnioski ze zmieniającej się wewnętrznej sytuacji politycznej Cesarstwa oraz politycznej roli jaką w końcu I połowy III w. zaczęło odgrywać wojsko.

Fakt wynoszenia do godności cesarskiej przez wojsko nie wpływał jednakowo u wszystkich cesarzy na faworyzowanie armii w życiu społecznym i publicznym. Podejmowane przez cesarzy próby ustabilizowania wewnętrznej sceny politycznej, przez zapewnienie ciągłości władzy cesarskiej w postaci obwoływania Cezarami i Augustami swoich dzieci, nie kończyły się jednak sukcesem. Liczne uzurpacje oraz bunty świadczą o dużym zróżnicowaniu oczekiwań ludności prowincji od władzy cesarskiej. Należy stwierdzić, że niewątpliwie przewroty wojskowe wpłynęły na zwiększenie w ikonografii monet udziału motywów militarnych. Filip I szczególnie odnosił się do lojalności i wierności żołnierzy wobec cesarza. Ten nurt objawił się w treści monet, które przypominają wartość *fides* lub schlebają żołnierzom, wielbiąc ich *virtus*. Odniesienia te nie pojawiają się równomiernie w ciągu całego panowania lecz są związane z aktualnymi wydarzeniami politycznymi. Świadczy to o podejmowaniu decyzji na temat, jakie treści mają się znajdować na stemplach poszczególnych emisji w nawiązaniu do bieżących wydarzeń politycznych w państwie. Mennictwo Filipa I można ocenić jako elastyczne w doborze treści i dobrze osadzone w realiach polityki wewnętrznej. Pojawienie się motywów militarnych następuje stosunkowo szybko, zwłaszcza w odpowiedzi na uzurpacje i świadczy o sprawności oficyn mennicy w Rzymie.

W walce o utrzymanie władzy, Filip I Arab w obliczu buntów i przewrotów w wielu zakątkach imperium był w stanie sprostać tym wyzwaniom przez pięć lat i zasadniczo starał się kontynuować zasadniczo politykę Sewerów. Imperium pozostało zasadniczo zdrowe i stabilne w czasie jego panowania a do niespotykanych wcześniej wstrząsów politycznych w trzecim wieku miało dopiero nadejść.

²⁶ Cesarz Aurelian wprowadzając elementy ideologicznej więzi wojska z państwem, poświęcił motywom wojskowym 29,1% A. Kluczek, s. 75-76.

Tabela 1. Legendy tytularne w mennictwie Filipa I Araba

Filip I Arab (okres panowania marzec 244 wrzesień 249) <i>Marcus Iulius Philippus</i>		
Filip I 1 (FI.1)	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	244-247 w złocie i srebrze, 244-249 w brązie
Filip I 2 (FI.2)	IMP PHILIPPVS AVG	247-249
Filip I 3 (FI.3)	IMP C M IVL PHILIPPVS P F AVG P M	Antiochia
Filip II (Cezar marzec 244 - maj 247, August maj 247 – wrzesień 249) <i>Marcus Iulius Severus Philippus</i>		
Filip II 1 (FII.1)	I M IVL PHILIPPVS CAES	244-247
Filip II 2 (FII.2)	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	247 w złocie i srebrze, 247-249 w brązie
Filip II 3 (FII.3)	IMP PHILIPPVS AVG	247-249
Otacia, żona Filipa I, Augusta (244-249) <i>Marcia Otacilia Severa</i>		
Otacia 1 (O1)	MARCIA OTACIL SE- VERA AVG	244-246 w złocie i srebrze, 244-249 w brązie
Otacia 2 (O2)	M OTACIL SEVERA AVG	246-247
Otacia 3 (O3)	OTACIL SEVERA AVG	247-249

Tabela 2. Emisje Filipa I Araba z mennicy w Rzymie

Emisje	1 oficyna	2 oficyna	3 oficyna	4 oficyna	5 oficyna	6 oficyna
1 emisja 244	Fides Militvm Fides trzymająca dwa sztandary	Laet Fvndata Laetitia trzymająca koronę i kotwicę	Virtvs Avg Virtus stojąca w lewo	Salvs Avg Salus stojąca w lewo	Pax Aeterna Pax biegnąca w lewo	Victoria Avg Victoria w lewo
2 emisja 244	Fides Militvm Fides trzymająca dwa sztandary	Laetit Fvndat Laetitia trzymająca koronę i kotwicę	Virtvs Avg Virtus siedząca w lewo	Salvs Avg Salus stojąca w prawo	Pax Aetern Pax biegnąca w lewo	Victoria Avg Victoria w prawo
emisja specjalna	Filip II Cezar	FI.1, Liberalitas Avg scena rozdawnictwa	FII.1, Pietas Avgvstor waza i narzędzia	Filip II, Pietas Avgvstorvm popiersia	Filip II, Concordia Avgvstorvm popiersia	O1, Pietas Avgvstorvm popiersia

3 emisja 244	Fides Milit Fides trzymająca sztandar i berło	Laetit Fvndat Laetitia trzymająca patere i kotwicę	FIL.1 Spes Pvblica, Spes Principi Ivventvtis Filip II w lewo	Salvs Avgg Salus stojąca w prawo	Pax Aeter(n)e Pax stojąca w lewo	Victoria Avgg Victoria stojąca w lewo
4 emisja 245	PM TRP II COS PP, Minerwa lub Filip	Adventvs Avgg Filip I konno	Principi Ivvent, Filip II w prawo z żołnierzem	Pvdicitia Avg Pudicitia siedząca w lewo	Liberalitas Avgg II Liberalitas stojąca w lewo	Secvrit Orbis Securitas siedząca w lewo
5 emisja 246	PM TRP III COS PP, Felicitas Temp, Felicitas	Aeqvitas Avgg Aequitas w lewo	Principi Ivvent Filip II w lewo	Concordia Avgg Concordia siedząca w lewo	Annona Avgg Annona w lewo z modiusem	Roma Aeterna Roma siedząca w lewo
6 emisja 247	PM TRP III COS II PP, Felicitas lub Filip	Aeqvitas Avgg Aequitas w lewo z uniesioną ręką.	Principi Ivvent Filip II w lewo z jeńcem	O2, Concordia Avgg Concordia siedząca w lewo	Annona Avgg Annona w lewo z łukiem	Romae Aeternae Roma siedząca w lewo z ołtarzem
emisja specjalna	Filip II August	FI.1, Avgg Patri Avgg Matri popiersie przodem	FI.1, Votis Decennalibvs korona	FII.2, Votis Decennalibvs korona	F II.1, Aeternit Imperi Sol maszerujące w lewo	Seria z popiersiami (RIC.39, 196, 197, 229)
Tytułatura	F I.2 (AVAR), FI.1, FI.2 (AE)		Filip II August, F II.2, FII.3	O3	FI.2 (AVAR) FI.1, FI.2 (AE)	
7 emisja 247	PM TRP III COS II PP, Felicitas lub Filip	Aeqvitas Avgg Aequitas e lewo z uniesioną ręką	Pax Aeterna Pax stojąca w lewo	Romae Aeternae Roma siedząca w lewo z ołtarzem	Annona Avgg Annona w lewo z łukiem	Romae Aeternae Roma siedząca w lewo z ołtarzem
emisja specjalna	Zwycięstwo nad Karpami	Aeqvitas Avgg Aequitas e lewo z uniesioną ręką	FI.2, Victoria Carpica, Victoria biegnąca w lewo			

tytułatura	FI.2 (AVAR), FI.1, FI.2 (AE)		Filip II August – FII.3	O3	FI.2 (AVAR), FI.1, FI.2 (AE)	
8 emisja 248	PMTRP V COS III PP, Felicitas, Filip, Mars (A)	Tranquillitas Avgg (B) Tranquillitas w lewo	Virtvs Avgg (G) Mars maszerujący w prawo	Nobilitas Avgg (V) Nobilitas stojąca w prawo	Virtvs Avgg (e) Filip I i II konno	Nobilitas Avgg (V) Nobilitas stojąca w prawo
9 emisja 248	Saecvlares Avgg (I) Lew	Saecvlares Avgg (II) Wilczyca	Saecvlares Avgg (III) Koza	Saecvlares Avgg (III) Hippopotam	Saecvlares Avgg (V) Jeleń	Saecvlares Avgg (VI) Antylopa
10 emisja 249	Aeternitas Avgg Stoń	Fides Exercitvs Fides stojąca w lewo	Saecvlares Avgg/ Cos II, Cippus	Saecvlares Avgg Miliarivm Saecvlvm, cippus	Saecvlares Avgg/ Cos III, cippus Miliarivm Saecvlvm/ Cos III, cippus	Saecvlvm Novvm świątynia Romy
11 emisja 249	Fortvna Redvx Fortuna siedząca w lewo	Fides Exercitvs cztery sztandary	Liberalitas Avg III Filip I i II siedząc	Pietas Avgvstae Pietas stojąca w lewo	Saecvlares Avgg/ Cos III, Cippus	Felicitas Impp w koronie

Źródło ilustracji:

Forum Ancient Coins, www.forumancientcoins.com
Ryciny

Ryc. 1. RIC IV 34b, Rzym 244-245 r.
Rv: FIDES MILITVM

Ryc. 2. RIC IV 32b, Rzym 244 r.
Rv: FIDES MILIT

Ryc. 3. RIC IV 172a, Rzym 244 r.
Rv: FIDES MILITVM

Ryc. 4. RIC IV 72, Antiochia 244 r.
PAX FVNDATA CUM PERSIS

Ryc. 5. RIC IV 62, Rzym 247-249
Rv: FIDES EXERCITVS

Ryc. 6. RIC IV 171a, Rzym 244 r.
Rv: FIDES EXERCITVS

Ryc. 7. RIC IV 71, Antiochia 244 r.
Rv: VIRTVS EXERCITVS

Ryc. 8. RIC IV 66, Rzym 247 r.
Rv: VICTORIA CARPICA

Ryc. 9. BMC 23, Varbanov 136, Viminacium 246-247 r., Rv: P M S COL VIM, Moesia stojąca między
bykiem z prawej i lwem z lewej, AN VII w odcięciu (rok 7 kolonialnej ery Viminacium)

Military themes in coinage of Philips I the Arab.

Summary

The relations of Roman emperors with the army in the 3rd century, starting from Maximinus Thrax until Aurelianus, reveal slow development of monarchs' new approach to the role of the army in internal affairs and to its exposure in mint industry. Military symbols stand for less than 8,1% of monetary issues by Philips the Arab. Twenty two out of 272 issues contained military symbols. They are mainly issues FIDES MILITVM and FIDES EXERCITVS. Two periods of production of coins with military symbols can be observed. At the beginning of reign (year 244) there were coins with key FIDES MILITVM, probably connected with PAX FVNDATA CUM PERSIS band FIDES EXERCITVS at the final stage of reign (year 249). Probably it was the attempt of increasing army's support facing numerous usurpations. Series VICTORIA CARPICA must have been a relatively small issue which is striking for a big load of propaganda of victory, i.e. emperor Aurelian, 20 years after Philippus' death, introducing of ideological bonds of the army with the state, assigned 29,1% of issues to military elements.

Piotr Niczyporuk, Aniela Talecka
(Polska)

RZYMSKA ANTYCZNA BANKOWOŚĆ WSPÓLNYM DZIEDZICTWEM EUROPY

1. Wstęp

Średniowieczna, nowożytna i współczesna Europa kształtowała się i kształtuje pod wpływem kultury antycznej i grecko-rzymskiej. Czynniki zaś, które przy wywieraniu tego wpływu wysunęły się na czoło to: filozofia grecka, chrześcijaństwo oraz rzymskie prawo prywatne¹. Te trzy dziedziny kultury antycznej wywarły szczególnie wpływ na formowanie się duchowego i kulturalnego oblicza Europy².

Prawo rzymskie odegrało istotną rolę w tworzeniu współczesnych systemów prawnych³. Obecnie wszystkie systemy prawne Europy kontynentalnej są mniej lub bardziej oparte na tradycji rzymskiej. Prawo rzymskie to przede wszystkim prawo obowiązujące w państwie rzymskim w okresie jego istnienia. Mimo upadku Rzymu i 1000 lat później upadku Bizancjum prawo rzymskie w historii prawa państw feudalnych, a następnie w czasach państwa i prawa doby konstytucyjnej, odgrywało znaczną rolę w kulturze prawnej państw narodowych Europy⁴. W wielu krajach nastąpiło bezpośrednie przejście przepisów i norm prawa rzymskiego do prawa współczesnego. Także wpływy rzymskie polegały na przyjmowaniu pojęć, systematyki i metod badawczych stosowanych przez jurysprudencję rzymską. Ponadto ujawnia się obecność „ducha praw” rzymskich i zasad jego funkcjonowania we współczesnych systemach prawnych, składających się na europejską kulturę prawną. Prawo rzymskie wywarło znaczący wpływ na kodeks francuski jak i niemiecki BGB. Wpływ ten polegał na przyjmowaniu instytucji, konstrukcji, systematyki i definicji wypracowanych w prawie rzymskim i przez rzymską jurysprudencję.

Najpowszechniejszą spuścizną prawa rzymskiego we współczesnej kulturze prawnej jest jego obecność „definicyjna” oraz obecność rzymskich konstrukcji i systematyk prawa cywilnego, a także funkcjonowanie reguł i zasad dotyczących tworzenia i stosowania prawa⁵. Żywe są we współczesnej kulturze prawnej Europy terminy, zwroty i paremie do dziś wykorzystywane nie tylko przy interpretacji i nauczaniu prawa rzymskiego. Ich

¹ Aneks. Korzenie cywilizacji zachodniej (wykład inauguracyjny prof. W. Bojarskiego wygłoszony na rozpoczęcie roku akademickiego 1991-1992 na UMK) [w:], *Honeste vivere... Księga pamiątkowa ku czci Profesora Władysława Bojarskiego*, pod red. Andrzeja Sokali i Ewy Gajdy, Toruń 2001, aneks.

² E. Borkowska-Bagińska, *Prawo rzymskie we współczesnej kulturze prawnej Europy* [w:], *Honeste vivere... cit.*, s. 21 i n. Zob. także I.C. Kamiński: *Kontrowersje wokół pojęcia europejskiej kultury prawa prywatnego*, PiP 2000, z. 1, s. 40.

³ M. Kuryłowicz: *Prawo rzymskie jako fundament europejskiej kultury prawnej*, Zeszyty Prawnicze UKSW 2001, z. 1, s. 18 i n.

⁴ M. Kuryłowicz, *Historia i współczesność prawa rzymskiego*, Lublin 1984, s. 7 i n.; tenże *Prawo rzymskie. Historia tradycja współczesność*, Lublin 2003, s. 23 i n. Zob. także J. Sondel, *O współczesnych wartościach prawa rzymskiego*, Przegląd Humanistyczny 6 (1976) 8, s. 85-93; tenże *Il diritto romano quale fonte d'ispirazione*, [w:], *Honeste vivere... cit.*, s. 235 i n.; H. Kupiszewski, *Prawo rzymskie a współczesność*, Warszawa 1988, s. 73 i n.; W. Wołodkiewicz, *Prawo rzymskie* [w:], *Czy prawo rzymskie przestało istnieć?*, Zakamycze 2003, s. 25 i n.

⁵ Mamy tutaj na myśli definicję prawa własności, podział zobowiązań na pochodzące z umów i z deliktów czy powszechnie obecną w kodeksach systematykę tzw. rzymską bądź pandektową.

trwała obecność wyraża się nie tylko w uznaniu ich za naczelną zasady aktów prawnych. Stanowią one także dyrektywy interpretacyjne stosowane w praktyce prawniczej, szczególnie w orzecznictwie sądów⁶. Również bankowość, która ma głębokie korzenie historyczne, sięgające setek lat przed naszą erą⁷, pozostaje pod wpływem kultury antycznej, pod wpływem tradycji romanistycznej⁸.

2. Banki i operacje bankowe w starożytnym Rzymie

W starożytnym Rzymie od III w. p.n.e. do III w. n.e., czyli w okresie największego rozkwitu handlu doniosłą rolę odgrywała działalność bankierska⁹. Ekspansja w basenie Morza Śródziemnego otworzyła dla rzymskiego handlu nowe, dalekie rynki zbytu, oraz miała wpływ na rozkwit handlu, przedsiębiorczości oraz wszelkiego rodzaju instytucji i operacji finansowych, a to z kolei pociągnęło za sobą wykształcenie się nowej warstwy przedsiębiorców, którzy stanowili własny, odrębny stan ekwitów¹⁰. Do stanu ekwitów

⁶ W polskim kodeksie cywilnym znajdują bezpośrednie zastosowanie. rzymskie paremie: *actus simulatus nullius est momenti* (art. 83 § 1 k.c. – czynność prawna pozorna jest nieważna), *prior tempore potior iure* (art. 249 k.c. – pierwszy w czasie lepszy w prawie), *agere non valenti non currit praescriptio* (art. 122 k.c. – przedawnienie nie biegnie względem tego, kto jest niezdolny do dochodzenia swych roszczeń przed sądem). W polskim kodeksie postępowania cywilnego obowiązująca sformułowana w konstytucji Dioklecjana i Maximiana z 293 r. zasada *actor sequitur forum rei* (powód idzie do sądu [właściwego dla] pozwanego. Obowiązujące we współczesnej Europie kodeksy prawa karnego i procesowego utrzymują rzymskie zasady *audiatur et altera pars* (należy wysłuchać i strony przeciwnej) czy *bis de eadem re agere non licet* (nie wolno procesować się dwa razy w tej samej sprawie), zaś polski kodeks karny wykonawczy (jak większość ustaw prawno-karnych współczesnych) stosuje regułę *poena constituitur in emendationem hominum* (kara ustanowiona jest w celu poprawienia ludzi). Liczne paremie rzymskie funkcjonują we współczesnym prawie nawet wtedy, gdy ustawodawca nie nadał im charakteru przepisu bądź normy prawnej chociażby: *pacta sunt servanda* (umów należy dotrzymywać), *poena ex delicto defuncti heres teneri non debet* (kara za przestępstwo popełnione przez zmarłego nie może obciążać jego dziedzica), czy *poena potius mollienda sunt quam asperanda* (kary powinny być raczej łagodzone niż zaostrzane). Por. J. Sondel, *Il diritto romano quale fonte d'ispirazione*, cit., s. 235 i n.

⁷ P. Niczyporuk, A. Talecka, *Babiloński kupiec – bankier (tamkarum) a wojna* [w:] *Pieniądz i wojna. Białoruś – Litwa – Lotwa – Ukraina. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, PTN, Warszawa 2004, s. 15 – 23; tychże *Początki instytucji współczesnego prawa bankowego w starożytności*, [w:] *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia prawno-historyczne*, pod red. D. Bogacza i M. Tkaczuka, Szczecin 2006, s. 337-352.

⁸ P. Niczyporuk, A. Talecka, *Czynności bankowe w starożytnym Rzymie a współczesne polskie prawo bankowe* [w:] *Pieniądz i banki – wspólnota dziejów. Białoruś – Litwa – Lotwa – Lotwa – Ukraina. Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, PTN, Warszawa 2002, s. 17 i n.; tychże *Банковская деятельность в древнем Риме и директивы Европейского Союза {Działalność bankierska w starożytnym Rzymie a dyrektywy Unii Europejskiej}* (współautor z A. Talecką)– [w:] *„Римское частное и публичное право: многовековой опыт развития европейского права”, Материалы заседания IV международной конференции, Москва – Иваново - Суздаль 25 – 30 июня 2006 г.* Иваново 2006, s. 189-198.

⁹ J. Marquardt, *L'organisation financière chez les Romains*, Paris 1888, s. 78 i n.; T. Frank, *Storia economica di Roma* (trad. it.), Firenze 1924, s. 211 i n.; tenże, *An Economic Survey of Ancient Rome*, Paterson New York 1959; M. Rostovzeff, *Storia economica e sociale dell'impero romano* (trad. it.), Firenze 1946, s. 214 i n.; 216 i n.; R. H. Chico, *Funcion y origen de los argentarii*, «Anuario de estudios sociales y juridicos» 6 (1977), s. 105 i n.; G. Maselli, *Argentina. Banche e banchieri nella Roma repubblicana. Organizzazione prosopografica terminologia*, Bari 1986; J. Andreau, *La vie financière dans le monde romain. Les métiers des maniers d'argent (IV e siècle au J.C. – III e siècle ap. J.C.)*, Roma 1987, s. 5 i n.; tenże, *Les comtes bancaires en nature*, <Index> 15 (1987), s. 413 i n.; A. Bürge, *Fiktion und Wirklichkeit: Soziale und rechtliche Strukturen des römischen Bankwesens*, ZSS 104, 1987, s. 463 i n.; M. A. Peñalver Rodríguez, *La banca en Roma*, [w:] *Estudios en Homenaje al Profesor Juan Iglesias*, t. 3, Madrid 1988, s. 1531 i n.; A. Petrucci, *Mensam exercere. Studi sull'impresa finanziaria romana (II sec. a. C. – met' del III sec. d.C.)*, Napoli 1991, s. 6 i n.; tenże *Qualche riflessione sulla possibile configurazione di un „diritto bancario” romano nell'etr' commerciale (etr' del III secolo a.C. – et' del III secolo d.C.)*, Studi Senesi 15 (2005), s. 71 – 85.

¹⁰ T. Łoposzko, *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Warszawa 1987, s. 82 i n.; M. Cary i H. H. Scul-

należeli: *publicani*, a więc przedsiębiorcy będący dzierżawcami na wielką skalę¹¹, następnie *faeneratores* lub *argentarii*, czyli lichwiarze i bankierzy¹², poza tym *negotiatores*, czyli kupcy, przede wszystkim zaś *agricolae*, czyli posiadacze dóbr ziemskich, spośród których wielu pochodziło z italskich kolonii imunicypiów czy *mercatores*, czyli kupcy hurtowi¹³. Wielu z tych przedsiębiorców wywodziło się z niższych warstw społecznych¹⁴. Byli to *publicani*¹⁵, bogaci kupcy, lichwiarze i bankierzy¹⁶.

Na określenie zawodu bankierskiego spotyka się w źródłach dwojakiemu rodzaju nazewnictwo: z grecka zwano ich *trapezitae*¹⁷, zaś w formie zlatynizowanej *argentarii*. Byli to właściwi bankierzy rzymscy, chociaż w źródłach jurystycznych i rzymskiej literaturze nieprawniczej można również spotkać inną terminologię na określenie podmiotów zajmujących się działalnością bankierską a mianowicie: *mensarii*, *mensularii*, *nummularii*, *coactores*, *coactores argentarii*, *stipulatores argentarii*, *collectarii*¹⁸.

Argentarii stanowili więc bardzo aktywną warstwę społeczno-ekonomiczną, gdyż oferowali swe usługi szerokiej klienteli poszukującej źródeł finansowania transakcji handlowych¹⁹. W czasach republiki za pośrednictwem bankierów finansowano większość ważnych przedsięwzięć gospodarczych. Bankierzy prowadzili swoje przedsiębiorstwa (*mensae argentariae*) na *forum* lub w innych miejscach publicznych, oferując klientom szereg usług, przede wszystkim w zakresie przechowywania powierzanych im pieniędzy i udzielania kredytów²⁰.

land, *Dzieje Rzymu*, przekł. J. Schwarckopfa, t. 1, Warszawa 1992, s. 372; W. Morawski, *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Warszawa 2002, s.28 i n.

¹¹ Liv. 23, 49, 1 i n.; Liv. 24, 18, 10; Liv. 45, 18, 3. Zob. Z. Służewska, *D. 17, 2, 82 a zasady odpowiedzialności wobec osób trzecich wspólników konsensualnej rzymskiej societatis*, [w:] *Honeste vivere...*, cit., s.222 i n.

¹² A. Bürge, *Vertrag und personale Abhängigkeiten in Rom der späten Republik und den früher Keiserzeit*, ZSS 97, 1980, s. 114 i n.; tenże, *Fiktion und Wirklichkeit*, op. cit., s. 495 i n.; A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Lichwa w państwie i prawie republikańskiego Rzymu*, Łódź 1999, s. 21 i n.

¹³ T. Łoposzko, op. cit., s. 83 i n. Por. K. Verboven, *Faeneratores, negotiatores and Financial Intermediation in the Roman World (Late Republic and Early Empire)*, [w:] K. Verboven, K. Vandorpe and V. Chankowski-Sable (edd.), *‘Pistoi dia tēn technēn’. Bankers, loans and archives in the Ancient World. Studies in honour of Raymond Bogaert*, *Studia Hellenistica* 44, Leuven, Peeters, 2008, s. 211 i n.

¹⁴ T. Łoposzko, op. cit., s. 83 i n.; G. Alföldy, *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, przekł. A. Gierlińska, Poznań 1998, s. 79.

¹⁵ Polib. 6, 17, 2 i n.

¹⁶ *Wielka Historia Powszechna*, pod red. J. Dąbrowskiego, O. Haleckiego, M. Kukiela i S. Lama, t. 3 (1), L. Piotrowicz, *Dzieje Rzymskie*, Kraków 1934, s. 315; T. Walek – Czernecki, *Historia Gospodarstwa Świata Starożytnego*, t. 2, *Grecja – Rzym*, Warszawa 1948, s. 195 i n.; M. Cary H. H. Scullard, op. cit., s. 372; J. Krzyńówek uważa, że bankierzy w hierarchii społecznej zajmowali niższą pozycję niż wąska grupa finansjery ekwicyjnej, zob. *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, Warszawa 2000, s.184. Por. .

¹⁷ Plautus, *Curculio* 480; Liv.9, 40, 16, czy 40, 51, 5. Zob. M. Voigt, *Über die Bankiers die Buchführung und die Litteralobligation der Römer*, *Abhandlungen der philologisch - historischen Klasse d. k. Gesellschaft der Wissenschaften*, t. 1, nr. 7, 1887, s. 3; R. Beigel, *Rechnungswesen und Buchführung der Römer*, brak miejsca wydania 1904, s. 207; W. Morawski, op. cit. s. 28 i n.

¹⁸ Zob. G. Maselli, op. cit., s. 138 i n.; A. Földi, *Dubbi e ipotesi in tema della terminologia relativa ai banchieri romani*, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, t. 1, Warszawa 2000, s. 207 i n.; A. Petrucci, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, Torino 2002, s. 15 i n.; tenże *Per una storia della protezione dei contraenti con gli imprenditori I*, Torino 2007, s. 155 i n.; P. Cerami, A. Petrucci, *Diritto commerciale romano. Profilo storico*, Torino 2010, s. 100.

¹⁹ J. Krzyńówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, op. cit., s. 184-185.

²⁰ Zdaniem Talamanca *nummularii* nigdy jednak nie brali udziału w organizowaniu licytacji publicznych, co była jedną z podstawowych funkcji bankierów. (M. Talamanca, *Argentarii*, *Novissimo Digesto Italiano* (NNDI) 1. 2, 1957, s. 940 i n.; J. Oehler, *Argentarii*, (1), *Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft* (RE), t. 2, Stuttgart 1895, szp. 706-710; P. Habel, *Argentarii* (2), RE, t.2, Stuttgart 1895, szp. 710-711). Zob. także A. Bürge, *Vertrag und personale Abhängigkeiten in Rom der späten Republik und den früher Keiserzeit*, op. cit., s. 114 i n.; tenże, *Fiktion und Wirklichkeit*, op. cit., s. 495 i n.; A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Lichwa*,

Do typowych usług świadczonych przez *argentarii* należało²¹:

1. przyjmowanie depozytów,
2. udzielanie pożyczek,
3. odzyskiwanie długów klientów,
4. sprawdzanie jakości oraz wymiana monet,
5. pośrednictwo w sprzedaży aukcyjnej majątków.

Bankierzy przyjmowali w depozyt pieniądze i towary²². Depozyty składane u bankiera to *depositum regulare* i *depositum irregulare*. Bankierzy przyjmowali w *depositum regulare* monety, dokumenty a niekiedy inne rzeczy ruchome. Depozyt taki przechowywano w zamkniętym worku. Pieniądże znajdowały się w oznaczonych sakiewkach, które były zaopatrzone w *tessera nummulariae*, tzn. tabliczki z kości, często słoniewej na których zaznaczano jakość i ilość monet²³. Przedmiot depozytu musiał być w stanie nienaruszonym zwrócony ich właścicielom. Osoba u której deponowano pieniądze lub inne przedmioty nie miała prawa ich używać ani czerpać z nich zysku poprzez ich inwestowanie. Depozytariusz musiał wydać rzeczy na każdorazowe żądanie deponenta. Wręczenie rzeczy powodowało tutaj przeniesienie tylko dzierżenia²⁴. Zatem deponowanie gotówki u bankierów, dawało wielką swobodę dysponowania nią nie tylko w Rzymie ale również poza jego granicami. Był to dogodny sposób korzystania z pieniędzy bez narażania się na stratę w niebezpiecznych nieraz podróżach lądowych i morskich, z uwagi na rozboje i grasowanie piratów. Do depozytu składano fundusze, których nie wykorzystywano na pokrywanie codziennych potrzeb (tzw. *depositum irregulare*)²⁵. Przynosiły one zysk bankierom, a właścicielom odsetki²⁶. *Argentarii* mogli inwestować otrzymane środki pod warunkiem późniejszego zwrotu ekwiwalentnej sumy deponentowi. Właściciele kapitału mogli także dokonywać zapłaty wierzycielom na podstawie pisemnego zlecenia złożonego u bankiera lub też zezwalać na zaksięgowanie po stronie przychodów i rozchodów w księgach handlowych bankiera – *codices rationum*²⁷.

op. cit., s. 21 i n.). Por. J. Andreau, *Patrimoines, échanges et prêts d'argent: l'économie romaine*, Roma 1997, s. 137 i n.; J. F. Rodríguez Neila, C. González Román, J. Mangas, Almudena Orejas, *El Trabajo en la Hispania Romana*, Madrid 1999, s. 96; H.-J. Drexhage, H. Konen, K. Ruffing, *Die Wirtschaft des römischen Reiches (1.-3. Jahrhundert): eine Einführung*, Berlin 2002, s. 151; S. B. MacDonald, A. L. Gastmann, *A History of Credit and Power in the Western World*, New Brunswick, New Jersey 2004, s. 27; D. F. Jones, *The Bankers of Puteoli: finance, trade and industry in the Roman world*, Tempus 2006, s. 82.

²¹ J. Krzyńówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, op. cit., s. 184-185.

²² J. Andreau, *Banking and business in the Roman World*, tł. J. Lloyd, Cambridge 1999, s. 40.

²³ J. Krzyńówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exercitor) w prawie rzymskim*, op. cit., s. 185.

²⁴ D. 16, 3, 1 pr. (*Ulpianus libro trigensimo ad edictum*): *depositum est, quod custodiendum alicui datum est*. Zob. W. Litewski, *Studien zur Verwahrung im Römischen Recht*, Warszawa-Kraków 1978, s. 5 i n; Por. też J. Sondel, *Specjalne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, Kraków 1967, s.34.

²⁵ R. Bogaert *Ursprung und Entwicklung der Depositenbank im Altertum und Mittelalter*, [w:] *Essay zur historischen Entwicklung des Bankensystems*, Mannheim-Wien-Zürich, Wiss. Verlag 1980, s. 9-26. O depozycie nieprawidłowym zob. również T. Niemeyer, *Depositum irregulare*, Hale 1889; J. Najber, *Observationumculae de iure Romano*, [w:] *Mnemosyne – Bibliotheca Philologica Batava* NS 34, 1906, s.59-64; C. Longo, *Appunti sul deposito irregolare*, *Bullettino dell' Istituto di diritto romano* (BIDR) 18, 1906, s.121-156; tenże *Il deposito (Corso)*, Milano 1933; F. Bonifacio, *Ricerche sul deposito irregolare in diritto romano*, BIDR NS 8-9, 1948, s. 80-152; E. Seidl, *Der Eigentumsübergang beim Darlehen und Depositum irregulare*, [w:] *Festschrift Fritz Schulz*, t.1, Weimar 1951, s. 373-379; B. Adams, *Haben die Römer „depositum irregulare“, und Darlehen unterschieden?*, *Studia et documenta historiae et iuris* (SDHI) 28, 1962, s. 360-371; w. M. Gordon, *Observations on „depositum irregulare“*, *Studi Biscardi*, t. 3. Milano 1982, s.363-373.

²⁶ K. Geiger, *Das depositum irregulare als Kreditgeschäft*, Munchen 1962, s. 6.

²⁷ D. 2, 13, 6, 3 (*Ulpianus libro quarto ad edictum*): *Rationem autem esse Labeo ait ultra citro dandi, credendi, obligandi, solvendi sui causa negotiationem; nec ullam rationem nuda dumtaxat solutione debiti incipere. Nec si pignus acceperit aut mandatum, compellendum edere: hoc enim extra rationem esse. Sed et qui*

Przyjmowaniem tzw. *depositum irregulare* trudnili się *argentarii*, *coactores argentarii*, a potem też *nummularii*²⁸.

W starożytnym Rzymie klient mógł wycofać zdeponowane pieniądze jednorazowo lub stopniowo²⁹. Mógł także udać się do banku ze swym wierzycielem i zwrócić się do bankiera z prośbą o wypłacenie należnej mu wierzytelności. Również do banku mógł udać się sam wierzyciel w celu otrzymania zapłaty. Także istniała możliwość złożenia u bankiera przez klienta zlecenia zapłaty ale wówczas wierzyciel (jeśli nie był bankierowi znany) zobowiązany był okazać pewnego rodzaju bon (żeton), który traktowano jako znak identyfikujący³⁰.

Bankier zatem przyjmował pieniądze w tzw. *depositum irregulare*, do zwrotu na każde żądanie, w postaci *tantundem eiusdem generis*. Niejednokrotnie wykorzystywał je do zapłaty osobie trzeciej w związku z *receptum argentarii*. Była to umowa, na podstawie której bankier brał na siebie obowiązek zapłacenia cudzego długu. Zobowiązywał się bowiem w szczególności, mając u siebie w depozycie pieniądze klienta, do pokrycia długu, jaki klient zaciągnął u osoby trzeciej³¹. *Receptum* stosowano jako zabezpieczenie zobowiązania. Gdyby bankier odmówił zapłaty długu osobie trzeciej, klient mógł go pozywać pretorskim powództwem - *actio recepticia*³².

Receptum zastrzeżone było dla *argentarii* aż do II lub III w. n.e. Potem rozszerzone zostało na *nummularii*. *Receptum* było zobowiązaniem, jakiego bankier udzielał osobie trzeciej i w którym zobowiązywał się względem niej do spłaty długu swego klienta³³. Tak więc *receptum* obejmowało trzy osoby: bankiera, klienta i osobę trzecią³⁴. Wiązało jednak tylko dwie strony: bankiera i osobę trzecią. Dzięki *receptum* klient nie musiał nawet być obecny przy umowie, jednak istniało również pewne porozumienie pomiędzy nim a jego bankierem a dotyczyło ono przedmiotowego długu³⁵. Zarówno źródła literackie, jak i prawnicze rzadko odwołują się do *receptum argentarii*, natomiast zamieszczone fragmentarycznie w Digestach pochodzą z czasów Justyniana. Instytucja *receptum* zbliżona była do instytucji *constitutum*, które nawet w pewnym stopniu zastąpiło to pierwsze³⁶. *Receptum* ułatwiało więc operacje dotyczące rozliczeń pieniężnych (gdyż klient nie musiał wycofywać pieniędzy z banku, by następnie przekazać je wierzycielowi) oraz były gwarancją zapłaty osobie trzeciej, która była wierzycielem klienta.

solvi constituit, argentarius edere debet: nam et hoc ex argentaria venit. Usługi świadczone przez *argentarii*, co do których istniał obowiązek ewidencyjny, tworzyły katalog czynności określający prawną strukturę autonomicznej *negotiatio* prowadzonej przez bankierów. Na temat ksiąg handlowych bankiera zob. R. Beigel, *op. cit.* s. 236; W. Ossuchowski, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, Kraków 1970, s. 29, przyp. 19; R. M. Thilo, *Der Codex accepti et expensi im römischen Recht. Ein Betrag zur Lehre um der Litteralobligation*, Göttingen 1980, s. 221 i n.; G. Maselli, *op. cit.* Bari 1986; s. 101 i n.; A. Bürge, *Fiktion und Wirklichkeit*, *op. cit.*, s. 509 i n.; O. Behrends, *Das Litteralvertrag. Geldtruhe („Arca,“) und Hausbuch („Codex accepti et expensi,“) im römischen Privatrecht und Zensus*, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, t. 1, Warszawa 2000, s. 57 i n.; J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy*, *op. cit.*, s. 184 i n., wraz z cytowaną tam literaturą.

²⁸ J. Andreau, *Banking and business in the Roman World*, *op. cit.*, s. 40.

²⁹ Por. D. 2, 13, 9, 2.

³⁰ Por. D. 2, 13, 9, 2. Zob. J. Andreau, *Banking and business in the Roman World*, *op. cit.*, s. 42.

³¹ M. Kaser, *Das Römische Privatrecht*, t.1. München 1971 s.75; *Fiktion und Wirklichkeit*, *op. cit.*, s. 527 i n.

³² L. Wenger, *Receptum argentarii*, RE, t. 11 a/1, Stuttgart 1920, szp.375; W. Ossuchowski, *op. cit.*, s. 33.

³³ W. Morawski, *op. cit.* s. 29.

³⁴ J. Andreau, *Banking and business in the Roman World*, *op. cit.*, s. 42.

³⁵ F. Fasolino, *Sulle tecniche negoziali bancarie: il «receptum argentarii»*, Labeo 46, 2000, 2, s.172.

³⁶ L. Wenger, *Receptum argentarii*, RE, t. 11 a/1, Stuttgart 1920, szp.374 i n.

Różne operacje dokonywane przez *argentarii* zapisywane były na rachunku depozytowym każdego klienta, który określano terminem *ratio* lub *rationcula*³⁷.

Bankierzy rzymscy zajmowali się również udzielaniem pożyczek swoim klientom w formie postawienia bezpośrednio do ich dyspozycji określonej sumy pieniędzy³⁸ lub wydanie klientowi, albo wskazanej przez niego osobie, specjalnego dokumentu *chirographum* (listu kredytowego), który zastępował zapłatę należności w gotówce³⁹.

Pożyczki te były swego rodzaju pożyczkami krótkoterminowymi, udzielanymi na kilka miesięcy lub najdłużej na rok. Gdy bankier pożyczał nie własne pieniądze, lecz z powierzonych mu depozytów, mógł to czynić wyłącznie na krótki okres, co powodowało ograniczenie ogólnej kwoty udzielonych pożyczek⁴⁰. Udzielanie pożyczek pieniężnych wysoko procentowanych stanowiło właściwie główne źródło dochodów bankierskich. Maksymalna ustawowa stopa procentowa wynosiła 12 %, to jednak występowały przypadki pobierania znacznie wyższej stopy, co zapewniało bankierom dochody bez większego ryzyka⁴¹.

Bankierzy zajmowali się odzyskiwaniem nie tylko własnych wierzytelności ale również przyjmowali zlecenia prowadzenia windykacji wierzytelności w imieniu klienta. Grupę osób, która specjalizowała się w tym zadaniu określano *coactores*, a przy windykacji posługiwano się często niewolnikami zwanymi *petulantes* – chodzący za opornym dłużnikiem i nalegający na zwrot pieniędzy⁴².

Bankierzy w starożytnym Rzymie zajmowali się również sprawdzaniem jakości monet⁴³ oraz wymianą monet⁴⁴. Ustawy rzymskie⁴⁵ ustalały wagę i wartość rzymskiej monety srebrnej i brązowej, a rzymski system monetarny został rozciągnięty na całą Italię. Głównym zadaniem *argentarii* było ułatwienie wymiany obcej waluty poprzez jej zakup i sprzedaż⁴⁶. W tym obszarze dość wcześnie, bo jeszcze za czasów republikańskich, pojawili się *nummularii* konkurenci *argentarii*, którzy zostali powołani do badania

³⁷ J. Andreau, *Banking and business in the Roman World*, *op. cit.*, s. 44.

³⁸ A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Lichwa*, *op. cit.*, s. 21 i n. wraz z cytowaną tam literaturą; W. Wołodkiewicz, *Uwagi na temat lichwy*, [w:] *Profesorowi Janowi Kodrebskiemu in memoriam*, Łódź 2000, 437 i n.

³⁹ Zob. M. Cary, H. H. Scullard, *op. cit.*, s. 372; M. Kuryłowicz, *Chirographa i syngrapha. Z historii antycznych zobowiązań pisemnych*, Rejent 4, 1994, Nr 10, s. 12 i n. Zob. J. Urbanik, *Tabliczki Sulpijuszy i rzymska praktyka prawna*, CPH 51, 1999, z. 1-2, s. 51-75.

⁴⁰ Plaut., *Cur.* 71-79.

⁴¹ Występowały 24 % - Cic. *Verr.* 2, 170, czy 48 % a nawet 60% - odsetki. Zob. A. Pikulska-Robaszkiewicz, *Lichwa*, *op. cit.*, s. 27 i n. Zob. także T. Łoposzko, *op. cit.*, s. 84; M. Cary H. H. Scullard, *op. cit.*, s. 371.

⁴² J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy (exerator) w prawie rzymskim*, *op. cit.*, s. 185.

⁴³ Na temat ustawodawstwa dotyczącego *falsae mensurae* zob. P. Stein, *Falsae mensurae in the Roman law of sale*, Cambridge Law Journal 13, 1955, s. 226-232; M. Kuryłowicz, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawie fałszywych miar i wag*, [w:] *Folia Societatis Scientiarum Lublinensis* 33.1-2, 1991, s. 73 i n.

⁴⁴ Zdaniem M. Talamanca *argentarii* nie zajmowali się tego rodzaju działalnością polegającą na kontroli jakości monet, która stanowiła wyłącznie domenę *nummularii* (M. Talamanca, *Argentarii*, *op. cit.*, s. 940 i n.).

⁴⁵ *Lex Flaminia* z 217 r. p.n.e., *lex Plautia Papiria* z 89 r. p.n.e. i *lex Cornelia de falsis* z 81 r. p.n.e. Zob. Plin. *Nat.* 33, 12, 45; G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, Milano 1912, s. 250; 356; E. E. Kocher, *Über und ursprünglicher Anwendungsbereich der „lex Cornelia de falsis“*, München 1965, s. 100; W. Ossuchowski, *op. cit.*, s. 30; S. Mrozek, *Dewaluacja pieniądza w starożytności grecko – rzymskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978, s. 65; Kuryłowicz, *Ustawodawstwo rzymskie Ustawodawstwo rzymskie... cit.*, s. 75; A. Pikulska - Robaszkiewicz, *Lichwa*, *op. cit.*, s. 34 i n.

⁴⁶ J. Andreau, *Banking and business in the Roman World*, *op. cit.*, s.37.

szlachetności metalu monetarnego i ustalania wartości wybitych monet złotych i srebrnych⁴⁷. *Nummularii* występowali zatem w roli urzędowych probierców⁴⁸.

Usługi *nummularii* i *argentarii* sprowadzały się do zamiany monet wysokowartościowych na monety o mniejszej wartości (zamiana złota na srebro lub brąz), jak również do zamiany sztabek metali wartościowych oraz wymiany rozmaitych pieniędzy będących w obiegu⁴⁹. Zajmowali się ową wymianą (na podstawie zezwolenia) i z czynności tych czerpali zyski.

Bankierzy pośredniczyli w sprzedaży majątków zarówno publicznych jak i prywatnych na aukcjach publicznych (*auktiones*)⁵⁰, co pozostawało wyłączną dziedziną działalności *argentarii*. Aukcjom przewodniczył *praeco*, który przyznawał przedmioty aukcyjne oferującym najwyższą cenę. W czasach Plauta i Katona w aukcjach takich uczestniczyli *coactores*, którzy na podstawie specjalnego pozwolenia przyjmowali pieniądze od nabywców i przekazywali je sprzedawcom. *Coactor* był również oficjalnie odpowiedzialny za przechowywanie szczegółowych rejestrów dotyczących aukcji (*tabulae auctionariae* lub *auktionales*). W rejestrach tych odnotowywano daty, szczegółowy opis sprzedanych przedmiotów, ceny oraz nazwiska sprzedawców i kupujących⁵¹.

Aukcje odegrały także znaczną rolę i przy pożyczkach. Począwszy od drugiej połowy II w. p.n.e. w aukcjach uczestniczyli *argentarii*, którzy płacili sprzedawcom cenę zakupu, a także udzielali krótkoterminowych pożyczek kupującym (zwykle kilkumiesięcznych lub maksymalnie rocznych). Obecność bankiera nie wykluczała obecności *coactor*, którego praca polegała na przyjęciu pieniędzy i przekazywaniu ich tym, którym były należne (tj. *argentarii* i sprzedawcy). Jeśli bankier był obecny na aukcji, to właśnie on przechowywał rejestry sprzedaży. W I w. p.n.e. pojawili się *coactores argentarii*, którzy byli jednocześnie poborcami i bankierami wymieniającymi pieniądze⁵².

⁴⁷ D. 2, 13, 9, 2: ... *nummularii sicut argentarii rationes conficiunt, quia et accipiunt pecuniam et erogant per partes, quarum probatio scriptura codicibusque eorum maxime continetur...*; D. 2, 14, 47, 1: *lucius titius gaium seium mensularium, cum quo rationem implicitam habebat propter accepta et data, debitorem sibi constituit et ab eo epistulam accepit in haec verba: „ex ratione mensae, quam mecum habuisti, in hunc diem ex contractibus plurimis remanserunt apud me ad mensam meam trecenta octaginta sex et usurae quae competierint. summam aureorum, quam apud me tacitam habes, refundam tibi. si quod instrumentum a te emissum, id est scriptum, cuiuscumque summae ex quacumque causa apud me remansit, vanum et pro cancellato habebitur... quae situm est, cum lucius titius ante hoc chirographum seio mummulario mandaverat, uti patrono eius trecenta redderet, an propter illa verba epistulae, quibus omnes cautiones ex quocumque contractu vanae et pro cancellato ut haberentur cautum est, neque ipse neque filii eius eo nomine conveniri possunt. respondi, si tantum ratio accepti atque expensi esset computata, ceteras obligationes manere in sua causa.*; D. 14, 3, 20; D. 16, 3, 7, 2; Suet. Aug. 2 i 4; Beigel, *op. cit.* s. 208.

⁴⁸ Zob. A. Gara, *Posdiagramomena e circolazione monetaria*, Milan 1976, s. 15-124; P. Niczyporuk, A. Talecka, *Nummularii jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie*, [w:] *Psucie pieniądza Europy śródziemnomorskiej od antyku po czasy współczesne. Białoruś – Litwa – Łotwa – Ukraina. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, PTN, Warszawa 2006, s. 23-30; J. Andreau, *Banking and business in the Roman World*, *op. cit.*, s. 36 wraz z cytowaną literaturą.

⁴⁹ Zob. M. Grant, *The pattern of coinage in the early Principate* [w:] *Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly*, Oxford 1956, s. 102-112.

⁵⁰ M. Garcia Morcillo, *Auctions, Bankers and Public Finances in the Roman world*, [w:] K. Verboven, K. Vandorpe and V. Chankowski-Sable (edd.), *op. cit.*, s. 257; A. Petrucci, *Riesame del ruolo dei banchieri nelle auktiones private nel diritto classico romano*, [w:] K. Verboven, K. Vandorpe and V. Chankowski-Sable (edd.), *op. cit.*, s. 277; P. Niczyporuk, A. Talecka, *Aukcyjna sprzedaż majątków jako jedna z form działalności bankierskiej w starożytnym Rzymie* [w:] *Pieniądz – Kapitał – Praca – Wspólne dziedzictwo Europy. Białoruś – Litwa – Łotwa – Ukraina – Ukraina. Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, PTN, Warszawa 2008, s. 21-27.

⁵¹ J. A. S. Thomas, *op. cit.*, s. 45-59; J. Andreau, *Banking and business in the Roman World*, *op. cit.*, s. 38 i n.

⁵² J. Andreau, *Banking and business in the Roman World*, *op. cit.*, s. 33.

Bankierzy w ostatnich stuleciach republiki odgrywali szczególną rolę w prowadzeniu transakcji handlowych, których zamożni obywatele, ciesząc się dobrą sławą w oczach opinii publicznej, sami przedsięwzięć nie mogli bądź nie chcieli⁵³.

Z powyższych rozważań wynika, że bankierzy uczestniczyli w różnorodnych operacjach pieniężnych, które miały doniosłe znaczenie w życiu ekonomicznym starożytnego Rzymu. Bankierzy rzymscy jako jednostkowi kupcy byli pośrednikami finansowymi między zamożnymi obywatelami posiadającymi nadwyżki środków pieniężnych oraz potrzebującymi środków. Działalność bankierska starożytnego Rzymu leży więc u podstaw współczesnej bankowości i jej rozwoju.

3. Banki jako pośrednicy finansowi w gospodarce rynkowej

Historycznie zatem pierwszymi pośrednikami finansowymi byli początkowo bankierzy rzymscy, a następnie stali się oni właścicielami większych, zinstytucjonalizowanych przedsiębiorstw, a więc banków wykonujących te same oraz inne dodatkowe operacje finansowe. Również w gospodarce rynkowej banki nadal pełnią tę samą funkcję pośredników finansowych, a więc występują między jednostkami posiadającymi wolne środki (nadmiar) i jednostkami potrzebującymi środków (deficyt).

Pośrednicy finansowi oferują klientom z jednej strony rozmaite formy lokowania środków oraz z drugiej strony różnorodne formy finansowania. Zawierają dwa samodzielne stosunki umowne, w których bank występuje wobec posiadaczy środków jako ich odbiorca i zobowiązuje się do ich zwrotu, a wobec potrzebujących środków jako ich dostawca i jednocześnie jako uprawniony do roszczeń z tego tytułu⁵⁴. Pozyskują one oszczędności, przede wszystkim od gospodarstw domowych, a następnie kierują te środki do potrzebujących kapitału, głównie w formie udzielania kredytów.

Gospodarstwa domowe dysponują na ogół bardzo małymi nadwyżkami i to na krótkie terminy, natomiast gospodarka a szczególnie podmioty gospodarcze potrzebują dużych środków pieniężnych i na dłuższe terminy. W bankach dokonuje się przekształcanie przyjętych przez nie drobnych depozytów głównie od gospodarstw domowych w inwestycje w postaci udzielanych kredytów. W ten sposób realizowana jest przez banki funkcja koncentracji kapitałów, umożliwiających podejmowanie przedsięwzięć gospodarczych o strategicznym znaczeniu dla gospodarki.

Jako pośrednicy finansowi banki pełnią dwie funkcje⁵⁵:

1. funkcję transakcyjną, która polega na tym, że banki dokonują operacji polegających na przyjmowaniu i udostępnianiu środków pieniężnych,
2. funkcję transformacyjną, która wiąże się z odmiennymi wymaganiami kredytobiorców i deponentów banku.

Funkcja transformacyjna polega na doprowadzeniu przez bank do zrównoważenia różniących się struktur podaży i popytu kapitału. Zmienia zatem ilościowo-jakościowe cechy kapita-

⁵³ J. A. S. Thomas, *The auction sale in Roman law*, *Juridical Review NS 2*, 1957, s. 42-66; Zob. o aukcjach G. Thielmann, *Die romische Privatauktion*, Berlin 1961, a także A. Petrucci, *Iuris vincula. Studi in onore di Mario Talamasca. In margine a gai. 4, 126 a. Osservazioni sulla exceptio mercis non traditae e sulla praedictio ne aliter emptori res traderetur quam si pretium solverit in un'auccio argentaria*, Napoli 2001, s. 311-329.

⁵⁴ M. Bitz, *Produkty bankowe*, Warszawa 1998, s. 20.

⁵⁵ A. Talecka, P. Niczyporuk, *Bankowość. System bankowy i usługi*, Białystok, 2004, s. 15-18.

łu, a więc rozmiary, ryzyko i terminy płatności. W bankach następuje proces przetwarzania, inaczej transformowania, a więc przekształcanie drobnych oszczędności w wielkie inwestycje.

W wyniku transformacji kapitału następuje zwiększenie jego wartości, dzięki efektywniejszemu jego wykorzystaniu. Banki przyczyniają się do ekonomicznej efektywności, dzięki alokacji oszczędności na inwestycje napędzające gospodarkę. Następuje to na podstawie dodatkowo świadczonych usług transformacji⁵⁶.

Banki mogą dokonywać transformacji aktywów co do ich wielkości, terminów i ryzyka, celem dostosowania ich do preferencji pożyczkodawców i pożyczkobiorców⁵⁷.

Funkcja transformacji wielkości środków polega na tym, że banki przyjmują dużą liczbę małych wkładów i pozyskane w ten sposób środki udostępniają w postaci dużych kwot kredytobiorcom. Możliwa jest także i transformacja w odwrotnym kierunku, gdy z dużej lokaty bank może udzielić wiele małych kredytów. Banki dokonują więc koncentracji kapitałów, gdyż drobne wkłady wykorzystują do wielkich inwestycji. W praktyce oznacza to przejście przez bank dużego ryzyka, ale i zapewnienie zysków.

Funkcję transformacji terminów banki spełniają wówczas, gdy przyjmują środki od deponentów z terminami zwrotu odmiennymi od tych, na jakie same udzielają kredytów. Banki mogą udzielać kredytów na dłuższy termin niż to wynika z ich zobowiązań wobec deponentów, korzystając z prawidłowości występujących przy procesach masowych, że część wkładów nie zostanie wycofana w terminie wymagalności. Banki przyjmują środki pieniężne bezterminowo bądź na krótkie okresy, zaś wykorzystują je do operacji o dłuższych terminach, co oznacza, że następuje transformacja terminów. Taka transformacja jest możliwa przede wszystkim dzięki temu, że w praktyce bankowej występuje: prolongata wkładów, przyjęcie nowych wkładów, możliwość upłynięcia przez banki przed terminem części aktywów czy też inne możliwości pozyskania przez banki środków. Niewątpliwie transformacja terminów wiąże się ze znacznym ryzykiem banku, które banki zmniejszają stosując różne instrumenty ograniczające.

Istotnym rodzajem transformacji dokonywanej przez banki jest transformacja ryzyka. Pożyczkodawcy, a w tej roli występują deponenci wolą aktywa o niskim ryzyku a pożyczkobiorcy wykorzystują pożyczone środki do angażowania się w operacje ryzykowne. Podstawowym ryzykiem dla banków jest niewypłacalność ich klientów. Jedną z metod ograniczenia ryzyka kredytowego jest dywersyfikacja kredytobiorców (wewnętrzne rozłożenie ryzyka między wiele podmiotów), przyjmowanie zabezpieczeń czy też monitorowanie kredytobiorców. Zatem banki podejmują wiele różnorodnych działań, co powoduje, że są w stanie oferować depozyty relatywnie wolne od ryzyka, udzielając jednocześnie kredytów obarczonych ryzykiem.

Reasumując należy stwierdzić, że istnienie banków jako pośredników finansowych wynika z faktu, że oszczędzający i pożyczkobiorcy mają różne wymagania, a banki mogą im sprostać poprzez dokonanie transformacji wielkości, terminów i ryzyka. Tak więc banki są najstarszymi pośrednikami finansowymi.

Banki są też postrzegane jako przedsiębiorstwa prowadzące nie tylko działalność wynikającą z funkcji pośrednika finansowego ale także pomagające swoim klientom w zaspokojeniu potrzeb w zakresie płynności⁵⁸.

Działalność banków od zawsze jest ściśle związana z pieniądzem i ulegała ciągłym zmianom wraz z ewolucją pieniądza. Współcześnie pieniądź jest wartością powszechnie akceptowaną w gospodarce i spełnia szereg funkcji takich jak miernika wartości, środka

⁵⁶ A. Dahmen, P. Jacobi, *Bankowa obsługa przedsiębiorstw*, Warszawa 2002, s. 166.

⁵⁷ K. Matthews, J. Thompson, *Ekonomia bankowości*, Warszawa 2007, s. 47-50.

⁵⁸ S. Heffernan, *Nowoczesna bankowość*, Warszawa 2007, s. 1-19.

wymiany dóbr i usług, środka płatniczego i funkcji gromadzenia oszczędności. Właśnie te dwie ostatnie funkcje pieniądza mają odbicie w podstawowych usługach banku jakimi są usługi depozytowo-rozliczeniowe, które należą do tradycyjnych usług znanych już w starożytności. Istota współczesnych banków tkwi również w przyjmowaniu depozytów i udzieleniu kredytów, choć w bardzo różnej postaci i nie jest to jedyny ich obszar działalności.

Banki w gospodarce rynkowej mają charakter komercyjny i są to przedsiębiorstwa usługowe, których podstawowym przedmiotem działalności jest świadczenie klasycznych usług depozytowo-kredytowych, a także innych czynności bankowych i są nastawione na maksymalizację zysku.

Współczesne banki najogólniej określa się jako instytucje wyspecjalizowane w dokonywaniu operacji obcymi środkami pieniężnymi i przejmujące zarazem ryzyko tych operacji⁵⁹. Banki nadal są pośrednikami finansowymi jednak w ich działalności usługowej nastąpiły diametralne zmiany na skutek różnorodnych innowacji finansowych. Celem zwiększenia efektywności banki zmuszone zostały do zdywersyfikowania swojej działalności i absorbowania większego ryzyka. Zatem współczesny bank to zróżnicowana instytucja finansowa świadcząca usługi o różnorodnych celach i charakterze. Niemniej specyfika współczesnych banków wynika z tego podstawowego zadania jakim jest przekształcanie środków powierzonych przez deponentów w kredyt, który jest zawsze obciążony ryzykiem, co wskazuje na konieczność regulowania ich działalności przepisami prawa.

4. Instytucje kredytowe i usługi bankowe w Unii Europejskiej

W ustawodawstwie Unii Europejskiej nie występuje pojęcie bank, lecz instytucja kredytowa, natomiast powszechnie używa się określenia bank. Podobnie prawodawstwo niektórych krajów UE posługuje się również terminem instytucja kredytowa, zaś w innych używa się terminu bank. Przykładem mogą tu być niemieckie i francuskie rozwiązania prawne, które posługują się wspólnotowym terminem instytucji kredytowej, natomiast polskie prawo bankowe terminem bank.

W dyrektywach Unii przyjęto zatem jednolity termin – instytucja kredytowa dla wszystkich podmiotów prowadzących działalność bankową. Zgodnie z dyrektywą 2006/48/WE⁶⁰ instytucja kredytowa oznacza:

1. przedsiębiorstwo, którego działalność polega na przyjmowaniu depozytów i innych funduszy podlegających zwrotowi od ludności oraz na przyznawaniu kredytów na własny rachunek,
2. instytucję pieniądza elektronicznego w rozumieniu dyrektywy 2000/46/WE.
Zatem w definicji prawnej instytucji kredytowej podkreślone zostały główne obszary usług bankowych, czyli tradycyjne depozytowo-kredytowe oraz najnowsze usługi związane z technologią informatyczną, czyli z pieniądzem elektronicznym.

Typową działalnością instytucji kredytowej jest więc działalność depozytowo-kredytowa, która jest powiązana z wieloma innymi towarzyszącymi czynnościami bankowymi. Oznacza to, że instytucje kredytowe znaczną część udzielanych kredytów finansują przyjętymi od klientów depozytami. Instytucje kredytowe pełnią zatem funkcje pośredników finansowych, bowiem przyjmują środki od podmiotów nadwyżkowych i z kolei

⁵⁹ L. Góral, M. Karlikowska, K. Koperkiewicz-Mordel, *Polskie prawo bankowe*, Warszawa 2006, s.11.

⁶⁰ Dz. Urz. UE 2006 L 177/1, art. 4 ust.1.

pożyczają je podmiotom deficytowym. I to właśnie te cechy banków jako pośredników finansowych zostały uwypuklone w definicji instytucji kredytowej.

Drugi obszar usług wynikający z definicji instytucji kredytowej to usługi związane z pieniądzem elektronicznym. W rozumieniu dyrektywy 2000/46/WE z dnia 18 września 2000 r. o podejmowaniu i prowadzeniu działalności przez instytucje pieniądza elektronicznego oraz nadzorze ostrożnościowym nad ich działalnością⁶¹ – instytucja pieniądza elektronicznego to przedsiębiorstwo lub inna osoba prawna, która emituje środki płatnicze w formie pieniądza elektronicznego. Dyrektywa ta określa również prawną definicję pieniądza elektronicznego. Zgodnie z tą definicją pieniądz elektroniczny oznacza wartość pieniężną, stanowiącą prawo do roszczenia wobec emitenta, która jest:

1. przechowywana na urządzeniu elektronicznym,
2. wyemitowana w zamian za środki płatnicze o wartości nie mniejszej niż wartość wyemitowana,
3. środkiem płatniczym akceptowanym przez podmioty inne niż instytucja emitująca⁶².

Prawo wspólnotowe nie wskazuje na formę organizacyjno-prawną instytucji kredytowej ani też nie narzuca pod jaką nazwą ma występować. Nakłada natomiast obowiązek na państwa członkowskie wprowadzenia zakazu dla osób fizycznych i osób prawnych niebędących instytucjami kredytowymi prowadzenia działalności depozytowej, jeżeli działalność ta nie podlega regulacjom i kontroli mającym na celu ochronę deponentów i inwestorów. Dyrektywa umożliwia instytucjom kredytowym tworzenie oddziałów, filii i przedstawicielstw zarówno na terytorium własnego państwa członkowskiego jak i na terenie całej UE jak i poza Wspólnotą⁶³.

Instytucja kredytowa (bank) jest więc instytucją, spełniającą szczególne wymogi a mianowicie⁶⁴:

1. wykonująca rdzenne bankowe czynności (*core banking activities*),
2. posiadająca charakter instytucji zaufania publicznego,
3. tworzona i działająca zgodnie z regulacjami zawartymi w odpowiednich dyrektywach,
4. podlegająca nadzorowi sprawowanemu przez kompetentne władze państw członkowskich Unii.

Chociaż w dyrektywie brak jest wyraźnego stwierdzenia, iż są to instytucje zaufania publicznego to charakter instytucji kredytowych świadczy o tym, że nie są to tylko zwykłe przedsiębiorstwa. Instytucje te w zaufaniu przyjmują od ludności środki pieniężne i zarządzają nimi, a także spełniają szczególną rolę w funkcjonowaniu gospodarki, stąd też są tworzone i działają w oparciu o odpowiednie regulacje prawne oraz podlegają nadzorowi⁶⁵.

Instytucje kredytowe w poszczególnych krajach funkcjonują więc na podobnych zasadach i poddane są nadzorowi to jednak działają one w różnych formach organizacyjno-prawnych. Najczęściej są to podmioty posiadające osobowość prawną, jednak w niektórych krajach, także i w Unii Europejskiej dopuszcza się tworzenie banków w innych formach, nawet nie związanej z posiadaniem osobowości prawnej. Regulacje unijne wymagają jedynie, aby każdy bank powoływany był według jednolitych wymogów⁶⁶.

⁶¹ Dz.Urz. UE 2000 L 275/39.

⁶² Dz.Urz. UE 2000 L 275/39, art. 1 ust.3 lit.b.

⁶³ C. Kosikowski, *Prawo finansowe w Unii Europejskiej*, Bydgoszcz-Warszawa 2008, s 209- 212.

⁶⁴ L. Góral, M. Karlikowska, K. Koperkiewicz-Mordel, *op. cit.*, s.119.

⁶⁵ P. Nieczyporuk, A. Talecka, *Bank jako instytucja zaufania publicznego*, [w:] *Ekonomiczne aspekty państwa demokratycznego*, pod redakcją S. Oliwniaka, Białystok 2007, s.73-87.

⁶⁶ E. Fojeck-Mastalska, *Prawo bankowe*, Wrocław 2009, s. 31.

Przyjęcie jednolitego terminu dla instytucji działających na wspólnym rynku usług bankowych umożliwiło identyfikację różnych podmiotów prawa publicznego i prywatnego wykonujących działalność bankową. Pozwoliło to na określenie dla instytucji kredytowych minimalnych wymogów prawnych podejmowania działalności bankowej oraz wydawania jednolitej licencji na wykonywanie czynności na całym obszarze UE. Podejmując działalność bankową w jakimkolwiek państwie członkowskim UE instytucja kredytowa powinna spełnić odpowiednie wymogi a w szczególności⁶⁷:

1. posiadać wyodrębnione fundusze własne i zgromadzić kapitał założycielski w minimalnej wysokości 5 mln euro (przy szczególnych kategoriach instytucji nie może być niższy niż 1 mln euro),
2. posiadać co najmniej dwie osoby na stanowiskach kierowniczych z odpowiednią reputacją i odpowiednim doświadczeniem do wykonywania takich obowiązków (tzw. zasada „czworga oczu”),
3. przedstawić informację o osobach akcjonariuszy lub udziałowców, posiadających znaczne pakiety akcji,
4. przedłożyć program przyszłej działalności między innymi przewidziane rodzaje działalności oraz strukturę organizacyjną instytucji kredytowej.

Przyjęcie przez państwa członkowskie minimalnych wymogów dotyczących wydawania zezwoleń pozwoliło na wprowadzenie w UE od 1 stycznia 1993 r. zasady jednolitej licencji tzw. paszportu europejskiego. Istotą jednolitej licencji bankowej dla instytucji kredytowej stanowi uprawnienie do prowadzenia działalności bankowej na całym obszarze Unii Europejskiej na podstawie zezwolenia uzyskanego w jednym z państw członkowskich. W praktyce oznacza to, że instytucja kredytowa, która uzyskała zezwolenie na prowadzenie działalności bankowej w jednym kraju członkowskim może podejmować tę działalność w pozostałych państwach członkowskich bezpośrednio, poprzez transgraniczne świadczenie usług (*cross-border*) bądź za pośrednictwem oddziałów bez konieczności ubiegania się o ponowną licencję w kraju goszczącym⁶⁸. Transgraniczne świadczenie usług jest uprawnieniem wynikającym ze swobody świadczenia usług, czyli, że instytucja kredytowa ma prawo świadczenia usług na terytorium innych państw bez potrzeby posiadania tam formy zinstytucjonalizowanej.

Zasadą wzajemnego uznawania licencji bankowej są zatem objęte zarówno usługi bankowe jak i inwestycyjne. Dyrektywa 2006/48/WE zawiera wykaz usług, które mogą świadczyć instytucje kredytowe na terenie całej Unii w ramach jednolitej licencji. Załącznik I do dyrektywy 2006/48/WE określa rodzaje działalności, które instytucja kredytowa może świadczyć a mocy jednolitej licencji bankowej⁶⁹. Wymienia się aż czterdzieści rodzajów działalności i są to:

1. przyjmowanie od ludności wkładów pieniężnych i innych środków podlegających zwrotowi,
2. udzielanie kredytów (w tym m.in.: udzielanie kredytów konsumenckich, hipotecznych, *factoring* z regresem lub bez, kredytowanie transakcji handlowych w tym *forfeiting*),
3. *leasing* finansowy,
4. usługi związane z transferem środków pieniężnych,

⁶⁷ A. M. Jurkowska, *Prawo bankowe Unii Europejskiej. Licencjonowanie działalności bankowej*, Bydgoszcz-Gdańsk 2003, s. 29-30.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 38.

⁶⁹ Dz. Urz. 2006 L 177/1.

5. emisja i administrowanie środkami płatności (np. kartami kredytowymi, czekami podróżniczymi, czekami bankierskimi),
6. gwarancje i zobowiązania,
7. obrót na rachunek własny lub klienta:
 - instrumentami rynku pieniężnego (czekami, weksłami, certyfikatami depozytowymi itp.),
 - wartościami dewizowymi,
 - opcjami i terminowymi umowami na instrumenty finansowe typu *futures*,
 - instrumentami stopy procentowej i wymiany walutowej, lub
 - zbywalnymi papierami wartościowymi,
8. uczestniczenie w emisji papierów wartościowych i świadczenie usług związanych z taką emisją,
9. doradztwo dla przedsiębiorstw w zakresie struktury kapitałowej, strategii przemysłowej, jak również doradztwo i usługi dotyczące łączenia się oraz nabywania przedsiębiorstw,
10. pośrednictwo na rynku pieniężnym,
11. zarządzanie portfelem i doradztwo inwestycyjne,
12. przechowywanie i administrowanie papierami wartościowymi,
13. usługi w zakresie opiniowania kredytobiorców,
14. przechowywanie w sejfach.

Jest to wykaz działalności podlegających zasadzie wzajemnego uznawania, a więc usługi, które może świadczyć instytucja kredytowa na mocy jednolitej licencji bankowej. Niezwykle szeroko zakreślone zostały możliwości działania instytucji kredytowych na rozwijającym się rynku finansowym. Spośród szerokiej gamy usług bankowych w pierwszej kolejności zostały wymienione klasyczne usługi depozytowo-kredytowe i rozliczeniowe. Oprócz tych klasycznych usług instytucje kredytowe mogą wykonywać różnorakie usługi finansowe z zakresu bankowości inwestycyjnej i innych dziedzin bankowości i finansów. Duże banki europejskie w coraz większym stopniu angażują się w transakcje przeprowadzane na rynku kapitałowym, czyli pośredniczą w emisji i obrocie papierami wartościowymi. Transakcje te dokonywane są na zlecenie i rachunek klienta lub są podstawą strategii inwestowania przez same banki. Ponadto banki angażują się w pośrednictwo na rynkach dewizowych, przyczyniając się do łagodzenia zmian kursów walutowych. Chociaż usługi określone w tym wykazie świadczą o bankowości uniwersalnej to jednak regulacje europejskie nie ustanawiają ani systemu bankowości specjalistycznej ani uniwersalnej, pozostawiając to uznaniu państw członkowskich, które mogą dowolnie kształtować zakres czynności bankowych.

Ponadto instytucje kredytowe mogą prowadzić usługi działalności inwestycyjnej, które zostały uregulowane dyrektywą 2004/39/WE w sprawie rynków instrumentów finansowych⁷⁰. Jednym z celów tej dyrektywy jest umożliwienie firmom inwestycyjnym posiadającym zezwolenia przyznane przez właściwe organy państw członkowskich, swobodnego zakładania filii i świadczenia usług w innych państwach. Załącznik I do tej dyrektywy zawiera wykaz instrumentów finansowych oraz wykaz usług i działalności odnoszących się do tych instrumentów, które podlegają wzajemnemu uznawaniu. W załączniku tym ujęto 8 rodzajów działalności i usług inwestycyjnych oraz 7 usług dodatkowych a są to przede wszystkim:

1. przyjmowanie i przekazywanie zleceń dotyczących instrumentów finansowych,
2. wykonywanie zleceń na rachunek klientów,
3. zawieranie transakcji na własny rachunek,

⁷⁰ Dz. Urz. UE 2004 L 145/1.

4. zarządzanie pakietem akcji,
5. doradztwo inwestycyjne,
6. emisja instrumentów finansowych i /lub wprowadzanie instrumentów na zasadzie zaangażowania przedsiębiorstwa,
7. wprowadzanie instrumentów finansowych bez zaangażowania przedsiębiorstwa,
8. zabezpieczanie i administrowanie instrumentami finansowymi na rachunek klienta,
9. udzielanie inwestorom kredytów lub pożyczek na transakcje dotyczące instrumentów finansowych,
10. doradztwo dla przedsiębiorstw w zakresie struktury kapitału, strategii rozwoju oraz łączenia się lub nabywania przedsiębiorstw,
11. usługi dewizowe związane ze świadczeniem usług inwestycyjnych,
12. usługi związane z ubezpieczeniem.

Reasumując należy stwierdzić, że na unijnym rynku usług finansowych funkcjonują zarówno instytucje kredytowe a także instytucje inwestycyjne oraz inne instytucje finansowe. Każdy ten podmiot może wykonywać w innym państwie członkowskim wszystkie usługi określone w załącznikach do dyrektywy o ile został utworzony zgodnie z wymogami unijnymi. Jedynym zastrzeżeniem jest to, że przyjmowanie depozytów i innych podlegających zwrotowi funduszy od społeczeństwa, opiniowanie kredytów oraz wykonywanie usług sejfowych zastrzeżone jest wyłącznie dla instytucji kredytowej.

5. Podsumowanie

Bankowość ma więc głębokie korzenie historyczne, sięgające setek lat przed naszą erą. Z tamtego to okresu wywodzi się idea bankowości, której istota tkwi w działalności depozytowo-kredytowej, czyli polegającej na przyjmowaniu depozytów i dokonywaniu rozliczeń oraz udzielaniu przez banki kredytów. Historycznie pierwszymi pośrednikami finansowymi byli początkowo bankierzy rzymscy jako jednostkowi kupcy, a następnie stali się oni właścicielami większych, zinstytucjonalizowanych przedsiębiorstw, a więc banków wykonujących te same oraz inne dodatkowe operacje finansowe. Również w gospodarce rynkowej banki nadal pełnią tę samą funkcję pośredników finansowych., a więc występują między jednostkami posiadającymi wolne środki (nadmiar) i jednostkami potrzebującymi środków (deficyt). Istnienie banków jako pośredników finansowych wynika z faktu, że oszczędzający i pożyczkobiorcy mają różne wymagania, a banki mogą im sprostać poprzez dokonanie transformacji wielkości środków, terminów i ryzyka.

Tak więc banki są najstarszymi pośrednikami finansowymi.

Regulacje prawne UE nawiązują również do tej idei, bowiem status instytucji kredytowej został określony jako uprawnienie do wykonywania rdzennie bankowych czynności, a więc przyjmowanie depozytów i innych zwrotnych funduszy od społeczeństwa i udzielaniu na własny rachunek kredytów. Instytucje kredytowe zgodnie do ustaleń zawartych w statutach mogą wykonywać szeroki wachlarz usług obejmujący zarówno tradycyjne jak i nowe skomplikowane usługi na mocy jednolitej licencji bankowej. Istota działalności banków jest więc niezmienna, bowiem podstawowe czynności uznane za bankowe w zasadzie nie zmieniły się od czasów rzymskich.

Roman Banking As a Common European Heritage

Summary

Banking has deep historical roots, dating hundreds years A.C. We can derive the idea of banking from that time. The essence of this idea is based on deposit and credit activity, i.e. on taking deposits, making clearings and granting credit. The EU regulations are to some point similar, because according to them the legal status of the banking institution is based on the principle that banks are allowed to execute entirely banking activities. These are: taking deposits from people and granting credit. Although nowadays the banking institutions can perform many new activities, the essence of it hasn't changed from the Roman times.

Віталій Сидаровіч
(Беларусь)

НОВЫЕ НАХОДКИ АНТИЧНЫХ МОНЕТ В БЕЛОРУССКОМ ПОНЕМАНЬЕ

Первые сведения о находках античных монет в Белорусском Понеманье¹ появляются еще в XIX веке. В окрестностях Волковыска до 1838 г. были найдены римские монеты, попавшие в коллекцию М. Булгарина, а в 1893 г. в окрестностях д. Косин Волковысского уезда нашли «римскую серебряную монету императора Антония»². Около 1899 г. в Новогрудском уезде и в 1900 г. в Слонимском уезде были обнаружены монеты Римской Империи³. В первой половине XX века время от времени появляются данные об античном импорте в этом регионе. Так, например, в 1933 г. Ю. Йодковский сообщил о находках римских монет в Гродно⁴. Дубинский в том же году упоминает о «римских и византийских монетах», найденных около Молодечно и поступивших около 1928 г. в Белорусский Государственный музей⁵.

Впервые систематизация античного импорта на рассматриваемой территории была осуществлена В.В. Кропоткиным. В рамках своего обширного исследования он привёл данные о 8 местонахождениях римских монет, в т.ч. о 2 кладах⁶. В 1966 г. В.Н. Рябцевич добавил сведения ещё об одном местонахождении, хотя, к сожалению, весьма расплывчатые – «окрестности Волковыска»⁷. В 1974 г. источниковедческая база по находкам антики была пополнена Анохиным, опубликовавшим остатки клада римских монет (8 экземпляров), найденного в 1968 г. около деревни Жукевичи Берестовицкого района Гродненской области⁸.

Следующим этапом в изучении античного наследия в Беларуси, в т.ч. и в Понеманье, стали исследования Л.Д. Поболя. В монументальном своде памятников железного века Беларуси⁹ и ряде других работ¹⁰ он привёл данные о 16 пунктах

¹ Под Белорусским Понеманьем имеется в виду входящая в административные границы (пределы) Республики Беларусь часть бассейна Немана, в т.ч. бассейн Вилни, крупнейшего его притока.

² Рябцевич, В.Н., 1968: *Находки античных монет на территории Белоруссии*. С. 187-192. В: Дударева Т.Е., Мельцер Д.Б. (ред.): *Вопросы истории. Сборник статей молодых ученых и аспирантов*. Вышэйшая школа, Минск, 194 с. С. 187–189

³ Кропоткин, В.В., 1961: *Клады римских монет на территории СССР*. Издательство Академии наук СССР, Москва, 135 с. №№ 1381, 1376

⁴ Jodkowski J. 1933. *Skarby monet znalezione na terenie województw półn.-wschodnich w latach 1928–1930 (Komunikat Muzeum Państwowego w Grodnie)* // WNA, T. XIV, Rocznik 1931 i 1932, Kraków, , S.1–9, 126–130. S. 126–127

⁵ Дубінскі С.А., 1933. *Бібліографія па археалёгіі Беларусі і сумежных краін*. – Мн., С. 45–46

⁶ Кропоткин, В.В., 1961: *Клады...* С. 96–97; Кропоткин, В.В., 1966: *Новые находки римских монет в СССР*. Нумизматика и эпиграфика, 6: 74-102. С. 95)

⁷ Рябцевич, В.Н., 1968: *Находки...*, С. 191.

⁸ Анохін У.А., 1974. *Скарб рымскіх манет з вёскі В.Жукевічы* // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі, №3, С.23-25.

⁹ Поболь Л.Д., 1983. *Археологические памятники Белоруссии. Железный век*. – Мн.: Наука и техника, – 456 с., ил.

¹⁰ Побаль, Л., 1995: *Прывітанне з далёкай мінуўшчыны*. Беларуская думка, 6: 24-26; Побаль, Л., 1996: *Антычныя нумізматычныя багачыні Міншчыны і Віцебшчыны*. Беларускі гістарычны часопіс, 1: 115-125; Побаль, Л., 1999: *Антычныя грошы ў Гродзенскім Памямоні*. Беларускі гістарычны часопіс, 2: 49-52; Поболь Л.Д., 1979. *Древности Белоруссии в музеях Польши*. – Мн.

находок античных монет в бассейне Немана. Однако, большинство добавленных им местонахождений сомнительно, т.к. не подкреплено соответствующими ссылками на источники. К примеру, упоминая о кладе из д. Шавры Лидского повета, Л.Д. Поболь не даёт никаких ссылок. Только в статье 2001 г. в тексте присутствуют слова «по сведениям Т. Нарбута, ...»¹¹, но, опять же, без указания источника. Также бесспорно, на мой взгляд, исследователь осуществил локализацию клада из д. Каменка Минской губернии, привязав его к д. Каменка Кошелевского сельсовета Новогрудского района Гродненской области. При этом он упоминал о данных из архива Минского губернатора¹², однако, вновь без ссылки на конкретный архивный документ.

К сожалению, точная локализация этого интереснейшего клада, вещевая часть которого хранится в Государственном Эрмитаже, требует дальнейшего исследования. Главной привязкой для установления места находки может стать имя собственника земли, на которой были найдены предметы и монеты: Григорий Венедиктович Родзевич. К настоящему моменту мною установлено, что на 1873 г. (год обнаружения депозита) во всех деревнях Минской губернии с названием Каменка собственников земли с такой фамилией не существовало.

К вопросу о распространении античных монет на территории Беларуси обращались в последнее время С. Рассадин¹³ и М. Гурын¹⁴. В рамках работы о находках римских монет в ареале вельбарской культуры некоторые белорусские местонахождения были упомянуты польским исследователем А. Романовским¹⁵.

В итоге, на начало XXI века были опубликованы сведения о 16 местонахождениях. Конечно, это были далеко не все находки. В последнее время информация о находках монет, как правило, утаивается (на причинах этого в настоящей публикации я не буду останавливаться). С наступлением «эры металлодетектора» количество находок монет (в том числе и античных) растёт в геометрической прогрессии. Подавляющее большинство «добычи» черных поисковиков либо оседает в их коллекциях либо поступает на продажу. Тем не менее, определенная часть «любителей приборного поиска» готова делиться информацией с представителями официальной науки, а некоторые из них даже безвозмездно передают свои находки в музеи.

С 2008 г. мною проводится работа по сбору сведений о новых находках античных монет на территории Беларуси. За неполных 3 года удалось получить информацию о нескольких десятках местонахождений, в т.ч. и об одном кладе, к сожалению, разграбленном. Большинство новых находок фиксируется в Понеманье, что дает повод значительно дополнить источниковедческую базу по этому региону. Понятно, что публикуемые здесь данные – это лишь «верхушка айсберга», но, тем не менее, они помогут несколько переосмыслить роль античных монет в жизни населения Белорусского Понеманья в эпоху римских влияний.

¹¹ Поболь, Л.Д., 2001: *Находки римских монет на землях Беларуси*. Lietuvos Archeologija, 21: 73–80., С. 77.

¹² Там же, С. 76.

¹³ Rassadin S., 2000. *Zur Frage der römischen Importe in Weißrußland*, [in:] Germania, 2000, Jahrgang 78, H. 2, s. 392–416.

¹⁴ Гурын М.Ф., 2002. *Антычны імпорт на тэрыторыі Беларусі*. // Гістарычна-археалагічны зборнік, №17, Мн., С. 65–72.

¹⁵ Romanowski A. *Znaleziska monet rzymskich z terenów kultury wielbarskiej na Podlasiu, prawobrzeżnym Mazowszu i zachodniej Białorusi* // WN, R LI, 2007, z. 1 (183), S. 29–51.

За 2008–2010 гг. в белорусской части бассейна Немана зарегистрировано 20 местонахождений античных монет, в т.ч. 17 единичных и 3 групповых. В подавляющем большинстве, это монеты Римской Империи. Исключение составляет лишь одна монета – ассарий Боспорского Царства, найденный в Новогрудском районе (Приложение, № 7). До того боспорские монеты в обозначенном регионе фиксировались лишь один раз – «медный статер 4 века» из Молодечно или его окрестностей¹⁶, однако эта находка не вполне достоверна. Клад, в составе которого имеются монеты Боспорского царства (в том числе и Митридата), был зафиксирован в Утенском районе Литвы¹⁷. Монета из Новогрудского района, датируемая 39/40–41/42 гг., интересна ещё и тем, что на данный момент она является одним из древнейших нумизматических памятников Белорусского Понеманья, наряду с найденным около Молодечно ассом Тиберия, отчеканенным в память Октавиана Августа¹⁸.

Денарии 1–2 вв. н.э. составляют большую часть античных монетных находок в Понеманье. Это 16 экземпляров, в т.ч. 1 монета Нерона, 2 Веспасиана, 4 Антонина Пия, 2 Фаустины Старшей, 2 Марка Аврелия, 1 Фаустины Младшей, 2 Луциллы, 1 Коммода и 1 Дидия Юлиана. Наибольший интерес из них представляет, конечно, денарий Дидия Юлиана, найденный недалеко от Несвижа, на берегу реки Уша, небольшого притока Немана (в его верховьях). Это лишь вторая официально зарегистрированная в Беларуси монета этого недолго пребывавшего во власти императора. Первая была выявлена в составе клада из-под д. Малеч Березовского района Брестской области¹⁹.

Один из денариев использовался в качестве подвески – в монете Луциллы, найденной около деревни Новосёлки Гродненского района (Приложение, № 2), имеется отверстие. Несколько монет имеют привязку к археологическому памятнику. Денарии Антонина Пия и Коммода были обнаружены на селище железного века – раннего средневековья, которое находится в Мядельском районе Минской области, практически на водоразделе Немана и Двины.

Среди новых находок римских монет в Белорусском Понеманье значительную часть составляют медные номиналы. Ранее подобные находки в данном регионе были крайне редки: кроме упомянутого выше асса Тиберия, это ещё несколько монет из (из-под?) Молодечно²⁰ и 2 мелкие бронзовые монеты Константина Великого и Феодосия Великого из Гродно²¹. Малочисленность медных (бронзовых) номиналов по сравнению с денариями вполне нормальна для Беларуси в целом (примерно 1 к 90–100). Однако именно для Понеманья подобное соотношение выглядело нелогичным, т.к. в литовской части бассейна Немана и в польских Мазурах преобладали именно бронзовые эмиссии II–III веков²². Находки последних лет могут служить

¹⁶ Поболь Л.Д., 1983. *Археологические...*, С. 370, п. 298; Побаль, Л., 1995: *Привітання...*, С. 25.

¹⁷ Michelbertas, M., 2001: *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Litauen*. Universität Vilnius, Lehrstuhl für Archäologie, Vilnius, 68 p. - P. 58, IX-04-2/1/1.

¹⁸ Побаль, Л., 1995: *Привітання...*, С. 25; Сидорович В. *Случайные находки античных монет на территории Беларуси в 1970–е–2007 г.* // Случайные находки: хронология, атрибуция, историко-культурный контекст. Материалы тематической научной конференции. Санкт-Петербург, 16–19 декабря 2008 г. СПб, 2008, С. 172–176. – С. 175, рис. 1.2

¹⁹ Сидорович В.М. *Редкие римские денарии Малечского клада* // XIV Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Санкт-Петербург, 2007, 36–38.

²⁰ Побаль, Л., 1996: *Антычныя...*, С. 115.

²¹ Jodkowski J. 1933. *Skarby...*, S. 126–127

²² Wielowiejski J. *Znaczenie emisji brązowych w badaniach nad napływem i obiegiem monet rzymskich na*

подтверждением того, что в Белорусском Понеманье процент бронзовых римских монет также достаточно высок. Среди найденных 26 римских монет 10 экземпляров (примерно 38%) – это медные номиналы. Особенно примечательным является групповое местонахождение римских сестерциев 235–249 гг. (рис. 1) около истока Вилии, крупнейшего притока Немана (Приложение, № 1). К сожалению, мне пока не удалось получить более точную локализацию этого памятника, а это местонахождение действительно можно считать памятником – распаханным кладом, могильником либо, что менее вероятно, поселением.

Бронзовые монеты, поступавшие в бассейн Немана, могли использоваться не только в роли платежных средств (денег либо товароденег), но и, что весьма вероятно, в качестве сырья для бронзолитейного производства. Убедительным примером такого использования является находка обломка сестерция в бронзоплавильной печи на городище Наркунай в Литве²³. Участившиеся в последнее время в Понеманье находки бронзовых изделий 2–5 веков наводят на мысль о перспективности проведения их металлографии и сравнительного анализа с химическим составом римских монет.

ПРИЛОЖЕНИЕ

КАТАЛОГ НОВЫХ НАХОДОК АНТИЧНЫХ МОНЕТ В БЕЛОРУССКОМ ПОНЕМАТЬЕ.

ВИТЕБСКАЯ ОБЛАСТЬ

1. Докшицкий район, южная часть

Локализация: «пахотное поле недалеко от истока Вилии»²⁴

а) Максимиан Фракиец.

Сестерций. Рим, март 235 – январь 236. RIC 43.

Av.: IMP MAXIMINVS PIVS AVG. Бюст в одежде и доспехах, с венком на голове, вправо.

Rv.: [FI]DES MIL[ITVM]. В поле: S C. Фидес стоит, прямо. Голова влево. Держит в каждой руке по штандарту.

29,1 мм. 17,32 г. Соотношение осей – 2.

б) Максимиан Фракиец.

Сестерций. Рим, март 235 – январь 236. RIC 58.

Av.: IMP MAXIMINVS PIVS AVG. Бюст в одежде и доспехах, с венком на голове, вправо.

Rv.: PAX AVGVSTI. В поле: S C. Пакс стоит, влево. Держит в правой руке ветвь, а в левой скипетр.

29,0 мм. 15,58 г. Соотношение осей – 12.

ziemiach polskich // Moneta miedziana w Polsce. Zielona Góra, 1983. S. 7–14 S. 11–13; Михельбертас М.М. *Тезаврирование римских монет на территории Литвы* // Pieniądz i banki (tezauryzacja, obieg pieniężny, bankowość). Wspólnota dziejów. Białoruś-Litwa-Lotwa-Polska-Słowacja-Ukraina. Warszawa. 2002. – S. 77–82.

²³ Luchtanas A. *Zalvario apdirbimas ankstyvuosiuose rytš Lietuvos piliakalniuose* / Lietuvos Archeologija, 1981, 2:5–16, 12–13, pav. 11

²⁴ Со слов информатора

в) Гордиан III.

Сестерций. Рим, 240. RIC 267.

Av.: IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG. Бюст в одежде и доспехах, с венком на голове, вправо.

Rv.: AEQVITAS AVG. В поле внизу: S C. Эквитас стоит прямо, голова влево. Держит весы и рог изобилия.

31,0 мм. 18,01 г. Соотношение осей – 11.

г) Филипп I.

Сестерций. Рим, 244–249. RIC 168.

Av.: IMP M IVL PHILIPPVS AVG Бюст в одежде и доспехах, с венком на голове, вправо.

Rv.: ANNONA AVGG. В поле: S C. Аннона стоит влево. Держит колосья над модием и рог изобилия.

30,5 мм. 15,98 г. Соотношение осей – 12.

д) Филипп I.

Сестерций. Рим, 244–249. RIC 168.

Av.: IMP M IVL PHILIPPVS AVG Бюст в одежде и доспехах, с венком на голове, вправо.

Rv.: ANNONA AVGG. В поле: S C. Аннона стоит влево. Держит колосья над модием и рог изобилия. 30,5 мм. 15,98 г. Соотношение осей – 12.

28,9 мм. 21,24 г. Соотношение осей – 1.

Дата находки: «начиная с 2006 г. и позже»²⁵.

Хранение: частная коллекция.

Рис. 1.

ГРОДНЕНСКАЯ ОБЛАСТЬ

2. Гродненский район, Квасовский сельсовет, д. Новосёлки

Луцилла

Денарий. Рим, 161–169. RIC 763

Av.: LVCILLA AVGVSTA. Бюст в одежде, вправо.

Rv.: DIANA LVCIFERA. Диана стоит, вправо. Обеими руками держит факел.

Дата находки: сентябрь 2010 г.

Хранение: частная коллекция

Примечание: с отверстием.

Рис. 2.3

3. Зельвенский район, д. Бородичи.

Локализация: на поле между деревней и речкой.

Фаустина Старшая.

Денарий. Рим, 147–161. RIC 384 (Antoninus Pius)

Av.: DIVA FAVSTINA. Бюст в одежде, вправо.

Rv.: CONSECRATIO. Павлин движется вправо. Голова повернута влево.

Дата находки: май 2010 г.

Хранение: частная коллекция

²⁵ Со слов информатора.

4. Зельвенский район, д. Гольника,

Локализация: около речки

Нерон.

Денарий. Рим, 66–67 гг. RIC 67.

Av.: IMP NERO CAESA[R AVGVSTVS]. Голова в венке, вправо.

Rv.: без круговой легенды. Под обрезом: SALVS. Салос сидит, влево.

Дата находки: 2009 г.

Хранение: частная коллекция

5. Новогрудский район, д. Ладеники,

Локализация: ?

Фаустина Старшая.

Денарий. Рим, после 141 г. RIC 361a (Antoninus Pius)

Av.: DIVA FAVSTINA. Бюст, вправо.

Rv.: AVGVSTA. Церера стоит влево. В левой руке держит факел, правую руку поднимает вверх.

17,9 мм, 2,88 г.

Дата находки: 2006? г.

Хранение: частная коллекция

6. Новогрудский район, д. Рошица (прежде деревня Могильница)

Локализация: на берегу пересохшего ручья, впадавшего ранее в речку Драчиловку.

Максимин Фракиец.

Сестерций. Рим, март 235 – январь 236. RIC 61.

Av.: IMP MAXIMINVS PIVS AVG. Бюст в одежде и доспехах, с венком на голове, вправо.

Rv.: PROVIDENTIA AVG. В поле: S C. Провиденция стоит, влево. Держит в правой руке жезл над шаром, а в левой руке рог изобилия.

Дата находки: лето 2008 г.

Хранение: Новогрудский историко-краеведческий музей.

Рис. 2.1.

7. Новогрудский район, между деревнями Русиловка и Новосёлки

Локализация: на просёлочной дороге.

Боспорское царство, Митридат.

Ассарий. 39/40–41/42. Анохин 330

Av.: ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΙΘΡΑΔΑΤΟΥ. Голова Митридата вправо.

Rv.: Палица и шкура льва, слева лук и колчан, справа трезубец, внизу IB.

Дата находки: май 2010

Хранение: частная коллекция

8. Ошмянский район, бывший фольварок Вашкеники.

Локализация: за 5 км на юг от Ошмян

Максимин Фракиец.

Сестерций. Рим, январь 236 – март/апрель 238. RIC 88.

Av.: MAXIMINVS PIVS AVG GERM. Бюст в одежде и доспехах, с венком на голове, вправо.

Rv.: VICTORIA AVG. В поле: S C. Виктория движется вправо. Держит венок и пальмовую ветвь.

28,4 мм, 15,38 г.

Дата находки: 2008 г.

Находчик: Мищенко Александр Николаевич

Хранение: Нумизматический кабинет БГУ

9. Ошмянский район, д. Новосяды

Локализация: на восток от деревни, около небольшого лесного массива на холмах.

Констанций Хлор (цезарь 293–305).

Фоллис (AE 28). Лион(?), около 298 г. RIC VI, 38.

Av.: CONSTANTIVS NOB CAES. Голова в лавровом венке, вправо.

Rv.: GENIO POPVLI ROMANI. Гений стоит, влево. Держит патуру и рог изобилия.

В поле слева: A Под обрезом: L[P].

28,0 мм, 5,52 г.

Дата находки: 28 сентября 2010 г.

Находчик: Горбань Павел Иванович

Хранение: Нумизматический кабинет БГУ

10. Слонимский район, д. Воробьевичи

Локализация: ?

Веспасиан

Денарий. Рим, 69–71. RIC 15?

Av.: [IMP CAES]AR VESPAS[IANVS AVG]. Голова в лавровом венке, вправо.

Rv.: круговой легенды нет. Под обрезом: IVDAEA. Иудейка сидит на земле, вправо. За ней трофеи.

Дата находки: весна 2010

Хранение: частная коллекция

11. Щучин, районный центр

Локализация: окрестности

Антонин Пий.

Сестерций. Рим. RIC 916d???

Av.: Легенда не читается. Голова в лавровом венке, влево.

Rv.: Легенда не читается. Либертас стоит. Держит в правой руке пилей.

21,7 г.

Дата находки: май 2010.

Хранение: частная коллекция

12. Щучин, районный центр

Локализация: окрестности

Веспасиан

Денарий. Рим, 72–73. RIC 42.

Av.: [IMP] CAES VESP AVG P M COS III. Голова в лавровом венке, вправо.

Rv.: AVGVР / TRI POT. Симпулум, аспергиллум, кувшин и литуус.

Дата находки: 2009

Хранение: частная коллекция

13. Щучинский район, д. Демброво.

Локализация: ?
Антонин Пий.
Денарий. Рим, 143–144. RIC 111b.
Av.: ANTONINVS AVG PIVS P P TR P COS III. Голова в лавровом венке, вправо.
Rv.: [IMPE]RATOR II. Виктория стоит влево. В правой руке держит венок, а в левой пальмовую ветвь.
2,8 г.
Дата находки: 2010 г.
Хранение: частная коллекция

14. Щучинский район, д. Жалабы

Локализация: около деревни
Марк Аврелий.
Денарий. Рим, декабрь 170 – декабрь 171. RIC 227
Av.: M ANTONINVS AVG TR P XXV. Голова в лавровом венке, вправо.
Rv.: COS III. Юпитер сидит, влево. Держит молнию и скипетр.
Дата находки: 2008
Хранение: частная коллекция

15. Щучинский район, д. Романовичи

Локализация: около деревни
Луцилла
Денарий. Рим, 161–169. RIC 787(Marcus Aurelius)
Av.: LVCILLA AVGVSTA. Бюст в одежде, вправо.
Rv.: VENVS VICTRIX. Венера стоит влево. На правой руке держит Викторнию, левая рука опирается на щит, стоящий на шлеме.
Дата находки: 16 октября 2010 г.
Хранение: частная коллекция

МИНСКАЯ ОБЛАСТЬ

16. Дзержинский район, д. Гарутишки.

- а) Марк Аврелий (цезарь в 140–161)
Денарий. Рим, 145–(147?). RIC 429(Antoninus Pius)
Av.: AVRELIVS CAESAR AV[G PI] F. Голова, вправо.
Rv.: [C]O[S II]. Хонос стоит влево. Держит в правой руке ветку, а в левой рог изобилия.
- б) Фаустина Младшая
Денарий. Рим, 161–176. RIC 713-714(Marcus Aurelius)
Av.: FAVSTINA AVGVSTA. Бюст в одежде, вправо.
Rv.: SALVS. Салюс сидит влево. Кормит змею, обвивающуюся вокруг алтаря.
Дата находки: 2009 г.
Хранение: частная коллекция

17. Мядельский район, д. Некасецк.

- Локализация: Селище с материалами 3-й четверти 1-го века н.э. и раннего средневековья около городища железного века «Чёрная Гора».
- а) Антонин Пий
Денарий. Рим, 143–144. RIC?
Av.: Легенда не читается. Голова в лавровом венке, вправо.
Rv.: [IMPERA]TOR II. Богиня стоит влево(?).
2,45 г. 18,1 мм.
- б) Антонин Пий (138–161)
Денарий. Рим, 156–157. RIC 260.
Av.: AN[TO]NINVS AVG PIV[S P P IMP II]. Голова в лавровом венке, вправо.
Rv.: [T]R POT XX COS III. Аннона стоит, вправо. Левай ногой насукает на прору.
Держит в правой руке руль, а в левой модий.
2,65 г. 18,0 мм.
- в) Коммод
Денарий. Рим, 181–182 гг. RIC 36.
Av.: M COMMODVS ANTONINVS AVG. Голова в лавровом венке, вправо.
Rv.: LIB AVG V TR P VII IMP III COS III [P P]. Либералитас стоит, влево.
В правой руке держит абак, а в левой рог изобилия.
2,35 г. 18,0 мм.
Дата находки: ?.
Хранение: Институт истории Национальной академии наук Беларуси
Литература: Зайкоўскі Э., Сідаровіч В. Рымскія манеты з селішча Некасецк / Матэрыялы па архэалогіі Беларусі, № 20 (в печати)

18. Несвиж, районный центр

Локализация: окрестности, „высокий берег реки Уша”^{26*}
Эмитент?
AE 28
Av.: Легенда не читается. Голова в лавровом венке, вправо.
Rv.: Легенда не читается. Фигура стоит влево(?).
Дата находки: 2008 г.
Хранение: частная коллекция

19. Несвиж, районный центр

Локализация: в 2 км на юго-запад от города, на берегу реки Уша
Дидий Юлиан
Денарий. Рим, весна 193 г. RIC 2.
Av.: IMP CAES M DID IVLIAN AVG. Голова в лавровом венке, вправо.
Rv.: [P M TR] P COS. Фортуна стоит, влево. Держит в правой руке руль на шаре, а в левой рог изобилия.
Дата находки: осень 2009 г.
Хранение: частная коллекция
Рис. 2.2

²⁶ со слов информатора

20. Несвиж, районный центр

Локализация: окрестности

Антонин Пий

Денарий. Рим. RIC 272(?)

Av.: ANTONINVS AVG PIVS P P TR P..... Голова в лавровом венке, вправо.

Rv.: TEMPLVM DIV AVG REST. Под обрезом: COS III. Дворец с 8 колоннами.

На дворце статуи божественных Августа и Ливии.

Дата находки: 2009 г.

Хранение: частная коллекция

Рис. 1. Докшицкий район, истоки Вилии. 1–2. Сестерции Максимиана Фракийца; 3. Сестерций Гордиана III; 4–5. Сестерции Филиппа I Араба.

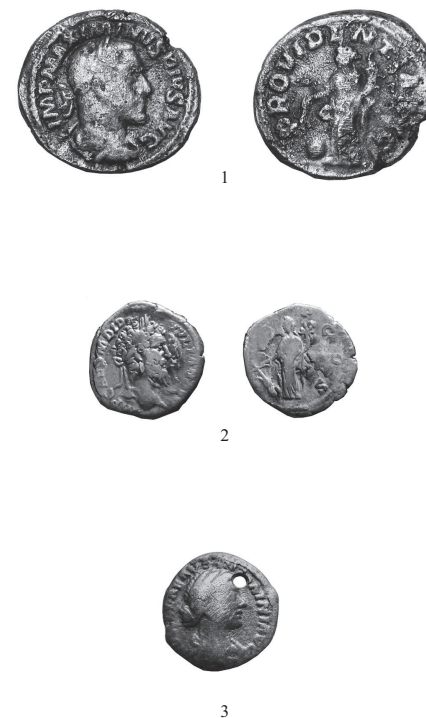

Рис. 2. Монетные находки с Белорусского Понеманья: 1. Новогрудский район, д. Рошица. Сестерций Максимиана Фракийца; 2. Несвиж, окрестности. Денарий Дида Юлиана; 3. Гродненский район, д. Новосёлки. Денарий Луциллы с отверстием.

The new finds of ancient coins in Belorussian Neman region

Summary

Many new finds of ancient coins were discovered lately on the Belorussian grounds situated on the Neman river. Ancient coins were found in following provinces: Minsk, Grodno and Vitebsk. Twenty nine coins were analyzed, which were possible to identify and describe. Among them there were silver denarii as well as numerous antoniniani.

Миколас Михельбертас
(Литва)

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ СВЕДЕНИЯ О КЛАДЕ РИМСКИХ МОНЕТ ИЗ ДАРГЕЛИШКЕ (Р-Н ТЕЛЬШЯЙ, ЛИТВА)

В 1968 г. в издании Института археологии АН СССР „Нумизматика и эпиграфика“, были опубликованы данные о кладах римских монет, обнаруженных в Янаполе и Даргелишке (Тельшяйский р-н, Литва)¹. Все монеты в составе кладов бронзовые, чеканены в Никее (Вифиния).

Сведения о кладах автором настоящей статьи были получены от долголетнего сотрудника и директора тогдашнего Тельшяйского краеведческого музея² Витаса Валатка (1927-1977). В. Валатка сам в краеведческом издании опубликовал сведения о кладе из Даргелишке, где подробно описал обстоятельства находки³. Клады из Янаполе и Даргелишке также упомянуты в сводных работах о римских монетах, обнаруженных на территории Литвы⁴. На эти клады обратил внимание и польский нумизмат А. Куниш⁵.

Несомненно, что никейские монеты в Литве являются исключительной находкой не только на землях обитания балтских племен, но также исключительной находкой на огромной территории Центральной и Восточной Европы. Скоро после публикации кладов в издании „Нумизматика и эпиграфика“, я получил письмо от заведующего Отделом нумизматики музея имени А.С. Пушкина в Москве Константина Владимировича Голенко (1929-1975)⁶. Цитирую несколько строк данного письма: „Что касается находок никейских монет в Литве, то они представляется совершенно загадочными и необъяснимыми. Эти монеты **городские** (подчеркнуто К. В. Голенко), т. е. они обращались только в городе, где они чеканились, или в крайнем случае – в ограниченной области. По-видимому, можно говорить о непосредственных контактах Никее с Литвой. Но возникают другие вопросы. Почему нет аналогичных находок в других местах?..

Конечно, не только эти замечания большого специалиста по античной нумизматике К. В. Голенко заставили меня вновь вернуться к находкам никейских монет в Литве. Возникло и больше вопросов. Например, почему клады найдены не на побережье Западной Литвы, где известно большинство находок римских монет, где они довольно часто клались в погребения, возможно ли, что клад из Янаполе является частью клада из Даргелишке? И еще одно обстоятельство. В последние десятилетия в музеи Литвы поступили еще две монеты из клада в Даргелишке.

Целью настоящей статьи является публикация вновь приобретенных музеями монет из Даргелишке, также попытка ответить на некоторые спорные и интересные вопросы о никейских монетах в Литве.

В начале приходится коротко напомнить обстоятельства нахождения клада из Даргелишке. Клад был обнаружен осенью 1934 г. Житель деревни Даргелишке Ю. Бружинскис, копая картофель, заметил разбитый плугом глиняный горшок и рассыпавшиеся позеленевшие монеты. Всего в кладе было около 2 кг монет и два бронзовых браслета. Черепки горшка не были собраны. Браслеты и большую часть

монет взял Ю. Бружинскис. По несколько монет он раздал всем присутствующим на работе крестьянам „на память,..“ Таким образом, клад из Даргелишке сразу был разделен на несколько частей.

В 1935 г. Ю. Бружинскис передал в Тельшяйский музей только браслеты. К сожалению, тогдашним сотрудникам музея не удалось собрать монеты клада. Только в 1955 г. в Тельшяйский музей поступила лишь одна бронзовая монета из этого клада. Монету достал В. Валатка от одной женщины, которая в 1934 г. помогала копать картошку Ю. Бружинскису⁷. Монета опубликована. Она чеканена в годы правления Гордиана III (238-244 гг. н. э) в Никее (Вифиния, М. Азия)⁸.

Еще две монеты из клада в Даргелишке при посредничестве автора данных строк в конце 20 столетия были приобретены музеями Литвы. По-видимому, эти монеты когда то принадлежали лицам, помогавшим копать картофель Ю. Бружинскису.

В Национальном музее Литвы (г. Вильнюс) находится бронзовая никейская монета (рис. 1), приобретенная в 1989 г. Монета чеканена в годы правления Каракаллы (211-217 гг.).

Л. ст.: ANTΩNINOC AYΓ... Бюст Каракаллы в лучевой короне, вправо.

Об. ст.: ΝΙΚΑΙ Ε ΩΝ. Стоящая фигура Вулкана (?), в правой руке держит молот, в левой – какой то предмет (щипцы ?).

Сохранность монеты средняя. Диаметр – 2,82 см, вес – 10,967 г. Соотношение осей J. Инв. № 18600.

В музей Литовского банка поступила бронзовая никейская монета, чеканенная в годы правления Максима (235-238 гг.) (рис. 2).

Л. ст.: ΠΟΥΟΥ Η ΜΑΧΙΜΟΣΚ. Бюст Максима, вправо.

Об. ст.: ΝΙΚΑΙ Ε... Ν. Паллада в шлеме, стоит, в правой руке держит сосуд, в левой – копьё. У ног – щит.

Сохранность монеты хорошая. Диаметр – 2,26 см, вес – 5,22 г. Соотношение осей -J. Инв. № GEK 6002.

Таким образом, по последним сведениям в кладе из Даргелишке были никейские монеты Каракаллы, Максима и Гордиана III. Наиболее вероятная дата зарытия клада – середина III века, возможно пятидесятые годы данного столетия. Судя по тому, что клад хранился в глиняном сосуде и включал браслеты местного производства, можно полагать, что он принадлежал богатому представителю балтских племен. Если предположить, что весь клад состоял только из никейских монет, вес которых приблизительно 6-7 г, в нем могло быть около 280-340 монет. Очевидно, что в музей поступила очень небольшая часть этого клада.

Возникает вопрос, не является ли клад из Янаполе, опубликованный мною в 1968 г., частью клада из Даргелишке? Из клада в Янаполе сейчас в Тельшяйском музее „Алка“, хранятся 14 римских бронзовых монет, чеканенных в Никее. Две монеты принадлежат Александру Северу (222-235 гг.), одна – Юлии Мамее (умерла в 235 г.), одна – Максимино (235-238 гг.), три – Максиму Цезарю (235-238 гг.), семь – Гордиану III (238-244 гг.)⁹.

О кладе из Янаполе можно рассказать целую детективную историю. В периодической печати 1936г. появились сообщения, что заведующий Тельшяйским музеем „Алка“, получил в окрестностях местечка Янаполе от одного крестьянина клад, состоящий из 18 римских монет с греческими надписями¹⁰. Как видно из тех же заметок, клад был обнаружен при вспашке поля. Фамилия крестьянина не указа-

на. Очень короткая заметка в 1936 г. появилась в краеведческом издании „Gimtasai kraštas,¹¹. Там указано, что в окрестностях Янаполе крестьянин нашел 18 римских монет, предположительно из III в. Монеты переданы Тельшяйскому музею.

По сведениям В. Валатки, еще в 1935 г. заведующий Тельшяйским музеем „Алка, посетил Ю. Бружинскиса и часть клада (возможно – всю оставшуюся часть) привез в музей¹². Однако до 1947 г. в музейной инвентарной книге не была зарегистрирована ни одна монета. Только в 1950 г. зарегистрировано 14 римских монет, обнаруженных в фондах музея. К метрике данных монет переписана уже упомянутая заметка из газеты 1936 г., что заведующий музеем в окрестностях Янаполе от одного крестьянина получил клад 18 римских монет с греческими надписями¹³.

Как видим, возникают новые вопросы. Если заведующий музеем посетил Ю. Бружинскиса, то он, естественно, получил монеты из клада в Даргелишке. Но почему эти монеты в инвентарной книге зарегистрированы как из клада в окрестностях Янаполе, почему они зарегистрированы только в 1950 г.? На последний вопрос ответить легче. До Второй мировой войны и в военное время заведующим Тельшяйским музеем „Алка, был известный общественный деятель, поэт и краевед Пранас Генис (1902-1952). Несмотря на тяжелое заболевание (ему были частично парализованы обе ноги), он в повозке объездил многие местечки, села и хутора Жемайтии, собирая разные экспонаты для музея. По-видимому, во время одной из таких поездок, он и получил часть клада римских никейских монет.

П. Генис был основателем музея „Алка,, инициатором строительства здания этого музея. Музей был основан в 1932 г. и в начале экспонаты хранились в снимаемой квартире. В 1936 г. началось строительство основного здания музея, которое еще не было закончено и в 1940 г. Разумеется, что П. Генису, который во время стройки, как сам писал в одном документе, был и шефом, и бухгалтером, и инженером, и надсмотрщиком стройки, было некогда заняться регистрацией экспонатов¹⁴. Потом пришли годы первой советской и немецкой оккупации. Сразу после войны советскими властями П. Генис был уволен из музея, выдворен из Тельшяй, в 1951 г. – арестован и заключен в концлагерь Мацикай (р-н Шилуте), где в 1952 г. скончался при невыясненных обстоятельствах.

Поэтому становится ясно, почему монеты зарегистрированы только в 1950 г. как клад из Янаполе. Основного свидетеля П. Гениса, который мог подтвердить точное место нахождения никейских монет, уже не было.

Сейчас трудно сделать окончательный вывод – является ли монеты из Янаполе и монеты из Даргелишке частью одного клада? На 75% можно утверждать, что да!

И все таки остаются некоторые сомнения. Сотрудник Тельшяйского музея В. Валатка так и не решился объединить монеты из Янаполе и Даргелишке в одно целое. В публикации о кладах из Даргелишке он писал, что „на монеты (из Янаполе) надо смотреть очень осторожно,,.

Надо отметить и то обстоятельство, что на территории Литвы известна еще одна находка никейской монеты. Так, еще в 1925 г. Каунасскому городскому музею были переданы римские монеты из разрушенного кургана в Норуишяй (р-н Кельме), среди которых оказалась монета Александра Севера, чеканенная в Никее¹⁶.

Расстояние по прямой линии от Даргелишке до Норуишяй составляет примерно 45 км. По-видимому, монеты, привезенные из Никее были распространены в сравнительно небольшом регионе Жемайтии.

Подводя итоги, можно констатировать, что на территории Литвы (Жемайтии) известны 2 (или 3) места нахождения никейских монет (Даргелишке-Янаполе и Норуишяй). Среди определенных монет одна принадлежит Каракалле, три – Александру Северу, одна – Юлии Мамее, одна – Максимино I, четыре – Максиму Цезарю, восемь – Гордиану III. В хронологическом отношении все никейские монеты принадлежат первой половине III в. н.э. и, вероятно, поступили на территорию Литвы в середине III в.

Как уже отмечали, никейские монеты в Литве являются исключительной находкой на землях балтских племен, также на огромной территории Центральной и Восточной Европы. Клад (или клады) Даргелишке-Янаполе – единственный клад на выше упомянутой территории, состоящий только из никейских монет. Такие клады неизвестны на территории Польши¹⁷, через которую проходил т. н. янтарный путь, соединявший римские приднунские провинции с побережьем Балтийского моря. Клады никейских монет неизвестны и на территории Самбийского полуострова (Калининградская область, Россия)¹⁸ – основного центра добычи янтаря в римское время и основной цели путешествия римских купцов. Клады никейских монет неизвестны и в Западной Литве, в которую шло ответвление янтарного пути. На трассе этого пути неизвестны и находки единичных никейских монет.

Можно обратить внимание на восточные торговые пути, среди которых для балтских племен наибольшее значение имел путь по Днепру, в верховьях которого он разделялся на этапы Днепр-Неман и Днепр-Даугава (Зап. Двина). На территории Украины, Белоруссии известно много кладов и единичных находок римских монет (особенно им богата Украина), но на выше упомянутой территории нет ни одного клада с никейскими монетами, нет ни одной единичной находки¹⁹.

По-видимому, связи Никее с балтскими племенами Литвы носили кратковременный характер. В хронологическом отношении это было середина III в. н.э.

Как уже отмечали, клад из Даргелишке принадлежал богатому представителю местного балтского населения. Возможно, что клад (клады?) был зарыт вскоре после привоза монет в Литву. Можно также предположить, что монеты были привезены путешествующим римским купцом из Малой Азии, который хотел посетить в Римской империи хорошо известный янтарный берег. Почему монеты достались балтам, проживающим примерно на 80-100 км к востоку от этого берега, трудно объяснить.

Несмотря на то, что не на все вопросы можно найти правильный ответ, можно утверждать, что находки никейских монет в Литве свидетельствуют о непосредственных контактах балтских племен с отдаленными восточноримскими провинциями.

Сноски:

- 1 М. М. Михельбертас., *Два клада римских провинциальных монет из Западной Литвы*. Нумизматика и эпиграфика. VII. Москва, 1968, с. 68-71.
- 2 В настоящее время – Жемайтский музей „Алка,, в Тельшяй, где и хранятся монеты выше упомянутых кладов.
- 3 V. Valatka., *Dargeliškės lobis*. Kraštotyra. Vilnius, 1966, p. 165-169.
- 4 В. В. Кротокин., *Клады римских монет на территории СССР*. Свод археологических источников. Г4-4. Москва, 1961, № 1408, с. 99; M. Michelbertas., *Prekybiniai ryšiai su Romos imperija*. Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I-XIII a. Vilnius, 1972, Nr. 8, 16, p. 112-113; M. Michelbertas., *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Litauen*. Vilnius, 2001, S. 56-57.

- ⁵ A. Kunisz., *East and Central European Finds of Autonomous Coins from the Roman Empire Period*. Wiadomości numizmatyczne. R. XVII – zeszyt dodatkowy. Polish Numismatic News. II. 1973. Warszawa, s. 27-39.
- ⁶ Письмо хранится в архиве автора настоящей публикации.
- ⁷ V. Valatka., *Dargeliškės lobis*, p. 165.
- ⁸ M. M. Михельбертас., *Два клада...*, с. 70, рис. 1.
- ⁹ M. M. Михельбертас., *Два клада...*, с. 69-70, Табл. 1.
- ¹⁰ Lietuvos aidas, 1936. VI.6, Nr. 258; Mūsų kraštas, 1936, Nr. 24.
- ¹¹ Archeologija. Gimtasai kraštas. 1936. Nr. 2-4, p. 576.
- ¹² V. Valatka., *Dargeliškės lobis*, p. 165.
- ¹³ V. Valatka., *Dargeliškės lobis*, p. 167.
- ¹⁴ См. J. Kasperavičius., *Pranas Genys apie „Alkos“, muziejaus būklę 1939-1941 metais*. Muziejai ir paminklai. 9. Vilnius, 1991, p. 94.
- ¹⁵ V. Valatka., *Dargeliškės lobis*, p. 167.
- ¹⁶ В настоящее время монеты находятся в Каунасском военном музее им. Витаутаса Великого.
- ¹⁷ См. М. Gumowski., *Moneta rzymska w Polsce*. Przegląd archeologiczny. X. Poznań-Wrocław, 1958, s. 87-135; W. Łęga., *Handel między państwem rzymskim a Pomorzem nadwiślańskim*. Przegląd archeologiczny. X. Poznań-Wrocław, 1958, s. 74-82; E. Konik., *Znaleziska monet rzymskich na Śląsku*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965; A. Kunisz., *Znaleziska monet rzymskich z Małopolski*. Wrocław i inni, 1985; W. Nowakowski., *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum*. Polen. Band I. Masuren. Warszawa, 2001; и др.
- ¹⁸ St. Bolin., *Die Funde römischen und byzantinischer Münzen in Ostpreußen*. Prussia. 26. Königsberg, 1926, S. 203-240; В. В. Кропоткин., *Клады римских монет на территории СССР*, с. 41-44.
- ¹⁹ В. В. Кропоткин., *Клады римских монет на территории СССР*, с. 50-97; В. В. Кропоткин., *Новые находки римских монет в СССР*. Нумизматика и эпиграфика. VI. Москва, 1966, с. 74-102; В. Н. Рябцевич., *Находки античных монет на территории Белоруссии*. Вопросы истории. Минск, 1968, с. 187-192; и др.

Dodatkowe dane o skarbie monet rzymskich z Dargeliszka (raj. Telšiai, Litwa)

Streszczenie

W 1968 r. w wydawnictwie „Нумизматика и эпиграфика” (t. VII) zostały opublikowane dane o skarbach monet rzymskich z Nikei, znalezionych w Janapolu i Dargeliszkach (rej. telszewski, Litwa). Ostatnio muzea Litwy otrzymały kolejne dwie monety ze skarbu z Dargeliszka. W artykule omówiono i pokazano te monety oraz przedstawiono sporne kwestie dotyczące monet z Nikei, znalezionych na Litwie.

Skarb w Dargeliszkach został odkryty w 1934 r. przy kopaniu ziemniaków. W telszewskim muzeum „Alka” z tego skarbu znajdują się: 2 brzozalety brązowe, 1 brązowa moneta Gordiana III (238-244), bita w Nikee (Bitynia, Azja Mniejsza).

W 1989 r. Muzeum Narodowe Litwy (Lietuvos nacionalinis muziejus, Vilnius) otrzymało monetę brązową Karakalli (211-217), bitą w Nikei (ryc. 1); Muzeum Banku Litwy (Lietuvos Banko muziejus) – brązową monetę Maksyma (235-238) (ryc. 2). W chwili obecnej autor posiada dane tylko o trzech monetach z Nikei, znalezionych w Dargeliszkach. Są to monety Karakalli, Maksyma oraz Gordiana III. Okres ukrycia skarbu datuje się na połowę III w. Właścicielem skarbu mógł być bogaty przedstawiciel plemienia bałtyckiego. Tzw. skarb z Janapola może być częścią skarbu z Dargeliszka. Składa się on z nikejskich monet Aleksandra Sewera, Julii Mammei, Maksymina I, Maksyma i Gordiana III. Jeszcze jedną monetę, bitą w Nikei, znaleziono w kurhanie, w miejscowości Noruiziai (rej. Kelme).

Można konstatować, że wszystkie monety z Nikei, znalezione na Litwie, są bite w pierwszej połowie III w. i mogły dostać się na terytorium Litwy w tym okresie. Oni są wyjątkowym znaleziskiem na ziemiach plemion bałtyckich oraz na obszarze wschodniej i centralnej Europy. Monety z Nikei, znalezione na Litwie, są świadectwem dalekosiężnych bezpośrednich kontaktów plemion bałtyckich z prowincjami wschodniorzymskimi.

The additional data about hoard of Roman coins from Dargeliszka (county Telšiai, Lithuania)

Summary

In 1968, in journal „Нумизматика и эпиграфика” (vol. VII) were published data about hoards of Roman coins from Nicaea, found in Janapol and Dargeliszka (county Telšiai, Lithuania). Recently the museums of Lithuania received next two coins from hoard from Dargeliszka. In the article there was talked over and shown those coins as well as introduced controversial issues related to coins from Nicaea, found on Lithuania.

The hoard from Dargeliszka was discovered in 1934 during digging potatoes. In the Telšiai museum „Alka” there are few objects from this hoard: 2 bronze bracelets, 1 bronze coin of Gordian III (238-244), struck in Nicaea (Bithynia, Asia Minor).

In 1989 the National Museum of Lithuania (Lietuvos nacionalinis muziejus, Vilnius) received bronze coin of Caracalla (211-217), struck in Nicaea (fig. 1); the Museum of the Bank of Lithuania (Lietuvos Banko muziejus) - bronze coin of Maximinus Thrax (235-238) (fig. 2). At present the author possesses data only about three coins from Nicaea, found in Dargeliszka. Those are the coins of Caracalla, Maximinus Thrax as well as Gordian III. The hoard can be dated to the half of the 3rd c. The owner of the treasure could be rich representative of Baltic tribe.

So called hoard from Janapol can be the part of the hoard from Dargeliszkie. It comprises of Nicaean coins of Alexander Severus, Julia Mammea, Maximinus Thrax and Gordian III. One more coin, struck in Nicaea, was found in tumulus, in Noruiszai (county Kelme).

It is possible to ascertain, that all coins from Nicaea found on Lithuania, are struck in the first half of the 3rd c. and they could come on the territory of Lithuania in this period. Those coins are exceptional find on the grounds of Baltic tribes as well as on the area of eastern and central Europe. Coins from Nicaea, found on Lithuania, confirm long-range direct contacts of Baltic tribes with eastern provinces of Rome.

Prz. 1

Prz. 2

Jerzy Piniński
(Polska)

W SPRAWIE SYMBOLIKI WYOBRAŻEŃ I CHRONOLOGII NIEKTÓRYCH TYPÓW MONET BOLESŁAWA CHROBREGO

Mennictwo Bolesława Chrobrego (992-1025) zawsze było w centrum zainteresowań numizmatyków polskich. Wprawdzie do niedawna uważano, że pierwsze monety polskie powstały za panowania Mieszka I (ok. 960-992) ale Bolesław Chrobry jawił się historykom jako władca potężny, czego świadectwem jest zresztą jego przydomek, więc godny szczególnego zainteresowania. Obecnie stosunkowo powszechne jest przekonanie, że to nie za Mieszka I a za Bolesława Chrobrego wybito pierwsze monety książąt polskich. Powstały one najprawdopodobniej w Wielkopolsce. Łączeniu ich z Małopolską czy Grodami Czerwińskimi przeczy rozrzut znalezisk. Przypuszczenia, że mogły być bite na Kujawach czy północnym Mazowszu wydają się mniej uzasadnione niż łączenie ich z Wielkopolską. Wprawdzie znajdowano je na tych terenach lecz dostały się tam zapewne w wyniku handlu. Nie ma tu żadnego przypadku, zdecydowana większość denarów Bolesława Chrobrego znajdowana jest w tych częściach Polski. Wielkopolska była jednak w tym czasie centrum państwa gdzie najczęściej przebywał władca i tam należy się spodziewać jego mennictwa.

Rozpoczęto bić te monety zapewne jeszcze w X stuleciu, gdyż oba skarby zawierające denary typu nazywanego dotąd „ze strzałą” a które w tym referacie będą nazywały monetami „z włócznią”, zakopano jeszcze w końcu X lub na samym początku XI stulecia. W skarbie znalezionym w Kaliszu-Rajskowie denar Bolesława Chrobrego jest monetą najpóźniejszą, datującą, więc skarb zakopano po 992 roku¹. W skarbie z Garska na Pomorzu najmłodsze są 2 denary biskupa Strasburga Widerolda (991-999), wybite najwcześniej w 996 roku². Dokładne datowanie monet „z włócznią” przedstawię niżej.

Ciągle zmienia się ilość typów zaliczonych do mennictwa Bolesława Chrobrego. Kazimirz Stronczyński w swojej fundamentalnej pracy *Dawne monety polskie dynastii Piastów i Jagiellonów* przypisał Bolesławowi Chrobremu 16 typów³. Niektóre z nich późniejsza literatura odebrała temu władcy, natomiast od tego czasu zostało zidentyfikowanych wiele nowych typów denarów Bolesława Chrobrego i jego mennictwo ma tendencję do „rozrastania się”⁴. Monety z imieniem Mieszka, zaliczane dawniej do mennictwa Mieszka I,

¹ S. Suchodolski, *Tadeusza Wolańskiego zwiąźstwo z za grobu, czyli nowy typ denara Bolesława Chrobrego*, [w:] *Archeologia i starożytnicy*, Łódź 1997, s. 267-270.

² J. Piniński, *Trzeci egzemplarz monety Bolesława Chrobrego z przedstawieniem strzały*, *Wiadomości Numizmatyczne*, R. XLVI, 2002, z. 1, s. 57. W skarbie tym wystąpiły też denary Ottona i Adelajdy typu *Hatz III.4a/b* i *b/c* datowane przez P. Ilischa, *Überlegungen zur Datierung der Otto-Adelheid-Pfennigen der Stufen Hatz II, III und IV*, *Wiadomości Numizmatyczne*, R. XLIX, 2005, z. 1, s. 55, na ok. 1000 rok lecz ustalenia tego nie można uznać za bezwzględnie ścisłe i przesunięcie ich datowania kilka lat wstecz nie jest wykluczone.

³ K. Stronczyński, *Dawne monety polskie dynastii Piastów i Jagiellonów*, cz. II: *Monety pierwszych czterech wieków w porządku chronologicznym ułożone i opisane*, Warszawa 2005 (reedycja), typ 6-21, s. 17-31 i ich aktualna atrybucja przed tekstem pracy na s. 3-4. Autor wylicza wprawdzie 18 typów lecz za odrębne uznaje jedynie te różniące się zasadniczo rysunkiem i napisami.

⁴ Patrz S. Suchodolski, *Moneta polska w XXI wieku*, *Wiadomości Numizmatyczne*, R. XI, 1967, z. 2-3; tenże, *Tadeusza Wolańskiego*, s. 265-273; M. Bogucki, *Nieznaną hybrydą denara PRINCES POLONIE i nowy typ monety Bolesława Chrobrego*, *Wiadomości Numizmatyczne*, R. L, 2006, z. 2, s. 181-194.

obecnie są przypisywane synowi Bolesława Chrobrego, Mieszkowi. Były emitowane najprawdopodobniej za życia ojca, również w Wielkopolsce.

Rozpatrując powód rozpoczęcia bicia monet przez Bolesława Chrobrego wskazywano na przyczyny manifestacyjne względnie ekonomiczne. Musiał on do tego dysponować odpowiednimi zasobami srebra. K. Stronczyński pisał: *Chrobry był zanadto dbałym o zachowanie praw majestatu, aby wybijania monety pod swoim imieniem zaniedbał, i dosyć możnym aby liczne własnymi środkami zatrudnił mennice...*⁵. Teza o manifestacyjnej roli pierwszych monet polskich jest wysuwana, w mniejszej lub większej mierze, przez wszystkich badaczy tego mennictwa.

Zwracano więc pilną uwagę na wyobrażenia i napisy znajdujące się na tych monetach. Zauważono dominującą rolę motywów religijnych choć wskazywano także na świeckie elementy umieszczone na ich powierzchni. Jeszcze większą uwagę zwracano na napisy pomieszczone na tych denarach. Frapowała badaczy ich oryginalność i różnorodność. Wszyscy badacze mieli tendencję do szukania pierwowzorów wszystkich motywów umieszczanych na tych monetach, jak i inskrypcji z nich. Uważano, że wszystkie elementy tam znajdujące się zostały skopiowane również z monet, najczęściej z kręgu saskiego i czesko-bawarskiego, niekiedy anglosaskiego. Czasem kopiowano własną monetę. Żeby przedstawić mój pogląd na cel umieszczania poszczególnych motywów i inskrypcji na denarach Bolesława Chrobrego i ich symbolikę muszę przedstawić mój pogląd na charakter tego mennictwa. Denary Bolesława Chrobrego charakteryzują się wielością różnorodnych typów o małej ilości odmian stempowych. Poziom i styl tego mennictwa jest bardzo różnorodny, choć na ogół niski. Stemple rytowali zapewne różni rzemieślnicy, bardzo często słabo przygotowani do tej pracy. Wygląda na to, że byli to ludzie przypadkowi, zatrudniani ad hoc.

Są to zwykle monety skrajnie rzadkie. Jedynie denar PRINCES POLONIE reprezentowany jest przez kilkadziesiąt zachowanych egzemplarzy wybitych jednakże jednym stemplem. Istnieje jednakże możliwość, że typów i odmian monet Bolesława Chrobrego jest jeszcze wiele. Znamy monety obustronnie naśladowujące pieniądź obcy, łącznie z napisami a Chrobremu jesteśmy w stanie przydzielić jedynie te, które łączą się ze stemplami monet oryginalnych. W sumie skala tego mennictwa mogła być wielka. Nie musiało ono ograniczać się wyłącznie do przełomu X na XI stulecie.

Zapewne bicie tych monet wynikało z doraźnego zapotrzebowania księcia, który od czasu do czasu potrzebował pieniądza monetarnego i na jego życzenie wykonywano tłoki i wybijano określoną liczbę egzemplarzy zwykle nawet nie wykorzystując toków do końca, aż do ich zniszczenia. Na okazjonalność mennictwa Chrobrego zwracano już uwagę wyciągając stąd wniosek, że nie była to długotrwała produkcja określając bicie poszczególnych typów na kilka lat lub nawet miesięcy. Wydaje się jednak, że cykl produkcyjny nie przekraczał zwykle kilku dni, a samo bicie monet można było przeprowadzić w jeden dzień. W dodatku produkcja jednego typu mogła trwać z przerwami⁶. Dowodem na to jest odkrycie przez Mateusza Boguckiego, że stemple, którymi wybito denary typu PRINCES POLONIE, zostały zrekonstruowane, a tzw. odmiana zbarbaryzowana powstała w wyniku tej rekonstrukcji⁷. Zapewne przechowywane były one w warunkach, które

⁵ K. Stronczyński, *op. cit.*, s. 15, obecnie nie uważa się tych mennic za liczne, były raczej nieliczne lub mennica ruchoma przy władcy.

⁶ Zwracał na to uwagę S. Suchodolski, *Moneta polska*, s. 111.

⁷ M. Bogucki *Poprawianie stempli monet Bolesława Chrobrego i Mieszka II*, Wiadomości Numizmatyczne, R. LIV, 2010, z. 2 [w druku]; tenże, *Die re-cutting in the 11th century Polish Coinage*, [w:] *XIV International Numismatic Congress, Glasgow. Proceedings*, Glasgow 2010.

spowodowały ich znaczną korozję, a potrzeba szybkiego wybicia partii monet spowodowała ich oczyszczenie i rekonstrukcję, a nie sporządzenie nowej pary.

Mennictwo to można podzielić na dwie zasadnicze grupy. Pierwsza z nich obejmuje monety manifestacyjne, wybite często w celu przedstawienia konkretnej sprawy. Wykazują one różnorodne i często niebanalne treści zawarte w wyobrażeniach i inskrypcjach, wyróżniają się też starannym wykonaniem. Zaliczam do nich typy: z włócznią, GNEZDUN CIVITAS, PRINCES POLONIE i ewentualnie DVX INCLITVS, VENCEZLAVS czy z napisem ruskim. Druga grupa obejmuje monety powstałe wyłącznie ze względów ekonomicznych. Zaliczam do niej przede wszystkim naśladownictwa, kopiujące wzory obce łącznie z inskrypcjami, kiedy to rzemieślnikowi kazano wykonać stemple monetarne nie określając ich treści⁸. Do tej grupy zaliczam też i inne typy, wykonane szczególnie niestarannie. W tym przypadku rzemieślnikowi kazano umieścić na nich określone wyobrażenia i napisy.

Jak wspomniałem wyżej, najprawdopodobniej pierwszą wybitą monetą, w ostatnich latach X stulecia, był tzw. denar z włócznią (il.1). Pierwszy opisał go Tadeusz Wolański, który to opis zamieścił K. Stronczyński w swojej wcześniejszej pracy⁹. Wyobrażenia na awersie nie potrafił odczytać, za to czytelny dla niego był otaczający je napis: wstecznie +BOLESLAVSDVX. Na rewersie widzi krzyż nazwany patriarchalnym i ślady wyartych liter. Stronczyński na awersie widział *coś na kształt kwiatu*, nieco inaczej czytał napis: +BOLESLAV.O.DVX, zwrócił także uwagę, że w kątach krzyża na rewersie znajdują się kółka¹⁰. W *Dawnych monetach polskich...* interpretuje wyobrażenie awersu jako *Najprawdopodobniej [...] głowa twarzą wprost*¹¹. Przytacza napis +BOLESLAVO DVX chociaż na rysunku brzmi on +BOLESLAV.DVX. Kłopot sprawiło to, że po Wolańskim nikt tej monety nie widział. Coraz bardziej wątpliwość w jej autentyczność i ostatecznie została usunięta spośród monet Bolesława Chrobrego.

Rację w tym przypadku miał Marian Gumowski pisząc: *należy [...] czekać na świeże wykopalisko z tym denarem*¹². Półtora wieku po publikacji monety Wolańskiego znaleziono dwa denary tego typu w dwóch różnych skarbach, w wielkopolskim Kaliszu i pomorskim Garsku. Monety były nieźle zachowane a Stanisław Suchodolski, który opublikował monetę z Kalisza, opisuje ją następująco: *Av. W gładkiej obwódce strzala wystaje z krzaku lub wiązki sześciu symetrycznie ułożonych gałązek, po trzy z każdej strony. W otoku napis biegnie w lewą stronę +BOLIZLAVODVX [...] Rv. Krzyż grecki o przekrzyżowanych końcach ramion lub inaczej – składający się z czterech mniejszych krzyży łacińskich połączonych dłuższymi ramionami, pozostałe ramiona zakończone okręgami. Analogiczne okręgi również w kątach dłuższych ramion*¹³.

Suchodolski widzi w strzale symbol Słowa Bożego. Szuka on analogii na innych monetach i znajduje ją na denarach czeskich Bolesława II (972/3-999) gdzie towarzyszy ona Prawicy Bożej, zastępując Omegę. Roślinę uważa on za drzewo życia, też wskazując na denary, tym razem duńskie Kanuta Wielkiego (1018-1035), na których zamiast strzały wid-

⁸ Również S. Suchodolski, *op. cit.*, s. 152 przypuszcza, że niekiedy rytownik sam wybierał sobie wzór, naśladowując z mniejszymi lub większymi modyfikacjami bądź poprzednie monety rodzime, bądź też obce.

⁹ *Spis monet piastowskich znajdujących się niegdyś w zbiorze Tadeusza Wolańskiego*, s. 2, [w:] K. Stronczyński, *Pieniądze Piastów od czasów najdawniejszych do roku 1300*, Warszawa 1847.

¹⁰ K. Stronczyński, *Pieniądze Piastów*, s. 250 n.

¹¹ K. Stronczyński, *Dawne monety*, t. II, s. 20.

¹² M. Gumowski, *Corpus nummorum Poloniae*, t. I, *Monety X i XI w.*, s. 50

¹³ S. Suchodolski, *Tadeusza Wolańskiego*, s. 268-269.

nieje krzyż¹⁴. Na pewno projektant stempla nie wzorował się na monetach Bolesława II z odległym od naszego wyobrażenia rysunkiem Prawicy Bożej, a tym bardziej nie mogły to być denary Kanuta, późniejsze od naszej monety co najmniej o 20 lat z czego S. Suchodolski zresztą zdawał sobie sprawę traktując te analogie jako idee a nie kopiowane wzory.

Sądzę, że za wyobrażeniem tym kryje się konkretne przesłanie i jest ono w całości oryginalne. Wyobrażenie centralne przedstawia według mnie włócznię po bokach której umieszczono dwie gałązki palmowe. Całość przedstawiać ma męczennika, który świeżo poniósł śmierć za wiarę – świętego Wojciecha. Włócznia to broń, którym zabito biskupa praskiego i która stała się jednym z atrybutów świętego, a gałązki palmowe są powszechnym atrybutem męczenników. Na małej monecie było za mało miejsca by pokazać całą postać świętego łącznie z jego atrybutami. Mogło to przekraczać możliwości rytownika stempla. Pokazanie samych atrybutów męczennika wydaje się całkowicie wystarczające, spowodowało równocześnie, że wyobrażenie stało się bardzo proste i czytelne, pod warunkiem oczywiście, że zostało dobrze wykonane.

Przy takiej interpretacji wyobrażenia należałoby się spodziewać imienia świętego w otoku. Umieszczono tu jednak imię władcy wraz z książęcym tytułem. Umieszczono go wstecznie lecz takie pomyłki powszechne były nawet w rozwiniętym mennictwie sąsiadów – Niemiec i Czech. Krzyż pomieszczony na rewersie za T. Wolańskim nazywano krzyżem patriarchalnym. Słusznie zrezygnował z tej nazwy S. Suchodolski opisując go: *Krzyż grecki o przekrzyżowanych końcach ramion lub inaczej – składający się z czterech mniejszych krzyży łacińskich połączonych dłuższymi ramionami [...]*¹⁵. Krzyż patriarchalny wyglądał zupełnie inaczej, a na opisywanej monecie umieszczono krzyż zdwojony. Pierwowzorem jest inny typ krzyża z bizantyjskich srebrnych miliaresionów Konstantyna VII i Romana II bitych w latach 945-959¹⁶. Bezpośrednią analogią, na co zwrócił uwagę już T. Wolański, są półbrakteaty, nazywane jeszcze w pracach Stronczyńskiego *Najdawniejsze monety ziemi Lechickiej*, a w rzeczywistości duńskie typu Hedeby, bite od 975/980 roku. Umieszczenie krzyża na monetach upamiętniających męczeństwo świętego Wojciecha było całkowicie uzasadnione. Sądzę, że użycie krzyża zdwojonego nie było przypadkowe. Nie jestem w stanie powiedzieć jakie znaczenie w tym przypadku miał właśnie ten rodzaj krzyża. Projektant monety, niewątpliwie duchowny, mógł pokazać rytownikowi półbrakteat z takim krzyżem i kazał mu go skopiować. Awers natomiast jest całkowicie oryginalny.

Zatrzymam się jeszcze nad formą imienia Chrobrego, BOLIZLAVO. Zygmunt Zakrzewski, a za nim M. Gumowski uznali pisanie tego imienia z I zamiast E za formę kujawską¹⁷. Ryszard Kiersnowski wskazał, że forma ta występuje w źródłach niemieckich i z duchownych stamtąd pochodzących wywodził projektantów stempli denarów Bolesława Chrobrego¹⁸. S. Suchodolski uważa to jednak za wpływ języka polskiego lub raczej Słowian połabskich¹⁹. Konsekwentne używanie tej formy na monetach Bolesława

¹⁴ S. Suchodolski, *op. cit.*, s. 270; tenże, *Czy moneta polska ma już tysiąc lat? [w:] Studia nad dawną Polską*, T. 2, Biblioteka Muzeum Początków Państwa Polskiego, red. T. Sawicki, Gniezno 2009, s. 37.

¹⁵ S. Suchodolski, *Tadeusza Wolańskiego*, s. 269.

¹⁶ S. Suchodolski, *Le type byzantin aux origines du monnayage en Pologne a la fin du Xe siècle*, złożona w: *Travaux et Memoires*, vol. XVI, Paris (Amis du Centre d'Histoire et Civilisation Byzance).

¹⁷ Z. Zakrzewski, *Język polski na naszych monetach średniowiecznych*, *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne* 1925, s. 37-39; M. Gumowski, *op. cit.*, s. 21; Z. Zakrzewski, *Pierwsza moneta polska*, cz. II, *Slavia Antiqua*, t. V, 1954-1956, s. 189; J. Zakrzewska-Kleczkowska, *Nieznany denar Bolesława Chrobrego*, *Wiadomości Numizmatyczne*, R. IX, 1965, z. 3-4, s. 210-211.

¹⁸ R. Kiersnowski, *Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Warszawa 1960, s. 267-268.

¹⁹ S. Suchodolski, *Moneta polska*, s. 153-154.

Chrobrego, wykonywanych niewątpliwie przez różnych rzemieślników, świadczy o jej miejscowym pochodzeniu. W Niemczech imię Bolesław było obce i zapisywanie jego w wersji z literą I świadczy jedynie o tym, że formę tę przyniesiono z Polski a nie z Czech gdzie używano wersji z literą E. Końcówka imienia wydaje się nieprawidłowa ale S. Suchodolski przytacza formę imienia z monety Mieszka Bolesławowica – *Misico*. Uznaje on, że jest to jedna z używanych wówczas form, w języku polskim *Bolislawa*²⁰.

Niewątpliwie moneta ta eksponuje męczeństwo św. Wojciecha nie pomijając też księcia polskiego. Św. Wojciech po zgodzie papieża na podjęcie działalności misyjnej wyruszył do Polski z dworu Ottona III. W zasadzie tylko oni mogli zlecać działalność misyjną lecz to Bolesław Chrobry wyposażył wyprawę do Prusów. Omawiany denar został wybity w niewielkiej ilości egzemplarzy o czym świadczy użycie jedynie jednej pary stempli i duża rzadkość. Jego przesłanie mogło być nawet skierowane do konkretnej osoby. Jedną z nich mógł być papież u którego czyniono starania o uznanie Wojciecha za męczennika. Mogła ta moneta powstać też po uznaniu Wojciecha za świętego. Drugą osobą mógł być cesarz Otton III (983-1002). W tym przypadku najlepszą okazją do wybicia denara poświęconego św. Wojciechowi była pielgrzymka cesarza do grobu świętego. Cesarz otrzymał wówczas od Bolesława Chrobrego relikwię – ramię św. Wojciecha. Na pewno towarzyszyły jej inne dary, m. in. mogły to być omawiane monety. Zapewne wieloma z nich obdarzono otoczenie księcia. Był to pieniądz, więc szybko dostał się do obiegu, a stamtąd do ziemi. Czas wybicia tych monet zamyka się więc pomiędzy 997 a 1000 rokiem a za najbardziej prawdopodobne uważam lata 999-1000.

Ze zjazdem gnieźnieńskim 1000 roku prawie cała literatura łączy denar typu GNEZDVN CIVITAS (il.2). Jedynie Andrzej Schmidt uznał go za pierwszą monetę Bolesława Chrobrego, wybitą krótko po objęciu rządów w 992 roku a napis interpretował jako „Państwo Gnieźnieńskie”²¹. Teza ta nie przyjęła się jednak, a ja zgadzam się z polemistami A. Schmidta. Moneta ta, jeszcze rzadsza od poprzednio omówionej, uważana jest za najstarszą wykonany denar Bolesława Chrobrego. Niewątpliwie omawianą monetę i denar „z włócznią” wykonały inne osoby. Stempel denara „z włócznią” wykonano linearnie, denara GNEZDVN CIVITAS bardziej płaszczynowo. Głowa na awersie jest tak realistyczna, że przypuszczano, że jest to portret Bolesława Chrobrego. Napis otokowy przynosi imię księcia bez tytułu w „polskiej” formie - BOLIZAVS, wstecznie, podobnie jak na denarze „z włócznią”. Istotnym elementem jest ozdoba głowy, uważana w literaturze za diadem. Na rewersie umieszczono krzyż z 3 punktami i może trójkątem w kątach, w otoku znajduje się prawidłowo biegnący napis: GNEZDVN CIVITAS z literami NE i AS w ligaturze.

Należy zgodzić się ze S. Suchodolskim, że *autorem wzoru, a może i zarazem wykonawcą, był jakiś duchowny przywykły raczej do używania kursywy niż stosowanej na monetach kapitły*²². Możliwe jest, że monetę tę polecił wybić władca bezpośrednio po zjeździe gnieźnieńskim. Jego wizerunek ozdobiono zapewne diademem – jest to reminiscencja po włożeniu mu diademem na głowę przez cesarza. Okalający napis pozbawiony jest tytułu pomimo tego, że było na niego dosyć miejsca. Może niewystarczający wydał się księciu tytuł *Dux*, więc postanowiono go pominąć. Nazwa miasta Gniezna z rewersu jest nie tylko

²⁰ S. Suchodolski, *Czy moneta*, s. 40.

²¹ A. Schmidt, *Nowa interpretacja denara GNEZDVN CIVITAS*, [w:] *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 3, Warszawa-Poznań 1990, s. 237-245.

²² S. Suchodolski, *Moneta polska*, s. 113.

miejszem wybicia, ale też przypomnieniem miejsca gdzie Bolesław spotkał się z Ottonem i został przez niego wyróżniony. Manifestacja tej monety została zapewne skierowana do otoczenia księcia, choć może zdążył on jeszcze wręczyć ją Ottonowi III. Znalazła się w bardzo późnym skarbie z Rychnowa w Ziemi Dobrzyńskiej, datowanym po ok. 1045 roku²³. Jej unikatowość nie pozwala na wyciągnięcie z tego żadnych wniosków.

Monetą, która doczekała się chyba najgorętszych dyskusji jest denar typu PRINCES POLONIE (il.3,5). Na awersie znajduje się ptak a na rewersie krzyż trójnitkowy typu anglosaskiego, w kątach po niepełnym okręgu z punktem (tzw. *Annulate Cross*). Legenda po obu stronach jest identyczna - +PRINCES POLONIE. Najwięcej kontrowersji budził ptak z awersu monety. Uważano go za orła, koguta, pawia, Gołębicę Ducha Świętego. Po ustaleniu się od lat 60. XX wieku poglądu, że jest to paw²⁴ nastąpiły ostatnio inne propozycje. W 1988 roku Rainer Sachs uznał to wyobrażenie za Gołębicę Ducha Świętego²⁵, w latach 1999-2002 Tomasz Panfil opublikował kilka artykułów, w których opowiedział się za orłem w koronie, a monetę uznał za pamiątkę zjazdu gnieźnieńskiego 1000 roku²⁶. Tezę tę podtrzymał ostatnio w obszernych artykułach Maciej Kossowski²⁷ a odpowiedział mu S. Suchodolski, przekonywująco podtrzymując interpretację wyobrażenia jako pawia²⁸.

Korona na łbie orła jest w tym czasie nie tylko w Polsce anachronizmem. W Polsce orzeł jako godło występuje dopiero w XIII wieku a korona na jego łbie pojawia się dopiero u schyłku tego stulecia²⁹. Ptak na monecie Chrobrego zupełnie nie przypomina orła. W dyskusji nad referatem T. Panfila na konferencji w Supraślu Zbyszek Śustek zaliczył tego ptaka do kuraków. I to określenie przekonuje. Krępa sylwetka, silne nogi, krótki i mocny dziób są charakterystyczne dla tych ptaków. W dotychczasowej literaturze z kuraków brano pod uwagę koguta i pawia. Oba rozkładają wachlarzowato ogon w przeciwieństwie do orła lub gołębia, które rozkładają go dopiero w locie. Na monecie Chrobrego natomiast ptak stoi na nogach, ze złożonymi skrzydłami, natomiast rozłożony ogon był dla rytownika elementem ważnym i rzuca się w oczy. Ptak z rozłożonym ogonem był

²³ G. Horoszko, P. Ilisch, D. Malarczyk, J. Piniński, *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Pommern. Inventar* [w opracowaniu].

²⁴ Najpewniej tezę tę uzasadnił S. Suchodolaki, *Orzeł czy paw? Jeszcze o denarze Bolesława Chrobrego z napisem PRINCES POLONIE*, [w:] T. Wasilewski (red.), *Inter Orientem et Occidentem. Studia z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej ofiarowane profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, Warszawa 2002, s.153-169.

²⁵ R. Sachs, *Geneza orla heraldycznego w Europie średniowiecznej*, *Slavia Antiqua*, T. XXXI, 1988, s. 206.

²⁶ T. Panfil, *Orzeł na denarze Bolesława Chrobrego – pochodzenie i znaczenie symbolu*, *Biuletyn Numizmatyczny* 1999, nr 4, s. 18-23; tenże, *Orzeł na denarze Bolesława Chrobrego - znak władcy czy symbol władzy*, *Zeszyty Naukowe KUL*, T. XLIII, 2000, nr 1-2, s. 25-34; tenże, *Denar PRINCES POLONIE pamiątką zjazdu gnieźnieńskiego*, [w:] *Pieniądz pamiątkowy i okolicznościowy – wspólnota dziejów – Białoruś-Litwa-Łotwa-Polska-Ukraina. Supraśl 7-9 IX 2000. Materiały z IV Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2000, s. 15-29; tenże, „*Orzeł w słońce patrzący*” – przyczynek do symboliki polskiego Orła Białego, *Biuletyn Numizmatyczny* 2000, nr 2, s. 3-9; tenże, *Rara avis, czyli jeszcze o zwierzętach na monetach*, *Biuletyn Numizmatyczny* 2001, nr 3, s. 23-28; tenże, *Lingua symbolica. O pochodzeniu i znaczeniach najstarszych symboli heraldycznych w Polsce*, Lublin 2002, s. 163-200.

²⁷ M. D. Kossowski, *Orzeł ukoronowany na denarze Bolesława Chrobrego z legendą PRINCES POLONIE – analiza motywu*, *Slavia Antiqua*, T. XLVIII, 2007, s. 161-182; tenże, *Ukoronowany orzeł Chrobrego z denarów emisji roku tysięcznego – ponadczasowe ujęcie plastyczne wyobrażenia ptaka*, *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*, N. S., T. VIII, 2008, s. 3-25.

²⁸ S. Suchodolski, *A jednak paw! Uwagi o rzekomych rewelacjach numizmatycznych M. D. Kossowskiego*, *Slavia Antiqua*, T. L, 2009, s. 365-373.

²⁹ Por. S. Suchodolski, *Czy orzeł polski ma już tysiąc lat? (Uwagi o zwierzęcu numizmatycznym Tomasza Panifla)*, *Biuletyn Numizmatyczny* 2001, nr 1, s. 3.

symbolem majestatu i zapewne taką rolę pełni na omawianym denarze. Wyobrażenie to bliższe jest pawia³⁰. Czym natomiast różni się od tego ptaka? Przede wszystkim paw ma dłuższą szyję a pióra postawionego trenu (bo nie są to pióra ogona który paw ma skromny) przedstawiają wachlarz na którym oka znajdują się w różnych miejscach gdy na monecie Chrobrego pióra tworzące wachlarz zakończone są punktami które mogły symbolizować oka. Na korpusie omawianego wyobrażenia znajdują się punkty mające wyobrażać różniące się barwą pióra. Cętki takie u pawia znajdujemy, chociaż wyżej. Trzeba też zwrócić uwagę na publikowane przez S. Suchodolskiego wyobrażenie pawia ze srebrnego naczynia irańskiego z X/XI wieku³¹. Cały korpus ptaka pokryty tu jest wyodrębniającymi się piórami. Charakterystyczny dla pawia jest natomiast czub z piór na łbie ukształtowany bardzo podobnie do omawianego wyobrażenia.

Należy się jeszcze zastanowić, czy nie jest to inny kurak, cietrzew lub głuszec. Są to ptaki duże, w dodatku występujące w Polsce, również wachlarzowato rozkładające ogon. Jego ukształtowanie u głuszca jest uderzająco podobne do ogona ptaka z monety, jedynie punkty na jego końcach nie znajdują odpowiednika. Ani głuszec ani cietrzew nie mają natomiast czuba na łbie. Dlatego uważam, że ptak z denara Chrobrego przedstawia pawia. Brak miejsca na monecie spowodował skrócenie szyi, w sposób uproszczony lecz sugestywny wyobrażono rozłożony wachlarzowato ogon z pawimi okami a na łbie umieszczono czub z piór.

R. Kiersnowski zwrócił uwagę, że szczególnie bliskie temu wyobrażeniu są denary S. Sławnikowica (985-995)³². Tezę tę rozwinął S. Suchodolski³³. Osobiście nie uważam, by wyobrażenie to zostało zainspirowane tymi monetami. Jest ono stosunkowo odległe od rzekomego pierwowzoru. Z monet czeskich najbliższą analogią jest denar Bolesława II lub Sobiesława, nie uwzględniany w ostatnich czeskich katalogach a przypomniany przez Suchodolskiego³⁴. Wyobrażenie ptaka jest na nim prymitywniejsze od wyobrażenia z monety Chrobrego. To też nie była inspiracja. Wprawdzie S. Suchodolski stwierdził, że nie było to kopiowanie konkretnego wizerunku lecz zestaw wyobrażeń kilku ptaków³⁵ ale osoba projektująca stempl monety, niewątpliwie duchowna, wprowadzała zapewne świadomie motyw pawia, zdając sobie sprawę z tego co to za ptak i jaka jest jego symbolika. Za wzór do przeniesienia na stempl nie musiały służyć rysunki z monet czeskich.

Omawiany denar nie nosi na sobie imienia władcy, ma natomiast po obu stronach, w otokach, wyjątkowo spotykany napis PRINCES POLONIE. Dookoła niego narosła już spora literatura. Zauważono, że napis ten zawiera błędy, powinien brzmieć PRINCEPS POLONIAE³⁶. Wynikło to zapewne z dyspozycji ustnej przekazanej rytownikowi przez projektanta stempla, który wykonał go fonetycznie. Pominięcie tej litery na obu stemplach świadczy, że przyczyną nie była nieznajomość pisania. Nie brak też miejsca na stemplu. R. Kiersnowski wskazał, że właśnie *PRINCES* jest *wierną formą fonetyczną, od-*

³⁰ S. Suchodolski, *op. cit.*, s. 4. Uważa on, że umieszczono go na monecie jako symbol zmartwychwstania, życia wiecznego, Chrystusa.

³¹ S. Suchodolski, *op. cit.*, il. 4 na s. 4.

³² R. Kiersnowski, *op. cit.*, s. 277.

³³ S. Suchodolski, *Moneta polska*, s. 111 a przede wszystkim tenże, *Ikonoграфия monet Sobiesława Sławnikowica*, *Wiadomości Numizmatyczne*, R. L, 2006, z. 2, s. 134-136.

³⁴ S. Suchodolski, *Ikonoграфия monety*, ryc. 13.

³⁵ S. Suchodolski, *A jednak paw!* s. 365-366.

³⁶ Z. Zakrzewski, *Pierwsza moneta*, cz. II, s. 212 chociaż pierwszy taka propozycję, jako jedną z kilku, przedstawił niejaki Holmboe, patrz K. Stronczyński, *Pieniądze Piastów*, s. 177. Z taką interpretacją zgadza się R. Kiersnowski, *op. cit.*, s. 274 dokładnie analizując ten napis; wcześniejsi badacze widzieli tu skrót od PRINCEPS uznając tę monetę za świadka współrzędów Bolesława z braćmi bezpośrednio po śmierci Mieszka I.

dającą włoską wymowę tego wyrazu³⁷. Możliwe, że właśnie z Włoch pochodził projektant stempla. Napis jest wykonany starannie, bez przestawień czy zniekształceń liter a jego prawidłowy bieg świadczy o doświadczeniu rytownika. Tytuł ten w tym czasie jest rzadki występując jedynie w Italii, gdzie w VIII-XI wieku umieszczali go na swoich monetach książęta Benewentu³⁸. Niewątpliwie został on importowany stamtąd, lecz niekoniecznie pierwowzorem musiały być monety. Wystarczyła sama świadomość projektanta stempla o istnieniu takiego tytułu, a nie pojawił się on przypadkiem.

Interesujące jest, że denar PRINCES POLONIE pojawia się w skarbach równocześnie z monetami Mieszka i bardzo często z nimi współwystępuje. Zauważył to Victor Katz a w Polsce Stanisław Suchodolski³⁹. W artykule Haliny Młodeckiej i Piotra Chabrzyka wyciągnięto z tego następujący wniosek: *Mogłoby to wskazywać na okres współrządów ojca i syna lub też na wydzielenie jakiejś części Wielkopolski, Kujaw lub Mazowsza pod władzę Mieszka, przynajmniej od czasu osiągnięcia wieku sprawnego (około 1004 roku) do czasu objęcia Krakowa (około 1012/1013) [...] badania składu chemicznego interesujących nas denarów wykazują, że mają one bardzo podobny skład. Możliwe więc, że zarówno typ IX Bolesława Chrobrego, jak i typy I i II Mieszka mogły być wybijane z tego samego surowca, w niewielkim odstepie czasowym lub równocześnie⁴⁰*. Ten zbliżony skład mógł wziąć się nie tylko z równoczesnego bicia tych monet, ale i z jednego warsztatu w którym monety te powstały. Sądzę więc, że istniała forma współrządów a nie wydzielona dzielnicza dla syna.

Natomiast według mnie tytuł *Princeps* nie jest, jak sądził R. Kiersnowski, rezultatem uzyskania wyższej godności Bolesława w wyniku zjazdu gnieźnieńskiego⁴¹, lecz książę ten pragnął podkreślić w ten sposób swoją zwierzchność nad synem. W tym przypadku moneta ta nie łączyłaby się ze zjazdem gnieźnieńskim jak sugerowali Kiersnowski, Panfil i Kossowski⁴² lecz z dopuszczeniem przez Bolesława Chrobrego swojego syna do władzy. Hipotezę tę osłabia jednak brak imienia księcia na monecie, chyba że sam tytuł *Princeps Poloniae* wskazywał w tej sytuacji jednoznacznie na Bolesława.

Omawiana moneta była datowana pierwotnie na pierwsze lata rządów Bolesława Chrobrego, R. Kiersnowski łączy ją ze zjazdem gnieźnieńskim, a miała ona być bita 6-8 lat. S. Suchodolski datuje ją na lata 1005-1010⁴³, Młodecka i Chabrzyk między 1004 a 1013 rokiem. Wyznacznikiem chronologicznym może być unikatowa hybryda łącząca awers poprawnej wersji denara PRINCES POLONIE z naśladownictwem czeskiego denara Władysława (1002-1003) typu Šmerda 87 (il.4). Niektórzy badacze datowali tę monetę na okres panowania tego księcia ale możemy jedynie stwierdzić, że została ona wybita po 1002 roku. Pochodzi ze skarbu z Kinna zakopanego po 1021 roku. Wychoząc z założenia, że odmiana poprawna była bita krótko (według mnie kilka dni) trzeba stwierdzić, że monety te nie powstały przed 1002 rokiem. Istnieje jeszcze jedna hybryda, łącząca rewers odmiany rekonstruowanej z naśladownictwem rewersu saskiego denara

typu Otto-Adelajda (il.6). Znaleziona została w rejonie odkrycia skarbu z Tarnowa Pałuckiego, datowanego na około 1000 rok⁴⁴. Mateusz Bogucki ma jednak wątpliwości, czy pochodzi ona rzeczywiście z tego skarbu. Wyróżnia się odmienną korozją, poza tym wśród znalezionych monet kilka było bezspornie późniejszych niż 1000 rok.

By powiedzieć coś bliższego o chronologii denarów PRINCES POLONIE trzeba zanalizować znaleziska. Monety te znane są z bardzo licznych skarbów. Najstarsze z nich, z Obry Nowej, pochodzi jeszcze z drugiej połowy X stulecia⁴⁵. Denar Bolesława Chrobrego jest zapewne do niego przypadkowo domieszany lub dołożony później do wcześniej zgromadzonego skarbu. O monecie z Tarnowa Pałuckiego mówiłem wcześniej. Z kilkudziesięciu innych skarbów najstarszy został zakopany po 1017 roku. Kilka dalszych mogło zostać zakopanych jeszcze przed śmiercią Bolesława Chrobrego w 1025 roku. Zakładając, że denary te wybito równoległe z monetami Mieszka Bolesławowica powstałymi po dopuszczeniu go do współrządów, mogło to się wydarzyć w 1013 roku, kiedy to syn Chrobrego ożenił się z Rychezą⁴⁶.

Jak wyżej wspomniałem, Mateusz Bogucki odkrył hybrydę denara PRINCES POLONIE z naśladownictwem denara Ottona i Adelajdy. Do zrekonstruowanego stempla tej monety zidentyfikowano odwrocia z krzyżem z kółkami (zapewne również naśladownictwo denara Ottona i Adelajdy) i z krzyżem z punktami w kątach (il.7). Te naśladowcze monety znaleziono w skarbach z Ulejna, zakopanych po 1006 roku, oraz z Lisówka i Przyborowa, zakopanych po 1011 roku⁴⁷. Wybito je więc niewątpliwie w pierwszych latach XI wieku. H. Młodecka i P. Chabrzyk poddali taką monetę analizie stwierdzając, że różni się ona poważnie składem chemicznym od denarów PRINCES POLONIE. Prawdopodobnie stempel z kapliczką przetrwał w warsztacie mincerskim wiele lat i zastąpił stronę z ptakiem zrekonstruowanego denara PRINCES POLONIE. Pęknięcie stempla, widoczne na stronie naśladowczej tej monety⁴⁸, świadczy o jej późniejszej chronologii, chociaż nic nie mówi o odległości czasowej między emisjami wcześniejszymi a późniejszymi.

Należy zanalizować jeszcze rewers denara PRINCES POLONIE. Wyobraża on krzyż trójnitkowy z łukami w kątach, w każdym łuku umieszczono po punkcie. W odmianie zrekonstruowanej łuki przerobiono na kółka. Podobieństwo tego wyobrażenia do rewersu typu *Pointed Helmet* angielskich pensów Kanuta Wielkiego (1016-1035) – *Annulate Cross* (il.8) – zauważył już V. Katz i na tej podstawie datował polską monetę na okres po 1016 roku⁴⁹. Sprzeciwił się temu Z. Zakrzewski wskazując na podobieństwo tego wyobrażenia do rewersu angielskich pensów typu *Crux Eitelreda II* (978-1016)⁵⁰. S. Suchodolski wskazał na datowanie typu *Pointed Helmet* na lata 1023-1029 co w konsekwencji przesunęło by chronologię denara PRINCES POLONIE na czas już po śmierci Bolesława Chrobrego. Dlatego uznał on, że pewne wyobrażenia, nawet dosyć zbliżone, powstać mogły niezależnie od siebie, drogą analogicznego przekształcania tych samych pierwowzorów⁵¹.

³⁷ R. Kiersnowski, *op. cit.*, s. 275.

³⁸ R. Kiersnowski, *op. cit.*, s. 274-275.

³⁹ V. Katz, *O chronologii denarów Bolesława I. a Bolesława II.*, Praha 1935, s. 78; S. Suchodolski, *Moneta polska*, s. 76, 132-133.

⁴⁰ H. Młodecka, P. Chabrzyk, *Analiza XRF denarów Bolesława Chrobrego i jego syna Mieszka Bolesławowica w świetle wybranych monet z przelomu X i XI wieku (Część II)*, Biuletyn Numizmatyczny 2010, nr 3, s. 161-162.

⁴¹ R. Kiersnowski, *op. cit.*, s. 278-279.

⁴² R. Kiersnowski, *op. cit.*, s. 278-281; T. Panfil, *Denar PRINCES POLONIE*, s. 15-29; M. D. Kossowski, *Orzeł ukoronowany*, s. 180.

⁴³ S. Suchodolski, *Czy moneta*, s. 36-37.

⁴⁴ M. Bogucki, *Nieznaną hybrydą denara PRINCES POLONIE i nowy typ monety Bolesława Chrobrego*, *Wiadomości Numizmatyczne*, R. L, 2006, z. 2, s. 181-183.

⁴⁵ A. Felczak, D. Malareczyk, S. Malachowska, *Skarb monet i ozdób z X wieku z Obry Nowej*, *Wiadomości Numizmatyczne*, R. XLI, 1997, z. 1-2, s. 4.

⁴⁶ Według S. Suchodolskiego, *Czy moneta*, s. 34, monety Mieszka Bolesławowica wybito nie wcześniej niż w 1013 roku.

⁴⁷ M. Bogucki, *op. cit.*, s. 182-185.

⁴⁸ M. Bogucki, *op. cit.*, s. 182 i ryc. 1-7.

⁴⁹ V. Katz, *op. cit.*, s. 78.

⁵⁰ Z. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 211-212.

⁵¹ S. Suchodolski, *Moneta polska*, s. 110-111.

Nie w pełni to przekonuje. Charakterystyczny rysunek krzyża nitkowego świadczy, że w tym przypadku wyobrażenie zostało skopiowane niewątpliwie z monety angielskiej lub duńskiej (pensy angielskie obiegały w Polsce dużo liczniej, więc pewnie one służyły wzorem). Podobieństwo do *Annulate Cross* Kanuta Wielkiego jest tak bliskie, że możliwość skopiowania tego wyobrażenia trzeba brać poważnie. Z drugiej strony wykluczam przesunięcie chronologii denarów PRINCES POLONIE na panowanie Mieszka II (1025-1034). Zaraz po przejściu władzy koronował się on na króla więc tytuł *princeps* był dla niego niestosowny. Wprawdzie w 1032 roku był już tylko księciem ale tak późne datowanie omawianego denara jest niemożliwe. Przyjrzyć się należy więc datowaniu typu *Pointed Helmet/ Annulate Cross* Kanuta Wielkiego. Badacze brytyjscy przyjęli 6-letni okres trwania typów pensów angielskich. Interesujący nas typ uznano za drugi z kolei Kanuta, datowano go więc na lata 1023-1029⁵².

Badacz duński Bertil Petersson przyjął z kolei 7-letni cykl, omawiany pens datował na lata 1024-1031⁵³. Trzeba zwrócić jednak uwagę na to, że interesujący nas pens jest szczególnie liczny. Mógł więc być bity dłużej niż pozostałe typy i jego emisja mogła się zacząć wcześniej niż 1023/1024 rok. Na dwór władcy mógł dostać się szybko po wybiciu i spodobał się projektantowi stempla. Trzeba zwrócić także uwagę, że najstarsze skarby zawierające denary PRINCES POLONIE datowane są właśnie monetami Kanuta Wielkiego⁵⁴. Możliwe jest, że te monety Chrobrego jak i denary jego syna powstały jeszcze później niż wcześniej sugerowałem, może nawet na początku lat dwudziestych XI wieku. Monety odmiany poprawionej wybite zostały zapewne po pewnej przerwie. Zniszczenie stempli mogło nastąpić w wyniku korozji, którą usunięto a następnie starano się zrekonstruować rysunek. Wykonał to zapewne inny rytownik niż ten, który stworzył stemple pierwotne o czym świadczy przede wszystkim to, że nie rozumiał on napisu otokowego. Przesłanie, które niosła ta moneta mogło dla księcia już nie być istotne. Poprawienie stempli i wybite monet miało w tym przypadku zapewne wyłącznie cel ekonomiczny. Sądzę, że przerwa pomiędzy obiema wersjami mogła wynieść kilka miesięcy.

⁵² P. Seaby, *The sequence of Anglo-Saxon coin types, 1030-50*, *The British Numismatic Journal*, t. XXVIII, 1955-57, s. 128.

⁵³ H. Bertil A. Petersson, *Anglo-Saxon Currency. King Edgar's Reform to the Norman Conquest*, Gleerups/Lund 1969, s. 87.

⁵⁴ Zwrócił na to uwagę S. Suchodolski, *op. cit.*, s. 110.

On the symbolism of depictions and chronology of some types of coins of Boleslav the Brave

Summary

I talk over three types of coins of ruler of Poland, Boleslav the Brave (992-1025). Probably the oldest one with the spear between two palm branches on the obverse commemorates Saint Adalbert and his martyr's death. It was struck in year 999 or 1000. The second type presents on the obverse ruler's bust in diadem, rim legend of the reverse reads GNEZDVN CIVITAS. This type was struck in year 1000, directly after meeting in Gniezno, at Saint Adalbert's grave, of duke Boleslav the Brave and emperor Otto III (983-1002), when the emperor put his diadem on the Boleslav's head. The third type presents on the obverse a peacock and on the reverse *Annulate Cross*. Both depictions are surrounded by the inscription PRINCE[P]S POLONI[A]E. Those pennies were struck about 1020-1025, when Boleslav allowed his son Mescio to rule, who also struck his coins.

1 Polska, Bolesław Chrobry, denar „z włócznią”, 999-1000 r. Ze skarbu z Garska. Kolekcja Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku. Repr. z: *Wiadomości Numizmatyczne*, R. XLVI, 2002, z. 1, okładka.

2 Polska, Bolesław Chrobry, denar GNEZDVN CIVITAS, 1000 r. Kolekcja Muzeum Narodowego w Krakowie. Repr. z: S. Suchodolski, *Moneta polska w XXI wieku*, *Wiadomości Numizmatyczne*, R. XI, 1967, z. 2-3.

3 Polska, Bolesław Chrobry, denar PRINCES POLONIE odmiana pierwotna, ok. 1020 r. Kolekcja Muzeum Narodowego w Krakowie. Repr. z: S. Suchodolski, *Moneta polska...*

4 Polska, Bolesław Chrobry, hybryda denarów PRINCES POLONIE odm. pierwotna/VLADVO, ok. 1020 r. Repr. z: S. Suchodolski, *Moneta polska...*

5 Polska, Bolesław Chrobry, denar PRINCES POLONIE odmiana rekonstruowana, ok. 1020 r. Kolekcja T. Jagiełły.

6 Polska, Bolesław Chrobry, hybryda denarów Kaplica/PRINCES POLONIE, 1020-1025 r. Ze znaleziska z Tarnowa Pałuckiego. Repr. z: M. Bogucki, *Nieznana hybryda denara PRINCES POLONIE i nowy typ monety Bolesława Chrobrego*, *Wiadomości Numizmatyczne*, R. L, 2006, z. 2.

7 Polska, Bolesław Chrobry, denar naśladowczy Kaplica/Krzyż, pocz. XI w. Ze skarbu z Oleśnicy. Kolekcja Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Repr. z: H. Młodecka, P. Chabrzyk, *Analiza XRF denarów Bolesława chrobrego i jego syna Mieszka Bolesławowicza w świetle wybranych monet z przełomu X i XI wieku*, *Biuletyn Numizmatyczny* 2010, nr 2.

8 Anglia, Kanut Wielki, pens typu *Pointed Helmet/Annulate Cross*, 1023-1031 r. Repr. z: B. Petersson, *Anglo-Saxon Currency*.

Andrij Kryżaniwskij
(Ukraina)

CZY BITO MONETY WE LWOWIE W LATACH 1370-1372?

Nie ma żadnych problemów z datowaniem zasadniczych typów denarów miedzianych, bitych w mennicy lwowskiej w XIVw. Posiadają one inicjały władców Rusi Halickiej – Kazimierza Wielkiego, Władysława Opolczyka lub Ludwika Węgierskiego, a ich lata rządów są znane. Pytania stawiają dwa typy tych monet – bezimenny denar z koronami po obu stronach monety oraz typ z inicjałami Kazimierza Wielkiego na awersie i Ludwika Węgierskiego na rewersie.

Parametry metrologiczne dla 271 egz. denarów miedzianych bitych w mennicy lwowskiej przez różnych emitentów:

Emitent, typ denara i lata bicia	Ilość monet zbadanych /egz./	Waga modalna /g/	Waga średnia /g/	Waga medialna /g/
Kazimierz III I typ (1353-1360)	38	1,16	1,10	1,15
Kazimierz III II typ (1360-1370)	43	0,96	0,97	0,95
Korona/Korona	13	0,83	0,93	0,86
Kazimierz /Ludwik	5	–	1,17	–
Władysław Opolcki (1372-1378), typ standardowy.	53	0,76	0,86	0,80
Ludwik Węgierski (1379-1382) typ „L / L”.	11	0,85	0,85	0,84
Ludwik Węgierski (1379-1382), typ standardowy.	96	0,93	0,93	0,94
Władysław Opolcki (1386) <i>Na rewersie – inicjał „w” pod koroną</i>	12	0,98	1,05	1,06

W tablicy do monet Kazimierza III typu I zaliczono denary z małutkami literkami „r”, „p”, „k” wokół inicjału lub korony (różne warianty kombinacji), a do typu II tylko z inicjałem bez żadnych literek.¹

Denary z wizerunkiem korony na awersie i na rewersie monety jedni badacze uważają za emisje Kazimierza Wielkiego, inni – Ludwika Węgierskiego², a to daje różnice w datowaniu prawie 30 lat, co wymaga skrupulatnej analizy warunków ich bicia.

Rozwiązać to zadanie analizując wyłącznie dane metrologiczne samych monet jest niemożliwie. Chociaż według tych danych a również uwzględniając ten fakt, że na żad-

¹ A. Крижанівський, *Львівський монетний двір у XIV-XVст*, Львів-2007р. с. 68-69.

² K. Stronczyński, *Dawne monety Polskie dynastii Piastów i Jagiellonów*. Piotrków-1885r. Tab. XXVI – 7h. E. Kopicki, *Monety ziemi Ruskiej 1353-1408*. Biuletyn Numizmatyczny. Warszawa-2003r. Nr 3 (331) S.168. Poz. 22.

B. Paszkiewicz, *Grosz ruski // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність.* Львів-2005р. Стр.96.

nym egzemplarzu denarów z obustronną koroną nie ma małych literek „r”, „p”, „k” przy koronach, można z pewnością założyć, że w pierwszym okresie bicia monet miedzianych w mennicy lwowskiej (1353-1360) nie było. Wtedy te, nazwijmy je „dwukoronowe”, denary mogłyby być emisją w czasie bicia jako drugiego typu denary Kazimierza Wielkiego (1360-1370), tak i następnych etapów – za rządów Władysława Opolczyka (1372-1378) lub Ludwika Węgierskiego (1379-1382).

Zresztą mała waga denarów Władysława Opolczyka, bitych w latach 1372-1378, mniejsza od wagi denarów „korona/korona”, pozwala wyeliminować ten okres z możliwego czasu emisji „dwukoronowych” denarów. Wtedy zostają – drugi etap działalności mennicy za rządów Kazimierza Wielkiego (1360-1370) i okres, w którym emitowano monety z inicjałem Ludwika Węgierskiego (1379-1382). A więc powstaje pytanie – w którym z nich bito „dwukoronowe” denary, a może ten typ monet pojawił się wskutek omyłki kowali w mennicy, które przypadkowo wykorzystali jednocześnie dwa różne stemple rewersu z koronami?

Borys Paszkiewicz na podstawie analizy ikonografii koron doszedł do wniosku, że korony na „dwukoronowych” denarach podobne są do korony na denarach Ludwika Węgierskiego. Wtedy, jeśli przyjąć taką wersję, zaszła pomyłka mincerska. Na pierwszy rzut oka może być ona przyjęta – podobnie powstały denary miedziane Ludwika Węgierskiego z obustronnymi inicjałami typu „L/L”. Chociaż musimy przyznać, że uwzględniając ówczesną technologię bicia monet, kiedy to stempel rewersu był wbijany w jakieś drewno zaostrzoną częścią a uderzano młotem w rozklepaną górną część stempla awersu, przypadkowe wykorzystanie dwu stempli rewersu dla bicia monety było bardzo trudne. Chyba, że zaszło nagle zapotrzebowanie na emisję monet, a akurat w tym czasie wszystkie stemple awersu zostały zniszczone przez wielorazowe uderzenia i mincerz miał do dyspozycji wyłącznie stemple rewersu. Wtedy mogli zdecydować się na częściową rekonstrukcję stempla. Lecz kiedy dokładniej zbadamy ikonografię koron na „dwukoronowych” denarach, powstaje szereg innych pytań.

Po pierwsze, forma koron na dwukoronowych denarach jest różnaita, co miałyby wskazywać nie na jedną taką omyłkę mincerską, ale na wielokrotną, co jest mało prawdopodobne.

Po drugie, na lwowskich denarach Ludwika Węgierskiego oprócz standardowych kształtów koron trafiają się korony z wywróconymi liniami bocznymi (zob. na zdjęciu). Takie „wywrócone” korony są tylko na denarach Ludwika Węgierskiego, a na monetach innych emitentów ich nie ma. Można by było spodziewać się takich koron i na „dwukoronowych” denarach, lecz żadnego wypadku takiej ikonografii koron nie odnotowano. Jeśli bicie „dwukoronowych” denarów miałyby się odbywać za rządów Ludwika Węgierskiego, to, przy omyłkowym wykorzystaniu dwóch różnych stempli rewersów i otrzymaniu wskutek takiej omyłki odmiany typu „korona / korona”, chociaż w jednym wypadku doszłoby do wykorzystania stempla rewersu z „wywróconą” koroną.

Po trzecie, korony na „dwukoronowych” denarach są różne na awersie i na rewersie. Większa część koron na awersie ma formę zbliżoną do kwadrata, a takiego kształtu korony na wszystkich innych typach denarów halicko-ruskich różnych emitentów, w tym i Ludwika Węgierskiego, nie spotkałem. Wszystkie wiadome autorowi odmiany koron mają boczne linie, które odchylają się od centra korony w toku ich oddalenia od dołu, tworząc tym samym linie o kształcie łukowym, lecz kwadratowych koron, podobnych do awersu „dwukoronowych” denarów, na innych denarach mennicy lwowskiej nie odnotowano.

Można założyć, że dla awersów „dwukoronowych” denarów robiono specjalne stemple, a nie korzystano ze stempli rewersu. To odrzuca tezę o przypadkowym pojawieniu się „dwukoronowych” denarów przez pomyłkę kowalską. A to z kolei znaczy, że mamy do czynienia ze świadomym ryciem stempla awersu, na którym wyobrażono koronę.

Dziwny kształt korony jakby celowo podkreśla jej odmiennosć od standardowej korony. Kiedy mogła się pojawić taka moneta, na której zamiast inicjału rządzącego władcy wyryto jedynie symbol władzy – koronę? Można pomyśleć, że ich emisja odbywała się w czasach bezkrólewia. Na przykład po śmierci Kazimierza Wielkiego i aż do umocnienia się na tronie polskim Ludwika Węgierskiego, a biorąc pod uwagę ówczesne środki komunikacji, to i jeszcze później. Możliwe, że takie monety bito nawet do 1372 r. – daty przyjazdu do Lwowa Władysława Opolczyka, kiedy rozpoczęto emisję denarów miedzianych z jego inicjałem.

Przykłady emisji monet bezimiennych można odnaleźć i w innych okresach numizmatyki polskiej – talary, bite w czasach bezkrólewia po śmierci Zygmunta III, kiedy to zamiast portretu króla na monetach umieszczano koronę.

Innego wytłumaczenia pojawienia się denarów „dwukoronowych” trudno znaleźć, tym bardziej, że u żadnego z emitentów (Kazimierza Wielkiego, Władysława Opolczyka lub Ludwika Węgierskiego) nie było podstaw dla bicia dziwnych monet bezimiennych w czasie swych rządów i zamieniać tymi monetami oficjalną emisję denarów ze swym inicjałem! I to jest najważniejszy argument.

To znaczy, że przerwy w działalności mennicy lwowskiej po śmierci Kazimierza Wielkiego nie było i że po październiku 1370 r. – dacie śmierci króla, na niej bito denary miedziane z obustronną koroną.

Poprzedni badacz numizmatyki halicko-ruskiej uważali, że od października 1370 r. do października 1372 r. – daty przyjazdu do Lwowa Władysława Opolczyka, mennica lwowska była nieczynna. Ich argumentacja opierała się na fakcie, że monet srebrnych w tym czasie nie bito. Rzeczywiście, pierwszą monetą srebrną po dwuletniej przerwie stał się groszyk hybrydowy typu 3^{”a}”³, bity nowym stemplem awersu z inicjałem Władysława Opolczyka i legendą „+Wladislaus:Rex”, oraz starym stemplem Kazimierza Wielkiego z jego imieniem „+Monta:D’oi:Ruscie:K (*Kazimiri*)” z omyłką w słowie „Monta”. Ostatni, za czasu emisji, groszyk Kazimierza Wielkiego też był bity tym samym stemplem z omyłkową legendą. Jasne, że taki typ monety mógł się pojawić jedynie po przybyciu namiestnika króla węgierskiego – Władysława księcia Opolskiego do Lwowa w październiku 1372 r.

Postulat o nieczynnej mennicy lwowskiej w latach 1370-1372 przyjął się we wszystkich badaniach nad problemami numizmatyki halicko-ruskiej (w tym i w poprzednich badaniach autora). Lecz ta myśl – całkiem sprawiedliwa w odnoszeniu do monet srebrnych, nie odrzuca wyników otrzymanych z naszych badań nad denarem miedzianym typu „korona / korona”. A więc w tym czasie we Lwowie mogli kontynuować emisję denarów miedzianych. A główną przyczyną był bez wątpienia ogromny zysk mennicy od bicia monet z miedzi (za czasów Kazimierza Wielkiego zysk mennicy lwowskiej tylko na wartości metalu szacowano na jedną trzecią ceny rynkowej miedzi, a oprócz tego istniała jeszcze wyгода ekonomiczna od załączenia w obieg pieniężny monet z niekosztownego metalu, który trudno wykalkulować, lecz był on nie mniej znaczący dla skarbnicy miasta)⁴. Srebrne groszyki takiego zysku nie dawały, zwłaszcza, że na Rusi nie było własnych złóż

³ А. Крижанівський, *Львівський монетний двір у XIV-XVст.*, Львів-2007р. s.74.

⁴ *Ibidem* s.69.

surowców srebrnych. Logicznym jest, że z emisją monet srebrnych w czasach bezkrólewia nie śpieszyli się i ich bicie rozpoczęło się z przyjazdem Władysława Opolczyka. Natomiast w tym czasie bito wygodną w odniesieniu ekonomicznym monetę o dwóch koronach, która nie podważała priorytetu personalnego żadnego władcy i przynosiła nie mały zysk mennicy, a tym samym i miastu.

O biciu monet w mennicy lwowskiej w latach 1370-1372 może świadczyć również i denar z inicjałem „K” (Kazimierza Wielkiego) pod koroną na awersie i korony z „L” (Ludwika Węgierskiego) pod koroną na rewersie⁵.

Pytanie, które postawiła ta monetka przed badaczymi polega w tym, że od czasu bicia denarów miedzianych z inicjałem Kazimierza Wielkiego do początku emisji analogicznych monet Ludwika Węgierskiego minęło 9 lat (od 1370 do 1379). Jeśli zważyć, że następnym po denarach Kazimierza Wielkiego w mennicy lwowskiej było bicie denarów Władysława Opolczyka typu I (lata emisji 1372-1378), to pojawienie się tej dziwnej monety hybrydowej nie należy uważać za omyłkę mincerską, która powstała wskutek wykorzystania przypadkowego starego stempla Kazimierza Wielkiego w parze z nowym stemplem Ludwika Węgierskiego.

Po pierwsze, wtedy stempel Kazimierza Wielkiego wykorzystano by przy biciu monet Władysława Opolczyka i otrzymalibyśmy denar hybrydowy „Władysław Opolczyk / Kazimierz Wielki”, analogicznie jak pojawił się wspomniany wyżej srebrny groszyk hybrydowy Władysława Opolczyka typu 3 „a”. A my mamy natomiast denar hybrydowy „Kazimierz Wielki / Ludwik Węgierski”.

Po drugie, na tym dziwnym denarze inicjał „L” jest malutki, a na żadnej spośród monet miedzianych Ludwika Węgierskiego nie spotykamy stempla rewersu z malutkim „L” pod koroną. Dlatego możemy wykluczyć przypadkowe pojednanie stempli. Właśnie taka, całkiem inna od standardowej, ikonografia rewersu może wskazywać na specjalne rycie takiego stempla. Analiza stempli dwu takich monet (Nr. inw. H-35 z Lwowskiego Muzeum Historycznego i Nr. Inw. VII-P-2617 z Muzeum Narodowego w Krakowie) wykazuje, że są one inne. To znaczy, że zrobiono ich kilka, czego nie byłoby jeśli byłaby mowa o pomyłce, a więc bito takie monety świadomie.

Wydaje się, że emisja tych monet odbywała się również w omawiany okres 1370-1372. A przyczyna mogła być taka, że oprócz wielkiego zysku od bicia monet miedzianych, mógł być jeszcze inny aspekt – nie tyle ekonomiczny co polityczno-organizacyjny. Po śmierci Kazimierza Wielkiego w mennicy lwowskiej powstało zamieszanie – jak oznaczać tytuł nowego króla – czy jako polskiego, czy jako węgierskiego. Na groszykach srebrnych, odmiennie od miedzianych denarów, przytaczano taką informację oficjalną – imię władcy emitującego monety i państwa („Regis Polonie” na awersie groszyków Kazimierza Wielkiego lecz już „Rex Ungarie” na groszykach Ludwika Węgierskiego).

Dlatego dla bicia monet srebrnych niezbędne byłoby konkretne polecenia odnośnie tytułu władcy w legendzie. Przypomnijmy sobie też, że na groszykach Władysława Opolczyka w ogóle nie ma powołania na państwową zwierzchność Rusi Halickiej (tylko „Wladislaus Dux”), co można uważać za zreżne ominięcie tego drastycznego pytania w czasie jego rządów we Lwowie w latach 1372-1378. Tylko w 1379 r. Ludwik Węgierski otwarcie wygłosił edykt, w którym obwieszczał wszystkim, że Ruś przyjmuje w wieczne posiadanie korony węgierskiej – swoje i swoich dzieci. Ale w latach 1372-1378, ponie-

⁵ E. Kopiccki, *Monety ziemi Ruskiej 1353-1408*, Biuletyn Numizmatyczny. Warszawa –2003 r. Nr 3(331) S.174. Poz. 40.

waż Ludwik był jednocześnie królem węgierskim i polskim, ograniczono się wyłącznie do imienia księcia Władysława na monetach ruskich, nie konkretyzując z ramienia jakiego króla rządził on na Rusi, co robiło jakby wrażenie, że Ruś nadal pozostaje własnością korony polskiej, żeby przedwcześnie nie wzbudzać tego pytania w Polsce. Na monetach miedzianych nie było legendy w ogóle i ten problem można było opuścić nie oczekując nowych zarządzeń. W taki oto sposób pojawiły się dwa ciekawe typy denarów miedzianych – na jednych (o dwu koronach) w ogóle nie potrzebowano żadnych inicjałów, a na innych (hybrydowych) od razu dwa – Kazimierza Wielkiego i Ludwika Węgierskiego.

Denary miedzane „korona/korona” spotykamy o wiele częściej niż hybrydowe „Kazimierz Wielki / Ludwik Węgierski”. Możliwe, że w mennicy lwowskiej doszli do wniosku, że są one jak najbardziej neutralne i ich emisja nie zaczepia interesów ani polskiego, ani węgierskiego dworu, dlatego po wyrzyciu paru stempli denarów typu „Kazimierz Wielki / Ludwik Węgierski” bicia takich monet zaniechano, ograniczając się wyłącznie wariantem „korona/korona”.

Were coins struck in Lviv in years 1370-1372?

Summary

The author analyzes and presents coins struck in Lviv in the 14th c. and subjects them to detailed metrological analysis. Only on this basis it is possible to determine were coins struck in the mint of Lviv in years 1370-1372. Extremely essential is look on the titles on grossis from this period. Their analysis brings to interesting conclusions.

Denary miedziane mennicy lwowskiej w latach 1353-1386

1. Kazimierz III typ I (1353-1360).

2. Kazimierz III typ II (1360-1370).

3. Bezkrońskie typ „korona / korona” (1370-1372).

4. Bezkrońskie typ „Kazimierz/Ludwik” (1370-1372).

5. Władysław Opolczyk typ I (1372-1378).

6. Ludwik Węgierski standardowy typ (1379-1382).

7. Ludwik Węgierski stand. typ z wywróconymi brzegami korony (1379-1382)

8. Ludwik Węgierski typ „L / L” (1379-1382).

9. Władysław Opolczyk typ II (1386).

Adam Musiałowski
(Polska)

SYMBOLIKA I IDEOLOGIA WŁADZY NA MONETACH PRUS ZAKONNYCH I KRÓLEWSKICH

Prestiżowa funkcja monet przewija się przez wielowiekową ich historię stanowiąc zarazem eksponowany środek przekazu propagandy państwowej. Nie inaczej stało się na obszarze przedstawionym w tytule niniejszego wystąpienia.

W swojej najnowszej pracy poświęconej pieniądzu średniowiecznych Prus Borys Paszkiewicz¹ początek mennictwa krzyżackiego ustalił na lata 1236/1237, a więc w trzy lata po wystawieniu Przywileju Chełmińskiego. Wyobrażenie umieszczone na tych pierwszych brakteatach, to *Ramię z proporcem* (W. 1-5) – krzyż kawalerski lub kulkowy, otoczony przez ramię z proporcem (drzewiec z lewej), obok drzewca krzyż kulkowy. Genezę umieszczonego tu motywu widzi B. Paszkiewicz w ewolucji awersu denarów francuskich typu *chinonais*, gdzie pierwotnie królewska głowa w profilu poprzez kolejne odwzorowania uległa zmanierowaniu i zatraceniu sensu. Terenem, z którego importowano ten typ do Prus miało być hrabstwo Blois, gdzie Zakon był właścicielem posiadłości ziemskich.

Z kolejnego odwzorowania powstał nowy symbol, przedstawiający Zakon jako wojowników Krzyża – *Militis Christi*. Piotr z Dusburga w swojej *Kronice ziemi pruskiej* podaje, że cesarz Fryderyk II (1212-1250, ces. od 1220) przekazał Hermanowi von Salza (1209-1239) *magnam partem sancte crucis*, która wg Mariana Dygo znajdowała się wśród wojsk chrześcijańskich walczących z Prusami². Uważano bowiem, że pod postacią tej relikwii pojawia się wśród wojska sam Chrystus kierujący walką, prowadzący rycerzy do zwycięstwa a poległych obdarza chwałą niebieską. Posiadanie partykuły św. Krzyża miało nie tylko wymiar sakralny, ale i polityczny, przecież to sam cesarz był szafarzem cennej relikwii.

W 10 lat później, zgodnie z postanowieniami Przywileju Chełmińskiego nastąpiła wymiana dotychczas używanej monety. Pojawił się typ ogólnie zwany *Rycerz* (W. 7-15) – rycerz stojący na wprost trzymający w prawej (lub lewej) ręce proporzec, w lewej (lub prawej) ręce trzyma przed sobą trójkątną tarczę z wyobrażeniem krzyża nawiązującego do typu *crux gemmata*. I znowu, z lewej lub prawej strony umieszczono krzyż w formie tropaionu. Wg M. Dygo krzyż na tarczy można interpretować jako znak zakonny, a zatem stojąca postać to wyobrażenie brata-rycerza zakonu niemieckiego³. Długi krzyż wskazuje natomiast, że stojący w centrum Krzyżak, to *miles Christi*, walczący z wrogami Chrystusa nie tylko siłą miecza, lecz również mocą swojej wiary. Przypomina on (krzyż) też *labarum* cesarza Konstantyna (306-337) i krzyże-*sceptra*, jest znakiem władzy Zakonu w Prusach.

W symbolice idei krucjatowej mieści się też kolejny typ brakteatów krzyżackich *Brama I* (W. 33-35, 37-40) – brama z lilią lub trójliściem w krenelażu i krzyżem, kulką (perłą ?) lub gwiazdą w prześwicie, których początek emisji umieszczony został na

¹ B. Paszkiewicz, *Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus*, Wrocław 2009, s. 67-68.

² M. Dygo, *Studia nad początkami władztwa Zakonu Niemieckiego w Prusach*, Warszawa 1992, s. 337.

³ *op. cit.*, s. 341.

lata ok. 1257/1258. Mimo iż wzorowane na hamburskich *Torpfennige*, przekazują treści ideologiczne Zakonu. Nawiązują do Złotej Bramy w Jerozolimie a dalej Jeruzalem Niebieskiego. B. Paszkiewicz wysuwa jeszcze inną interpretację. Św. Jan we fragmencie Ewangelii o Dobrym Pasterzu (10,9) zapisał wypowiedź Zbawiciela *Ja jestem bramą. Jeżeli ktoś wejdzie przeze Mnie będzie zbawiony*. Ponieważ brama jest, prócz innych wyobrażeń symbolem maryjnym, „być może więc bramę należy uważać za symbol odwołujący się do Chrystusa lub patronki Zakonu”⁴.

Pojawiające się do końca stulecia inne symbole, jak krzyż między arkadami (W. 46-51) lub krzyż na arkadzie (W. 27030) odwołują się do ogólnochrześcijańskich treści. Korona z krzyżem (W. 41-44) zamiast środkowego fleuronu jest prawdopodobnie symbolem maryjnym, bądź wyrazem politycznych aspiracji Zakonu mieniącego się za równego królestwom.

Niejasna symbolika przedstawiona została na brakteatach z przełomu XIII/XIV wieku – *Prostokąt* (W. 181-186) – czworobok, w środku trzy kulki. Jedni, jak E. Waschinski⁵ widzieli tu zbieżność z labarum na monetach bizantyjskich, inni jak Kazimierz Stężyński-Bandtkę⁶ „gród, czyli miasto”. Ostatnio B. Paszkiewicz⁷ przyznał rację temu ostatniemu uznając je za pochodne – w sferze ikonograficznej – grosza turońskiego. Prostokąt ma symbolizować zamek, a pośrednio *Civitas Dei*. Byłoby to kolejne zapożyczenie po *Ramieniu z proporcem* z Francji.

Najobfitszy typ brakteatów krzyżackich *Tarcza z krzyżem* (W. 53-63, 66-88ab, 89-97, Thorn 4-5) – krzyż na tarczy, nad nią lub wokół liczne znaki dodatkowe, kulki, trójliście lub krzyżyki – wznawia po sześciu dekadach fragment motywu z typu *Rycerz*. Niemniej licznie prezentuje się *Krzyż łaciński* (W. 151-164, 176-177) – krzyż łaciński, po bokach krzyżyki proste, lub skośne, gwiazdki lub kulki. Typ ten wywodzący się od bizantyjskich miliaresiów, nieco przekształcony pojawiał się w połowie XIII w. na monetach sławońskich a następnie brandenburskich i stąd może zaczerpnięty przez Krzyżaków z końcem 2.dekady XIV w. Jego religijna symbolika nie budzi wątpliwości, choć mógł być to także element propagandowej odpowiedzi Zakonu na jego niepewną sytuację polityczną po katastrofie templarzystów, wejściu w konflikt z arcybiskupem ryskim i Polską⁸.

Okolo połowy XIV w. pojawił się typ brakteatów, który przez długie dziesiątki lat sprawiał badaczom interpretacyjny problem – *Prostokąt-D* (W. 200-207) – prostokąt, na narożnikach słup, lilia i jeden lub dwa krzyżyki. Pierwszy próbował rozpoznać go F. A. Voßberg⁹ widząc w nim podobieństwo do gmerka mieszczanina gdańskiego Hansa Trosta, czynnego podczas wojny trzynastoletniej. Kolejni, od Waschinskiego po Mariana Gumowskiego odrzucając to powiązanie ze względów chronologicznych nie zaproponowali racjonalnej interpretacji. Dopiero kilkakrotnie już przywoływany B. Paszkiewicz¹⁰ zaproponował tradycyjne ustawienie figury położyć na prawym boku, co daje schematyczne przedstawienie budowli. Wg niego może to być skrajnie uproszczony kościół, może też symbol szpitala, wszakże Krzyżacy byli szpitalnikami. Wieńcząca wtedy bu-

⁴ *op. cit.*, s. 78.

⁵ E. Waschinski, *Brakteaten und Denare des Deuteschen Ordens*, Frankfurt a. Mein 1934, s. 38

⁶ K. W. Stężyński-Bandtkę, *Numizmatyka krajowa*, t.I, Warszawa 1839, s. 10.

⁷ *op. cit.*, s. 140.

⁸ *ibidem*, s. 163.

⁹ F.A. Voßberg, *Geschichte der Preußischen Münzen und Siegel von frühesten Zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens* Berlin 1843, s. 89.

¹⁰ *op. cit.*, s. 185.

dynek lilijki byłaby wezwaniem Panny Marii. Pochodzący z poł. XIV w. typ *Tarcza z gwiazdą* (W. 104-107) nie daje nam żadnej miarodajnej interpretacji. Mógł być to symbol maryjny. Gwiazda i wcześniej pojawiała się na wielu typach brakteatów, nie była więc obcym motywem w mennictwie krzyżackim.

Nadchodzi czas reform wielkiego mistrza Winrycha von Kniprode (1351-1382) a wraz z nimi nowe nominały typu groszowego i nowe treści na nich zamieszczone. Jak już wielokrotnie zauważono projektujący półskojce mincerze dokonali kompilacji monet kilku emitentów. Strona główna nawiązywała do francuskich *masse d'or* – tarcza wielkiego mistrza w sześcioliściu, odwrotna natomiast – krzyż kwietny, do groszy miśnieńskich (po 1339 r.), czy też Rudolfa, księcia Górnej Loary (1320-1346). Dewiza HONOR MAG(istri)VDICIVM DILIGIT – honor mistrza miłuje praworządność, jest parafrazą cytatu z Psalmu 99(98)*, 6 – królem jest potężny, kto kocha sprawiedliwość – cytowanego na neapolitańskich *gigliati* z lat 1303-1309. Po raz pierwszy też pojawia się napis do kogo owa moneta należy MONETA DOMINORVM PRVSSIE. Drugi wprowadzony do obiegu nominał – firchen – nawiązywał do wybijanych od 1331 r. we Flandrii monet ćwierćgroszowych, które z kolei wyglądem zewnętrznym nawiązywały do kręgu francuskiego denara turońskiego. W Prusach heraldyczny lew Flandrii nie miał uzasadnienia, w miejsce jego wprowadzono, jak na półskojcach tarczę wielkiego mistrza, pozostawiając na rewersie krzyż wypełniający średnicę pola. Uproszczony został też napis ale dokładnie informujący pod czyją zwierzchnością doszło do wybicia tej monety MAGISTER GENERALIS/DOMINORVM PRVSSIE. W wyniku drugiej reformy, ok. 1380 r. do obiegu pieniężnego wprowadzone zostały szelągi. Przetwały one w prawie niezmięnionej formie do końca władztwa Krzyżaków w Prusach. Na awersie pozostała tarcza wielkiego mistrza ale w otoku odtąd widnieje imię każdego kolejnego mistrza wraz z jego numerem porządkowym, na rewersie krzyż zastąpiony został tarczą zakonną a napis przejęty z awersu półskojcy MONETA DNORVM PRVSSIE.

Wraz z reformami wprowadzającymi grubsze nominały rozpoczęta została produkcja brakteatów typu *Krzyż grecki II* (później *III*, W. 180, 174?, 178, 218-219, 220=179b, 222) – znak złożony z krzyża z poprzeczkami na końcach ramion, położonego na szerokim krzyżu greckim. Już E. Waschinski rozpoznał treść tej monety, uznając ją za krzyż wielkiego mistrza¹¹. Z szelągów zaczerpnięte zostało kolejne wyobrażenie – orzeł. Wizerunek monet w licznych typie *Orla I* (W. 108-110, 113) w kolejnych odmianach ulegał uproszczeniu. Trójnitkowy krzyż, na którym położona była tarcza z orłem powoli zanikał stając się dwunitkowym, jednunitkowym aż w końcu brak i krzyża i tarczy. Zarówno krzyż, jak i orzeł jeszcze wielokrotnie w odmianach pojawiały się na brakteatach wybijanych w trakcie i po wojnie trzynastoletniej.

Z początkiem wojny trzynastoletniej Zakon utracił monopol menniczy w Prusach. W akcie inkorporacyjnym Prus do Korony (6 marca 1454 r.) Kazimierz Jagiellończyk zalecił Stanom Pruskim wybijanie do końca wojny, na swój rachunek, monet wg miejscowego systemu w czterech miastach: Toruniu, Gdańsku, Elblągu i Królewcu, a po jej zakończeniu tylko w mennicach Torunia i Gdańska z „... ymaginem nostram et subscripcionem tituli nostri continens ...”¹². Ta moneta prowincjonalna – szeląg – wyszła tylko z mennicy toruńskiej w latach 1454-1457. O tym, że była to moneta wybijana na-

¹¹ *op. cit.*, s. 38.

¹² *Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce: zbiór tekstów źródłowych*, red. k. Górski, Poznań 1949, nr XI, par. XIV.

kładem stanów, świadczy zamieszczone na stronie głównej, nowe, nie do końca jeszcze wykształcone godło Prus – orzeł typu jagiellońskiego z koroną na szyi oraz napis MONETA DVCA TVS PRVCIE na stronie odwrotnej. Zwraca uwagę fakt, że na pieczęci gubernatorskiej, nadanej przez króla Janowi Bażyńskiemu widnieje napis TERRARUM PRVCIE. Ponieważ Prusacy związek ustrojowy z Polską oceniali jako unię personalną, niewykluczone, że użycie terminu księstwo było tego wyrazem. Natomiast napis otokowy na awersie KASIMIRVS DG REX POLON świadczył o zwierzchności króla, a mur miejski z trzema blankowanymi basztami i bramą pośrodku, że działo się to w Toruniu. Mamy zatem pomieszczonych na monecie wiele informacji, które powinny zadowolić obie strony, ale nie badaczy. Zbigniew Piech¹³ przyjmując zbyt literalnie zwrot z aktu inkorporacyjnego o powinności umieszczenia symbolu władzy królewskiej zarzuca realizatorom postanowień niewywiązanie się z nałożonego obowiązku, tzn. braku symboli władzy – królewskiego wizerunku i Orła. Kilka stron później dywaguje jednak za Stanisławą Kubiak „możliwe jednak, że był to zwrot formularzowy” a realizacja tego postulatu doprowadziłaby do emisji monety o wyobrażeniach nieznanymi ani w mennictwie koronnym, ani krzyżackim.

Słuszność ma B. Paszkiewicz¹⁴ twierdząc, że „wizerunek” królewski w świetle ówczesnych pojęć oznaczał herb, a jeżeli król ani jego następcy nie zgłaszali zastrzeżeń co do przekazanego „wizerunku”, wypełnił on oczekiwania królewskie.

Wojna z Zakonem trwała znacznie dłużej i kosztowała znacznie więcej niż się spodziewano. Głównie ta druga rzeczywistość sprawiła iż król poszedł na ustępstwa. Gdańsk i Toruń otrzymały przywileje mennicze. Elbląg natomiast w ramach ogólnego potwierdzenia przywilejów – nie wdając się w kilkudziesięcioletnie dyskusje o jego wcześniejszych uprawnieniach – podjął się również produkcji własnej monety. Trawestując słowa Chrystusa z Ewangelii wg św. Mateusza w sprawie podatku (Mt. 22, 21) *oddajcie więc Cezarowi to, co należy do Cezara, a Bogu to, co należy do Boga*, Gdańsk i Elbląg zrównoważyły treści zawarte na monetach. Na awersie widniał „wizerunek” królewski – herb, ale Prus Królewskich wraz z intytulacją zwierzchnika, na rewersie herb miasta i słowne potwierdzenie jego proveniencji [wedle poprawnej interpretacji boskie = król, cesarskie = miasto]. Toruń, zapewne dla odróżnienia od wcześniejszych szlachogów stanowych przyjął na stronie awersu osobisty herb władcy – Podwójny Krzyż i jego intytulację, na rewersie prócz powtórnego zaznaczenia przynależności do Korony, również napisowe odzwierciedlenie miejsca pochodzenia monety.

„Wizerunek” władcy, ale już w ujęciu portretowym – któremu towarzyszył na stronie odwrotnej herb lokalny – wreszcie odzwierciedlił się w mennictwie nowożytnym. Najliczniej, biorąc pod uwagę ciągłość mennictwa, wystąpił on na monetach gdańskich – nieprzerwanie od Zygmunta I – St. A. Poniatowskiego, toruńskich – bez Zygmunta Augusta i J. Sobieskiego ale z ciekawym biciem z okresu bezkrólewia po śmierci Zygmunta III i na koniec na elbląskich bitych za panowania Władysława IV, Jana Kazimierza, M. K. Wiśniowieckiego i Augusta III.

Reasumując, w mennictwie Prus Zakonnych przewijały się symbole manifestujące łącznie lub rozdzielnie ideologię władzy i wiary, w mennictwie Prus Królewskich pozostają już tylko „obrazy” zwierzchności nadrzędnej – królewskiej i partykularnej – miejskiej.

¹³ Z. Piech, *Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów*, Warszawa 2003, s. 125.

¹⁴ *op. cit.*, s. 249 i p. 145.

The symbolism and ideology of authority on coins in West and Royal Prussia

Summary

The symbols reflecting the ideology of the Teutonic Knights originally appeared on their first struck coins. They were presented most emphatically in the first two types, „Arm and Banner”, „Knight”, which illustrate the order as *Militis Christi*. Others, such as „Gate” or „Rectangle” may be interpreted as the Heavenly Jerusalem or *Civitas Dei*. Others, which appeared until the end of the Order’s rule in Prussia, „Latin Cross”, „Greek Cross”, „Rectangle”, „Cross between Arcades”, „Cross on an Arcade”, „Crown with a Cross”, „D-Rectangle” and „Eagle”, as well as the contents in Teutonic Order’s Groats, Vierchen, and Schillings, express its political aspirations, or serve as symbols of Saint Mary, a living cult among them.

A change in political control which took place in Prussia in 1454 (later referred to as Royal Prussia) was also expressed in coin iconography. From that moment until the cessation of production (1765) they bore the symbols of supreme authority, royal (portrait) and particular/urban authority (coat of arms).

Илья Шталенков
(Беларусь)

К ВОПРОСУ О «МСТИСЛАВСКИХ» НАДЧЕКАНКАХ

В конце 2007 – весной 2008 года в Мстиславском р-не Могилевской обл. Беларуси было сделано несколько находок татарских монет с неизвестной ранее надчеканкой в виде вертикальной стрелы на полукруглом основании. К концу 2008 года было известно уже 6 целых и 3 обломанные подобные монеты. Но в ноябре 2009 года неожиданно появилось сразу более 20 монет с похожими надчеканками, якобы найденных в Мстиславском р-не у деревни Мазолово. Это заставило насторожиться, а позднее усомниться в их подлинности.

Но только после 6 месяцев кропотливой работы по сбору, проверке и анализу информации, а также выезда на место предполагаемой находки, летом 2010 года стало очевидным, что большинство монет с такими надчеканками – подделки, что и вызвало необходимость данной публикации.

Следует отметить, что впервые прорисовка монеты с похожей надчеканкой на татарской монете была опубликована в статье Василия Зайцева (Москва, ГИМ) в 2006 году [1], без указания времени находки как «...надчеканка со знаком неизвестного князя на монете из Брянской области». В 2007 г. в новой статье этого же автора [2] уточняется, что эта монета «... (датирующаяся, предположительно, серединой XV в.) найдена в 2004 г. в Унечском районе Брянской области».

В начале 2009 г. сначала отдельной брошюрой [3], а потом в Банковском Вестнике (Минск) [4], была опубликована совместная статья Ю. Борейши и Э. Иванаускаса, в которой обобщались все известные сведения о находках монет с «мстиславскими» надчеканками и были опубликованы их фотографии. Авторы также выдвинули спорную версию о связи «мстиславских» надчеканок с заговором Михаила Омельковича в 1481 г.

В декабре 2009 г. в новом каталоге Э.Иванаускаса [5] эти монеты уже «безоговорочно» определяются как «полугроши Михаила Омельковича 1481 г., отчеканенные на Мстиславском монетном дворе».

В апреле 2010 г. в Банковском Вестнике [6] автор данной статьи также опубликовал несколько ранее неизвестных монет с подобными надчеканками.

В марте 2010 г. бывший со-автор Э. Иванаускаса – Ю. Борейша самостоятельно опубликовал о «мстиславских» надчеканках целую книгу на псевдо-белорусском языке [7], в которой, с одной стороны, исторические факты сознательно подгоняются под источники, а с другой стороны – по-дилетантски наивно интерпретируются сомнительные и противоречивые артефакты, в результате чего нумизматические данные полностью извращаются.

Цель данной статьи – помочь отличить подлинные «мстиславские» надчеканки, найденные в Беларуси, от поддельных, изготовленных с целью обмана коллекционеров и музейных работников.

Все находки подлинных монет были сделаны поисковиками с помощью металлодетекторов как минимум в трех разных местах вдоль реки Белая Натапа (бассейн

реки Сож), в т.ч. у деревень Новое Село и Мазолово, а не только вблизи старого селища у деревни Мазолово, где были якобы найдены монеты с теми надчеканками, которые по нашему мнению являются фальшивыми.

По стилю изображения знака-надчеканки, все известные монеты можно разделить на 4 условные группы, из которых только монеты 1 группы являются подлинными.

Группа 1 – известно только 4 целых монеты и 1 обломанная, - всего 5 экз. Все находятся в частных коллекциях. Рис. 1-4. Границы штемпеля размером 9x8 мм имеют сложную форму и повторяют внешние контуры знака. Основа всех монет – крымские акче Менгли Гирея, отчеканенные в последней четверти XV века. Вес монет: 0,58; 0,47(монета немного выщерблена); 0,62; т.е. на 10-15% меньше ¼ пражского гроша Вацлава IV после 1400 г.[8], массово обращавшегося в Великом княжестве Литовском (далее ВКЛ) до конца XV в. Цели производства именно этих надчеканок вполне очевидны: получить разменную монету при наименьших затратах и извлечь из этого предприятия прибыль. Сам знак должен был придавать крымским монетам – мало известным местному населению – силу законного платежного средства.

Надо отметить, что традиция надчеканки татарских монет впервые появилась в русских землях, а на землях ВКЛ она получила распространение только в XV в. Местом чеканки могло быть некое удаленное от центра удельное княжество, где не хватало мелкой разменной монеты – денариев-«пенезей», массово чеканившихся в ВКЛ сначала при Витовте, а позднее при Казимире. Вполне возможно, что это удельное княжество входило в ВКЛ или находилось в его сфере влияния.

Фальсификаты:

Группа 2F (наиболее многочисленная) – монета на Рис. 5 (обломанная – возможно подлинная) появилась в начале 2009 г., а остальные 22 шт. – в ноябре 2009 г.

У большинства монет имеются следы разрывов по краям из-за напряжения в старом металле, который подвергался длительному химическому воздействию. Это является одним из отличительных признаков фальшивых надчеканок на старых монетах из тонкого металла.

Особенность этой группы надчеканок: в качестве основы «по хозяйски» использовался любой старый материал, чаще всего - расплющенные фрагменты куфических дирхамов X в. Все прояснилось, когда при опросе местных поисковиков стало известно, что несколько лет назад выше по течению все той же реки Белой Натапы у деревни Копачи был найден комплекс куфических дирхамов, в составе которого было много фрагментов, непригодных для продажи на нумизматическом рынке. Их, видимо, и решили использовать для производства фальшивых надчеканок.

Автору удалось изучить 8 из 22 надчеканок этой группы. Их изображения приведены на Рис.6-13. Все они имеют разный вес: от 0,32 до 0,76 г, что не поддается никакому логическому осмыслению.

Фальшивые штемпели (7 шт.), знак на фальшивой серебряной печати – Рис.14 (все – якобы XV в.!), описанные в книге Ю. Борейши [7, с. 121-126, 142-143], и надчеканки из этой группы стилистически очень сходны. Это – скорее всего дело рук одного и того же местного «мастера». А вот «обильное» количество штемпелей наводит на мысль о том, что они делались «в количестве» на продажу. При критическом взгляде даже на фотографию одного из штемпелей (Рис.15), бросается в глаза

небольшая коррозия боковой части штемпеля (из-за чего его можно датировать концом XIX - началом XX в., но никак не концом XV в.!) и прекрасно сохранившаяся рабочая часть. Прямо бери и начинай делать новые надчеканки!

Но даже если предположить, что штемпеля – подлинные, и что около современной деревни Мазолово функционировал крупнейший в ВКЛ монетный двор, то возникают вопросы:

- почему мы знаем так мало монет с такими надчеканками? Ведь при таком количестве штемпелей их общий объем чеканки должен был бы составить десятки тысяч монет, а к настоящему времени их было бы известно не одна сотня;
- зачем при подготовке монетных заготовок в конце XV в. была использована технология плющения фрагментов куфических дирхамов конца X в., если в то время в ВКЛ для этого успешно использовалась технология плющения серебряной проволоки, позволявшая экономить металл.

Группа 3F – пока известно только 2 экз. Монета на Рис.16 (вес 0,68 г) была подброшена во время поисков одним из черных копателей, а потом – якобы совместно найдена.

Особенности: использованы подлинные джучидские монеты; надчеканки делались на мягком подложном материале, благодаря чему добились рельефности на оборотной стороне, как у подлинных монет из 1 группы. Но подделку выдают микротрещины по краям надчеканки из-за напряжения в старом металле – еще один характерный признак того, что надчеканка наносилась современным фальсификатором на старые монеты.

Группа 4F – пока известно 3 шт. Ее особенности: знак уменьшенного размера, по краям надчеканки – микротрещины из-за напряжения в старом металле. Все надчеканки выполнены на разных монетах:

- первая (Рис.17) – обломанная, появилась в 2008 г., возможно и настоящая, но надчеканка выполнена на крымской монете, которая почти на 150 лет старше монет, послуживших основой для подлинных надчеканок из 1 группы;
- вторая (Рис.18) – надчеканка выполнена на монете Кафы – появилась в 2009 г.;
- третья (Рис.19) – на пражском гроше Вацлава IV – появилась весной 2010 г. и публикуется впервые.

Таким образом, из 36 монет с «мстиславскими» надчеканками, якобы найденными в Беларуси, только 4 монеты (Рис.1-4) можно считать подлинными, а 2 монеты (Рис.5,17) – возможно подлинными. Все остальное - это подделки, изготовленные с целью обмана коллекционеров.

В данной статье не рассматривались 4 монеты с похожими надчеканками, найденными: 3 – в России и 1 – в Украине, потому что у автора не было возможности их изучить.

Литература

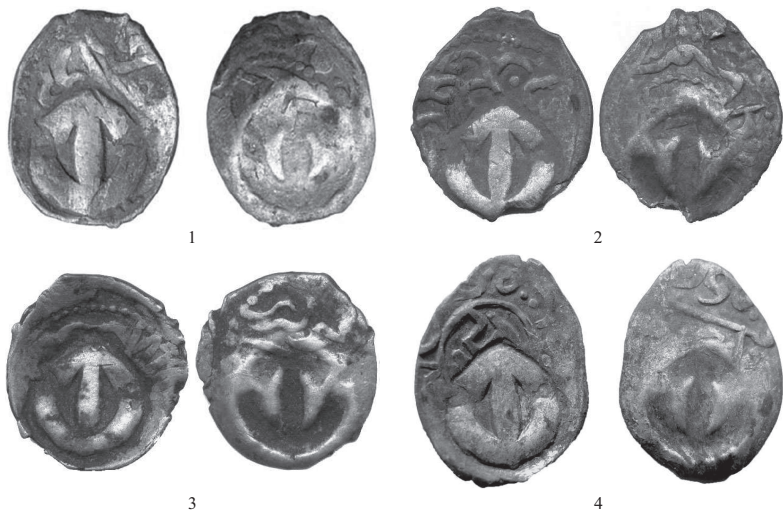
1. Зайцев В.В. *О «кладе» подражаний золотоордынским монетам с надчеканками из собрания Государственного Эрмитажа // Средневековая нумизматика Восточной Европы*, выпуск 1, Москва 2006, с. 133, 136.

2. Зайцев В.В. *Новые находки ранних монет Великого княжества Литовского в России* // Средневековая нумизматика Восточной Европы, выпуск 2, Москва 2007, с. 128, 135.
3. Борейша Ю., Иванаускас Э. «Мстиславские монеты»: монеты заговора Михаила Олельковича 1481 г. Минск 2009.
4. Борейша Ю., Иванаускас Э. «Мстиславские монеты» (монеты заговора Михаила Олельковича 1481 г.) // Банковский вестник №10 (447), Минск 2009, с. 66 – 70.
5. Ivanauskas E. *Coins of Lithuania 1386 – 2009*. Vilnius 2009, p. 40.
6. Шталенков И. *Новые находки кладов и единичных монет XIV – XV вв.* // Банковский вестник №7(480), Минск 2010, с. 64-67.
7. Барэйша Ю. *Мсціслаўскі манетны двор Амелькавічаў – Бельскіх «Пісараўшчына» вясны 1482 г.: хроніка змовы 1480-1482 гг. па нумізматycznych матэрыялах*. Мінск 2010.
8. Vesely S. *Pražské groše Karla IV* // Numismatický sborník 10. 1967-68, Praha 1968, s. 136.

Questions about „mścislawskie ” token

Summary

The objective of this article is to help numismatists in Europe to distinguish between genuine and fake counterstamped coins recently „discovered” near Mstislavl in eastern Belarus. The stamp is „an arrow on half-circular base” never registered before. From the total of 40 published pieces just 4-6 pieces could be considered genuine and still are of great rarity. No doubt, they are a kind of local mintage within the Great Duchy of Lithuania. The base coins were minted in Crimea in last quarter of XV cent., but the place and right time of counterstamps is still subject to investigation.

Осторожно – фальшивка! Uwaga – falsyfikat! Attention – fake!

Осторожно – фальшивка! Uwaga – falsyfikat! Attention – fake!

13

16

17

18

19

89

Дадатак II. Пячатка

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

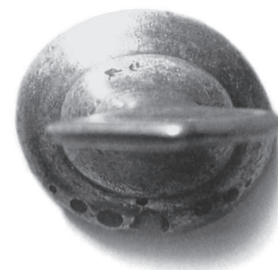
Мал. 4

Мал. 5

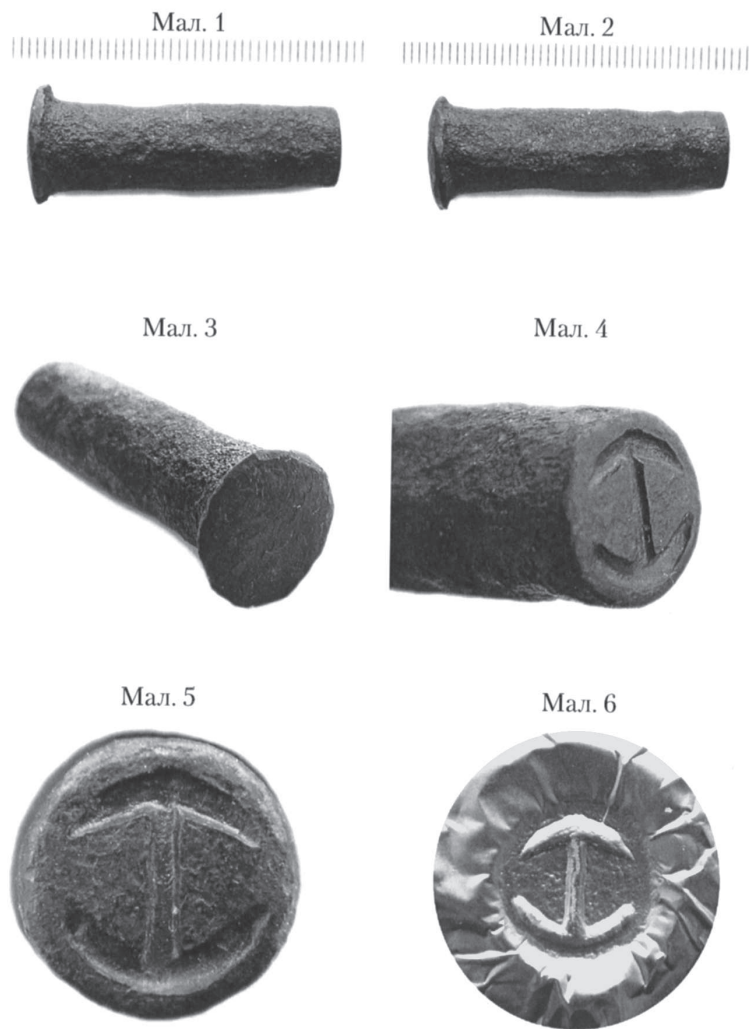
Мал. 6

14

90

Дадатак VII. Штэмпель XIII

15

91

Ivar Leimus
(Estonia)

ADDITIONAL DATA ABOUT THE PERIOD OF AND REASONS FOR MINTING THE 'RUSSIAN NOBLES' (*KORABELNIKS*) OF IVAN III

In the early 1470s, the Hanseatic League was involved in an Anglo-Hanseatic sea war led by the cities of Gdańsk (Danzig) and Lübeck. The war was fought mainly through the use of the naval strategy of commerce raiding in the North Sea and the English Channel. It ended with the Treaty of Utrecht in 1474, which granted the Hanseatic League ownership of the Steelyard of London.¹

Obviously as a result of the Anglo-Hanseatic sea war, the decision was made in Gdańsk in summer 1473 to build a small war ship (*a barse*) for Tallinn (Reval), too. This was by no means an inexpensive undertaking. First, 72 *Russche nobelen* ('Russian nobles'), each of them equal to 4 Riga marks and 14 shillings, were delivered from Tallinn to a member of the town council of Gdańsk, Jurgen Mand. Later, an additional 50 *Russche nobelen*, this time worth 4" marks each, were sent to Gdańsk for the construction of the ship.² A noble was an English gold coin introduced by Edward III during his second coinage in 1344-46. They were struck, with interruptions, until 1464, when Edward IV introduced a new coin, the 'Rose Noble'. Nobles were relatively heavy coins (their weight decreasing during the period from 9.0 to 7.0 grams) and were spread throughout Europe, including Russia, where they were given the name *korabelnik*.³

The exchange rate of our Russian nobles more or less corresponds to the value of the English nobles in Livonia in the 15th century and proves that the denomination used by a scribe of Tallinn's magistrate was correct.⁴ A small difference of 4 shillings between the two parcels sent to Gdańsk was obviously caused by the different times of the money transfers – not, for instance, by the different average weight of the coins. The corresponding entries in the account book (*Kämmereibuch*) of Tallinn town council were made on 2 April 1474 but describe the events in retrospect (the previous entry was dated 12 December 1473; the navigation season on the Baltic Sea normally ended in October/November and was opened again in April/May).

Therefore, at least 122 Russian nobles passed through the hands of Tallinn's and Gdansk's citizens in summer/autumn 1473. Where did they come from? As it is widely known, only one single specimen of this type of coin has been recorded, the famous Rus-

¹ Cf Walther Stein, *Die Hanse und England. Ein hansisch-englischer Seekrieg im 15. Jahrhundert*. Leipzig 1905; Yves Martin Görsch, *England und die Hanse. Rosenkriege und Seekrieg. Studienarbeit*, Universität Mannheim 2007.

² *Item so wart yn dusseme vorgangen zomere to Dantzike upgesat, nye to buwende eyne barse hiir to der stad behoff, und dar is int erste to gesant to Dantzike an Jurgen Mand 72 Russcher nobelen, elck stucke 4 mr. 14 s., dat maket to gelde 300 und 16 mr. ... Item noch gesant by Gosschalck Gripenberge van Jurgen Mand to des schepes behoff 50 Russche nobelen, elck stucke 4" mr., is to gelde 200 und 25 mr.*

Kämmereibuch der Stadt Reval 1463-1505. Halbband 1, Nr. 1191-1990, bearbeitet von Reinhard Vogelsang. Köln-Wien, Böhlau 1983, No. 1500.

³ В. М. Потин, *Корабельники на Руси*. – Нумизматика и Эпиграфика 8. Москва 1970, р 101-107.

⁴ In 1430s the price of one noble was 4 marks in Riga (В. Дорошенко, *Цены на продукты сельского хозяйства в Ливонии XV века*. – *История СССР* 1959, 2, с. 158-169. Москва 1959, р 166); *Kämmereibuch*, No. 1679 gives the exchange rate as 4 marks and 32 resp 35 shillings in 1479 in Tallinn.

92

sian *korabelnik* of Ivan III, which today is kept at the Hermitage in St. Petersburg (Figure 1). Its obverse imitates that of the English noble, featuring a ship with a king on board (Figure 2). Still, the coat of arms on the King's shield differ from that on the original. According to the Italian heraldist Maurizio Carlo Alberto Gorra the shield only in the first quarter (top left) has the lis like on the original, but then the other three quarters show, on the right, a large lis in each quarter; and bottom left a rosette on top of three pellets (Figure 3). All these lis, according to his opinion, may even recall the florin of Florence, and that could be a link to identify the moneyer, but of course one would need to search Florentine archives to find the family. Mr Gorra also suggest that some elements of heraldic design appears at the prow and the stern of the ship, but again no real coat of arm can be identified.⁵

The design of the reverse is even more independent, but the annulet-shaped o-s in the legend indicate that it was copied from the 'annulet' issue of Henry VI emitted between 1422 and 1427 (Figure 2).⁶ Repeating the British design in general, the Russian mint master replaced the English lions in the crosses with unicorns. In addition, the petals of the *fleur-de-lis* have transformed into bird heads (we shall return to the both of creatures). Character *h* in the centre of the cross, whose meaning was once lively disputed⁷, originates from an English example where it stands for Henry. The inscription states that this is a *korabelnik* of the Grand Duke of all Russia, Ivan Vasilievich. The legend on the obverse names his son, also Grand Duke, Ivan Ivanovich.

Differing opinions about the origins and dating of this unique coin have been expressed since it was purchased for the Hermitage in 1975. On the basis of the titles of Ivan III and his son it has been dated to either after 1478 or after 1471.⁸ Some scholars believe that the dies of the *korabelnik* were cut by the same hand as those of another famous Russian gold coin of Ivan III, the *zlotoj ugorский*, and namely by an anonymous Novgorod mint master.⁹ Others think that at least *ugorskiy* was struck by Ivan Frjazin, a notorious Moscow minter of Italian origin whose real name was Gian Battista dalla Volpe, and connect its genesis with the proclamation of the son of Ivan III as his heir to the Russian throne in 1471.¹⁰ Ivan G. Spasskiy, who first publicised and commented on the *korabelnik*, pointed out that such gold pieces were issued for special occasions in medieval and early modern Russia – for military merit, as gifts, for duke's pilgrimages and weddings and for diplomatic purposes.¹¹

⁵ I am indebted to Dr Lucia Travaini who kindly forwarded my question to Mr Gorra.

⁶ Not from that of Edward III, as was determined by I. G. Spasskiy (И. Г. Спасский, *Монетное и монетовидное золото в Московском государстве и первые золотые Ивана III*. – Вспомогательные исторические дисциплины 8. Ленинград 1976, p 114).

⁷ Спасский, *Монетное и монетовидное золото*, p 114 erroneously thought that it was L (in a mirror) for the London mint.

⁸ И. Г. Спасский, *Московский «корабельник» XV в.* – Сообщения Государственного ордена Ленина Эрмитажа 42. Ленинград 1977, p 67-68; Спасский, *Монетное и монетовидное золото*; И. В. Ширяков, *Еще раз о времени и месте чеканки русских золотых с именем Ивана III*. – Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщения. Вологда, p 18-21 мая 1993 г. Вологда 1993, p 39-42.

⁹ М. А. Львов, *О месте чеканки золотых монет с именем Ивана III*. – Труды Государственного ордена Ленина Эрмитажа 21, Нумизматика 5. Ленинград 1981, p 106-110.

¹⁰ Н. П. Лихачев, *Московский золотой*. – Археологические известия и заметки 1897, 5, вып. 7-8, p 212-213; Спасский, *Монетное и монетовидное золото*, p 110-113.

¹¹ Спасский, *Монетное и монетовидное золото*, p 123-131; Спасский, *Московский «корабельник»*, p 68; И. Г. Спасский, *«Византийский» золотой царя Алексея Михайловича*. – Византийский временник 43. Москва 1982, p 192.

The last two reasons in particular deserve special attention. Just a year before the Russian nobles were sent from Tallinn to Gdańsk, in autumn 1472, Ivan III married Zoe (Sofia) Palaiologina, granddaughter of the Byzantine emperor Manuel II and a niece of the last Byzantine emperor, Constantine XI. The betrothal took place in Rome and the wedding in Moscow. Leaving aside the political and extremely complicated background to this event¹², it should still be stressed that it was the first breakthrough of the Russian monarchy on the international playing field after a very long period. What we have here, then, are two typical occasions (wedding and diplomacy) for the striking of gold coins in Russia. Moreover, the entire diplomatic mission of Russians abroad was led by the aforementioned Russian-Italian mint master Ivan Frjazin *alias* Gian Volpe. As such, there is good reason to suppose the wedding- or diploma-related nature of the coin. But can we uncover any suggestions of this in its iconography?

Now we return to the creatures depicted on our *korabelnik*. Let us start with the unicorn. The unicorn was (and is) a Christian symbol with a variety of meanings, mostly connected with the Virgin Mary.¹³ It was also well known in Russia where, in folklore, the unicorn – named the *Indrik*-beast here – is a fabulous creature: the father and king of all animals. As early as the 15th century, carved rods or sceptres of Russian rulers were decorated with unicorns. Tsar Ivan the Terrible and some of his descendants used its image on their seals and coins either independently (Figure 4) or in place of St. George on the breast of a two-headed eagle. Contemporaries even called Ivan the Terrible and his son Ivan Ivanovich 'unicorns'. Russian philologist Dr. Olga A. Tufanova, expanding on the ideas of I. G. Spasskiy, has proposed that the unicorn was a symbol of all of Moscow's rulers from Ivan III up to Alexei Mikhailovich.¹⁴ Another option is that the unicorn was inherited by Russians from Byzantium, where it symbolised one of the four regions of the empire – Asia.¹⁵ However, if so, it had to have something to do with Russia in our case, as it occurs on a Russian coin. And – last but not least – with the rise of humanism in the West, the unicorn acquired the meaning of faithful marriage, which may also have been known to the Italian Gian Volpe.

Now we turn to the bird heads. They can simply be interpreted as the unsuccessful and misunderstood results of copying the leaves of lilies from the English original (Figure 5). On the other hand, they could have been designed as birds deliberately, especially if we take into account the profound symbolism of the unicorns which are also depicted. Although the birds look quite harmless, almost like little sparrows, we should not forget that no songster has ever been a heraldic creature. The hook-shaped beak on our coin reminds us of that of a raptor; only the wings are missing. It cannot be excluded, therefore, that

¹² This was supposed to be a deal – Sofia's hand in exchange for reunification with the Russian Orthodox Church under the papal primacy in order to gain the diplomatic support of Russia in a campaign against the Turks. The plan did not work; Sofia became Orthodox in Russia.

¹³ Cf. Eva Stensköld, *Unicorns, do they exist? – From Ephesos to Dalecarlia. Reflections on body, space and time in medieval and early modern Europe*. The Museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 11. Stockholm Studies in Archaeology 48. Stockholm 2009, p 181-203.

¹⁴ А. В. Лакнер, *Русская геральдика I*. СПб 1855, p 270-271, Pl. 15:1; И. Г. Спасский, *Золотые – воинские награды в донетровской Руси*. – Труды Государственного Эрмитажа 4, Нумизматика 2. Ленинград 1961, p 111-112, Pl. 1:2, 9, 16, Pl. 2:11, Pl 3:1-3; Спасский, *Монетное и монетовидное золото*, p 115-118; Ольга А. Туфанова, *Символ инорога во «Временнике» Ивана Тимофеева*. – Язык и литература. Древняя Русь 2008:2, p 118-128.

¹⁵ Г. Вилинбахов, *Русские знамена XVII века с изображением единорога*. – Сообщения Государственного Эрмитажа, вып. 47, 1982.

what we actually have here is double-headed eagles, albeit only partly represented. Such eagles, unlike the sparrows, are extremely heraldic and are used on several coats of arms, including that of Palaiologoi, the ancestors of Zoe (Figure 6). According to one theory, the Russian eagle was also inherited from Byzantium via this marriage.

If this is the case, we may have the heraldic signs of both the groom (the unicorn) and the bride (the double-headed bird) on the same coin. And if not, there were no other reasons for Russians to manufacture such a large number of gold nobles during the period in question than marriage and propaganda. The coin was most probably designed by our mint master Ivan Frjazin and taken by Russian deputies to Rome in order to present gifts to foreign authorities and advertise the new power rising in the East (Russian scholars have assumed that *ugorskiys* might also have been used for this purpose).¹⁶ The legation then took Sofia and returned home. The route they took ran north through Europe to Lübeck, and then by ship across the Baltic Sea. The deputation arrived in Tallinn on 21 September 1472 and, supported by the German Order in Livonia, stayed for ten days. Their journey then continued to Tartu, across Lake Peipus and further on by road to Moscow, where the wedding ceremony took place on 12 November 1472.¹⁷

It was only during the visit of the legation that the citizens of Tallinn could obtain such a large amount of Russian nobles, otherwise unrecorded. A delegation of the highest rank must have spent a lot of money during such a long stay. Another explanation could be the commercial contact between Russia (mainly Novgorod) and Tallinn, which was very lively at this time. However, medieval merchants normally did business in kind – goods for goods. If any deficit was paid in precious metals, it was normally the Hanseates who did so. There were no silver or gold mines in Russia at the time, and Russians exclusively depended on imports of these metals.

In any case, such a number of *korabelniks* could not have fallen into the hands of Tallinn's citizens as mere gifts, but must have been obtained as a result of economic transactions.¹⁸ This fact and the above-mentioned payments from Tallinn to Gdańsk in 1473 clearly demonstrate that these gold coins were not only meant for extraordinary purposes, but also served as a means of payment in normal circulation if necessary. Moreover, if the Russians were able to leave at least 122 gold pieces in tiny Tallinn, the total output of *korabelniks* must have been much higher; possibly reaching the thousands. This roughly corresponds to the likely number of coins struck by one pair of dies.

Therefore, the account books of the centres visited by the deputation on their journey would be an interesting source for historians to search for Russian nobles in future. An example is that even as late as 1482, 12 *Russesche nobelen* were taken from a Lübeck burger, Hans Kerckrinck, in Visby.¹⁹ Lübeck was the last station of the Russian delegation before arriving in Tallinn. Here we undoubtedly have a parcel of the same number of

¹⁶ А. С. Мельникова, В. В. Уздеников, И. С. Шиканова, *Деньги в России. История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917 г.* Москва 2000, p 46-47.

¹⁷ Карамзин, Н. М., *История государства Российского*. Том 6. Глава 2. Продолжение государственования Иоаннова 1472-1477; Russow, В. *Chronica Der Provintz Lyfflandt*. Bart 1584, p 20b.

¹⁸ Also V. M. Potin speaks for the monetary character of gold coins in Russia: Потин, *Корабельники*, 107; В. М. Потин, *Венгерский золотой Ивана III*. — Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. Москва 1972, p 291-293.

¹⁹ HUB 10, No. 1022; Потин, *Корабельники*, 105-106; Потин, *Венгерский золотой*, p 290. Spasskiy (Спасский, *Монетное и монетовидное золото*, p 114) claims that a geographical adjective preceding a monetary unit in medieval sources may not simply stand for its origin, but for all of the relations of the named country to the coin. The study of sources (LECUB, HUB, AR), however, does not support this opinion.

korabelniks as those under discussion, which must therefore have been in the possession of a Lübeck citizen for a period of 10 years.

These coins may even have left footprints in Russia. In 1476-8 various citizens of Novgorod presented to Ivan III at least 250 *korabelniks* as a gift, and the people of Pskov even 800 pieces of them. That was a huge number for Russia where the contemporary sources usually mention gold coins just by single specimens.²⁰ Both cities were situated on the road of delegation on its way home. Of course, that was a period of expansion of the Moscow's power in the North-West of Russia and therefore it is reasonable to suggest that wealthy merchants of the two above-mentioned cities just tried to buy themselves free from certain obligations or maintain their independence. But in any case we have to believe that every single merchant, at least in Pskov, must have had a number of *korabelniks* in his disposal. That is quite difficult to imagine taking into account the scarceness of gold coins in Russia, unless they recently had got a large amount of them by some reason.

The word *korabelnik* itself appears in Russian sources first in 1476. It is significant that in 1480-90s they are mentioned five times in Russia and always as gifts of Ivan III and (once) Sofia to the authorities abroad. If we add to this the above-mentioned Western and Russian data from the 1470-80s it makes the sequence of their appearance in the sources from the last quarter of the 15th c quite remarkable. Then they disappear. Just once, in 1547-8 the governor of Novgorod sends at least 23 *korabelniks* as gifts to Moscow. And in 1591 Tsar Feodor Ivanovitch awards the Russian military forces for the victory on Tatars with *korabelniks*.²¹ Therefore it cannot be excluded that the term *korabelnik* was initially used in Russia for their own imitations of nobles. Later its meaning could have been expanded on all the noble-like coins.

To sum up. At least 122 Russian nobles passed through the hands of Tallinn's and Gdańsk's citizens in summer/autumn 1473. Such gold pieces, called *korabelniks*, were issued for special occasions in medieval and early modern Russia – for duke's weddings and for diplomatic purposes among others. Just a year before, in autumn 1472, Ivan III married Zoe (Sofia) Palaiologina. The diplomatic mission of Russians abroad was led by the Russian-Italian mint master Ivan Frjazin *alias* Gian Volpe. We may have the heraldic signs of both the groom (the unicorn) and the bride (the double-birds) on the *korabelnik*. The coin was most probably designed by Ivan Frjazin and taken by Russian deputies to Rome in order to present gifts to foreign authorities. The Russian legation returned via Lübeck, Tallinn, Tartu, Pskov, Novgorod and other Russian centres to Moscow. It was only during the visit of the legation that the citizens of Tallinn could obtain such a large amount of Russian nobles. Taking into account the fact that the Russians were able to leave at least 122 gold pieces in Tallinn, the total output of *korabelniks* must have been much higher. Even as late as 1482, 12 *Russesche nobelen* were taken from a Lübeck burger, Hans Kerckrinck, in Visby. One even cannot exclude that these coins formed a considerable part of 250 and 800 *korabelniks* correspondingly, presented by the citizens of Novgorod and Pskov to Ivan III in 1478. The term *korabelnik* was most frequent in the last quarter of the 15th c. and thus may initially have been used mainly for the Russian own imitations of nobles.

²⁰ Потин, *Корабельники*, 104.

²¹ *Ibid.*, 105.

**Dodatkowe informacje na temat chronologii oraz przyczyn powstania
„ruskich nobli” (korabielników) Iwana III**

Streszczenie

Autor omawia nieznaną szerzej emisję „karabielników” rosyjskich monet złotych Iwana III. Nawiązywały one na swój sposób do średniowiecznych angielskich nobli emitowanych w złocie, przedstawiających na stronie głównej monety postać króla stojącego na okręcie. Poddano szczegółowej analizie dotychczasową literaturę rosyjskich badaczy w tym temacie oraz rozpatrzono emisję pod względem heraldycznym i falerystycznym.

**Jarosław Dutkowski
(Polska)**

LUP WOJENNY NIE ZNA GRANIC

W latach 1990-2000, na rynku kolekcjonerskim zaczęły się ukazywać, wysokiej klasy obiekty kolekcjonerskie, a także stosunkowo rzadkie monety. Na tyle odmienne, od masy monet będących w obiegu numizmatycznym, że budziło to zastanowienie. W trakcie wielu prób ustalenia ich pochodzenia, w końcu udało się ustalić, że pochodzą ze skarbu z Grzmiącej koło Głuszyc – miejscowości położonej niedaleko Wałbrzycha.

Po kilku latach poszukiwań i pomocy wielu antykwariuszy i kolekcjonerów, udało się w dużej mierze zrekonstruować zawartość tego niezwykle charakterystycznego ale i nietypowego skarbu.¹

Po badaniach nad jego składem nasunęło się podejrzenie, iż skarb jest związany z wojną 30-letnią toczoną na Śląsku. Czas ukrycia skarbu określają dwie daty. Są to najwcześniejsze monety w skarbie. Okolicznościowy talar wybity w 1630 roku z okazji Konwencji Augsburskiej oraz rok 1636, kiedy to całkowicie ustały działania wojenne na Śląsku, związane z toczoną wtedy wojną zwaną trzydziestoletnią.

Wiele wskazuje, że jest to zdobycz wojenna, należąca do któregoś z oddziałów prowadzących działania militarne na Śląsku. Dominująca w skarbie moneta saska, zdaje się też wskazywać na najemne oddziały saskie, zapewne protestanckie. Jest to jeden z niewielu skarbów ilustrujących dzieje wojenne. Drugą niezwykle istotną okolicznością jest jego skład. Skarb został ukryty na Śląsku, ale dominują w nim przedmioty oraz monety zupełnie z tym rejonem niepowiązane.

Próba analizy tych przedmiotów wskazuje, też na kierunek poruszania się tego oddziału. Są tam wyroby południowo niemieckie, dominuje moneta saska, a istotnym wtrętem są praskie grosze. Koledzy czescy zwrócili mi uwagę, że wobec braku kruszców grosze praskie pojawiają się w skarbach czeskich związanych z wojną 30-letnią. Ostatnim niezwykle intrygującym wnioskiem, jest to, że znany osobę głównego poszkodowanego, którego dobra zostały obrabowane i jak się wydaje przynajmniej część i to zabytków wysokiej klasy mogła pochodzić z jego osobistego skarba.

Tą osobą jest historycznie dobrze znana postać Zdenka Adalberta Lobkowitza, kanclerza czeskiego, stronnika Habsburgów i właściciela wielu dóbr m.in. w Czechach. Jako poplecznik Habsburgów, był dla czeskich i nie tylko protestantów jednym z głównych wrogów i jak pokazują przedmioty, które bezsprzecznie do niego należały, któreś z jego czeskich dóbr zostały ograbione. W jakiejś części stały się zdobyczą tego właśnie oddziału najemników, którzy idąc do boju ukryli na śląskiej ziemi swój wojenny łup, i jak się wydaje albo poniesiona przez nich klęska albo konieczność przegrupowania wojsk, uniemożliwiła im powrót po ten skarb.² Całość zgromadzonego materiału znakomicie ilustruje zarówno

¹ Dzieje tego znaleziska są niezwykle intrygujące i zagmatwane. Miał zostać odkryty podczas II wojny światowej, w trakcie budowy umocnień. Został wywieziony i ukryty przed Niemcami. Po wojnie ponownie zakopany i dopiero około 1982 roku, jeden z jego odkrywców ujawnił o nim informację swojemu wnukowi. Ten postanowił go odnaleźć, co nie okazało się być prostą rzeczą i podobno dopiero po zakupieniu wykrywacza, udało się ponownie go odnaleźć. Z uwagi na stan wojenny został on podzielony i na rynek kolekcjonerski trafił około 1990 roku.

² Autor wyraża podziękowanie wielu kolekcjonerom i antykwariuszom którzy udostępniili posiadane ilu-

obróć pieniężny, jak i udział najemników. Również wskazuje, w jaki sposób obchodzono się ze zdobyczą wojenną. A także, co stanowiło przedmiot zainteresowań żołnierzy, których oddziały, jak to było wtedy w zwyczaju, żyły na koszt mieszkańców obszarów na jakich toczyli swoje zmagania wojenne.

Autor wstępną informację na temat tego znaleziska zaprezentował podczas kolegium numizmatycznego w instytucie PAN w Warszawie kilka lat temu. Wobec faktu, że nie udało się nawiązać bezpośredniego kontaktu ze znalazcą, oraz brak możliwości uzyskania dalszych informacji, które mogłyby wzbogacić wiedzę o tym skarbie, podjąłem decyzję o upublicznieniu wszystkich zebranych faktów.

W niniejszej publikacji zostały opisane wszystkie obiekty, monety i medale o jakich autor powziął informacje. Niestety informacje o tym skarbie pozyskałem już w kilka lat po jego odnalezieniu i nie było żadnych praktycznych możliwości, aby całość dostała się w ręce naukowców. Mam jednak nadzieję, że moje kilkuletnie poszukiwania i zebrany materiał pozwoli w dużej mierze rozeznac się w tej materii. Zaś skarb z Grzmiącej znajdzie swoje właściwe miejsce wśród innych odkryć związanych z wojną 30-letnią na Śląsku. Opis obiektów wchodzący w skład skarbu został też dodatkowo wzbogacony skromnym materiałem ilustracyjnym. Mam też nadzieję, że publikacja tego skarbu pozwoli wielu historykom i numizmatikom wzbogacić swoją i naszą wiedzę o nowe fakty i interpretacje, jakie mogą się po lekturze tego rozszerzonego tekstu nasunąć.

Opis znanych obiektów ze skarbu z Grzmiącej koło Głuszyca:

Pasy kontuszowe i ozdobne.

1. Pasek srebrny kontuszowy, aplikowany na skórze, waga. 348 g., dł. 875 mm, szer. 20 mm. Elementy srebrne paska były lane i zaopatrzone w kolce, które wbito w skórę, następnie kolce zaklepując. (il. str. 109)
2. Pasek srebrny kontuszowy, wyrób około 1600 roku, prawdopodobnie wyrób z miasta Laurenburg Elbe; waga 333 g., dł. 1020 mm, szer. 20 mm, srebro, na odwrocie gmerk miejski, niezbyt czytelne wyobrażenie – brama miejska w owalu, znak złotnika czytelny – „Gr” w tarczy (cecha opisana, pod Rosenberg nr 9482, 9483), obok nieczytelny gmerk
3. Pas srebrny, zdobiony kamieniami (kryształy górskie), lane srebro, waga 505 g, dł. 1100 mm, szer. 23 mm, trybowany i cyzelowany, z ozdobnym zapięciem (szer. 45x45 mm). Brak sygnatur i cech rzemieślnika, warsztat nieokreślony. (il. str. 109)
4. Pas złoty ze splecionych ogniw, bliżej niekreślony (waga, dł. i szerokość nieznana). (il. str. 110)
5. Pas srebrny, połączony i emaliowany, długość i szerokość bliżej nieokreślona.

Bizuteria

1. Złoty wisior (zawieszenie), ozdobione kością, emaliowane, w. 5,4 g, dł. 52,3 mm (il. str. 109)
2. Pierścionek, złoto, emalia, kryształ górski (barwiony na zielono), w. 2,5 g, 22x22 mm
3. Pierścionek, złoto, emalia, 4 rubiny, 1 szmaragd w środku, w. 4,5 g., wym. 19,5 x 21,5 mm
4. Łańcuszki, srebro złożone (12 ogniw) dł 345 mm, szer. 15 mm, w. 60,9 g.

stracie, i inne materiały, jak rysunki i opisy przedmiotów, a także wciarki znalezionych monet, a także pomogły w ustaleniu drogi niektórych obiektów na rynek aukcyjny. To dzięki ich pomocy udało się ustalić miejsca i aukcje na jakich niektóre z tych przedmiotów były wystawiane. Opis monet dokonano w oparciu o udostępnione wciarki wraz opisami monet i pojedyncze zdjęcia. Na tej podstawie udało się dokładnie opisać większość tj. 80 talarów i półtalarów z około 90 jakie wchodziły w pierwotny skład skarbu, a także kilkanaście monet złotych i 9 drobnych monet srebrnych.

5. Łańcuch cienki, srebro, dł. 146 mm, w. 62,3 g.
6. Oprawa 8-kątna do medalionu z łańcuchem, łańcuch złoty, oprawa srebrna, złożona, zdobiona grawerunkiem. (il. str. 110)
7. 8 sztuk zapin (w kształcie rozet) ok. 1600 roku, wyrób prawdopodobnie węgierski, w. 2,9-3 g, każda, śr. 27-28 mm, złoto, emalia wielobarwna. (il. str. 109)

Guzy kontuszowe

Guzy kontuszowe srebrne, grawerowane razem 11 kompletów – (132 sztuki), w tym:

1. Płaskie z zaokrąglonym wierzchem, owalne, jednocześnie, grawerowane
2. Płaskie, jednostronne kule, zdobione perłą.
3. Duże guzy srebrne (6 sztuk), złożone, granulowane i grawerowane (2 szt. il. str. 109)
4. Guzy złote kilka (nie mniej niż 6 sztuk).

Inne ozdoby

1. Amulet, prawdopodobnie zakonu Antonitów, napis: srebro złożone, w. 6,19 g, wym. 32x33 mm (il. str. 110)
2. Naszyjnik wschodni, srebrny skręcany z monet (lub żetonów wielkości obola z hieroglificznymi napisami, może wschodnie monety). Naszyjnik przypominał skręcany makaron, drobne monety wielkości denara zgięto i owinięto – skręccono wokół srebrnej nici.

Klejnoty

1. Jabłko książęce. Kula być może drewniana(?) pokryta blachą srebrną i ozdobiona stojącym na nim krzyżem. Kula zdobiona była trybowanymi herbami Lobkowitów (czteropółowa tarcza: po przekątnej orły z koroną na szyi i w przepasce, przemienienie z pasem dwudzielnym. Na insygniach jabłka i berle wygrawerowany był napis: SDENCO. AD' D' SR' I' PRINC' D' LOBCO' STERNSTEIN.
2. Berło – wyrób srebrny, kuty trybowany, warsztat augsburski, wykonane po 1620 roku (brak jest szczegółowych opisów cech złotnika). Niestety, trudno było uzyskać bliższe informacje, o warsztacie, gdyż znaki złotnicze z tego czasu różnią się drobnymi szczegółami. Tylko pobieżnie dokonano ich identyfikacji odnajdując cechy miasta Augsburga, które pozwoliły datować czas wykonania pomiędzy 1620-1623.

Zdenko Adalbert Lobkowitz od 1599 roku pełnił urząd Kanclerza Wielkiego w Czechach. W 1619 roku otrzymał tytuł kanclerski na dworze cesarskim Ferdynanda II, zmarł w 1628 roku. W 1623 roku nadano mu tytuł książy von Sternstein (Störstein). Była to miejscowość na prawach księstwa, leżąca w Górnej Bawarii. I to zapewne z tej okazji nadania tytułu książęcego wykonano dla niego te insygnia. W tymże samym roku otrzymał od cesarza Order Złotego Runa. Do niego należały dobra w Górnej Bawarii, Czechach i na Śląsku. Były to miejscowości: Güter, Chlumec, Jistebnic, Holesow, Neustadt i Rybnik. Wydaje się, że rabunku dokonano pustosząc którąś z wymienionych powyżej miejscowości. (W skarbie znalazły się także jego medale, wybite około 1623 roku z okazji nadania Orderu Złotego Runa, szczegółowy opis przy opisie monet i medali).

Sztućce

1. 12 sztuk łyżek z ok. 1620 roku, wyrób zapewne szwajcarski lub południowo-niemiecki; dł. 17 cm, w. 35 g, sygnatura złotnika „HG” (na każdej sztuce) (il. str. 110)

2. 7 sztuk łyżek wykonanych pomiędzy 1560 / 1570, stylistyka wskazuje na wyrób szwajcarski, srebro łączone z drewnem bukowym, dł. 17,5 cm.
3. Nóż stołowy, ostrze stalowe, oprawa kość słoniowa łączona ze srebrem – lana, dł. 20,8 cm, stylistyka wskazuje na wyrób południowo-niemiecki. (il. str. 110)

Kule ażurowe (zapachowe) z łańcuszkiem (2 sztuki), obie kule należą do bardzo rzadkich obiektów artystycznych. Jedna kula była rozkręcana, druga ażurowa – pełna. Po rozkręceniu znaleziono w środku drobne fragmenty drewna, zostały one przekazane do analizy. Wstępnie określono te kawałki jako rodzaj drewna (wynik badań w załączeniu). Podobne obiekty są niezwykle rzadkie, znane z terenu Niemiec i Austrii. Noszono je najczęściej przy pasku i miały za zadanie albo odstraszać robactwo – wszy i pchły, lub też je ściągać w pobliże kuli i odurzać, co ułatwiało ich wyłapanie. Odmienne w drugim obiekcie udało się wewnątrz odkryć fragmenty tkaniny, zamiast drewna. Z przeprowadzonej analizy chemicznej (wyniki w załączeniu) wynika, że zarówno drewno jak i tkanina były nasączone mocno aromatycznymi olejками).

1. – kula rozkręcana – parametry: długość kuli 50 mm, śr. 38 mm, w. 36,6 g, srebro wycinane w ażurowy wzór, grawerowane i rytowane, srebrny łańcuszek 45 mm. (il. str. 110)
2. – kula nierozkręcana, dł. 51 mm, śr. 34 mm, w. 25,4 g, srebro wycinane w ażurowy wzór, rytowane, łańcuszek dł. 46 mm.

Wyroby artystyczno-rzemieślnicze

1. Szklanica z pokrywą, na podstawie, wyrób Augsburski z ok. 1600-1610, złotnik Abraham Schonauer, wys: 41,9 cm, w. 713 g., srebro zdobione, cyzelowane, na pokrywie, jako ozdoba odlana ze srebra figurka ludzka.
2. Szklanica na podstawie, Norymberga ok. 1590, złotnik Melchior Konigsmuller, srebro, wys. 22,5 cm, w. 287 g, wyrób przepięknie trybowany, punktowany i grawerowany.
3. Dzwonek z miniaturką wiatraka na uchwycie, wyrób Augsburg ok. 1600-1625, złotnik Tobias Kicklinger, wys. 19,5 cm srebro, kute, cyzelowane.
4. Dzbane (srebro), złożony, na wieczku postać rycerza z tarczą. Dzbane składa się z dwu części. Podstawa złożona skręcana śrubą z dzbankiem, w. 440 g, wys. 140 mm. (rys. str. 111)

Ponadto w skarbie były jeszcze następujące obiekty, co do których nie ma dokładniejszych informacji:

- 3 kielichy w tym jeden pozłacany
- puchary z pokrywą, Norymberga lub Augsburg przynajmniej jeszcze 2 lub 3, poza wcześniej opisanymi.
- puchar bez pokrywy.
- 2 małe kielichy srebrne.
- monstrancja lub cyborium.
- kielichy mszalne, dwa lub trzy, wyroby Augsburskie i Norymberskie
- liczne fragmenty srebrnych opraw z ksiąg, fragmenty łańcuszków i łańcuchów, elementy ozdób, uszka do łańcuchów, zapięcia.
- srebrne obrączki – kilka
- pieczęć – bliżej nieokreślona

Część srebrna znajdowała się dużym wypalonym glinianym garnku, udało się go zrekonstruować, wysokość około 80 cm, szerokość – około 30 cm.

Opis rozpoznanych monet:

- Monety złote** (około 80 egzemplarzy bliżej opisano 9 egz., oraz dwie złote monety rzymskie)
- Austria, księstwo Karyntii**, Karol (1564-1590), Klagenfurt, 1. Dukat 1590.
Aw.: Stojąca postać cesarza: KAROLVS.D ELECT: ARCHIDVX:
Rw.: Ukoronowana tarcza herbowa AVSTR1: ET: CA – RINTHIĆ ZC.90
- Cechy i Węgry**, Maciej (1610-1619), 2. 10 dukatów 1612, m. Praga (brak szczegółowych danych). 3. Dukat 1611, m. Kremnica,
Aw. Stojący król w koronie i płaszczu koronacyjnym z berłem i jabłkiem panowania, po bokach inicjały mennicze K-B, w otoku: MATHIAS.II.D.-G.REX.HVN.&C.;
Rw.: Madonna w promieniach siedząca na półksiężycu, napis przerywa mała tarcza z herbem Habsburgów: DES.IN. REG.BO.-AP. AVS.&C. 1611 (Huszar.1101).
- Węgry**, Władysław II Jagiellończyk (1476-1516), 4. Goldgulden b.r. Stojący Św. Władysław / Madonna siedząca między wieżyczkami, u dołu orzeł Jagielloński, znaki mennicze nierozpoznane (typ zbliżony do Huszar. 759 lub 763).
- Hiszpania**, Filip III. 5. 2 dukaty (Trentin) b.r., Aw. Zwrócone ku sobie postaci: Ferdynanda i Izabeli, Rw. Pod koroną tarcza hiszpańska (Friedberg.39a).
- Niderlandy, Fryzja**, 6. Dukat 1589, Rycerz, w otoku: CONCORDIA – RES- P- AR. CRES. FRI.(znak menniczny mały lewek w lewo); Rw. Kwadrat w obramowaniu z napisem w 5 wierszach: MO.ORDI/PROVIN/FOEDER/BELG.AD/LEG.IMP (Friedberg.223). Niemcy, Hamburg, 7. Goldgulden XV w. W owalu Madonna, Rw. W owalu Madonna z herbem miasta (Friedberg.1103).
- Szwajcaria, Biskupstwo Chur**, Jan V 1601-1627, 8. Goldgulden br, śr. 22 mm, Św. Władysław z berłem liliowatym i jabłkiem panowania: *MON*NO*AV(..)*EPISCO*CHVR*; Orzeł cesarski: FERDINANDVS.II.DEI.G.R.I.M.S.A.G.(HMZ.406.3); Anglia, 9. bliżej niekreślony nobel (rayial) Anglia, z wyobrażeniem statku z dziurą do zwieszenia) Złote monety antyczne
- Cesarstwo Rzymskie, Hadrian**, 10. Aureus, bliżej nieokreślony; **Walentinian** (364-375) 11. Solid, Aw.: Popiersie cesarza w diademie w prawo: DN VALENTINI-ANVS PF AVG; Rw. Stojący cesarz z Labarum, w otoku: RESTITVTOR – REIPUBLICAE, u dołu ANTI(Antiohia)

Monety srebrne (około 90 talarów i półtalarów, oraz ponad 80 monet drobnych, opisanych 9)

- Austria**, Ferdynand I (1558-1564). Talary: 1. 1544 (?), mennica Linz, Aw. Popiersie z berłem i dłonią na mieczu, data 1545 przy rękojeści: +FERDINA:D.G.RO.VNG. BOE.DA.C.REX; Rw. Orzeł cesarski z tarczą na piersiach, mała tarcza przerywa napis u dołu, w otoku: +INF.HISPA.ARCH- ID. AV.ST.DVX.BVR, (Dav.8016); 2. 1556, Aw. Półpostać z berłem: +FERDI.D:G.RO.VNG.BOE.DAL. CRO. ZC. REX.; Rw. Orzeł cesarski, u dołu jabłko z cyfrą 72, w otoku: + INF. HISZP A. ARCHID. AVST.D.BVRG.1556, (Dav.8027); 3-6. jw. ale, +INF.HISZP. ARCHID. AVST. D:BVRG.1556., (Dav.8027, 4 egz.); 7. jw. ale +INF.HISZP. ARCHID. AVST. D:BVRG.1556. rozeta z 5 kropek, (Dav.8027); 8-9. 1557, Aw. Półpostać z berłem: +FERDI.D:G.RO.VNG.BOE.DAL. CRO. ZC. REX.; Rw. Orzeł cesarski, u dołu jabłko z cyfrą 72, napis:+ INF. HISP. ARCHID. A VST.D: BVRG.1557, (Dav.8027, egz); 10. 1558, Aw. Półpostać z berłem: +FERDI.D:G.RO.VNG.BOE.DAL. CRO. ZC. REX.; Rw. Orzeł cesarski, u dołu jabłko z cyfrą 72, napis:+ INF. HISZP. ARCHID.

A VST.D: BVRG.1558, (Dav.8027; 11-12. 1560, m. Hall, Aw. Półpostać z berłem, data po bokach 15-60: *FERDINAND. D:G.EL.RO. IM.S. A VG. GER. HVN; Rw. Orzeł cesarski, u dołu jabłko z cyfrą 72, w otoku: BO: ZC. REX. IN. HI. ARCHI. A VS. E.ZC, (Dav.8024, egz.); 13. bez roku, m. Hall, Aw. Półpostać z berłem: + FERDINAND. D:G.EL.RO. IMP.A VG. GER.HVNG; Rw. Orzeł cesarski, u dołu jabłko z cyfrą 72, napis: +BOE. ZC. REX. INF. HISZP. ARCHID. A VST. ZC, (Dav.8029), 14. Jak wyżej ale: HVNG+, jak (Dav.8029; 15. j.w ale: VNG+, jak (Dav.8029); 16. j.w. ale: VNG, (Dav.8029); 17. jw. ale HVNG* , (Dav.8029); 18. jw. ale HVNG+ / BOE: ZC. REX.INF.HISZP. ARCHID. AVST. ZC. (rozeta z 3 kropki), (Dav.8029).

Maximilian II (1564-1576), 19. 1/2 Guldentalar 1565, m. Kuttentberg, Aw. Popiersie: MAXIMILIA II. D.G. EL. RO. IM.S.A V.GE. HV, Rw. Orzeł cesarski BOHE. RTE. REX ARCHID. A VST. MAR. MO, "gulden talar 1565; (Dav.44) złożony, zawieszka, ucho łańcuszek oraz ozdoba kulka u dołu złota).

Ferdynand III (1637-1657), 20. Talar ślubny bez roku (ok. 1625), klipa, Aw. Popiersie w czapce, w narożnikach klipy ozdoby, w otoku: FERDINANDVS. III. D. G REX HVN. ARCHID. A VS.D. BVR. CO. TVR; ; Rw. Dwie głowy małżonków razem, na krawędziach klipy herby rodowe, napis: FERDINANDVS. II. D. GR. I. S. AGH.B. REX ELEONORA. IMP. G H. B. REG DV. MAN, Volgh.188.

Hrabstwo Tyrol, Ferdynand (1564-1595), 21. Talar, m. Ensisheim, b.r., Aw. Półpostać z berłem: FERDINAND: D:G: ARCHIDVX: A VSTRIA; Rw. Tarcza herbowa, dwie małe tarcze przecinają napis: DVX – BVR. L – ALS:CO: – FER., (Dav.8089), 22. B.r. Aw. Półpostać z berłem: FERDINAND: D:G: ARCHIDVX: A VSTRIA; Rw. Tarcza herbowa, dwie małe tarcze przecinają napis: DVX – BVR. L – ALS:CO: – FER, (Dav. 8091 var.); 23. Talar b.r., m. Hall, Półpostać z berłem: FERDINANDVS: D:G: ARCHID: AVS. / Tarcza herbowa: DVX: BVRGVN – D: CO: TIROLI, (Dav.8099b var.). 24. Półtalar b.r., m. Ensisheim, Aw. Półpostać z berłem: FERDINANDVS: D: G: ARCHID: AVS.; Rw. Pod koroną wielopolowa tarcza opasana Orderem Złotego Runa: DVX:DVRGVN – D:G:TIROLI.

Księstwo Styrii, Ferdynand (1564-1595), m. Klagenfurt, 25. Talar 1557 Aw. Półpostać z berłem i ręką na mieczu: * FERDINAND: D: G: ROM: HVN:BOE. D: CR:REX; Rw. Orzeł cesarski, na piersiach dwupolowa tarcza herbowa u dołu jabłko z cyfrą 72, napis: INF: HIS: ARCHIDV – CARINTIE D: BVR: 1557 (Dav.2022).

Hrabstwo Schlick, Stefan (1505-1526), Burian †1532, Hieronim †1550, Henryk †1528, Lorenz †1526, 26. Talar 1525, Aw. Stojąca postać św. Joachima nad tarczą, po bokach S- I, poniżej data 15-25: AR.DOM. SLI. ET. 7. FRA. CO. D. BA; Rw. Lew Czeski: LVDOVICVS PRIM. D. GRACIA. REX. BOE, krzyżyki św. Andrzeja jeden nad drugim., (Dav.8142); 27-28. Talar bez roku, Aw. Stojąca postać św. Joachima z tarczą z boku, S-I po bokach: AR: .DOMI: SLI: STE:ET: FRA: COM: D:B., Rw. Lew Czeski: L VDOVICVS PRIM. D. GRACIA. R: BO:, (Dav.8138, 2 egz.).

Brandenburg -Franken, Albrecht Alcybiades (1543-1557), 29. Talar klipa 1553, Aw. Tarcza z orłem, u góry: AMZB/ 1553, dolutowane, ucho (Schulden.233).

Brunswick – Wolfenbüttel, Henryk Juliusz (1589-1613), 30. Talar pomorowy 1597, mennica Goslar, Aw. Chrystus na krzyżu, wokoło tarcze herbowe: VERITAS/ VIN – CIT/ OM – NIA CALVM – MEN/ NIA DACIVM, Napis 5 wierszowy w polu: RECTE/ FACIENDO/ NEMINEM /TIMEAS/ 1597, w otoku: HENR IV IVLI DEI GRATIA POST. EPIS. HAL. D.B.L.P.P.C., (Dav.9091).

Magdeburg – miasto, 31. 1/2 guldena 1551, A w. Herb miasta: MONET A. NOVA. MAGDEBURGENSIS; Rw. W polu kwiat róży: VERBVM DOMINVM. IN . STE 1.5.5.1, złożony, ze złotą zawieszka i łańcuszkiem, waga bez łańcuszka 16,7g.(Schulden.1929).

Meklemburgia-Güstrow, Albrecht VII (1503-1547) 32. 1/2 talara 1542(w.14,8g.), Aw. Pomiędzy krzyżem liliowym 4 tarcze herbowe : *ALBERTV.DEI GRACIA.DVX. MEGAP, Rw. Stojąca postać, data 15-4Z po bokach: SALVVM+FAC. POPVLVM. TVVM DOM (moneta złożona, otwór do zawieszenia, Schulden.2109).

Saksonia, Linia Ernestyńska, Johann Georg(1525-1532), 33-34. talar b.r., Półpostać z mieczem na ramieniu, 4 małe tarcze przecinają napis: IOAN: – ELECT: -:& – GEOR: – FIE: FE:; Rw. Popiersie w czepcu w lewo, 4 małe tarcze przecinają napis: MONE NOVA: – DVCVM – SAXO, (Dav.9716 (2 egz.)); 35. bez roku, Aw. Popiersie w czepcu z mieczem na ramieniu, w napisie 4 tarcze herbowe: IOAN: -- ELEC -- & GEOR:-- FIE:FE:-- , Rw. Popiersie w berecie w lewo, w napisie 4 tarcze herbowe: MONE: -- NOVA: -- DVCVM -- SAXO, (Dav.9717). **Johann Friedrich i Ernest (1539-1541)**, 36. Talar 1540, m. Annaberg, Aw. Popiersie z mieczem w prawo, w otoku: IOHAN – FRIELE – C.DVX.S –AX.FIF, Rw. Popiersie w prawo z mieczem: HEINRI. – .DVX.S –AX.FIF – 1540(znak mennicy kółko w krzyżyku), (Dav.9728). **Johann Friedrich** (1547), 37. Cwierćtalar 1547, klipa, Aw. Tarcza z herbem Saksonii, u góry: H HF K, u dołu data 15-47, dolutowane ucho (Schulden.3113, Saurma.2386);

Saksonia Linia Alberyńska; August I 1553-1586, 38. Talar 1554, Aw. Popiersie w czepcu z mieczem na ramieniu, data po bokach, w otoku: AVGVSTVS.D.G.DVX. SAXONIE SA.ROMA.IMP; Rw. Wielopolowa tarcza herbowa z labrami: ARCHIMARS – CHAL: ET:ELECTO: T, (Dav.9793); 39-40. 1555, mennica T – Schneeberg, Aw. Popiersie w czepcu z mieczem na ramieniu: AVGVSTVS.D.G.DVX. SAXONIE.SA.ROMA.IM; Rw. Wielopolowa tarcza herbowa z labrami, data po bokach: ARCHIMARS -- CHAL: ET:ELECTO, (Dav.9793, 2 egz.); 41. 1556, mennica T – Schneeberg, Aw. Popiersie w czepcu z mieczem na ramieniu: AVGVSTVS.D.G.DVX. SAXONIE.SA.ROMA.IM; Rw. Wielopolowa tarcza herbowa z labrami: ARCHIMARSCHAL:ET:ELECTO,R: T, (Dav.9793); 42. 1563, Aw. Półpostać w prawo z mieczem na ramieniu, u dołu położone dwie tarcze herbowe z labrami: ARCHI MARS -- CHAL :ET:ELEC (Dav.9795); 43. 1564, Aw. Półpostać w prawo z mieczem na ramieniu, pod prostą linią położone dwie tarcze herbowe: + A VGVSTVS.D:G.DVX. SAXONIAE.SAROMAIM+; Rw. Wielopolowa tarcza herbowa z hełmem i labrami: ARCHI MARS -- CHAL :ET:ELEC (Dav.9795). 44. Talar 1567, T – m. Schneeberg, Aw. Popiersie w czepcu z mieczem na ramieniu: AVGVSTVS.D.G.DVX. SAXONIAE. SAROMAIM; Rw. Wielopolowa tarcza herbowa z labrami: ARCHIMARS -- CHAL:ET:ELECTOR:T, (Dav.9791); 45-52. 1567, Ozdoba tarcza herbowa z herbem rodzinnym: * TANDEM * BONA * CAVSA * TRIVMPHAT, HB; Rw. napis w 9 liniach: MDLXVII / GOTHA CAPT A / SVPPLICO. DE PRO/ SCRIPTIS. IMP. HOS/ TIB:OBSESS.SVMPTO/ COTERISQ:FVGATIS/ A VGVSTVS.D.SAXO/ ELECTOR. CT/ .F*F., (Dav.8002, razem 8 egz, w tym jeden oprawiony w pleciony łańcuszek z uchem i zawieszka, il. I.2); 53. 1574, Aw. Popiersie w czepcu z mieczem na ramieniu (jabłko książęce): AVGVSTVS. D.G.DVX. SA-XONIAE. SAROMA. IMP.; Rw. Wielopolowa tarcza herbowa pod hełmem z labrami: ARCHIMARS -- CHAL:ET:ELECT, HB, (Dav.9798); 54. 1578, Aw. Popiersie w czepcu z mieczem na ramieniu: AVGVSTVS.D.G.DVX. SAXONIAE. SA ROMA.IMP.;

Rw. Wielopolowa tarcza herbowa pod hełmem z labrami: ARCHIMARS -- CHALET: ELECT, HB, (Dav.9798); 55. 1586, Aw. Popiersie z mieczem na ramieniu w zbroi w prawo: * A VGVSTVS. DVX. SAXONIAE. ELECTOR.; Rw. Napis w 9 liniach: PIE IN / CHRISTO OB= / = DORMIVIT. XI! FRBR.AN: M.D. / LXXXVI. CVM/ VIXISSET. AN: LIX ME! XI: HO: XII - / .HB.; (Dav.9804. **Christian I 1586-1591**, m. Drezno, 56. Talar 1591, Aw. Popiersie w zbroi z mieczem opartym o ramię: *CHRISTIANVS. DVX. SAXONIAE. ELECTOR. ; Rw. Napis w 8 wierszach: OBIIT / XXV SEPTEM / BRIS ANNO / M. D. XCI. / IACTVRAM / OSTENDET/ DIES / *HB*, (Dav.9808). 57. 1591, Aw. Popiersie z mieczem na ramieniu i w zbroi: CHRISTIANVS. DVX. SAXONIAE. ELECTOR., Rw. Napis w 9 wierszach: OBIIT / XXV SEPTEM / BRIS ANNO / M. D. XCI. / HAVD TIMET/ MORTEM QVI / VITAM SPE/ RAT/ *HB*; (Dav.9810; 58-60. 1591, Aw. Ozdobna dwupolowa tarcza herbowa: *. CHRISTIANVS. DVX. SAXONIAE. ELECTOR., Rw. Napis w 9 wierszach: SINCE= / = RAE IN DEVM / ET PETRIAM FIDEI / EXEMPLO POSTERIS/ RELICTO OBITT / XXV SEPTEM = / = BRIS ANNO / M. D. XCI. / *HB*, (Dav.9818, 3 egz). 61. Talar 1591, Aw. Ozdobna dwupolowa tarcza herbowa: *CHRISTIANVS. DVX SAXONIAE. ELECTOR.; Rw. Napis w 9 wierszach: OBITT / XXV SEPTEM / = BRIS ANNO/ M.D. XCI. / HAVD TIMET / MORTEM QVI / VITAMI SPE = / = RAT / *HB* (Dav.9816).

Christian II, Johan Georg, August 1591-1611, 58. 62-63. Talar 1594, Aw. 3 półpostacie książąt na wprost, nad nimi data 15-94, CHRISTIAN. IOHAN. GEORG. ET. A VGVSTVS; Rw. Wielopolowa tarcza herbowa z labrami, FRAT: ET DV: - CES. SAXON, HB, (Dav.9820, 2 egz., jeden z egz. z dolutowanym srebrnym kółkiem). 64. Talar 1595, Aw. 3 półpostacie na wprost, nad nimi data 15-95, CHRISTIAN. IOHAN. GEORG. ET. AVGVSTVS, Rw. Wielopolowa tarcza herbowa z pod hełmem z labrami, FRAT: ET DV: - CES. SAXON, HB, (Dav.9820). 65. 1598, Aw. 3 półpostacie na wprost, nad nimi data 15-98: CHRISTIAN. IOHAN. GEORG. ET. A VGVSTVS; Rw. Wielopolowa tarcza herbowa z labrami, FRAT: ET DV: - CES. SAXON, RB, (Dav.9820). 66. Półtalar 1597, Aw. 3 półpostacie na wprost, nad głowami data 15-97: CHRISTIAN. IOHAN. GEORG. ET. A VGVSTVS; Rw. W owalnej dwudzielnej tarczy herby Saksonii: FRATRES. ET DVCES.SAXONIAE* HB*; (dolutowana zawieszka).

Księstwo Saksonii, Johann Georg i August von Naumburg 1611-1615, 67. Klipa talara 1614, Aw. Półpostać z berłem w prawo: IORAN: GEORG: D:G:FVX: SAXON. ARCHIM:E:EL, w narożnikach klipy sentencja: SCOP AS - VITAE - MEA - CHRISTVS; Rw. Pod koroną skrzyżowane miecze, herb Saksonii: INGLADIIS. FLORET. RVTA. ITA. AMONA. SVIS, (Dav.7583, srebrna oprawa złożona z 3 łańcuszków złączonych u góry uchem, u dołu podwieszona kula, waga 53g. wys. 13 cm. **Johann Georg** 1616-1656, 68. Talary 1617, okolicznościowy „100 rocznica „Ogłoszenie tez Lutra”, Aw. Popiersie z mieczem, pod nim 5 polowa tarcza herbowa, po bokach IOR- GEOR, w otoku: VERBVM DOMINI MANET IN AETERNVM 16-17; Rw. Popiersie w czepcu w prawo, u dołu 2 polowa tarcza herbowa, po bokach FRID - III; SACVLVM LVATHERANVM *** 15-17 (Dav.7605). 69-70. Talar 1630 z okazji Konwencji Augsburskiej, Aw. Popiersie z mieczem w prawo, pod nim 5 polowa tarcza herbowa, po bokach IOR- GEOR, data 16-30, 25 - IANV CONFESS: LVTHER: AVG:E XHIBITAE SECVLVM; Rw. Popiersie w czepcu w prawo, w napisie 4 tarcze herbowe, po bokach IOAN-NES, 15-30, 25 IANV, w otoku: NOMEN -DOMINTVRRIS - FORTISSIMA; (Dav.7606 (2 egz.);

Saksonia Stara Gotha, Johann Friedrich II i Johann Wilhelm 1565-1567, 71. Talar 1566, Aw. Popiersie z berłem w zbroi, data po bokach, napis przerywa 6 tarcz herbowych: D:G:IOH -FRI II --DV. SAX-- LAN. TH - ET MAR- MISNI; Rw. Popiersie w zbroi w lewo z buławą, 6 tarcz herbowych przerywa napis: D:G:IOH -WILH - DV. -- SAX- LAN. TH -- ET MAR- MISN (ucho z łańcuchem i zawieszka, złożony, Dav.9754).

Saksonia Stary Weimar, Fryderyk Wilhelm i Johann III (1573-1602), 72-73. Talar 1582, Aw. Półpostać w płaszczu na wprost w 6 tarcz przerywa napis, data po bokach 15-82, w otoku: D:G:FRI- WIL.DV -SAX.LA -N.THVR.E - MARM - MO.IMP; Rw. Popiersie w płaszczu na wprost, 6 tarcz herbowych, przerywa napis: D:G. -IO - HAN.D -SAX. LA.-N. THVR- E.MAR.- MIS. (inicjał menniczy B, Dav.9770, 2 egz.), 74-75. 1583, Aw. Półpostać w płaszczu na wprost, 6 tarcz herbowych przerywa napis, data po bokach 15-83, w otoku: D:G:FRI- WIL.DV - SAX.LA - N.THVR.E -- MAR.MI -MO. IMP; Rw. Popiersie w płaszczu na wprost, 6 tarcz herbowych przerywa napis, D.G.+IO - HAN.D - SAX.LA.-N.THVR- E.MAR.- MIS. B, (Dav.9770, 2 egz.). 76-77. Talar 1584, Aw. Półpostać w płaszczu na wprost, 6 tarcz herbowych przerywa napis, data po bokach 15-84, w otoku: D:G:FRI - WIL.DV - SAX.LA - N.THVR.E - MAR.MI - MO. IMP; Rw. Popiersie w płaszczu na wprost, 6 tarcz herbowych przerywa napis: D.G.+IO -HAN.D - SAX.LA.- N.THVR -E.MAR.- MIS. B, (Dav.9770, 2 egz. w tym jeden talar z uchem). 78-79. Talar 1585, Aw. Półpostać w płaszczu na wprost, 6 tarcz herbowych przerywa napis, data po bokach 15-85, w otoku: D:G:FRI - WIL.DV - SAX.LA -N.THVR.E - MARM -MO.IMP; Rw. Popiersie w płaszczu na wprost, 6 tarcz herbowych przerywa napis: D.G.+IO -HAN.D - SAX.LA.- N.THVR- E.MAR.- MIS. B, (Dav.9770, 2 egz.).

Jan Ernest, Fryderyk, Wilhelm, Albert, Bernard, Jan Fryderyk, Ernest, Fryderyk Wilhelm (1605-1619). 80. Talar 1611, Aw. Półpostacie czterech braci na wprost: 10: FRIDERICV9 ERNESTVS FRID.WILHELM: BERNARD9/ u dołu poziomo: LINEA / VINA= / RIENSIS./ 16-11; Rw. 4 Półpostacie braci na wprost: D:G: 10: ERNES: FRIDERICVS. WILHELMVS. ALBERTVS, u dołu w odcięciu napis: MON: NOV. ARG:/ VIII. FRAT: / DVC: SAX :, (Dav.7523).

Niderlandy Hiszpańskie, Geldria, Filip II (1555-1598), 81. Daalder Aw. Popiersie w lewo: PHILIPP. D. G. HISP. REX. DVX. GEL.1561 - o -; Rw. Ukoronowana tarcza położona na krzyżu św. Andrzeja z kwiatowymi zakończeniami: DOMINVS.MI -HI. ADIVTOR, (Dav.8493). **Brabancja**, 82. 1/2 ecu 1594, Aw. Głowa w lewo: PHS.D: G. HISZP. REX. DVX. BRA. 1594; Rw. Ukoronowana tarcza położona na krzyżu św. Andrzeja z kwiatowymi zakończeniami: DOMINVS.MIHI. ADIVTOR; 83. Ecu 1589, Aw. Głowa w lewo: PHS.D:G. HISZP. REX. DVX. BRA. 1589; Rw. Ukoronowana tarcza położona na krzyżu św. Andrzeja z kwiatowymi zakończeniami: DOMINVS.MIHI. ADIVTOR, (Dav.8637).

Monety drobne

Niemcy; Augsburg. 1. 10 batzen 1540, Aw. Orzeł cesarski z cyfrą 10 na piersi: FERDINAND. I. IMP. A VG. P. F. DECERTO, Aw. Oset - herb miasta: AVGVSTA VINDELICORVM. M.D.LX (Saurma.655); 2. 1/6 talara 1623, Orzeł cesarski z cyfrą 1/6 na piersiach: FERDINANDVS: 11: D:G: ROM: IMP: S: AVG: P:F; Rw. Herb miasta: AVGVSTA VIDEL-LICORVM. M.D.C.XXII (Saurma.658). **Goslar**, 3. Grosz 1562, Aw. Orzeł: MON. REIP. GOSLAR; Rw. Jabłko panowania: ZG. FERD.II. D.G.

RT.S.A.62(jak Saurma.2150); **Halberstadt**, biskupstwo, Christian(1616-1624), 4. 1/24 talara (grosz) 1618, Aw. Jabłko królewskie: MATTI. RO. IM. SA. 1618; Rw. Herb biskupstwa: MO N. EPISC OPAT. HALBE (Saurma.4093); **Kolonia – biskupstwo**, Ferdinand v. Bayern 1612-1650, 5. 1/2 4 talara 1615 (grosz), Aw. jabłko cesarskie: MATTHIAS. ROM. IM. SE.A 1615, Rw. tarcza herbowa: FERDI.D.G. AR. COL. EL. H; **Lippe**, Simon VI (1563 -1613), 6-7. 1/24 talara 1610 (grosz), Aw. Jabłko królewskie w otoku: RUD. II. RO. IM: S:A, 16-10; Rw. tarcza herbowa z labrami: SIM CE: N DI: LI(Saurma. 3134); **Saksonia linia albertyńska**, Christian II, Johann Georg I, August (1591 – 1611), 8. 1/6 talara 1610 (Acheltaler), Aw. Owalna tarcza saska: ET AVGVST. FRAT. ET. DV. SA. 1610; Rw. Ozdobna owalna tarcza dwoma skrzyżowanymi mieczami: IOHAN: GE:CHRISTIAN. II: D:G:EL.; 9. 1/6 talara 1611, Aw. Owalna tarcza saska: ET AVGVST. FRAT. ET. DV. SA. 1610; Rw. Ozdobna owalna tarcza dwoma skrzyżowanymi mieczami: IOHAN: GE:CHRISTIAN. II: D:G:EL (Haupt. Tab. 19, 169).

Jako złom srebrny.

Grosze praskie (kilkaset sztuk (nie mniej niż 300) od Wacława IV do Ludwika II, z prze wagą dawnych, mocno wytarte, zapewne traktowanych nie jako monety ale jako srebro).

Medale:

1. XVI w. medal religijny, medalier M. Miliczin, Aw. Hold składany Chrystusowi, w otoku: CHRISTVS. SEDET. ADDEXTERAM. FATRIS. DEVS.PATEX. 15ALM:CIX:; Rw. Scena Adoracji Chrystusa: ERRITVS / SOTVMS, Goppe1.49, Katz.A.12, srebro, ucho, śr. 31 mm, w.19,6,30 g.
2. Medalion bez roku z wyobrażeniem Lutra w bogatej koronkowej oprawie z łańcuszków z zawieszka, Aw. Luther na wprost, Rw. po niemiecku wygrawerowany okolicznościowy napis: na urodziny Hansa Krzysztofa i datą 1629, a podpisana nazwiskiem ofiarodawczyni Marii Elias Lötterin, srebro, egzemplarz z tego skarbu był wystawiony na 26 aukcji firmy Künker, poz. 1803 (opisany jako odlew z medalu Hansa Schenk’a, jak Habich 2237). (il. str. 111)
3. Srebrny medal na cześć Macieja II jako króla Węgier, 1612
Aw. Głowa w czapce z piórem MATHIAS II D.G.HVN.ET.BOHE. REX.ARC. DVX BVR. CO. TY; Rw. Drzewo w ogrodzie Hesperyd, w otoku zawołania królewskie AMAT VICTORIA CVRAM, wym. 43,3x39,1, waga bez łańcuszka 15,4 g, (dolutowana złota zawieszka i złoty łańcuch, medal złocony).

Czechy, Zdenko Adalbert Lobkowitz 1568-1628

Medal wybity w 1623 roku z okazji nadania Orderu Złotego Runa, ich wybicie związane też było z uzyskaniem tytułu książęcego.

Medal, bez roku, śr. 37,5 g.

Aw. Popiersie w zbroi okrytej płaszczem i z szeroką krezą, napis od lewej: *SDENCO AD'D'D'G'SR'I PRINC'LOBCO; Rw. Pod koroną czteropolowa tarcza herbowa opasana łańcuchem z zawieszonym Orderem Złotego Runa (Donabauer. 3559, nie mniej niż 3, w tym jeden złoty albo złocony).

Skarb znaleziony w Głuszynie można porównać jedynie ze słynnym już skarbem ze Środy Śląskiej. Znalezione obiekty wykonano w najlepszych warsztatach, głównie w Norymbdze i Augsburgu. Oszałamiająca jest także liczba drobnych obiektów i biżuterii. To co udało się opisać to wprawdzie znaczna część skarbu, jednak wiele obiektów znanych jest tylko pobieżnie. Z monet prawie kompletna informacja dotyczy jedynie monet dużych: talarów i półtalarów (zostały prawie w komplecie zidentyfikowane i opisane). Monet złotych było niewiele około 20-30 sztuk. Z opisów znaleziska wynika, że cały skarb nie mieścił się w „maluchu” (sic !).

Nie ma jak dotąd, odpowiedników dla tego skarbu. Analizując inwentarze skarbów nie udało się znaleźć podobnych znalezisk, łączących w takiej liczbie przedmioty użytkowe z monetami. Sporadycznie w skarbach pojawia się czasem biżuteria. Zespół monet jest nietypowy jak na znaleziska śląskie z okresu wojny trzydziestoletniej. Odkryty skarb został ukryty po 1630 roku, datują go talary saskie z 1630 roku związane z „konwencją augsburską”.

Znalezisko praktycznie w całości zawiera monetę, nie związaną bezpośrednio z lokalnym rynkiem. Trzeba tutaj podkreślić, że talary, półtalary i dukaty to moneta uniwersalna, kursująca w całej ówczesnej Europie. Toteż, skarby zawierające pojedyncze talary znane z tego skarbu, znajdujące się i na Śląsku. Jak dotąd nie udało się uzyskać potwierdzenia obecności monety lokalnej (śląskiej) lub polskiej w skarbie. Przeciwnie wszystko wskazuje, że jest to depozyt obcy, który dostał się na te ziemie, z Czech lub Niemiec. Nie jest dokładnie znany zespół kilkuset monet drobnych, jednak jak dotąd, nie natrafiono na żadne informacje o tym, aby zawierał monety śląskie lub polskie. Znaczną część stanowiły monety czeskie – grosze praskie od Jana Luksemburczyka poprzez Wacława IV do Władysława II Jagiellończyka. Sporą liczbę stanowiły drobne monety niemieckie, przeważnie augsburskie i saskie z domieszką monet innych księstw niemieckich.

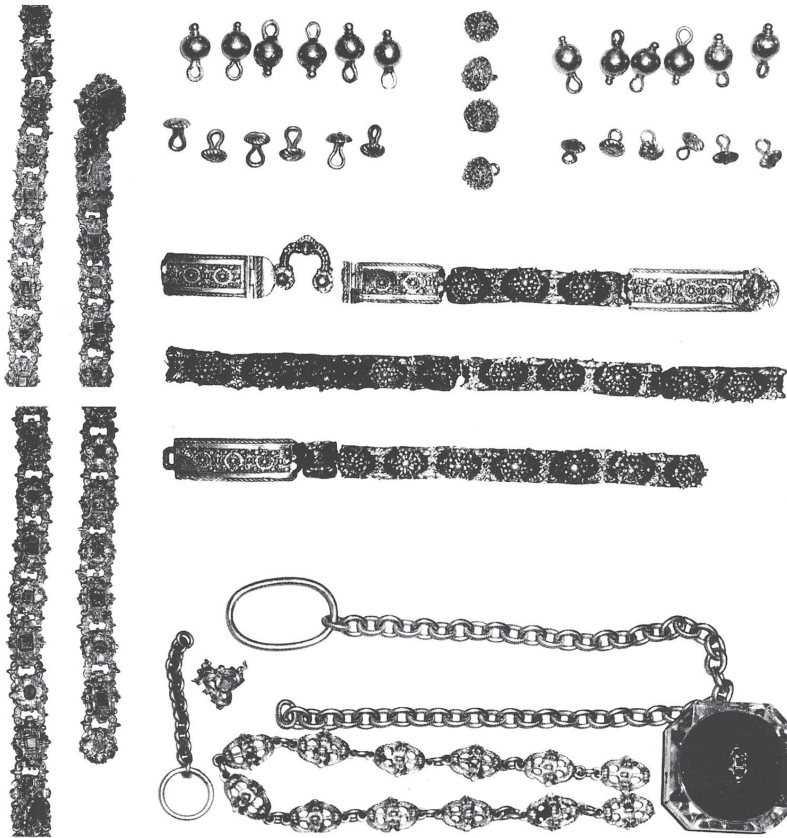
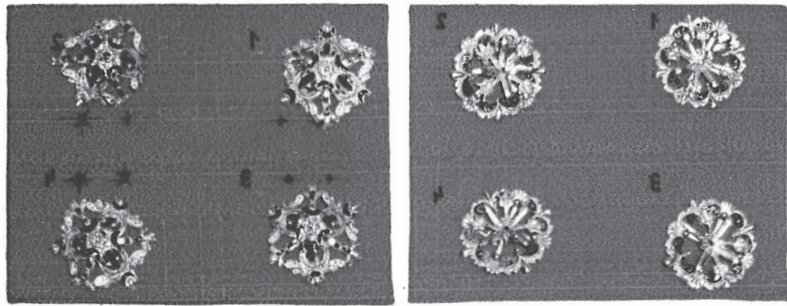
Spoils of war know no boundaries

Summary

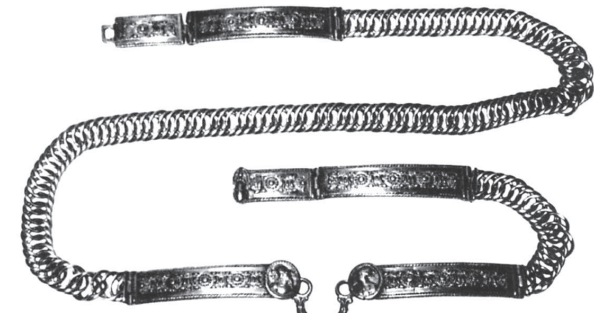
In the period 1990 and 2000 collectors' items of high value and relatively rare coins started to appear on the market, quite different from all coins being the subject of exchange. During many attempts to establish their origin it has been finally stated that they belonged to the Treasure of Grzmiaca near Gluszyce, a small town near Walbrzych. After few years of searching and with the help of the collectors and antiquaries, it was finally possible to estimate the contents of this unique and untypical treasure.

After examinations of its contents it was stated that the Treasure is associated with the 30-years' war, which took place in Silesia. The date of its hiding is established with two dates – the earliest coins in the Treasure – occasional taller minted in 1630 (Augsburg Convention) and 1636 – 30-years' war ceased in Silesia.

Besides silver and golden coins, the Treasure also consisted of numerous items being robbed. We know one of the then robbed persons – the Czech magnate and affiliate of Habsburgs – Zdenko Adalbert Lobkowitz, to whom some of the items might have belonged. The history and depiction of this Treasure is the valuable source of information, enriching the knowledge about the 30 Years' War in Silesia.

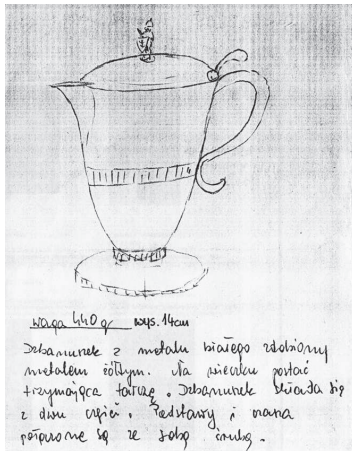
bizuteria, guzy, pasy

bizuteria, ozdoby, sztucce

Medalion srebrny z Marcinem Lutrem (str. 107 poz. 2)

Odręczny szkic zrobiony przez znalazcę dzbanka (str. 101)

2 dukaty-Izabela i Ferdynand (śr. 29 mm) poz. 5

1540-Saksonia-talar (śr. 40 mm) poz. 6

1543-Meklemburgia pöttalar (śr. ok. 33 mm) poz. 32

1589-dukac holenderski (śr. 23 mm) poz. 6

Ferdynand III, klipa talara (śr. 45 mm) poz. 20

1614-klipa talara (śr. 45 mm) poz. 87

1545 Ferdynand I (śr. 33 mm) poz. 1

Czechy i Węgry, Matěj
(śr. 23 mm) poz. 3

Szwajcaria, kanton Chur, dukat
(śr. 22 mm) poz. 8

Zrekonstruowany gamek, w którym znaleziono skarb

Monety przerobione na medale

str. 106, poz. 3

str. 106, poz. 71

str. 104, poz. 31

str. 103, poz. 19

Medal religijny
(śr. 30 mm) str. 107, poz. 1

Medal-Zdenko-Lobkowitz
(śr. 35 mm) str. 107, poz. 4

Tarcza herbowa rodziny Lobkowitz

Valentinian, solid
(śr. 23 mm), poz. 2

Виктор Малезик
(Беларусь)

ФИКСАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ АНАЛИЗА ЕДИНИЧНЫХ НАХОДК РУССКИХ МОНЕТ XV – XVII ВЕКОВ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ

В настоящее время одним из малоизученных направлений исследований в области функционирования денежного хозяйства Великого княжества Литовского (далее ВКЛ) в период позднего средневековья, является вопрос о роли русской проволочной монеты и ее положения в этом хозяйстве, принявшем в конце XV века все черты европейских денежных систем.

В последнее время изучение кладовых комплексов содержащих русские монеты XVI-XVII вв., обнаруженных на территории Беларуси стало приносить положительные результаты после детального анализа не только групп кладов и их топографии, но и самих составов кладовых комплексов в частности. Высокоинформативная русская проволочная монета при производстве квалифицированного анализа способна существенно дополнить историю формирования и сокрытия кладового депозита и рассказать о времени, в котором он появился.

Ранее мной уже отмечалась необходимость производства, каких либо выводов относительно роли русской монеты в денежном хозяйстве ВКЛ, только после детальной систематизации фактического материала не только по территориальному признаку, но и по разновидностям монетных находок с их подробным анализом. Данная необходимость вызвана неоднородностью причин попадания этих монет в денежный оборот ВКЛ, вызванных как-то чрезвычайными обстоятельствами, так и различными причинами экономического характера.

К сожалению, отсутствие в научном обороте свежего нумизматического материала заметно тормозит исследовательскую работу, а в некоторых случаях запутывает и приводит к противоречивости выводов полученных по имеющемуся в наличии, доступному для изучения материалу.

На сегодняшний день, существующие описания кладовых комплексов найденных на территории Беларуси, в большей степени, основанные на архивных материалах XIX – начала XX веков, а так же благодаря неумолимой деятельности профессора В.Н.Рябцевича, посвятившего описанию и анализу белорусских кладов немалую долю своей научной деятельности, постепенно и совершенно логично устаревают. Назревшая необходимость заполнения информационного поля белорусской нумизматики, требующей новых подходов к изучению нумизматического материала ощущается довольно остро. Прделанная В.Н. Рябцевичем колоссальная работа, по сохранению для потомков описаний нумизматических памятников на сегодняшний день требует пополнения свежим и качественным материалом.

В настоящее время существуют две основные причины застоя в этой области исследований.

Во-первых, это отсутствие профессиональной базы как среди музейных работников, так и в научной среде. В настоящее время нумизматика является делом любителей, осуществляющих определенную исследовательскую работу, благодаря их собственному энтузиазму.

Во-вторых, долгое время существующая и на сегодняшний день устаревшая законодательная база в области легализации кладов и иных значимых нумизматических находок, не реализует своей стимулирующей роли и не соответствует современным реалиям общественных отношений, что и приводит к образованию информационного и материального вакуума в белорусской нумизматике.

Переходя к рассмотрению обозначенной темы, не стоит в очередной раз повторяться, и, в общем, отметить, что после проведения общего анализа кладов обнаруженных в разное время на территории Беларуси, содержащих русские монеты XVI-XVII веков, все исследователи, занимавшиеся этим направлением, констатировали непопулярность русской монеты на территории ВКЛ, ввиду ее архаичности, дороговизны и инородности, относительно по европейским меркам развитого денежного хозяйства ВКЛ. Ими довольно четко изложены позиции касающиеся инородности русской монеты в этом денежном хозяйстве. Общие выводы об ее нейтральном положении в этой системе приняли форму аксиомы и, в общем, не подлежат какой либо критике [7;11;12].

Однако, несмотря на приведенные доводы, «непопулярная» русская проволочная монета присутствует как в виде единичных находок, так и в кладах на наших территориях, выполняя в настоящее время роль неразработанного носителя определенной исторической информации. Мало того, как выясняется в последнее время, единичные находки русских средневековых монет не является такой редкостью, как это считалось ранее, что раскрывает возможности проведения анализа этих находок.

Для отражения наиболее полной, объективной, неоднозначной и самое главное достаточно обоснованной картины, касающейся присутствия русской средневековой монеты на рынке ВКЛ, необходимо более детальное исследование не только кладовых комплексов, которых по различным причинам в настоящее время сохранилось не много, но и единичных находок этих монет, по причине необходимости комплексного подхода изучения этой проблемы.

Компактность и высокая информативность кладового материала предопределяет его ведущую роль в нумизматическом анализе. Недопустимость производства исторических выводов по одной единичной находке монеты неоспорима. Только статистические данные, полученные при обращении множества единичных находок, позволят сделать выводы о времени и причинах сокрытия или утраты и о значении находок для истории. При этом это количество находок должно быть столь велико не только для образования информативности, но и для сглаживания либо исключения различного рода случайных факторов в этом объеме информации, в том числе и исследовательского субъективизма.

Зачастую приходится слышать об отсутствии какой либо логики в находках русских проволочных монет. Однако, находки монет, считающиеся естественными в силу сложившейся структуры денежной системы определенного государства, совершенно неестественны при попадании этих монет в данную структуру в качестве инородного элемента, коим и является русская копейка в денежной системе ВКЛ. Другими словами - находки являющиеся совершенно обыденными в Псковской области России, совершенно не естественны для Гродненской либо Брестской области Беларуси. При этом, учитывая, что русская монета не относится к исключительно редким «гостям» на наших территориях, при объединении находок этих монет в одно целое возможно проведение анализа с производством определенных выводов.

Таким образом, объем нумизматической информации полученный при анализе единичных находок вкпе с имеющимся и дополненным объемом информации о кладовых комплексах содержащих русскую средневековую монету, несомненно, дополняют друг друга, что привнесет некоторые ясности в рассматриваемые вопросы взаимодействия двух диаметрально противоположных денежных систем.

Появление высокотехнологичных металлодетекторов и опыта пользования ими со стороны любителей предопределило приток нумизматического материала требующего фиксации и обработки. Активный его приток отчетливо прослеживается в последнее время. К проблеме любительского металлопоиска можно относиться различно, однако игнорирование данного факта может привести к безвозвратной утере как информации о находках кладов и отдельных монет, так и самих нумизматических памятников.

Именно в силу всех вышеизложенных причин мной был сделан вывод о необходимости учета, картографирования и анализа единичных находок русских проволочных монет.

Работа в этом направлении начата в текущем году и продолжается в настоящее время. Предварительные результаты полученной на сегодняшний день информации указывают на ее результативность в будущем.

Для начала следует определить круг находок русских монет, подпадающих под классификацию единичных. В этой части, более рационально придерживаться классической классификации А.Зуле [9], разделившего монетные находки на три основные группы:

1. отдельные находки или находки отдельных единичных монет;
2. массовые находки, т.е. скопление находок монет на сравнительно небольшой площади;
3. клады монет

В свою очередь, опираясь на сущность самого перехода монет из сферы денежного обращения в категорию исторического памятника, первые две интересующих нас в данный момент группы можно разделить еще на две подгруппы находок:

- а) экономического характера (монеты до последнего момента, находившихся в денежном обороте, в том числе находившиеся во внутреннем обороте либо поступившие на территорию ВКЛ в результате международной торговли);
- б) не экономического характера (монеты, использованные в качестве украшений, монеты - государевы пожалования и т.д.).

В последнем случае можно дополнить, что использование русских средневековых монет во внеэкономической сфере ограничивается их применением в качестве украшений в виде подвесок либо так называемых «коралей» (скрученные в трубочку монеты), а так же в виде государевых пожалований в виде позолоченных копеек, носимых после награждения, пришитыми на шапках либо одежде. Находки монет использовавшихся в виде украшений до настоящего времени фиксировались в восточных областях Беларуси. В настоящее время такая монета – украшение обнаружена и в западной Гродненской области (прилож., №.IV-5) Монеты – государевы пожалования до настоящего времени у нас не фиксировались, хотя теоретически такие находки возможны.

Все вышеуказанные группы находок могут быть как тезаврированными сбережениями, так и суммами, до последнего момента находившимися в непосредствен-

ном обороте у их владельца. В данном случае на первое место выходит субъективное отношение владельца к данному предмету, назначение предмета и форма его хранения.

Все вышеуказанные позиции имеют существенное значение для полноценного анализа и, в большинстве случаев, исследователь не достигает сути объекта своих исследований либо делает поспешные, необоснованные выводы из-за недостатка данной информации.

Следует отметить, что довольно большой временной промежуток, в котором появились данные монеты на территории Беларуси, необходимо разделить на несколько этапов, которые зависят от факторов обуславливающих их появление на определенных территориях. Эти факторы обусловлены как самими историческими событиями (неэкономического характера), имевшими место в отношениях двух государств так и экономическими особенностями взаимодействия рынков.

В известных нам кладовых комплексах отсутствуют русские монеты XV века. Большинство кладов этой категории были сокрыты в первой половине XVII века, когда эти монеты были практически выведены из денежного оборота. В то же время, хотя и в ничтожных количествах, эти монеты присутствуют среди единичных находок, обнаруженных в приграничных с Россией областях. Выявленные в последнее время две находки монет удельной чеканки, неоспоримо представляют интерес не только для белорусской, но и российской нумизматики.

Так в 2009 г. у дороги между деревнями Косово и Выставка, Витебского района была обнаружена денга Можайского князя Ивана Андреевича (1432-1454) (прилож., № II – 1; рис.1). В августе 2010 г. у села Прибытки, Гомельского района найдена денга ярославского князя Александра Федоровича (1436?-1471) (прилож., № III – 4; рис.2). Последняя находка вызывает интерес не только у белорусских, но и российских нумизматов своим появлением в несвойственном для ее обращения ареале. До настоящего времени находки монет ярославских князей ограничивались территориями северных русских княжеств.

Далее, денежная реформа Елены Глинской 1535-1538 годов, полностью изменившая русскую денежную систему на предстоящий век, а так же некоторые особенности изменений в этой денежной системе и особенности ее функционирования в определенных временных рамках могут указать на механизм появления русской проволочной монеты в так называемой европейской денежной системе.

Наиболее спорный и обсуждаемый период первой половины XVII века вызывает интерес с точки зрения неординарности происходивших в нем событий Смутного времени, становления власти в Московии, неоднозначными отношениями между нашими государствами и неожиданностью появления в это время русской монеты в кладах на территории ВКЛ, что обусловлено разнородными до конца не изученными причинами.

Нахождение на территории Беларуси медных монет времен правления Алексея Михайловича Романова, выделяется в отдельную категорию, однозначно обусловленную событиями войны 1654 – 1667 годов.

После сбора достаточного количества материала и проведения общего, полноценного анализа всех нумизматических памятников можно будет с уверенностью, аргументировано рассказать историю взаимодействия двух рассматриваемых, диаметрально противоположных денежных систем.

Как уже отмечалось выше и как показывает практика, единичные находки русских проволочных монет не такая редкость, как считалось ранее. В настоящее время зарегистрировано, описано и картографировано 73 единичные находки монет рассматриваемой группы. В частности территория Минской области принесла 15 находок, Брестская – 1 находка, Гродненская – 9 находок, Витебская – 24 находки, Могилевская – 20 находок, Гомельская – 4 находки. При их фиксации учитываются место находки, дата находки, правитель, при котором осуществлялась эмиссия, номинал, буквенные обозначения на аверсе монеты, время эмиссии конкретного типа монет либо дата младшего типа штемпеля, вес монеты и ее классификация. К сожалению, не всегда удается установить достаточно точное место находки, а так же вес монет. Поэтому при фиксации находки, в случае если не известно наименование ближайшей деревни, указывается наименование районного центра либо центра исполнительной сельской власти той местности, где была сделана находка.

Компактность территории Республики Беларусь и удобное для анализа областное административное деление, совпадающее с региональным делением, предоставляет нам возможность регистрации и проведения общего топографического анализа находок условно используя административные границы областей.

Как мы видим, по количеству единичных находок рассматриваемой группы монет, лидирующее место остается за Витебской – 32,87 %, Могилевской – 27,39 %, Минской – 10,54 % областями. Вместе с тем рассматривая находки обнаруженные в Минской области, следует отметить, что они характерны для ее северо-западных районов, что обусловлено отношением данных территорий к Полоцкому региону. Вышеуказанные территории наиболее плотно контактировали с Московским государством в большей степени по негативным причинам, обусловленным рядом военных конфликтов.

Однако часть находок необходимо отнести к экономическим причинам их появления, что и образует неоднородность и неоднозначность появления русской монеты на территориях ВКЛ. В частности в 2009 г. анализируя клады, содержащие русскую проволочную монету, обнаруженные на территории Гродненской области мной был сделан вывод об экономическом характере попадания данных монет в крупные клады этого региона [8]. Немногочисленность единичных находок русских монет в Северо-Западном регионе подтверждают данный вывод. На рассматриваемых территориях русская монета практически не попадала в денежное обращение, оседая в небольших количествах в крупных кладах.

Проведя предварительный анализ находок Витебской области необходимо отметить обилие монет чеканки времен правления Ивана IV. Большое и даже преобладающее количество монет этого правителя, как в кладах, так и в виде единичных находок с одной стороны может быть обусловлено их популярностью у населения, благодаря выдерживаемым нормам, как веса, так и качества металла. Однако в данном случае нетрудно заметить большое количество мелкой разменной денежной единицы – денги, а так же наличие среди рассматриваемой группы находок разменной медной монеты - пулов, которые практически не встречаются в кладах этого временного периода на территории Беларуси. Кроме того, проводя топографический анализ этих находок несложно заметить их концентрацию на территории условно отнесенной к Полоцкому региону.

Из вышесказанного можно сделать вывод о нахождении находок в постоянном денежном обороте, что было возможно в период оккупации московскими войсками полоцких земель Великого княжества Литовского.

Ставший в XVI столетии ареной кровавых событий Полоцк сыграл ключевую роль в развитии событий в данном регионе. Амбициозные устремления Ивана IV, воспринимавшего взятие Полоцка как знак свыше и неожиданные повороты событий Ливонской войны, надолго втянувшей в свои жернова Северо-Восточные земли ВКЛ, оставили яркий след и в нумизматике Беларуси.

Наиболее показательным примером являются находки монет Ивана IV на южном берегу озера Нещердо (в настоящее время территория Россонского района, Витебской области).

Еще в первой половине XIX века белорусский классик Ян Борщевский живописно описавший красоты белорусской земли упоминал гору на берегу озера Нещердо, с трех сторон омываемую водой, где часто находят в песке стертые веками серебряные монеты [2].

Романтичные описания загадок этой горы имеют под собой вполне реальную историческую основу. Крепость (крепостенка, деревянный замок) Нещерда построенная воеводой Ивана IV Федором Шереметьевым в 1571 году на берегу этого озера, просуществовала до 13 декабря 1579 года, когда была захвачена и сожжена войсками Стефана Батория под командованием полоцкого воеводы Дорогостайского, при освобождении полоцких земель во время летне-осенней кампании 1579 г., целью которой являлось как освобождение самого Полоцка, так и взятие опорных пунктов русских войск – крепостей Сокол, Козьян, Красная, Суша (Сусса) и Туровля [1]. Данная военная кампания и была завершена взятием Нещерды.

Шесть дошедших до нас единичных находок русских монет отчеканенных в период правления Ивана IV в 1535-1550-х годах, имевших место на южном берегу озера и доступные в настоящий момент к классификации и анализу, сконцентрированы на небольшой территории непосредственно в районе расположения сожженной крепости, относятся к категории массовых находок, являющихся следами жизнедеятельности русского гарнизона состоявшего из стрельцов и казаков, исходя из имеющихся описаниям стрелецкой и казачей слобод Нещерды, а так же упоминаний о выделении казакам гарнизона земельных наделов.

История Нещерды хотя и поверхностно, но вполне достаточно отражена в историографии. Единичные находки монет в данном случае необходимы для проведения аналогии при производстве анализа по Полоцкому региону, где отчетливо прослеживается преобладание находок монет Ивана IV, в частности как указывалось выше в большинстве своем мелких номиналов, что указывает на их использование в повседневной жизни на рассматриваемых территориях.

Дальнейшая работа по сбору информации о единичных находках «русской группы» монет на территории Беларуси может расширить наши представления не только об особенностях денежного обращения, но и взаимоотношениях между обеими государствами, структуре и механизме торговли, жизненном укладе на оккупированных территориях во время военных конфликтов, что реализует нумизматику как историческую дисциплину.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Без – Корнилович М.Ф. *Историческая сведения о примечательнейших местах в Белоруссии*. С.-Петербург, 1855. Факсимильное издание, Мн., 1995 – С.9
2. Борщевский Ян. *Шляхтич Завальня или Беларусь в фантастических повествованиях*. <http://lib.rus.es/b/187362/read>
3. Гришин И.В., Клецинов В.Н. *Каталог русских средневековых монет времени правления царя Михаила Федоровича (1613-1645)*. Изд. «Едиториал УССР». М. 2001 – 104 с.
4. Гришин И.В., Клецинов В.Н. *Каталог русских средневековых монет с правления царя Ивана IV Васильевича до шведской оккупации Новгорода (1533-1617)*. Изд. «Едиториал УССР». М. 1998.
5. Гришин И.В., Клецинов В.Н. *Каталог русских средневековых монет времени правления царей Алексея Михайловича, Федора, Ивана, Петра Алексеевичей (1645-1696)*. М. 2007 – 147с.
6. Зайцев В.В. *Русские монеты времени Ивана III и Василия III*. Изд. Юнона –Монета. Киев 2006 – 208 с.: ил.
7. Колобова И.Н. *Монетные клады Гродненской области XVI – XVII вв.* // Культура Гродненскага рэгіону: праблемы развіцця ва умовах поліэтнічнага сумежжа. Зб. навук. пр./ Адк. рэд. А.М. Пяткевіч – Гродна, ГРДУ, 2003 – С.225-229.
8. Малезик В.А. *Русская монета в кладах первой половины XVII века на территории Гродненской области.* // Материалы международной нумизматической конференции «Нумизматы и коллекции». Банкаўскі веснік, №7 [480] сакавік 2010 – С. 72-78.
9. Мельникова А.С. *Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. История Русской денежной системы с 1533 по 1682 год*. М.: Изд-во Финансы и статистика, 1989г. – 318 с.: ил.
10. Потин В.М. *Монетные находки, их разновидности*. <http://www.debryansk.ru>
11. Рябцевич В. Н. *Клады чрезвычайных обстоятельств на землях ВКЛ.* // Тезисы доклада. VI Международная научная нумизматическая конференция Супрасль. 2004 г. <http://skarb.khoz.ru/monety/novogo-vremeni/artikle-3.htm/>
12. Рябцевич Д. В. *Российская монета на рынках ВКЛ в XVI-XVII вв.* // Девятая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов. СПб.: ГЭ, 2001 – С.197

The findings and perspectives of analysis of stray finds of Russian coins from 15th-17th c. in Belarus

Summary

The author provides the analysis of the territory as well as three-stage classification of coin finds (stray coin finds, mass stray coin finds as well as hoards). He talks over the newest coin finds from last years i.a.: Michael Fyodorovich, Boris Fyodorovich, Ivan of Mozhaysk, Ivan III, Ivan IV. Those coins were issued in many mints: Moscow, Tver, Novgorod, Pskov and Yaroslavl.

Т А Б Л И Ц А
фиксации единичных находок русских монет XV – XVIII вв. на территории Беларуси.

№ п/п	Место находки	дата находки	правитель	номинал / буквенное обозначение	датачеканки	центрчеканки	вес (г)	классификация	примечания
I	Брестская Область								
1	Барановичский район, дер. Сталовичи	2010	Михаил Федорович	копейка оМ (непротечкан)	1643	Москва	?	М.1989 30-41 таб.8	
II	Витебская Область								
1	Витебский район между дер. Косово и дер. Выставка	2009 г.	Иван Андреевич Можайский	денга	1432-1454	Можайск	?		
2.	Полоцкий район у дер. По-лотово	2010 г.	Иван III	денга Б	1480-е	Новгород	?	В.В.Зайцев 2006 № 109	
3	Полоцкий район	2010 г.	Иван IV	копейка ПС	1547	Новгород	?	М.1989 19-23 таб.1	
4	Полоцкий район	2010 г.	Иван IV	денга б/з	1535-1538	Москва	?	М.1989 3 - ? таб.1	
5	Полоцкий район	2010 г.	Иван IV	денга б/з	1535-1538	Москва	?	М.1989 4 - ? таб.1	
6.	Полоцкий район	2010 г.	Иван IV	денга б/з	1535 -1538	Москва	?	М.1989 7 - ? таб.1	

7.	Полоцкий район	2010 г.	Иван IV	денга	1535-1538	Москва	?	?	Монета в очень плохой сохранности не пригодна для точной классификации ---//---
8.	Полоцкий район	2010 г.	Иван IV	денга	1535-1538	Москва	?	?	---//---
9.	Полоцкий район	2010 г.	Иван IV	денга	1535-1538	Москва	?	?	
10	г. Полоцк	2010 г.	Иван IV	денга б/з	1535-1538	Москва	0,33	М.1989 6-9 таб.1	
11	Толочинский р., д.Старая Яблонька	2010 г.	Иван IV	денга б/з	1535 -1538	Москва	0,28	М.1989 3-9 таб.1	
12	Россонский р. берег озера Нещерло	2009 г.	Иван IV	денга б/з	1535-1538	Москва	0,32	М.1989 4-2 таб.1	
13	Россонский район, берег озера Нещерло	2009 г.	Иван IV	денга б/з	1535 -1538	Москва	0,32	М.1989 6-9 таб.1	
14	Россонский район берег озера Нещерло	2009	Иван IV	денга б/з	1535-1538	Москва	0,29	М.1989 2-3 таб.1	
15	Россонский район, берег озера Нещерло	2009	Иван IV	денга ДЕ	1547	Москва	0,31	М.1989 16-18 таб.1	
16	Россонский район, берег озера Нещерло	2009	Иван IV	денга	1535	Тверь	0,31	М.1989 10-13 таб.1	

17	Россонский р-н, берег озера Нещердо	2009	Иван IV	копейка ГР	1547	Псков	0,67	М.1989 21-25 таб.1	
18	Полоцкий район	2010	Иван IV	копейка б/з	1535	Новгород	?	М.1989 9-12 таб.1	
19	Полоцкий район	2010	Иван IV	копейка б/з	1535	Новгород	?	М.1989 9-12 таб.1	
20	г. Полоцк	2010	Иван IV	денга б/з	1535-1538	Тверь	?	М.1989 12-15 таб.1	
21	г. Полоцк	2010	Иван IV	денга б/з	1533-1538	Москва	?	М.1989 М.1989 6-9 таб..1	Территория окрестностей древнего Полоцка
22	г. Полоцк	2010	Иван IV	копейка кВА (не-проч.)	1560-е	Новгород	?	М.1989 29-26 таб.1	---/---
23	г. Полоцк	2010	Иван IV	копейка	после 1550	Новгород	?	М.1989 ?-26 таб.1	Аверс прочеканен недостаточно для точной классификации
24	г. Полоцк	2010	Михаил Федорович	копейка оМ	1645	Москва	?	М.1989 ? - 51 таб.8	Аверс прочеканен недостаточно для точной классификации
III Гомельская Область									

1.	Добрушский район	2010 г.	Михаил Федорович	копейка	1630 – е	Москва	?	ГК ? – 49	Аверс в очень плохой сохранности, не пригоден для точной классификации
2	Добрушский район	2010 г.	-	подражание «москвке» Василия III	после 1533	Вне гос. денежного двора	0,25	В.В.Зайцев 2006 №189	
3	Добрушский район	2010	Алексей Михайлович	копейка	1654-1663	?	?	?	Монета в очень плохой сохранности, непригодна для точной классификации
4	Гомельский р-н дер.Прибытки	2010	Александр Федорович	денга	1436-1471	Ярославль (княжество)	?	-	
IV Гродненская область									
1.	Новогрудский район, у дер.Черешля	2010 г.	Алексей Михайлович	копейка	1654-1663	Москва	0,35	ГК №1103\3	
2.	Дятловский район, у д. За-рой	2009 г.	Федор Иванович	копейка Мо	1598	Москва	0,64	М.1989 9-4 таб.2	
3.	Дятловский район у дер. Дераки	2008 г.	Борис Федорович	копейка ПС	1604	Псков	0,67	М.1989 5-5 таб.3	
4.	Островецкий район	2010 г.	Иван IV	копейка б/з	1535-1538	Новгород	?	М.1989 9-12 таб.1	

5.	Новгородский район, д.Сетевино	2009 г.	Борис Федорович	копейка ПСРЗ	1599	Псков	0,65	М.1989 1-1 таб.3	
6	Новгородский р-н, дер. Сетевино	2009 г.	Иван IV	украшение «кораллы» из готовленное из копейки ГР	1547	Псков	0,60	М.1989 21-25 таб.1	
7.	г.Гродно, бывшая дер. Кульбаки	2010	Михаил Федорович	копейка ПС	1627	Псков	?	М.1989 2-2 таб.10	
8	Дятловский р-н, дер. Староселья	2010	Иван IV	денга ДЕ ТМ	1550-е	Москва	?	М.1989 17-21 таб.1	
9	Вороновский р-н дер. Больтишки	2010	Иван IV	копейка ВАЯ	1550-е	Новгород	?	М. 1989 26-26 таб.1	
V	Могилевская область								
1	Мстиславский р-н	2010 г.	-	копейка (фальшивая)	-	вне государственного денежного двора	?	-	
2.	г. Могилев, на берегу р.Днепр	2010 г.	Михаил Федорович	копейка МОСКВА	1617	Москва	0,50	М.1989 3-9 таб.8	
3.	Чауский район, д.Сухари	2010 г.	Иван IV	копейка ПС	1547	Новгород	0,73	М.1989 19-23 таб.1	

4.	Чауский район, д.Сухари	2010 г.	Василий Шуйский	копейка б/з	1607	Москва	0,63	М. 1989 1-4 таб.1	
5.	Могилевский район, д.Гуслице	2010 г.	Борис Федорович	копейка сМ	1602	Москва	0,68	М.1989 6-1 таб.3	
6	Могилевский район, д.Макаренцы	2010 г.	Борис Федорович	копейка ПСРЗ	1598	Псков	0,55	М.1989 1-В таб.3	
7.	Могилевский район, д. Грибань	2010 г.	Федор Иванович	копейка ПС	1584-1596	Псков	0,64	М.1989 1-3 таб.3	
8.	Могилевский р-н, д. Грибань	2010 г.	Иван IV	копейка АД	1547-1550-е	Новгород	0,63	М.1989 22-26 таб.1	
9.	у г. Мстиславль	2010 г.	Василий III	денга б/з	1533	Москва	?	В.В.Зайцев 2006. №35	
10	Бобруйский р-н, д.Соломенка	2010г.	Борис Федорович	копейка ПСРЗ	1599	Псков	?	М.1989 1-1 таб.3	
11	у г. Мстиславль	2010 г.	Дмитрий Иванович	копейка б/з	1605-1606	Москва	0,67	М.1989 2-1 таб.4	
12	вблизи г.Мстиславль	2010	Михаил Федорович	копейка оМ	1623	Москва	?	М.1989 16-21 таб.8	
13	Шкловский р-н, д.Добрейка	2010	Борис Федорович	копейка знак непрочеканен	1599-1602?	Москва	0,48	М.1989 ? -1 таб.3	Аверс в очень плохой сохранности не пригоден для точной классификации
14	Могилевский р-н, д. Сидоровка	2010	Иван IV	копейка ГР	1547	Псков	0,64	М.1989 21-25 таб.1	

15	вблизи г.Метиславль	2010	Михаил Федорович	копейка оМ	1620-е	Москва	?	М.1989 ? -20 таб.8	Аверс прочтено для четкой классификации
16	Шкловский р-н, дер.Оку-невка	2010	Алексей Михайлович	копейка	1654-1663	?	0,27	?	Монета в плохой сохранности не пригодна для точной классификации.
17	Бобруйский район (5 км. на Запад от г. Бобруйска)	2010	Борис Федорович	копейка НОРО	1601	Новгород	?	М.1989 4-2 таб.3	
18	Бобруйский р-н д.Соломенка	2010	Алексей Михайлович	копейка	1654-1663	Москва	?	?	Монета в очень плохой сохранности точной классификации не подлежит
19	Могилевский район	2010	Алексей Михайлович	копейка оМ	1645	Москва	?	М.1989 1-2 таб.12	
20	Глуцкий р-н дер. Доколь	2010	Владислав Жигимонтович	копейка б/з	1611-1612	Москва	?	М.1989 2-2 таб.4	
VI	Минская область								
1.	Клецкий р-н, у дер.Ново-дворки	2010 г.	Борис Федорович	копейка	1599	Псков	?	М.1989 1-1 таб.3	

2	Между г.Не-свиж и г. Клецк	2010 г.	Алексей Михайлович	копейка оМ	1654-1663	Москва	?	ГК №1103\5	
3	Логойский р-н у г.п. Плещеницы	2010 г.	Михаил Федорович	копейка	1630 - е	Москва	?	М.1989 ? – 32 таб.8	Аверс в очень плохой сохранности, не подлежит точной классификации
4	Вилейский р-н у дер. Мильна	2010 г.	Иван IV	копейка ГР	1547	Псков	?	М.1989 21-25 таб1	
5	Вилейский р-н	2010 г.	Михаил Федорович	копейка КЧ Моск	1637	Москва	0,48	М.1989 23-39 таб.8	
6.	Молодеченский р-н, у д. Краснос	2010 г.	Владислав Жигимонтович	копейка б/з	1611-1612	Москва	0,48	М.1989 2-1 таб.4	
7.	Молодеченский р-н, у д. Краснос	2010 г.	Иван IV	копейка ПС	1547	Новгород	?	М.1989 19-23 таб.1	
8	Молодеченский р-н, у д. Краснос	2010 г.	Иван IV	копейка сМН	1560-е	Псков	?	М.1989 35-27 таб.1	
9	Молодеченский р-н, у д. Краснос	2010 г.	Василий Шуйский	копейка б/з	1606	Москва	?	М.1989 1-2 таб.4	
10	Минский район	2010 г.	Алексей Михайлович	грош (4 денги)	1654	Новгород	0,78	М.1989	
11	Дзержинский район, у дер. Верники	2010 г.	Михаил Федорович	копейка МОС\КВА	1617	Москва	?	М.1989 3-9 таб.8	

12	Крупский район, у г.п.Бобр	2010 г.	Алексей Михайлович	копейка	1654-1663	?	0,25	?	Монета сильно коррозирована точной классификации не подлежит
13	Крупский район у г.п.Бобр	2010 г.	Алексей Михайлович	копейка	1654-1663	?	0,22	?	Монета сильно коррозирована более точной классификации не подлежит
14	Молодеченский р-н, г.п.Радощковичи	2008 г.	Борис Федорович	копейка НОПРИ	1600	Новгород	?	М.1989 3-2 таб.3	
15	Минский р-н, дер.Токари	2010	Владислав Жигимонтович	копейка б/з	1611-1612	Москва	?	М.1989 2-2 таб.4	

**Виктор Какареко
(Беларусь)**

КЕРАМИЧЕСКИЕ КОПИЛКИ XVI – XVIII ВЕКОВ

Обретение независимости Республикой Беларусь благоприятно повлияло на рост национального самосознания, побудило интерес к изучению историко-культурного наследия всех народностей, проживавших в разные годы на этой территории. Советские археологи, изучая прошлое Беларуси, ограничивали свои исследования периодом раннего средневековья (VII-XIII вв.), ныне прослеживается сдвиг научного интереса к позднему средневековью и Новому времени. Об этом свидетельствует появление новых публикаций касающихся археологического исследования материальной культуры XIV-XVIII вв.¹ Расширение программы археологических исследований на новые временные рубежи, долгое время оставшимися безраздельной вотчиной историков материальной культуры и этнологов, краеведов, нумизматов и представителей иных специальных исторических дисциплин, предполагает применение комплексной методики исследования выявленных предметов, созданной на основе научной методологии всех заинтересованных дисциплин.

1. Клад в керамической копилке д. Полотково, р-н, обл. Гродно, 1717/1988. Частное собрание (Гродно, Беларусь). Высота 61 мм. до основания гузика, диаметр брюшка 78 мм., диаметр донца 60 мм., толщина стенки 4-5 мм., длина щели 31 мм., ширина щели 3 мм., терракотовая.

При проведении археологических раскопок наиболее частыми находками являются **фрагменты** глиняной кухонной и столовой посуды, а также предметов мелкой керамической пластики: **копилки**, курительных трубок, игрушек. Изредка **керамические копилки** попадают к нам, в виде «упаковки» случайно найденных монетных кладов.

Из дошедших до нас изделий гончарного производства XVI-XVIII вв. выберем предметом нашего разговора керамическую копилку, имеющую самое непосредственное отношение к нумизматике. Цель данной статьи рассказать о результатах изучения этнологической особенности бытования копилки на землях бывлой Речи Посполитой, познакомиться с основами гончарного производства, показать разнообразие внешнего вида и метрологических параметров копилки в разных регионах страны. А помогут нам

¹ Краўцэвіч А.К. *Гарады і замкі Беларускага Панямоння 14-18 стст.*: Планіроўка, культурны слой. Мінск: Навука і тэхніка, 1991. 171 с.; Краўцэвіч А.К., Якшук Г.М. *Стары Мір*. Мінск: Навука і тэхніка, 1993. 85 с.; Здановіч Н.І., Краўцэвіч А.К., Трусаў А.А. *Матэрыяльная культура Міра і Мірскага замка*. Мінск: Навука і тэхніка, 1994. 152 с.; Трусаў, А. А. *Беларускае кафлярства*. Мн., 1993; Трусаў, А. А. *Манументальнае дойлідства Беларусі XI-XVIII стагоддзяў. Гісторыя будаўнічай тэхнікі*. Мн., 2001. – 985-6305-29-2; Трусов О.А., Чернявский И.М., Кравцевич А.К. *Архитектурно-археологические исследования Мирского замка и городского поселка Мир Гродненской области*.

в этом керамические копилки, хранящихся в музейных собраниях и частных коллекциях, поступившие туда вместе с кладами (кладовая керамика), а также копилки и их фрагменты, найденные при проведении археологических раскопок. В ходе подготовки данной статьи использовались сведения о копилках, ранее опубликованные в специальной литературе, а также новые данные, еще не введенные в научный оборот, полученные автором при изучении и описании копилкок. Выражаю искреннюю благодарность сотрудникам музеев и коллекционерам за оказанную помощь в сборе информации о копилках.

Выявленные керамические сосуды и их фрагменты, в том числе копилки, относящиеся к позднему средневековью или новому времени, трудно поддаются датировке. Однако, еще в середине прошлого века европейские исследователи из Австрии, Англии, Германии, Дании, Польши, Чехословакии, Югославии,² обратили внимание на возможность датировки кладовой керамики, найденными в ней монетами.

2. Клад в керамической копилке найденный в д. Деревная, р-н Слоним, обл. Гродно. 1720/1968. из собрания ГТИАМ (Гродно, Беларусь). Высота ... мм., диаметр брюшка ... мм., диаметр донца ... мм., толщина стенки ... мм., длина щели ... мм., ширина щели ... мм., терракотовая. КП 24423.

Среди советских археологов пробу датирования керамических изделий, найденными в них монетными кладами, предприняла только Нонна Дмитриевна Мец,³ которая описала 28 кладовых находок, в том числе хранящуюся в Государственном историческом музее (Москва, Россия) керамическую копилку XVI века из клада, найденного в 1890 году во время ремонта дома в Ломже (Польша).⁴ В этой работе дано научное описание керамической «упаковки» 135 монетных кладов XIII-XIX веков, в том числе семи кладовых керамических копилкок относящихся в основном к новому времени (XVI-XVIII вв.). Наиболее старая копилка, обнаружена на юго-западной окраине Польши, содержала 13 пражских грошей Карла IV (1346-1378), которые находились в денежном обращении с середины XIV до начала XVI века.

² Dunning G., *Notes on pottery Containers of medieval Hoards from Terrington St. Clement, Norfolk and Bredgar, Kent, and a Civil War Hoard from Bingley, Yorkshire*, Numismatic Chronicle 1948, s. 1881-1885; idem, *Report on the pottery Containers of the Redcar Coins Hoard*, British Numismatic Journal, t. XXVII, 1955, s. 300-301; Dehnke R., *Münzdatierte Gefäße des 12.-14. Jahrhunderts aus dem Landkreis Peine(Niedersachsen)*, Germania, t. XXVI, 1958, s. 220-227; Parádi N., *Magyarországai pénzleletes középkori cserépedények (X-XVII. Század)*, Archaeologiai Értesítő, t. 90, 1963, s. 205-251; Radomešský P., *Keramika datovaná mincemi. // Středověká keramika v Československu*, Praha 1963, s. 28-34; и другие.

³ Мец Н.Д., *Датировка черной лощеной керамики по собранию кладов нумизматического сектора ГИМ. „Краткие сообщения Института истории материальной культуры (ИИМК) АН СССР“*, вып. XXIV. М., 1949.

⁴ Mikołajczyk A., *Ceramika ze skarbów monet jako źródło dla badań nad garncarstwem mazowieckim i podlaskim w XIV-XVIII w.*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. XXIII, 1975, nr 3; Mikołajczyk A., *Nacznia datowane skarbami monet XIV-XVIII na ziemiach polskich*, 1977, s. 183; Kucharski J., Mikołajczyk A., *Niektóre badania laboratoryjne ceramiki ze skarbów monet z XIV-XVIII w. z terenu Polski i Litwy*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, nr 26.

В постсоветский период, интерес к исследованию кладовой керамики из собрания Национального музея Литвы проявили Даля Грималаускайте и Иван Синчук,⁵ которые опубликовали описание 17 кладовых сосудов, в том числе – 3 копилки XVI-XVII вв. Автором данной статьи также опубликовано описание монетных кладов из собрания Гродненского государственного историко-археологического музея,⁶ в том числе найденный в копилке клад из д. Деревная, Слонимского район, Гродненской области. Успешно дополняют создаваемую нами источниковедческую базу керамических копилкок XVI-XVIII вв., публикации иных авторов, а также сообщения белорусских археологов-любителей.

Этнологические особенности бытования керамических копилкок.

3. Кладовая керамическая копилка найдена в д. Брили, р-н Могилев. 1652/1995 частное собрание (Могилев, Беларусь). Высота ~70 мм. до основания гузика, диаметр брюшка 90 мм., диаметр донца 62 мм., толщина стенки 4-5 мм., длина щели 31 мм., ширина щели 3 мм., зеленая полива.

Прежде чем перейти к рассмотрению технологических особенностей изготовления копилкок, выясним, что стало причиной появления этого предмета на наших землях.

В конце XV – начале XVI вв. в Великом княжестве Литовском началась массовая чеканка денариев и полутрошей, но вряд ли это стало основной причиной появления копилкок. Накопление материальных ценностей свойственны человеку во все времена. Но разве содержимое крохотной копилки может стать пределом мечтаний?

В поиске первопричин появления керамических копилкок обратим внимание на светские и религиозные традиции народов проживавших на этой территории, связанные с откладыванием из своих доходов небольшого количества денег. Кроме уплаты обя-

зательных государственных податей и сборов, представители разных религиозных конфессий (христиане,⁷ мусульмане,⁸ иудеи⁹) отдавали часть дохода на нуж-

⁵ Грималаускайте Д., Синчук И.И., *Кладовая керамика в Национальном музее Литвы. // Тезисы докладов и сообщений. 13-я Российская нумизматическая конференция. Москва. 2005. с. 91-93.*

⁶ Какареко В.И., *Монетные клады из собрания гродненского историко-археологического музея. // 60-летие образования Гродненской области: Междунар. Науч. Конф., 3-4 марта 2004 г., Гродно / Отв. ред. В.А. Белозорович. – Гродно: ГрГУ, 2004. – с. 287-297.*

⁷ Церковная десятина — налог в пользу церкви (десятая часть дохода, отдаваемая его получателем для церковных нужд), взимавшийся церковью в период раннего феодализма. Сохранялась в феодальной Европе и России до замены ее другими формами взимания средств на содержание храмов и духовенства.

⁸ Закият (араб. *الزكاة* устар. *توكف*) — обязательная милостыня (предписанная Аллахом: „Соблюдайте намаз и выплачивайте закят“). (Сура „Корова“, аят 110.), которую мусульмане выплачивают раз в году при определенных условиях. Садака — это добровольная милостыня, которую человек выплачивает по собственному усмотрению и желанию.

⁹ Маасер (от ивритского слова эсер - десять) - отделение десятой части от чистого дохода - древнейшая

ды своих религиозных общин. Для сбора денежных пожертвований в храмах устанавливали специальный ящик, с помощью кружек для пожертвований собирали деньги на строительство, ремонт храма и другие благотворительные цели.

Все находившиеся на нашей территории религиозные конфессии призывали оказывать помощь бедным, проявлять милосердие, подавать им милостыню. У христиан и мусульман решение когда, кому давать и сколько, определялось доброй волей дающего. И только у евреев оказание помощи нуждающимся, является одной из главных заповедей иудаизма, т.е. это религиозный долг, а не человеческие побуждения.

С давних времен у иудеев существовал обычай держать в доме специальную копилку для сбора благотворительности - **цдаки**, что в буквальном переводе означает – «оказание справедливости», а вовсе не «милостыня». Откладывание денег в копилку для цдаки отражает один из фундаментальных принципов иудаизма: *«Все, что у меня есть, я получил от Всевышнего, на самом деле Он - подлинный хозяин моего достояния, и раз Он предписывает мне делиться с моим братом-евреем, я должен делать это с радостью»*. Иными словами: *«Богатство дается Богом, чтобы богатый еврей мог помочь бедному»*. Все евреи должны выполнять заповедь о цдаке, даже бедняк, получаящую помощь от других, тоже обязан делать это в меру своих возможностей.

Согласно Кабале даже небольшая сумма, отложенная для цдаки, способна устранить все препятствия для благосклонного принятия Творцом вашей молитвы с просьбой о защите или спасении. Цдаку давали в ответственные моменты жизни или в трудных ситуациях. Мелкую монету опускали в копилку перед утренней молитвой, перед дальней дорогой или по возвращении в родной дом из дальнего пути. Хозяйка дома бросала в копилку несколько монет каждую пятницу, перед зажиганием субботних свечей. И не так важен был размер пожертвования, главное, чтобы это делали каждый будний день. По мере наполнения копилки или в преддверии еврейских праздников, её содержимое отдавали на благотворительные цели. Не забывали о необходимости сбора благотворительности в дни, когда отмечали симху т.е. какое-либо радостное событие. Было принято, чтобы на столе жениха и невесты стояли копилки для цдаки. Наиболее щедрую цдаку давали в канун Нового года. Существовало предание, что в дни Рош ха-Шана (еврейского Нового года) Бог отмечает в Книге жизни, какая судьба ожидает в наступающем году каждого из людей: *«...кому жить и кому умереть, кого ожидает покой, а кого – скитания, кого – благополучие, а кого - терзания, кому суждена бедность, а кому — богатство»*. Только раскаяние, молитва и **цдака** могли смягчить суровый приговор Бога. В эти дни принято как можно меньше спать и как можно больше времени уделять молитве, чтению Псалмов Давида, изучению Торы и давать **очень щедрую цдаку**.

Копилка или коробочка для цдаки, по традиции, должна быть в каждом еврейском доме, так как она освящает дом. Тора не устанавливает форму и размер копилки, для этого можно использовать любой сосуд, коробочку или шкатулку, предварительно подписав ее. Копилки для цдаки были многообразны – от сравнительно простых до богато украшенных. Керамические копилки это одноразовые предметы иудейского религиозного культа, которые бытовали в среде небогатого еврейского населения.

и благороднейшая традиция еврейского народа, корнями уходящая Тору. Праотец Якова сказал: «От всего, что Ты (Всевышний) дашь мне, обязательно отдели я десятую часть» (Берешит, гл. 28, ст. 22). В торе даны прямые указания помогать нуждающимся: «Если будет в твоей среде нуждающийся... открой руку свою и (укрепи его)... чтобы не нуждался он» (Дварим, гл. 15, ст. 7-8).

4. Керамическая копилка, найденная в Подниколье, Могилев частное собрание (Могилев, Беларусь). Высота 83 мм., диаметр брющка 74 мм., диаметр донца ~40 мм., толщина стенки 4-5 мм., длина щели ~30 мм., ширина щели ... мм., коричневая полива.

Узкая щель для бросания монет в копилку не позволяла забрать монеты без ее разрушения. Это удерживало небогатых евреев от соблазна потратить часть уже пожертвованных, но еще не отданных денег на свои текущие нужды, т.е. оберегала евреев от нарушения заповеди о цдаке.

Следует обратить внимание, что все известные нам терракотовые, поливные или дымленные копилки имели высоту до 9-10 см. и были изготовлены в виде приподнятого на стопкоподобном основании брющка копилки в виде полусферы или луковичи с плоско-обрезанным или заостренным на верхнем. Наши наблюдения подтверждают многочисленные археологические находки керамических копилочек¹⁰ и их фрагментов, обнаруженных в культурных слоях XVI-XVIII вв. Аналогичная картина наблюдается не только в Беларуси, но и у наших соседей - Литве, Польше и Украине.

Во время праздничной трапезы в дни Рош ха-Шана (еврейский Новый год) полагалось отведать кусочек **круглой** халы, выпекаемой один раз в год, которой отводили особое место на праздничном столе, считая ее символом надежды, продолжительности и непрерывности жизненного цикла. Может поэтому часть керамических копилочек для цдаки, имеют форму круглой праздничной халы (хлеба).

Некоторые копилки имеют форму луковичи с отрезанными зелеными стрелками. Кусочек лука, как символ страданий, обмокнув в соленую воду – слёзы, необходимо отведать за праздничным столом в Песах¹¹ (еврейскую Пасху). Встречаются копилки с заостренным наверхнем, похожие по форме на пламя свечи, зажигаемой с наступлением субботы, в дни праздников или под свадебным балдахином. Форма копилки могла указывать к какому празднику собиралась цдака.

Керамическая копилка, как религиозно-культурный феномен, был принесен на наши земли еврейскими переселенцами. Одно из первых массовых переселений евреев на земли Великого княжества Литовского произошло в середине XIV века. Поводом стала вспыхнувшая в марте 1348 года эпидемия чумы – «чёрная смерть», охватившая Англию, Германию, Италию, Испанию, Францию и другие западноевропейские страны. За три последующих года от чумы умерло около 25 миллионов жителей, т.е. треть населения Европы. Начавшаяся массовая миграция населения из районов, охваченных эпидемией, сопровождалась гонением на евреев-иноверцев, обвиняемых

¹⁰ Здановіч Н.І., Трусаў А.А. *Беларуская паліўная кераміка XI-XVIII стст.* / Пад рэд. Г.В. Штыхава. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. - 183 с.: іл. (с. 47)

¹¹ Песах (иудейская пасха) (греч. pascha, от древнеевр. pesah, букв. - прохождение; пощада), один из трех великих иудейских праздников, отмечаемых весной. Праздник установлен в честь избавления еврейских первенцев от смерти, посланной ангелом на первенцев египетских во время «исхода» евреев из Египта, почему иногда называют праздником Исхода. Дома евреев ангел отличал по крови агнца на дверных косяках (Библия, Исход, 12:12-13).

5. Керамическая копилка вторая половина XVII века, найдена при археологических раскопках в Минске. Высота ~65 мм., диаметр брюшка 80 мм., диаметр донца 50 мм., толщина стенки 4-5 мм., длина щели 27 мм., ширина щели ... мм., зеленая поляна

в ереси и колдовстве. Это заставило иудеев центрально-европейских стран покинуть обжитые места и переселиться на восточную окраину Европы, на земли королевства Польского и Великого княжества Литовского. Еврейские переселенцы обосновывались в городах и местечках, создавали религиозные общины, занимались торговлей, различными ремеслами, ростовщичеством и земледелием.

Благотворный вклад еврейских переселенцев в развитие городов ВКЛ подтолкнул великого князя Витовта в 1388-1389 гг. законодательно определить правовой статус евреев и условия их проживания, заложить основы общинного (кагального) самоуправления. Еврейские общины: Бреста, Гродно, Трок, Луцка, Владимира Волынского, распо-

ложенные вдоль западной границы ВКЛ, первыми получили привелеи, т.е. «магдебургское право» для еврейской общины, согласно которым евреи находились под юрисдикцией великого князя, наравне с боярами и иными свободными жителями страны. Евреем предоставлялось право жить в городах и местечках отдельными общинами. Кагал¹² – орган самоуправления еврейской общины, получил право самостоятельно заниматься административно-хозяйственными, религиозными и судебными делами. Евреям разрешалось заниматься ремеслами, торговлей, наравне с иными горожанами, иметь синагоги, молитвенные дома, кладбища, школы, бани, ритуальные бойни и т.д. За эти права и привилегии еврейская община платила великому князю установленный налог.

Расселение евреев по стране шло довольно быстрыми темпами. В конце XIV века их численность в ВКЛ не превышала 8-10 тысяч человек. К середине XVI века уже более 20 тысяч евреев расселилось по всем крупным городам ВКЛ, создав там 15 еврейских религиозных общин. В первой половине XVII века еврейские переселенцы оставались основным источником пополнения численности городского населения. В эти годы действовало уже более семидесяти общин, при этом заметно увеличился процентный состав евреев среди городского населения страны, например, в Гродно, проживало более 25 % евреев.

Произошедшая в Европе «революция цен» повлияла на свертывания почти безраздельного господства натурального хозяйства в ВКЛ, стимулировала развитие товарно-денежных отношений и быструю товаризацию сельского хозяйства. Организация многочисленных ярмарок сыграло важную роль в налаживании торговых связей города и деревни. Произошло оживление внешнеторговых операций по

¹² Кагал (кахал, ивр. קהל, קהילה – собрание народа, сход) – орган общинного самоуправления, стоявший во главе отдельной еврейской общины в Галут и являвшийся посредником между ней и государством, в широком смысле слова община у евреев, в узком – административная форма самоуправления общиной у евреев в Польше и других странах Восточной Европы в XVI–XVIII веках, в Российской империи в период 1772–1893 г.

6. Керамическая копилка вторая половина XVII века, найдена при археологических раскопках в Минске. Высота 53 мм., диаметр брюшка 72 мм., диаметр донца ~62 мм., толщина стенки 5-6 мм., длина щели 28 мм., ширина щели ... мм., зеленая поляна.

оптовой закупки и вывозу в иные регионы местной сельскохозяйственной продукции, скота, изделий ремесленников.

В XVIII веке на белорусских землях находилось 39 городов и 350 местечек,¹³ в которых преобладали кушцы, мелкие торговцы, мещане-ремесленники. Рост городов и местечек, увеличение численности населения вызвал процесс углубления общественного разделения труда. Специализация производства привела к формированию новых ремесленных профессий. В среднем в городах трудились ремесленники от 30 до 50 профессий. К концу XVIII века число профессий достигло 78 и продолжало расти.

В XVII веке наибольшее число городских ремесленников занималось выделкой кож и производством из нее различных изделий.¹⁴ На втором месте было изготовление тканей и одежды.¹⁵ Затем шли ремесленники занимающиеся обработкой металлов,¹⁶ строительством и ремонтными работами,¹⁷ получением продуктов питания.¹⁸ В конце списка профессий находились гончары и бондари, занимавшиеся изготовлением посуды и емкостей для хранения продуктов питания. Они составляли всего 2-3 % от общего числа ремесленного населения города.¹⁹

Узость местного рынка, возникающая конкуренция заставляла городских ремесленников создавать профессиональные объединения - «братства» или цеха,²⁰ которые занимались организацией и развитием городского ремесленного производства, определяли условия сбыта готовой продукции. Сами цеха находились под юрисдикцией²¹ городских властей, которые помогали бороться с «портачами» - местными ремесленниками, не входящими в цеха. Их лишали места для торговли на городском

¹³ *Гісторыя Беларускай ССР*. Мінск, 1972. Т. 1. с. 374.

¹⁴ Кожевники, скорняжники, замшеники, шорники, сафьянщики, седельники, кушнеры, кордыбанники, сапожники, овчинники, черевичники, шнуровники, красильщики мехов и др.

¹⁵ Ткачи, прядильщики, суконщики, пасашники или кушачники, шмуклеры, шапочники, шубники, портные и т.п.

¹⁶ Кузнецы, оловянщики, медники, слесари, золотых и серебряных дел мастера, жестянщики, гвоздари, позументчики, котельщики, ножовники, сабельники, мечники, гранильщики, гапличники, бляхари, шлифовальщики, паяльщики и др.

¹⁷ Каменщики, плотники, столяры, оконщики, кирпичники, резчики, стекольщики, печники, шатвалы и др.

¹⁸ хлеб, мясо, пиво, рыба, масло и др.

¹⁹ Любый А.М. *Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века*. – Мн. 1987. – 181 с.

²⁰ Цеха - объединения городских ремесленников (одной или родственных специальностей) для обеспечения за членами цехов монополии на производство и сбыт ремесленных изделий. Полноправными членами цехов были мастера, имевшие мастерские и орудия труда, работавшие с помощью подмастерьев и учеников.

²¹ юрисдикция (от лат. *jurisdictio* – суд, судопроизводство), круг полномочий судебного или административного органа по правовой оценке конкретных фактов, в т. ч. по разрешению споров и применению предусмотренных законом санкций.

рынке, а горожанам запрещалось давать им заказы. Как правило, еврейские ремесленники не входили в цеха, но их взаимоотношения с цехами регламентировались заключенными соглашениями. Например, в Гродно на основании соглашений 1629 и 1633 годов евреи могли свободно заниматься ремеслом, не входя в цеха, но за это должны были платить цехам 2 злотых и 2 фунта пороха.²²

В XVI-XVII вв. городское гончарное ремесло приобрело специализированный характер и достигло своего расцвета. К этому привело оживление товарно-денежных отношений, организация первых профессиональных ремесленных объединений – цехов. В те годы, на белорусских землях было как минимум 13 гончарных цехов²³ (отдельных или объединенных с другими) в городах: Брест, Витебск, Гродно, Дисна, Каменец, Копыль, Минск, Мир, Полоцк, Слуцк, Стрешин, Шклов и др. В ходе обучения, будущих мастеров отправляли перенимать новейшие достижения гончарного ремесла в наиболее передовые гончарные центры в стране и за ее пределами, знакомиться с опытом работы западноевропейских гончаров. Многие формы гончарной посуды городских ремесленников указывают на преемственность западноевропейских традиций и их художественных достижений.

Традиционно еврейские семьи покупали необходимую посуду и иные керамические изделия в т.ч. копилки у гончаров-иудеев. Как исключение, можно было купить посуду изготовленную гончаром-христианином, если она заказана евреем-торговцем, который ее продает, т.е. можно было покупать только ту посуду, которую **еврей** изготовил или принимал участие в процессе изготовления и (или) её продаже.

Археологические находки в культурных слоях XVI-XVII вв., обнаруженные на территории древнего Минска, Гродно, Волковыска, Полоцка и иных городов подтверждают значительное расширение ассортимента посуды, указывают на начало применения глазури.²⁴

В науке принято делить гончарные изделия в зависимости от функционального назначения на семь основных групп:²⁵ кухонная (печная) посуда,²⁶ емкости для хранения и транспортировки продуктов,²⁷ столовая посуда,²⁸ декоративная керамика,²⁹

7. Керамическая копилка 2-й половины XVIII века, найдена при археологических раскопках в Польше, Bydgoszcz, ulica Zaulek 21. Foto Wojciecha Siwiak. Высота ... мм., диаметр брюшка ... мм., диаметр донца ... мм., толщина стенки ... мм., длина щели ... мм., ширина щели ... мм., терракотовая.

игрушки, изделия хозяйственного назначения,³⁰ кафель. Копилки, входящие в группу декоративная керамика, производимые в большинстве городских гончарных центров ВКЛ, имели общие черты, но могли отличаться внешним видом и способом формовки изделия: лепка от руки, лепка и обтачивание на ручном гончарном кругу или точение на быстроходном ножном кругу. Стенки копилки могли быть терракотовыми, дымленными или покрыты цветной глазурью.

8. Керамическая копилка найдена в Беларуси, частное собрание. Высота ... мм., диаметр брюшка 96 мм., диаметр донца ... мм., толщина стенки ... мм., длина щели 24 мм., ширина щели 3 мм., терракотовая.

Для более точного определения и описания вышеперечисленных отличий при научной паспортизации копилки, познакомимся с основами гончарного ремесла и технологическими особенностями изготовления копилки и иных керамических изделий.

Гончарное ремесленное производство керамических изделий включало следующие основные операции: приготовление глиняной массы, формовка изделий, сушку, дополнительная обработка поверхности (лощение, покрытие глазурью), обжиг и закалка.

Глина является основным сырьем для производства гончарных изделий. Для этой работы выбирают максимально чистую глину, обладающую достаточной пластичностью и необходимой огнеупорностью.

Глина с нужными свойствами редко встречается в природе, поэтому перед употреблением в работе, её очищают, а затем смешивают с другими веществами придающими ей необходимые свойства.

В ходе совершенствования гончарного ремесла более древняя формовка изделий от руки, дополнялась лепкой и обтачиванием посуды на ручном гончарном кругу. Переход к точению посуды на быстроходном ножном гончарном кругу повысил производительность труда в 3-4 раза. Однако различные приемы формовки изделий не заменяли друг друга, а могли сосуществовать в одном гончарном центре и даже в одной ремесленной мастерской. Более производительные быстроходные гончарные круги требовали более пластичную и менее огнеупорную глину, которая успешно применялась городскими ремесленниками для производства почти всех гончарных изделий, кроме печных горшков.

Формовка изделий от руки – изготовление изделия по частям (кольцевой, спиральной налеп) из отдельных кусков глины или вылепливание из целого куска на неподвижной (поворачивающейся) специальной подставке.

Формовка посуды на ручных гончарных кругах, это когда стенки сосудов выводили путем кольцевого налепа глиняных (валиков) лент. Затем полученную заготовку выставляли на ручной гончарный круг (предварительно посыпав круг песком для устранения излишнего прилипания) и подталкивая (вращая) круг одной рукой, другой - обтачивали и сглаживали неровности в пазах между глиняными лентами.

³⁰ рукамынікі, палкі для куранят, дымакуры, коміны.

²² *Grodno*, Wydawca: kółko historyczne przy 1-em społecznym gimnazjum koedukacyjnym, Grodno, 1934, 97 s. (s. 83)

²³ Милоченков С. А. *Белорусское народное гончарство*. Мн., 1984. С. 8.

²⁴ Сахута Я. М. *Беларуская народная кераміка*. Мн., 1987. С. 7.

²⁵ Милочэнкаў С. *Ганчарства // Промыслы і рамёствы Беларусі*. Мн., 1984. С. 144.

²⁶ гаршкі, латкі, пагэльні, бабачнікі, цёрлы, бойкі, цадзілкі, адстойнікі.

²⁷ гладышы, збанкі, карчагі, глянкі, спарышы.

²⁸ міскі, паўміскі, чашкі, кубкі.

²⁹ букетнікі, фігурныя сасуды, попелыніцы, дэкаратыўныя талеркі.

Дальнейшим шагом в развитии гончарного ремесла стало ведение ножного быстроходного гончарного круга тяжелого типа, который устранил предварительную черновую ручную лепку. На быстро вращающийся круг гончар бросал кусок пластичной глины, без подсыпки, так как глиняный ком должен был плотно сидеть на кругу, и двумя руками вытягивал из него сосуд нужной формы. Поверхность сосуда обрабатывали специальными деревянными лопатками, затем выверяли его поверхность шаблонами и рейсмусом, сглаживали стенки мокрой тряпкой. Готовое отформованное изделие отрезали от круга проволокой и ставили на просушку. Следует отметить, что следы снятия сосуда с круга имеют вид сравнительно тонкой ряби и заглаженных полос, или петлевидных рельефных полос, как бы стянутых к одному краю.

9. Гончарное дело. Фрагмент старинной гравюры.

Способ формовки изделия можно определить по сохранившимся следам обработки на его поверхности и особенно наличия следов подсыпки или обрезания от круга. При наличии следов подсыпки можно утверждать, что изделие не могло быть точеным, а было вылеплено и затем обточено на ручном кругу. Однако наличие следов отрезания дна изделия от гончарного круга не может однозначно свидетельствовать о его точении.³¹

Для повышения прочности черепка, снижения водопроницаемости стенок посуды, придания им желаемого цвета и декоративного оформления все глиняные изделия после сушки проходили специальную предобжиговую обработку (лощение, покрытие поливой и т.д.), затем их обжигали при разных условиях, а в завершении могли подвергнуть послеобжиговому калению или обвариванию (закалке).

В некоторых гончарных центрах ВКЛ применялось лощение – механическая обработка (глянцевание) поверхности посуды перед обжигом. Специальным гладким камнем (кремнем) на подсушенной посуде наносились различные узоры в виде вертикальных линий, косой сетки, завитков или полностью обрабатывали сосуд. При этом верхний слой глины уплотнялся, становился более прочным, меньше водопроницаемым. Лощение не требовало применения глазури и чаще всего применялось для кухонной посуды.

Существует краснолощенная и чёрнолощенная керамика. Первая – естественного цвета красной гончарной глины. Вторая – дымленная, обожжённая в коптящем пламени без доступа кислорода. В самом конце обжига в гончарный горн клали смолистые сосновые дрова, ненужное тряпье, сырой навоз и траву – словом всё, от чего возникал густой чёрный дым. В ходе томления в наглухо закрытом горне в течение 8-10 часов происходило выделение и осаждение сажи, закрывались микропоры на

³¹ Mikołajczyk A., *Naczynia datowane skarjami monet XIV-XVIII na ziemiach polskich*, 1977, s. 36.

поверхности стенок сосуда, а сама она приобретала глубокий чёрный цвет. На бархатистом чёрном фоне нанесенные узоры отливали синеватым стальным блеском. При полной обработке – посуда напоминала металлическое литье. Говорили, что «синяя» посуда лучше, чем обварная или глазурованная. Эту посуду изготавливали специально к еврейскому празднику «Песах», т.к. евреи в эти дни не употребляли по религиозным соображениям обварную керамику.

10. Керамическая копилка конца XVII века, найдена при археологических раскопках в Гродно из собрания ГИИМ (Гродно, Беларусь). Высота 83 мм., диаметр брюшка ~90 мм., диаметр донца 62 мм., толщина стенки ~5 мм., длина щели 28 мм., ширина щели 3 мм., дымленная. КП 54017. Реставрирована и покрыта лаком.

Посуда, не предназначенная для печи, и предметы мелкой пластики чаще всего глазуровали – покрывали черепок тонким стекловидным слоем, который придавал стенкам сосуда повышенную механическую прочность и более нарядный внешний вид. Основой глазури являлся пережженный в порошок свинец, которым посыпали смазанную дегтем посуду или смачивали стенки водной суспензией этого порошка. После обжига поверхность покрывалась стекловидным водонепроницаемым слоем. Добавление в порошок окиси меди (зеленка) или железной окалины (дзындра) придавало глазури зеленый или коричневый цвет.

По завершению дообжиговой обработки, изделия отправляют в специальную печь (горн) для обжига. Горны имели разную конструктивную форму и обычно строились недалеко от гончарной мастерской. Городские ремесленники

XVI-XVIII вв. чаще применяли двухкамерные горны, в которых первая камера служила топкой. Другая камера, предназначенная для обжига, имела открытый верх, через который в неё загружали посуду. Сверху изделия засыпали горшечным ломом, прикрывали свод камеры и производили обжиг. Продолжительность обжига зависела от вида изделий, свойств глины, конструкции горна-печи, вида топлива и т.п., поэтому в каждом отдельном случае её продолжительность устанавливалась мастером, однако принято считать, что собственно сам обжиг изделий длится от 12 до 20 часов. В таких горнах можно вести обжиг как окислительный (при наличии кислорода воздуха), тогда получаются обычная красная посуда, так и восстановительный (при недостатке кислорода, избытке окиси углерода и мелкодисперсной сажи), тогда получаем дымленную посуду.

Прошедшую обжиг посуду могли подвергнуть послеобжиговой обработке, например:

- каление, когда еще раскаленную посуду вынимали из печи и опускали в молоко, либо в бочку с чистой водой, изделие темнело и становилось более прочным;
- смоление, когда раскаленные сосуды обмазывали подогретой смолой хвойных деревьев, в результате изделие приобретало золотистый цвет;
- обваривание в основном применялось для печной (кухонной) посуды. Обварен-

ную посуду делали в водном растворе ржаной муки (мучной болтушке) с иными примесями, куда опускали еще не остывший после обжига сосуд. При этом у крупнозернистого черепка закрывались микропоры. От такой обработки посуда становилась крепкой («звенела, как стальная») и при этом покрывалась ажурными черно-коричневыми пятнами, становилась «рябой». Копилки, как правило, не подвергались закалке или обвариванию.

Как уже было сказано, производство керамических изделий городскими ремесленниками достигло своего расцвета в XVI-XVII вв. Более совершенные способы изготовления гончарных изделий, новые виды и формы посуды, предметов мелкой пластики и игрушек быстро перенимались и распространялись по стране, но в зависимости от предпочтений местного населения в различных регионах преобладали те или иные формы изделий и методы их изготовления. Этнологи, изучающие особенности гончарного производства ВКЛ, делят страну на следующие гончарные регионы: Поозёрье, Поднепровье, Понеманье, Центральная Беларусь, Восточное и Западное Полесье, что примерно соответствует нынешнему областному административному делению Беларуси.

11. Еврейская двуручковая кружка для омовения рук. Надпись „Песах“ говорит об использовании этой кружки только в дни еврейской пасхи.

12. Монетный клад д. Ельна, р-н Щучин, обл. Гродно 1699/1996. Частное собрание (Гродно, Беларусь)

Еврейская ритуальная керамика: копилки, **двуручковые кружки для омовения рук** и т.п. делались, в основном, гончарами-иудеями и занимали очень малый объем в общей массе производимых гончарных изделий. Большинство одноразовых керамических копилочек после их наполнения было разломано или разбито, поэтому так важно сохранить и описать каждую вновь выявленную копилку или ее фрагменты. Проводимая автором многолетняя работа по сбору сведений о копилках предполагает составление Свода (инвентаря) находок керамических копилочек на территории Беларуси, Литвы и Польши, что позволит проследить изменение конструктивных особенностей копилочек в XVI-XVIII вв. на территории отдельно взятых гончарных регионах страны. Копилки кладовые³² или найденные археологами в хорошо датированном культурном слое могут стать эталоном для датировки случайно выявленных копилочек или их фрагментов.

³² Копилки, найденные вместе с находящимися в них монетами, которые датируют время укрытия клада.

Выводы

Описанные в статье керамические копилки предназначались не для накопления своих денег, а для хранения евреями уже пожертвованных, но еще не отданных монет, т.е. являлись иудейскими предметами религиозно-культурного назначения. Традиция использования копилочек была принесена на земли Великого Княжества Литовского в период позднего средневековья – начало нового времени евреями переселенцами. Керамические копилки бытовали в городской и местечковой еврейской среде в XVI-XVIII вв. и постепенно, вместе с ассимиляцией некоторой части еврейского населения, распространились среди граждан иного вероисповедания или атеистов.

Закат городского гончарного производства произошел в конце XVIII века. Гончарное производство в городах было вытеснено изделиями из фарфора, фаянса, стекла и металла. Из-за своей дешевизны гончарное производство сохранилось и продолжило развитие в сельской местности в XIX – первой половине XX вв. В эти годы копилки, как предмет мелкой керамической пластики, меняли назначение и превратились в декоративное украшение жилища. Для подчеркивания неиудейского характера изделий, копилки меняли размеры и форму, например: стали делать больших размеров или в виде свинок и иных животных.

Данной публикацией автор попытался привлечь внимание этнологов, археологов, нумизматов и коллекционеров к сбору и изучению керамических копилочек – одного из немногочисленных материальных свидетельств присутствия евреев на белорусских землях.

13. Керамическая копилка конца XIX – начала XX вв. Частное собрание (Гродно, Беларусь). Высота 96 мм., диаметр брюшка 114 мм., диаметр донца 77 мм., толщина стенки ... мм., длина щели 28 мм., ширина щели 2-3 мм., зеленовато-коричневая полива.

Ceramic money-boxes from 16th to 18th c.

Summary

During archaeological excavations are found first of all fragments of ceramics used in everyday life in past. Among them we can find artistic products made of clay, such as: pipes, money-boxes, toys etc. Especially interesting are money-boxes, because most often they occur along with coins. Such found money-boxes are rare. As money-boxes were used: pots, ceramic bottles, jugs etc. Made of clay and burnt money-boxes, specially adapted for coins, are a valuable historical source presented also monetary circulation in Belarus in 16th-18th c.

Валеры А. Кобринен
(Беларусь)

КЛАД С РУССКИМИ МОНЕТАМИ ИЗ ГОР. ЧЕРИКОВА МОГИЛЕВСКОЙ ОБЛАСТИ

В XVI – второй четверти XVIII в. в денежном обращении Беларуси монеты России играют очень незначительную роль. В XVI в. число русских денег в кладах Беларуси единично и в тысячи раз меньше количества эмиссий Польши, Великого княжества Литовского, стран Западной Европы и Восточной Прибалтики. В XVII в. можно выделить два периода, когда наблюдается значительное поступление русских монет на рынки Беларуси и Литвы – Смутное время в России (1604 – 1618 гг.) и война между Россией и Речью Посполитой середины века (1654 – 1667 гг.). Связано это либо с пребыванием войск Речи Посполитой в России (Смутное время) либо с русской оккупацией земель Речи Посполитой (война 1654 – 1667 гг.). Начало XVIII в. также отмечено ростом числа находок русских монет в Литве и Беларуси. Обусловлено это по-прежнему присутствием русских войск в восточной части Речи Посполитой во время Северной войны (1700 – 1721 гг.). Основным театром боевых действий на первом этапе войны (1700 – 1709 гг.) были белорусские земли.

Сегодня известно 29 депозитов, датированных третьей четвертью XVII в. Из них 11 комплексов состоят исключительно из продукции денежных дворов России. За ними закрепилось название «чистых» русских кладов. Поштмпельно ни один из них не был разобран и опубликован. В последнее время ситуация постепенно начинает меняться. Автором была начата и продолжается работа по атрибуции таких кладов.

В 1993 г. в гор. Чериков (Могилевская область) найден один из «чистых» русских кладов. Комплекс поступил в Национальный музей Республики Беларусь, где сейчас хранится под № 42611. Впервые его опубликовал Д.В. Рябцевич: общее количество – 474 российских серебряные монеты, из которых денга Ивана IV Васильевича (царская; 1), копейки Федора Ивановича (2), копейки Бориса Федоровича (3), копейка Дмитрия Ивановича (1), копейки Василия Ивановича (3), копейка Владислава Жигимонтовича (1), денга (1) и копейки (19) Михаила Федоровича, копейки Алексей Михайлович (443) [Рябцевич, 2001. С. 73]. Такое же описание депозита приводит В.Н. Рябцевич [Рябцевич, 2004. С. 172, № 11]. В 2010 г. клад был атрибутирован автором.

Клад из Черикова – один из немногих депозитов с русскими монетами времени войны 1654 – 1667 гг., который разобран поштмпельно. Это позволило значительно уточнить его предыдущее определение. Общее количество монет – 473 экз., из которых Иван Васильевич, царские денга (1) и копейка (1), копейки Федора Ивановича (1), Бориса Федоровича (2), Дмитрия Ивановича (1), Василия Ивановича (1), Владислава Жигимонтовича (1), шведской оккупации Новгорода (3), Михаила Федоровича (241), Алексея Михайловича (215), неопределимых (5) и фальсификант, имитирующий копейку Михаила Федоровича (1) (Приложение 2, диаграмма 1). Комплекс, к сожалению, еще окончательно полноценно недообработан. Старая методика взвешивания с точностью до 0,1 г и апробации с показателем количества серебра в монете в граммовом, а не в метрическом отношении не позволяют пока еще проследить многие характерные особенности клада.

Большинство монет клада принадлежит чеканку Михаила Федоровича и Алексея Михайловича. Кроме них, в качестве неконтролируемого остатка (11 монет из 473 экз.) имеются монеты более ранних эмитентов (Ивана IV Васильевича, Федора Ивановича, Бориса Федоровича, Дмитрия Ивановича, Василия Ивановича, Владислава Жигимонтовича).

В клада выявлено несколько редких монет:

Федор Иванович (1584-1598), м.дв. Москва, копейка (с/М; тип 2-3, № 123А [Здесь и далее типы даются по «Каталогам русских средневековых монет», составленных В.Н. Клешиновым и И.Н. Гришиным]) – рис. 1;

Шведская оккупация Новгорода (1611-1617), копейка (НРП; тип 2-1, № 326) – рис. 2;

Михаил Федорович (1613-1645), м.дв. Москва, копейка (б/М; тип 23-23, № 502) – рис. 3;

Михаил Федорович (1613-1645), м.дв. Москва, копейка (а; тип 10-10, № 402) – рис. 4

В чекане Михаила Федоровича представлены эмиссии всех его монетных дворов – Московского, Псковского, Новгородского и Ярославского. Распределение монет по дворам показано на диаграмме 2 (Приложение 2, диаграмма 2). Выпуски Московского денежного двора составляет подавляющее большинство из всех монет царя (232 монеты из 241 экз. или 96,27%). Периферийные денежные дворы представлены незначительно – Новгород (3 экз.), Псков (4), Ярославль (2).

Из 232 копеек Московского двора не удалось точно установить тип аверса или реверса только для 8 экз. В клада выявлена одна односторонняя копейка (прочеканился только аверс), а также монета, тип которой устанавливается предположительно, поскольку отчеканившаяся часть аверсного штемпеля не позволяет уверенно отнести ее к одному из двух близких типов (9 или 9а; см. рис. 5).

Распределение типов копеек Московского денежного двора в кладах представлены на диаграмме 3 (Приложение 2, диаграмма 3). А.С. Мельниковой была разработана методика атрибуции и датировки московских эмиссий времени Михаила Федоровича [Мельникова, 1989. Табл. 8, 8.1, 8.2]. И.Н. Гришиным и В.Н. Клешиновым были внесены уточнения в хронологию и последовательность смены типов [Гришин, Клешинов, 2001]. По их мнению, использование штемпелей долгое время приводило к тому, что отдельные типы появились значительно позже, чем образовавшие их маточники. Кроме того, из-за того что в работе одновременно находились маточники без дефектов и с дефектами приводило к тому, что могли появляться казалось бы разновременные типы монет [Гришин, Клешинов, 2001. С. 12]. Сравнение графика распределения типов монет Московского денежного двора со схемой их последовательной смены, предложенной И.Н. Гришиным и В.Н. Клешиновым [ср.: диаграмма 3 и Гришин, Клешинов, 2001, рис. 1-3], позволяют заметить, что наиболее массово в клада представлены те монетные типы, которые находятся близко от принятых границ смены этапов чеканки: 1617/18, 1625/26, 1633/34 и 1644/45 гг. Остальные монетные типы в клада представлены относительно равномерно. Возможно, по указанию правительства накануне введения изменений в монетном деле снималось значительно большее количество штемпелей с определенных маточников, чем в другое время. Таким способом, например, поступали на Псковском денежном дворе в начале правления Михаила Федоровича. Его чеканка во Пскове обеспечивалась сравнительно небольшим набором «снастей», хотя в кладах по наблюдениям исследователей псковские копейки первого Романова представлены намного лучше его чеканки в Новгороде. В 1617-1627 гг. Новгородский двор обладал

несравненно большим количеством вариаций штемпельным типом, чем Псковский [Мельникова, 2005. С. 8]. Также нельзя исключать того, что указанные московские типы могли чеканиться значительно большее время, чем все остальные.

Атрибутация монет Алексея Михайловича показывает, что в кладе представлены монеты первого (1645 – 1650 (?) гг.) и второго (1650 (?) – 1655 гг.) этапов его чеканки. В кладе не выявлено ни одного типа монет Алексея Михайловича, относимых к третьему этапу его чеканки (после 1663 г.). Это позволяет предварительно датировать клад временем между 1655 и 1663 гг.

Четыре копейки из-за недостаточной сохранности изображений или надписей не удалось точно атрибутировать по монетным типам. Фальшивых копеек Алексея Михайловича в комплексе не выявлено.

Самыми массовыми эмиссиями начала царствования были типы 5-1 и 6-1 (в кладе выявлено соответственно 10 и 9 экз.). Позднее наибольшее количество копеек приходится на типы 12-7 и 14-9 (11 и 7 монет). Одним из самых массовых типов первого этапа чеканки является 19-й лицевой штемпель. Наиболее часто он сочетается с оборотным 9 типом (в кладе – 15 экз.).

На втором этапе чеканки наиболее плодотворным является 23-й тип лицевого штемпеля. Представлены 6 его сочетаний с оборотными из 11 известных. Он составляет 110 экз. из 129 монет этого времени, представленных в кладе. Самыми массовыми являются его типы с 23, 26 и 29 оборотными штемпелями. Они составляют значительное количество среди монет Алексея Михайловича в кладе (90 из 215 копеек) и большинство среди монет, относимых к 1650 (?) – 1655 гг. (90 монеты из 129 экз.). Среди этих трех типов в Чериковском кладе наибольший пик приходится на тип 23-26 (49 копеек из 90 монет).

Наибольший интерес представляют самые поздние типы второго этапа чеканки монет Алексея Михайловича, выявленные в кладах. Чериковский клад содержит малое количество монет, датируемых 1654-1655 гг. и позднее (7 экз. – сочетания с 27-м лицевым штемпелем). Копеек, датируемых 1654-1655 гг. и позднее, в других близких к нему по составу и дате сокрытия белорусских кладах было выявлено в большом Оршанском кладе 21 монета (из них 19 экз. – вариации с 27-м типом лицевого штемпеля), в малом Оршанском – ни одной, в Докучинском – 4 (также варианты с 27-м типом).

Сравнение комплекса поздних монет Алексея Михайловича позволяет высказать предположения о датировке клада. В комплексе из Орши выявлены 2 редкие монеты, относимые ко времени от 1655 г. до 1663 г. (московская копейка 28-32 типа и новгородская копейка единственного известного ее типа). Новгородская копейка датируется 1657/58 г. Поскольку в Чериковском кладе они не представлены предварительно, возможно, говорить о его более раннем времени сокрытия – между 1654 и 1658 гг.

Принадлежность того или иного клада определенной социальной группе не всегда может быть точно установлена. Ранее высказывались предположения о связи «чистых» русских кладов с младшими монетами Алексея Михайловича с событиями войны 1654 – 1667 гг. [Кобринец, 2009. С. 91 – 92]. Исследование топографии находок «чистых» русских кладов и сравнение ее с топографией находок еще одной категории русских эмиссий этого времени («ефимков с признаком») позволяет говорить о близости в формировании депозитов из этих двух видов русских монет.

Клады с исключительно русскими монетами и комплексы с «ефимками с признаком» происходят из одних и тех же регионов и, скорее всего, имеют близкий характер происхождения. Самые крупные депозиты (Могилев – 3360 экз., Орша – 1126 и 117 экз., Чериков – 473 монеты), как и большинство находок «ефимков с признаком» происходят с территории восточной части современной Могилевской области и прилегающих районов Витебской области Беларуси.

Исследование топографии находок русских ефимков показало, что их тезаврация связана с присутствием на восточнобелорусских землях в 1656 – 1658 гг. войск украинских казаков. Предварительно, возможно, говорить о таком же характере происхождения части «чистых» русских кладов, например, из Черикова.

Во время войны 1654 – 1667 гг. Чериков – относительно крупный город. В 1649 г. в нем жило около 2 тысяч жителей. В антифеодальную войну (1648 – 1651) город заняли казаки. Отсюда они совершали свои набеги на поместья шляхты Мстиславского воеводства. Казаков разбил отряд полоцких шляхтичей во главе с кн. Лукомским. Во время войны 1654 – 1667 гг. город был опустошен. Тем не менее, он продолжал быть объектом притязаний украинского казачества.

В 1655 г. во время совместного похода русских и казаческих войск И. Золотаренко на Вильню под Старым Быховом был оставлен полк белорусских казаков (состоявший из 22 сотен городов – Чаус, Чечерска, Черикова, Могилева, Мстиславля, Гор, Пропойска и др.) полковника Нечая, который продолжал один вести блокаду до прибытия русских войск [Мальцев, 1974. С. 99]. Позднее русское командование намеревалось сосредоточить под Старым Быховом крупные силы, чтобы принудить город сдаться, но в силу ряда обстоятельств отвело войска от Старого Быхова в ближайшие пункты и Новый Быхов, а сам А.Н. Трубецкой с служивыми людьми пошел в Могилев [Мальцев, 1974. С. 100].

5 февраля 1656 г. к русскому воеводе в Могилеве Репнину прибыл гонец от Б. Хмельницкого, некий украинец Алексей. Он вручил русскому воеводе копию письма, направленного Б. Хмельницким к казацким полковникам и сотникам в Белоруссии. В письме говорилось, чтобы казаков из Могилевского уезда не высылали и чтобы полковники и сотники воеводам в судебном отношении не подчинялись. Тут же приводилась роспись городов и других населенных пунктов, где казакам следовало жить. Города Могилев, Чечерск, Кричев, Радомль, Рясна, Горы, Горки, Чериков, Новый Быхов были приписаны к Нежинскому полку [Мальцев, 1974. С. 226].

Приложение 1
Клад из гор. Черикова (Могилевская область)

№ п/п	Правитель	Место чеканки	Буквенное обозначение на лс.	Номинал	Количество	тип; №
1	Иван Васильевич Грозный	Москва	де	денга	1	12-16; 62
2	»	Псков	С/ЛН	копейка	1	21-9; 93
3	Федор Иванович	Москва	с/Л	»	1	2-3; 123А
4-5	Борис Федорович	»	Б-О о/Л	»	2	4-2; 173
6	Дмитрий Иванович	Новгород	НРП	»	1	1-1; 247
7	Василий Иванович	»	РН	»	1	5-4; 278
8	Владислав Жигимонтович	Москва	»	»	1	3-2; 296
9	Шведская оккупация	Новгород	РН	»	1	1-1; 325
10-11	»	»	НРП	»	2	2-1; 326
12-20	Николай Федорович	Москва	лос/ква	»	9	1-4; 331
21	»	»	»	»	1	1-5а; 333
22	»	»	»	»	1	1-6; 334
23-24	»	»	»	»	2	1-10; 338
25	»	»	»	»	1	1-11; 339
26-31	»	»	»	»	6	1-12; 340
32	»	»	»	»	1	1-16; 344
33-34	»	»	»	»	2	1-?
35-39	»	»	лос/сквя	»	5	6-10; 367
40	»	»	»	»	1	6-11; 368
41	»	»	лос/сква	»	1	7-10; 378
42	»	»	»	»	1	7-12; 380
43	»	»	»	»	1	7-16; 384
44	»	»	»	»	1	7-5а; 376
45	»	»	о/Л	»	1	8-12; 388
46	»	»	лос	»	1	9 или 9а-10; 392 или 393
47-53	»	»	»	»	7	9а-10; 393
54	»	»	л	»	1	10-10; 402

55-59	»	»	»	»	5	10-14; 406
60-62	»	»	»	»	3	10-15; 407
63-64	»	»	о/Л	»	2	11-14; 413
65	»	»	»	»	1	11-15; 414
66-68	»	»	»	»	3	11-16; 415
69	»	»	л	»	1	12-16; 425
70	»	»	»	»	1	12-17; 426
71	»	»	о/Л	»	1	14-18; 442
72-73	»	»	»	»	2	15-21; 446
74	»	»	»	»	1	15-22; 447
75	»	»	лос/сква	»	1	16-16; 450
76	»	»	о/Л	»	1	17-21; 460
77	»	»	»	»	1	17-25; 463
78	»	»	»	»	1	18-26; 468
79-81	»	»	»	»	3	18-29; 471
82-95	»	»	»	»	14	21-23; 479
96-109	»	»	»	»	14	21-29; 482
110-113	»	»	»	»	4	21-35; 486
114-115	»	»	»	»	2	21-36; 487
116	»	»	»	»	1	21-38; 490
117-119	»	»	Б-О о/Л	»	3	22-29; 497
120	»	»	о/Л	»	1	23-23; 502
121	»	»	»	»	1	23-25; 503
122	»	»	»	»	1	23-36; 506
123-124	»	»	к-лос/ква-ч	»	2	24-37; 518
125	»	»	»	»	1	24-40; 521
126-127	»	»	»	»	2	24-41; 522
128	»	»	»	»	1	24-42; 523
129-130	»	»	»	»	2	24-47; 528
131-133	»	»	»	»	3	24-48; 529
134-137	»	»	к-лос/к-ч	»	4	25-39; 538
138-141	»	»	о/Л	»	4	26-23; 541
142	»	»	»	»	1	26-36; 548
143	»	»	»	»	1	27-35; 557
144	»	»	»	»	1	29-23; 565
145-146	»	»	»	»	2	29-25; 566

147-153	»	»	»	»	7	29-31; 569
154-156	»	»	»	»	3	29-40; 575
157	»	»	»	»	1	29-44; 578
158-159	»	»	»	»	2	31-31; 586
160-161	»	»	»	»	2	31-40; 588
162-164	»	»	»	»	3	31-42; 590
165	»	»	»	»	1	31-44; 591
166	»	»	»	»	1	31-48; 595
167	»	»	»	»	1	31-?
168-175	»	»	»	»	8	32-41; 602
176	»	»	»	»	1	32-44; 604
177	»	»	»	»	1	32-48; 607
178-181	»	»	»	»	4	32-49; 608
182	»	»	»	»	1	32-(?)
183	»	»	»	»	1	32-(-)
184-189	»	»	»	»	6	33-31; 611
190-191	»	»	»	»	2	33-40; 614
192	»	»	»	»	1	33-41; 615
193	»	»	»	»	1	33-44; 617
194-205	»	»	»	»	12	33-48; 621
206	»	»	»	»	1	33-49; 622
207-219	»	»	»	»	13	34-51; 626
220-227	»	»	»	»	8	34-53; 628
228-230	»	»	»	»	3	35-53; 633
231-237	»	»	»	»	7	36-53; 635
238	»	»	»	»	1	37-53; 639
239	»	»	»	»	1	37-60; 641
240	»	»	?	»	1	?-10
241	»	»	»	»	1	?-31
242	»	»	»	»	1	?-36
243	»	»	»	»	1	?-51
244	»	Новгород	НГ	»	1	3-2; 646
245-246	»	»	НГ	»	2	11-3; 656
247-250	»	Псков	ПС	»	4	3-1; 659
251	»	Ярославль	ЯОС/КВА	»	1	6-4; 791
252	»	»	О/М	»	1	22-14; 827

253-254	Алексей Михайлович	Москва	О/М	»	2	1-1; 918
255-264	»	»	»	»	10	5-1; 922
265-273	»	»	»	»	9	6-1; 926
274	»	»	»	»	1	6-3; 929
275	»	»	»	»	1	6-6; 930
276-279	»	»	»	»	4	11-3; 940
280	»	»	»	»	1	11-6; 941
281-284	»	»	»	»	4	11-7; 942
285-295	»	»	»	»	11	12-7; 945
296	»	»	»	»	1	12-9; 946
297	»	»	»	»	1	13-7; 947
298	»	»	»	»	1	13-9; 949
299	»	»	»	»	1	13-10; 950
300-306	»	»	»	»	7	14-9; 953
307	»	»	»	»	1	17-9; 957
308	»	»	»	»	1	18-9; 959
309-323	»	»	»	»	15	19-9; 963
324-326	»	»	»	»	3	19-10; 964
327	»	»	»	»	1	19-15; 968
328	»	»	»	»	1	19-16; 969
329	»	»	»	»	1	19-17; 970
330	»	»	»	»	1	19-20; 973
331-334	»	»	»	»	4	19-21; 974
335	»	»	»	»	1	20-20; 976
336	»	»	»	»	1	21-20; 984
337	»	»	»	»	1	21-21; 985
338-339	»	»	»	»	2	22-17; 989
340	»	»	»	»	1	22-20; 993
341-344	»	»	»	»	4	22-21; 994
345-346	»	»	»	»	2	23-20; 997
347-348	»	»	»	»	2	23-21; 998
349-379	»	»	»	»	31	23-23; 1002
380-428	»	»	»	»	49	23-26; 1000
429-448	»	»	»	»	20	23-29; 1003
449-450	»	»	»	»	2	23-31; 1005
451-454	»	»	»	»	4	23-?

455	»	»	»	»	1	25-26; 1012
456	»	»	»	»	1	25-28; 1013
457-459	»	»	»	»	3	27-21; 1016
460	»	»	»	»	1	27-23; 1019
461	»	»	»	»	1	27-26; 1017
462	»	»	»	»	1	27-28; 1018
463	»	»	»	»	1	27-29; 1020
464	»	»	»	»	1	?-9
465	»	»	»	»	1	?-7
466	»	»	»	»	1	?-29
467	»	»	»	»	1	?-20?
468-472	неопределимая	Москва	?	»	5	
473	фальсификант эремени Михаила Федоровича	?	о/М	»	1	1-2; 876

Приложение 2

Диаграмма 1. Состав клада по правителям

Диаграмма 2. Михаил Федорович, монетные дворы

Диаграмма 3. Михаил Федорович, Московский денежный двор

Диаграмма 4. Алексей Михайлович, Московский денежный двор

Приложение 3

Эмитенты, упомянутые в тексте

Россия (царство)

Иван IV Васильевич (Грозный Рюрикович; 1547 – 1584)

Фёдор Иванович (Рюрикович; 1584 – 1598)

Борис Фёдорович (Годунов; 1598 – 1605)

Дмитрий Иванович (Лжедмитрий I; 1605 – 1606)

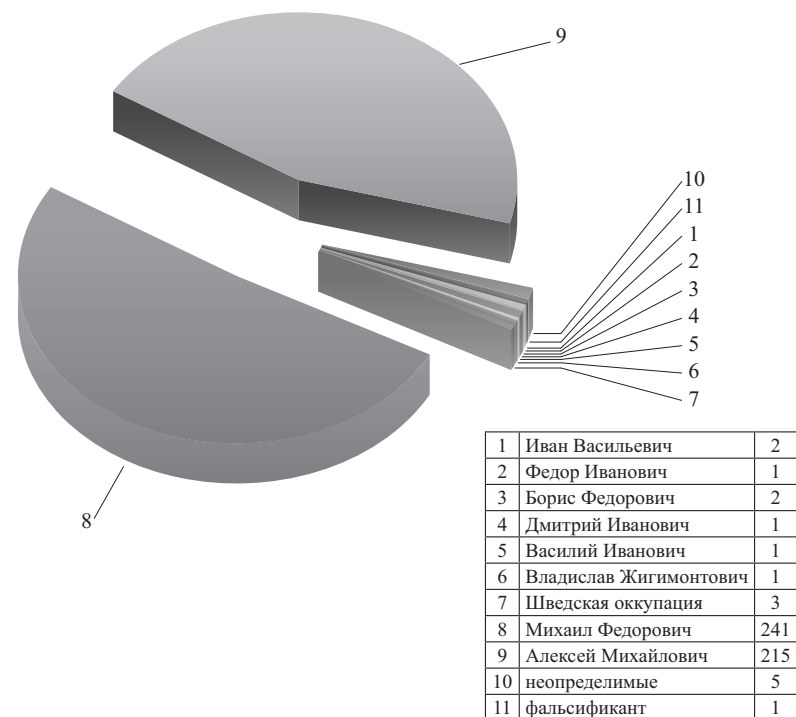
Василий Иванович (Шуйский; 1606 – 1610)

Владислав Жигимонтович (Ваза; 1610 – 1612)

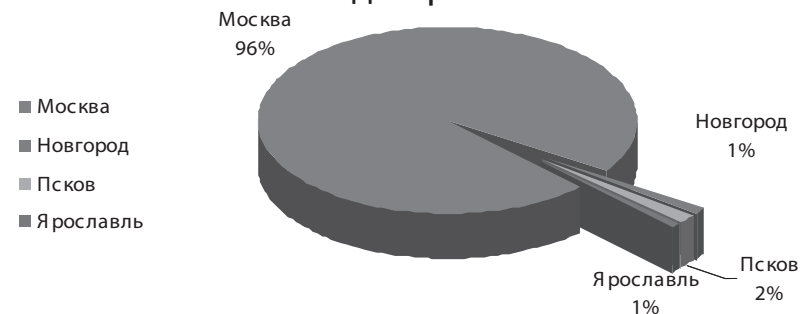
Михаил Федорович (Романов; 1613 – 1645)

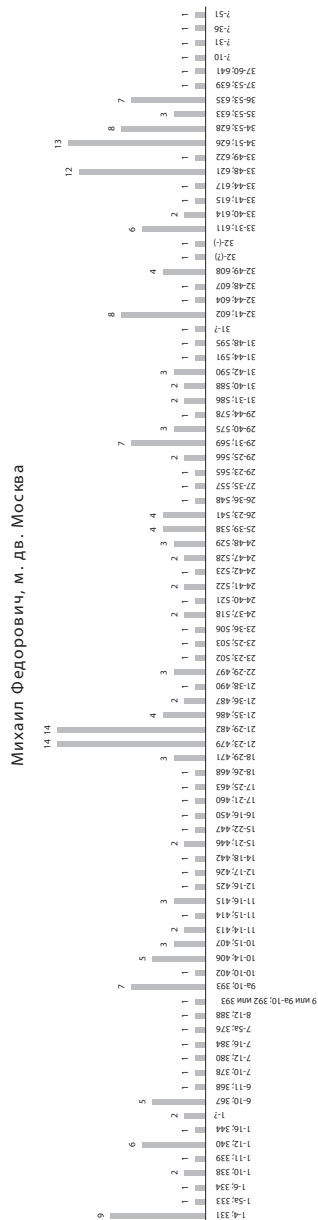
Алексей Михайлович (Романов; 1645 – 1676)

Состав клада по правителям

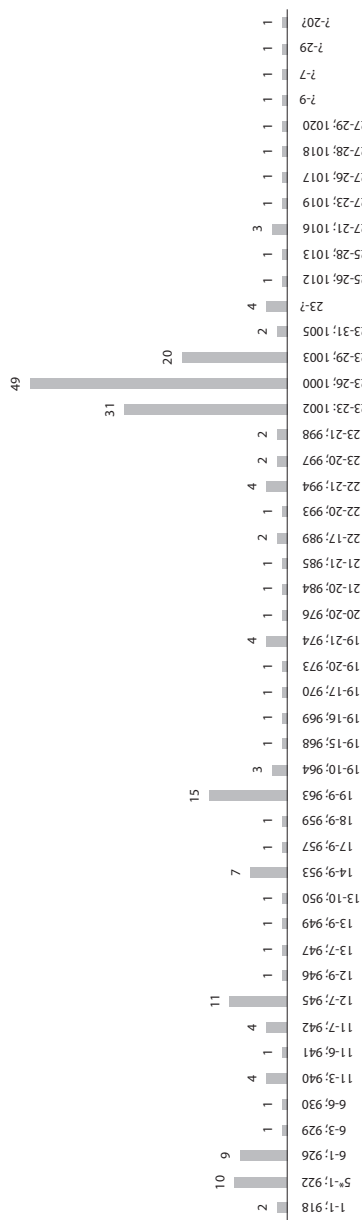

Михаил Федорович, монетные дворы

Алексей Михайлович, м. д.в. - Москва

Литература

Гришин В.Н., Клешинов И.В. *Каталог русских средневековых монет времени правления царя Михаила Федоровича (1613 – 1645 гг.)*. – М.: УРСС, 2001. – 98 с.

Гришин В.Н., Клешинов И.В. *Каталог русских средневековых монет времени правления царей Алексея Михайловича, Федора, Ивана и Петра Алексеевичей (1645 – 1696 гг.)*. – М.: ЛЕНАНД, 2007. – 152 с.

Клешинов В.Н., Гришин И.В. *Каталог русских средневековых монет с правления царя Ивана IV Васильевича до шведской оккупации Новгорода (1533 – 1617 гг.)*. – М.: ЛЕНАНД, 2007. – 88 с.

Кобринец В.А. «Чистые» клады российских монет XVII в. на Витебщине / Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы V Міжнароднай канферэнцыі (24 – 25 кастрычніка 2007 г.). – С. 90 – 99.

Мальцев А.Н. *Россия и Белоруссия в середине XVII века*. Москва: Издательство Московского Университета, 1974. – 256 с.

Мельникова А.С. *Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого (история русской денежной системы с 1533 по 1682 год)*. М: Финансы и статистика, 1989. – 318 с.: ил.

Мельникова А.С. *К вопросу о Псковском денежном дворе на рубеже XVI – XVII вв.* / Мельникова А.С. *Очерки по истории русского денежного обращения XVI – XVII веков*. М.: ООО «Издательство Стрелец», 2005. – С 8 – 70.

Рябцевич В.Н. *Клады чрезвычайных обстоятельств на землях Великого княжества Литовского / Pieniądz i wojna. Białoruś – Litwa Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Supraśl 9 – 11 września 2004. Warszawa, 2004. – S. 167 – 176.*

Рябцевич Д.В. *Монеты России вкладах XVII в. на территории Могилевщины / Минулая і сучасная гісторыя Магілёва (зборнік навуковых прац удзельнікаў Другой Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць»)*. Магілёў: УПКП «Магілёўская абласная ўзбуднёная друкарня», 2001. – С. 71 – 74.

The hoard of Russian coins from Chernigov (province Mogilev)

Summary

In 1993 the hoard has been found with Russian coins in Cherikov (Mogilov reg.). It consists only of coins of Russia. Such deposits refer to as «pure» russian hoards. It is dated 1654 – 1658.

Wiesław Kopicki
(Polska)

WYOBRAŻENIE WŁADCY NA POLSKICH DUKATACH I RZECZYPOSPOLITEJ

Do XIII wieku w mennictwie europejskim panował praktycznie monometalizm. Wprowadzenie złotej monety, przede wszystkim warty 1/3 solidi triensów przez Merowingów, czy też późniejsze próby Ludwika Pobożnego i kilku cesarzy niemieckich były krótkotrwałe i nieudane. Gospodarka europejska, a zwłaszcza wymiana handlowa, nie osiągnęła jeszcze odpowiedniego etapu rozwoju. Obieg złotych monet Cesarstwa Wschodniego – bizantyjskich solidów, zwanych nomismy lub bezanty, a zwłaszcza złota muzułmańskiego w postaci arabskich dinarów zaspakajały w pełni potrzeby wielkiego handlu w basenie Morza Śródziemnego i w Europie Zachodniej¹.

Zmiany gospodarcze w Europie, a zwłaszcza rozwój miast włoskich i intensyfikacja prowadzonego przez nie handlu, doprowadziły do powstania trwałego i mocnego pieniądza złotego. W 1252 roku złotą monetę wybiła Genua (*genovino*) i Florencja (*floreny*), zaś w 1284 roku Wenecja (*zecchino*)². W późniejszym czasie złote monety zaczęto określać mianem dukat.

W niedługim czasie emisja złotej monety, chociaż efemeryczna, miała miejsce także w Polsce³. Musiały jednak minąć prawie dwa wieki, aby w naszym kraju zaczęto regularnie wybijać złotą monetę⁴.

Pierwszą polską złotą monetę wybił Władysław Łokietek⁶ (il. 1). Przedstawia on na awersie króla w majestacie, siedzącego na tronie, z symbolami władzy królewskiej – berłem i jabłkiem – w dłoniach. Symbolika wyobrażenia, podkreślająca władzę królewską i sankcjonująca ją, wręcz jednostkowy charakter emisji, sugerują okolicznościowy charakter emisji i połączenie jej wybicia z konkretnym wydarzeniem. Podkreśla to także postać patrona Polski, św. Stanisława na rewersie. Stąd monetę łączy się na ogół z koronacją króla w 1320 roku, co nie wydaje się być właściwe. Prawdopodobnie moneta została wybita pod koniec życia Władysława⁷. Wyobrażenie

Dukat Władysława Łokietka (Kop. 324¹) (il. 1)

¹ R. Kiersnowski, *Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich*, Warszawa 1964, s. 136-137

² tamże, s. 137-138

³ W poniższym tekście pominięto wielokrotności dukata, na których – ze względu na cel takich emisji – przedstawienia często odbiegały od wyobrażeń na monetach dukatowych.

⁴ Obok zwartych wydawnictw katalogowych, warto zwrócić uwagę na bardzo ciekawy cykl artykułów o charakterze inwentaryzacyjnym publikowanych w *Przeglądzie Numizmatycznym* (dalej PN) od roku 2003.

⁵ E. Kopicki, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*, Warszawa 1995 (dalej: Kop.)

⁶ Pomijam w tym miejscu dyskusję na temat nazewnictwa tej monety. Por. Kiersnowski, *op. cit.*, s. 139, 141-142; B. Paszkiewicz, *Mennictwo Władysława Łokietka*, WN, R. XXX, z. 1-2 (115-116), s. 80-82, pozostając przy tradycyjnej nazwie „dukat”.

⁷ R. Kiersnowski słusznie zwraca uwagę na ostrożność przy akceptacji takiej datacji, sugerując datę emisji na końcowe lata życia króla.

władcy wykazuje analogię do francuskich *royaux d'or* Filipa IV z końca XIII wieku⁸, do angielskich złotych *penny* Henryka III Plantageneta z 2. poł. XIII wieku⁹, a także – co chyba bardziej prawdopodobne – do węgierskich monet Karola Roberta¹⁰. Tam też należałoby chyba szukać pierwowzoru przedstawienia.

Na kolejną złotą monetę polską trzeba było czekać do początku XVI wieku. Możliwe, że wtedy powstał jeden z najbardziej zagadkowych dukatów. Moneta Aleksandra znana jest niestety tylko ze wzmianek w literaturze¹¹.

Reforma 1528 roku otworzyła nowy okres w mennictwie polskim, zapoczątkowując bimetalizm systemu monetarnego, który utrzymał się do końca I Rzeczypospolitej. Pierwsze polskie dukaty – koronne i gdańskie – wybijał Zygmunt I Stary.

Dukat koronny Zygmunta I Starego z 1532 roku
(Kop. 450) (il. 2)

Dukat koronny Zygmunta I Starego z 1535 roku
(Kop. 454) (il. 3)

Dukat koronny Zygmunta I Starego z 1548 roku
(Kop. 455) (il. 4)

Dukaty Zygmunta I Starego przedstawiają ukoronowane popiersie władcy, utrzymane zgodnie ze stylem epoki, w konwencji wczesnorennesansowej (il. 2 i 3). Król pod koroną ma czepiec zakrywający uszy. Zarówno nos, jak i podbródek oraz oko zaznaczone są bardzo ostro i wyraźnie. Całość tworzy przyjemną dla oka i proporcjonalną kompozycję. Analizując ciąg dukatów wybitych w latach 1528-1535,

można prześledzić zmiany w wyglądzie króla i dostrzec starzenie się władcy. Świadczy to bardzo dobrze o autorach stempli monet dukatowych.

Interesujący jest fakt, że wzorzec monet z popiersiem panującego nie został zapożyczony z kręgu austriackiego, z którym łączyły przecież króla silne związki. Dukaty Ferdynanda I, a więc władcy panującego w zbliżonym okresie, przedstawiają głównie stojącą postać władcy¹². Podobnie monety z kręgu czeskiego i to należące do Jagiellonów panujących na tronie czeskim i węgierskim: Władysława II i Ludwika II w podobny sposób ukazują stojącą postać władcy¹³. Na monetach Zygmunta I takie przedstawienie spotykamy tylko na jednym, niezmiernie rzadkim, dukacie (il. 4). Typ ten nawiązuje niewątpliwie do wspomnianego powyżej kręgu mennictwa europejskiego, jednak jest naj-

⁸ A. Friedberg, I. Friedberg, *Gold Coins of the World. From Ancient Times to the Presents*, 8th editon, Clifton 2009, s. 228

⁹ *tamże*, s. 403

¹⁰ *tamże*, s. 428; <http://www.medievalcoinage.com/gallery/hungary.htm>;

¹¹ M. Gumowski, *Dukat Aleksandra Jagiellończyka*, WNA nr 9, 1916, s. 73-76, Kiersnowski, *op.cit.* s. 142, tam też literatura przedmiotu.

¹² Friedberg, *op.cit.*, s. 107-108

¹³ *tamże*, s. 154 i 430

prawdopodobniej emisją jednorazową i efemeryczną. Poza tym, jego wybitcie nastąpiło po blisko trzynastoletniej przerwie w emisji dukatów przez Zygmunta I, więc możliwe, że typ ze stojącą postacią powstał jako próba dostosowania się do europejskiego trendu przedstawiania wyobrażeń władcy na monetach złotych. Śmierć króla w tym samym roku przetrwała ten proces, a syn nie kontynuował pomysłu ojca.

Analiza złotego mennictwa tego okresu prowadzi do wniosku, że wyobrażenie popiersia władcy na polskiej monecie zostało najprawdopodobniej przeniesione z kręgu włoskiego, a ściślej z Mediolanu. To właśnie na monetach tego księstwa, emitowanych przez kolejnych przedstawicieli rodu Sforzów w 2. poł. XV i 1. poł. XVI wieku, możemy znaleźć podobne, co nie znaczy, że identyczne, przedstawienia popiersia królewskiego otoczone wydzielonym, lub też nie, napisem otokowym¹⁴. Zbliżone wyobrażenia na złotych monetach europejskich pojawiają się dopiero w latach późniejszych¹⁵. Związek Mediolanu z dworem królewskim wydaje się być oczywisty. Wszak stamtąd pochodziła Bona Sforza, małżonka naszego władcy. Mimo że jej ojciec został odsunięty od władzy i przyszła królowa wychowywała się w Bari, to jednak nie można wykluczyć przeniesienia ogólnej koncepcji awersu monety, zresztą występującego często w kręgu włoskim, np. na Sycylii¹⁶.

Dukat gdański Zygmunta II Augusta z 1554 roku
(Kop. 7376) (il. 5)

Dukat litewski Zygmunta II Augusta z 1563 roku
(Kop. 3327) (il. 6)

Kolejny władca, syn Zygmunta I, Zygmunt II August wybijał dukaty gdańskie i litewskie z popiersiem (il. 5 i 6), rezygnując z przedstawienia na nich stojącej postaci króla. Na pierwszej z omawianych monet postać króla nie wydaje się być dominująca, czego nie można powiedzieć w odniesieniu do dukata litewskiego. Władca stanowi jej główne przedstawienie i nawet napis sprawia wrażenie, jakby miał funkcję tylko uzupełniającą. W obu przypadkach król ma koronę bezpośrednio na głowie, a nie na czepcu. Dukat gdański wykonany jest o wiele staranniej niż litewski, chociaż w obu przypadkach uderza dbałość o szczegóły. Zastosowanie tej konwencji wynika, podobnie jak w przypadku dukatów Zygmunta I, prawdopodobnie z wpływów kręgu włoskiego¹⁷. Zwraca uwagę charakterystyczny sposób przedstawienia brody królewskiej. Na wcześniejszych monetach jest ona wyraźnie krótsza i jednolita. Pod koniec życia władcy staje się dłuższa i wyraźnie rozdwojona.

Najładniejsze dukaty Stefana Batorego były wybijane w Gdańsku, mieście, które w pewnym okresie wręcz zbuntowało się przeciwko Stefanowi Batoremu (il. 7). Znamy także dukaty koronne, litewskie, pruskie i ryskie tego władcy.

Gdańska moneta urzeka pięknem i dbałością o szczegóły. Subtelnie zostały zaznaczone włosy na głowie i zarost władcy. Na uwagę zasługują zmarszczki przy oku króla, świad-

¹⁴ *tamże*, s. 541-542

¹⁵ Friedberg, *op.cit.*; Cuhaj G., *Standard Catalog of World Gold Coins 1601-Present*, 6th Edition, Iola 2009,

¹⁶ Friedberg, *op.cit.*, s. 547-548

¹⁷ Friedberg, *op.cit.*, s. 543-544

Dukat gdański Stefana Batorego z 1586 roku (Kop. 7452) (il. 7)

czące o dużym realizmie przedstawienia i wysokim kunszcie rytownika stempla. Zastosowanie cieńszych liter przyczyniło się do wyeksponowania popiersia władcy, przy jednoczesnym zachowaniu ważności napisu otokowego. Daje się tu zauważyć także zwiększenie znaczenia ubioru króla w proporcjach całego przedstawienia.

Okres panowania kolejnego władcy, Zygmunta III Wazy, przypada na manieryzm i początki baroku na naszych ziemiach. Mennictwo króla jest w polskiej numizmatyce okresem szczególnym, gdyż wybito wtedy największą ilość typów monet w naszych dziejach. Król wybijał dukaty koronne, litewskie, gdańskie, toruńskie, elbląskie i ryskie.

Dukat ryski Zygmunta III Wazy z 1588 roku (Kop. 8200) (il. 8)

Dukat koronny Zygmunta III Wazy z 1592 roku (Kop. 1399) (il. 9)

Po raz drugi w polskim mennictwie dukatowym (po emisji Zygmunta I), wybite zostały monety przedstawiające stojącą postać króla. Dukat ryski z 1588 roku (il. 8) jest bardzo rzadki i emisja miała charakter jednorazowy. Dukat koronny (il. 9) znany jest z lat 1590 i 1592, ale sądząc z ilości zachowanych do dziś egzemplarzy, emisje nie miały raczej charakteru masowego. Obie monety powstały na początku panowania Zygmunta III. Być może takie wyobrażenie miało na celu usankcjonowanie władzy królewskiej i podkreślenie jej majestatu, a także „dostosowanie” wizerunku królewskiego do tendencji w mennictwie europejskim. Pierwowzoru wyobrażenia na dukacie Zygmunta III należałoby szukać prawdopodobnie w kręgu węgierskim, a ściślej habsburskim, na monetach Ferdynanda I, Jana Zapolyi lub Rudolfa II¹⁸.

Szybko jednak zrezygnowano z takiej konwencji i pozostałe dukaty tego władcy przedstawiają popiersie króla (il. 10). Na monecie widnieje popiersie władcy w zdecydowany sposób „łamiące” ciągłość napisu otokowego, który zdaje się spełniać rolę tylko dopełniającą. Wizerunek władcy utrzymany jest w konwencji manierystycznej, z dużą dbałością o szczegóły. Ogólne wrażenie psuje kryza rurkowa, sprawiająca wrażenie jakby król znajdował się w dybach, ale taka wtedy była moda. Hiszpańska bródka i starannie utrzymane włosy świadczą o kontaktach z dworami europejskimi i wiedzą na temat aktualnie obowiązujących trendów w modzie.

Obok dukatów koronnych i gdańskich, Władysław IV wybijał dukaty w Toruniu. Dukat toruński wykazuje już pierwsze wpływy baroku w sztuce (il. 11). Przede wszystkim pod-

Dukat koronny Zygmunta III Wazy z 1610 roku (Kop. 1407) (il. 10)

Dukat toruński Władysława IV z 1638 roku (Kop. 8297) (il. 11)

kreślony został tu ubiór króla. O ile dotychczas głównym elementem był wizerunek władcy, o tyle na dukacie toruńskim zwraca uwagę przede wszystkim zbroja z nałożonym na nią koronkowym kołnierzem i łańcuchem Orderu Złotego Runa, którego kawalerem był Władysław IV. Szczególnie wrażenie robi piękny, szeroki koronkowy kołnier, który w modzie europejskiej zastąpił kryż, znaną z wcześniej omawianego

dukata Zygmunta III Wazy. Artysta potrafił wydobyć szczegóły misternej koronki nałożonej na zbroję króla. Jest to typowa ozdoba ubioru w okresie baroku. Ponadto zwraca uwagę hiszpańska bródka, chociaż nie widać jeszcze typowej dla baroku peruki. Są to elementy ówczesnej mody europejskiej. Podobne wyobrażenia znajdują się w ikonografii zachodniej, co świadczy o tym, że nasz władca był na bieżąco z trendami mody.

Król ma zawieszony na szyi Order Złotego Runa, jedno z najwyższych odznaczeń na świecie.

Dukat gdański Jana Kazimierza z 1649 roku (7649) (il. 12)

Dukaty kolejnego władcy Jana Kazimierza, zarówno koronne, litewskie, toruńskie, elbląskie jak i gdańskie, wykazują już silne wpływy baroku (il. 12). Tradycyjnie, popiersie króla przedstawione jest z profilu z dużą dbałością o szczegóły. Podobnie, jak w przypadku poprzedniej monety Władysława IV, wyraźnie zaznaczony został łańcuch Orderu Złotego Runa oraz koronkowy kołnier. Zgodnie z obowiązującymi trendami mody, władca przedstawiony jest w peruce.

Dukat koronny Jana Kazimierza z 1652 roku (Kop. 1858) (il. 13)

Pojawia się także typ monety dukatowej, odmienny w stylu od dotychczasowych przedstawień na tego typu monetach (il. 13). Przede wszystkim zrezygnowano z zaznaczenia otoku odcinającego napis od popiersia władcy i Orła na rewersie. Król przedstawiony jest w wieńcu laurowym. Wyobrażenie nawiązujące do rzymskiej tradycji honorowania zwyciężczych wodzów podczas triumfu, wskazuje na próbę przedstawienia

Jana Kazimierza jako króla-zwycięzcy. Jak wiemy z historii, akurat temu władcy nie do końca się to należało. Było przede wszystkim wynikiem przeniesienia wzorca z monet zachodnioeuropejskich, a nie rzeczywistych zasług króla. Prawdopodobnie wzór został zaczerpnięty z monet francuskich, na których tak przedstawiano władcę, np. na podwójnym denarze turońskim Henryka III z 1580 roku¹⁹. Także złote monety tego władcy zawierają podobne wyobrażenie²⁰. Podobne przedstawienie znajdziemy na prawie współczesnych naszemu władcy monetach o różnych nominalach *écu d'or* Ludwika XIII i Ludwika XIV²¹.

¹⁹ T. Kałkowski, *Tysiąc lat monety polskiej*, Kraków 1974, s. 175

²⁰ Friedberg, *op. cit.*, s. 235

²¹ Ch. Krause, *Standard Catalog of World Coins 17th Century Edition 1601-1700*, 2nd Edition, s. 242-244; s. 375-382

¹⁸ Cuhaj, *op. cit.*, s. 731-732

Jan Kazimierz ożeniony był z wychowaną we Francji Ludwiką Marią Gonzagą, a wpływy stronnictwa profrancuskiego na dworze polskim były bardzo silne. Inną drogą zaadaptowania wzoru mogły być talary z kręgu holenderskiego Filipa II²² przedstawiające popiersie władcy w wieńcu laurowym lub austriackie dukaty Ferdynanda III²³. Analizując mennictwo europejskie, podobne przedstawienia w wieńcu, pochodzące ze zbliżonego okresu, można dostrzec także np. w kręgu niemieckim lub angielskim. Należy więc sądzić, że wpływ miała tu także panująca moda.

Kolejnym rzadkim przypadkiem w naszym „mennictwie dukatowym” jest przedstawienie całej postaci stojącego króla z insygniami w rękach (il. 14). Koncepcja wyobrażenia nawiązuje do dukatów Zygmunta III Wazy z 1590 i 1592 roku. Moneta została wybita niedługo po objęciu tronu przez władcę i być może chodziło tu o zamanifestowanie praw do korony, stąd odbiegające od innych przedstawienie na dukacie. Pierwowzoru wyobrażenia, podobnie jak na dukacie Zygmunta III, należałoby szukać prawdopodobnie w kręgu węgierskim, a ściślej habsburskim, na monetach Ferdynanda II²⁴. Podobnie jak w poprzednich przypadkach, emisja miała charakter jednostkowy.

Podczas stosunkowo krótkiego okresu panowania, Michał Korybut Wiśniowiecki wybijał dukaty koronne, elbląskie i gdańskie. Na monecie (il. 15) wykonanej w stylu późnego baroku widnieje w miarę realistyczne przedstawienie króla. Dokładnie widać, iż władca nie grzeszył urodą. Według zachowanych źródeł, król miał drobną figurę, jednak lubił bardzo dużo jadać, co doprowadziło do deformacji sylwetki. Ubrał się w stroje francuskie, które maskowały te wady. Był zupełnie łysy i nosił cały czas perukę, co też znalazło odbicie na monecie. Na szyi króla widnieje łańcuch Orderu Złotego Runa, trzeciego, po papieskim Orderze Chrystusa i angielskim Orderze Podwiązki, co do starszeństwa odznaczenia świata, którego Michał Korybut był kawalerem.

Jan III Sobieski bił dukaty koronne i gdańskie. Obok dukatów z ukoronowanym popiersiem (il. 17) król wybijał także monety nawiązujące do przedstawienia władcy w wieńcu laurowym (il. 16).

Dukat koronny Jana Kazimierza z 1649 roku (Kop. 1848) (il. 14)

Dukat gdański Michała Korybuta Wiśniowieckiego z roku 1673 (Kop. 7682) (il. 15)

Dukat gdański Jana III Sobieskiego z roku 1677 (Kop. 7690) (il. 16)

Dukat gdański Jana III Sobieskiego z roku 1688 (Kop. 7693) (il. 17)

Podobnie, jak to miało miejsce na dukatach Jana Kazimierza, władca jest tu ukazany jako rex victoriosissimus – król zwycięski. Na awersie widnieje popiersie Jana III Sobieskiego w rzymskiej zbroi. Skronie władcy uwiecznione są wieńcem laurowym, a nie – jak to było na ogół przedstawiane wcześniej – koroną. Nawiązuje to do tradycji Imperium Rzymskiego i wspaniałych zwycięstw jego wodzów. Za przeprowadzenie zwycięskiej kampanii wojennej wódz mógł otrzymać prawo do triumfu, czego wyrazem był m.in. wieniec laurowy. W przypadku Jana III jest to odniesienie do jego wcześniejszych zwycięstw, zwłaszcza pod Chocimiem.

Panowanie Sasów nie przyniosło radykalnej zmiany przedstawienia władcy na dukatach polskich. Może to dziwić, gdyż bogactwo i różnorodność wyobrażeń na tego typu monetach, traktowanych w naszej numizmatyce jako sasko-polskie, jest wręcz zdumiewająca. Wynikało to jednak przede wszystkim z faktu, że władcy sascy wybiali swoje dukaty przede wszystkim w mennicach saskich²⁵. Większość z nich nie jest łączona z mennictwem polskim, a jeżeli już to tylko przez wspólną osobę panującego²⁶. Przykładem może tu być piękny dukat Augusta II przedstawiający władcę na koniu (il. 18).

August II wybijał dukaty koronne, toruńskie i gdańskie, zaś August III koronne i gdańskie, jednak monety polskie Sasów utrzymują konwencję popiersia królewskiego na dukatach.

Dukat gdański Augusta II wskazuje na wpływy późnego baroku. Mimo dbałości o szczegóły zbroi i okrywającego ją płaszcz, sam profil króla sprawia wrażenie niedopracowanego. Asymetryczne umieszczenie popiersia świadczy o początkach wpływu rokoka.

Dukat kolejnego władcy z dynastii saskiej, Augusta III, utrzymany jest w stylu wczesnego rokoka (il. 20). Popiersie władcy przedstawione jest w prosty, pozbawiony barokowego przepychu sposób. Daje się zauważyć charakterystyczna dla rokoka asymetria przedstawienia oraz stosunkowo delikatna „linia” reliefu.

Gdańskie, a przede wszystkim koronne dukaty Stanisława Augusta Poniatowskiego przynoszą pewne urozmaicenie wyobrażeń, jednak dotyczy to tylko pierwszego okresu panowania króla. Kolejnym przykładem odbiegającym od schematu przedstawiania popiersia na dukatach jest moneta, na której widnieje stojąca postać władcy, z insygniami władcy w rękach (il. 21). Podobnie jak w poprzednich przypadkach takiego wyobrażenia, należy to łączyć z manifestacyjnym charakterem tej emisji,

Dukat saski Fryderyka Augusta I (Augusta II Mocnego) z roku 1702 (Kop. 11035) (il. 18)

Dukat gdański Augusta II Sasa z roku 1698 (Kop. 7704) (il. 19)

Dukat gdański Augusta III Sasa z roku 1734 (Kop. 7788) (il. 20)

²² J. Davenport, *European Crowns 1484-1600*, Frankfurt a. M. 1985, poz. 8816

²³ Friedberg, *op.cit.*, s. 111; Cuhaj, *op.cit.*, s. 105

²⁴ Cuhaj, *op.cit.*, s. 734-735

²⁵ Friedberg, *op.cit.*, s. 357-358; Cuhaj, *op.cit.*, s. 598-600

²⁶ Bogactwo wyobrażeń na dukatach tego władcy, jak i jego następcy Augusta III, wymagałoby zresztą odrębnych badań, co nie jest przedmiotem tego referatu.

Dukat Stanisława Augusta Poniatowskiego z roku 1766 (Kop. 2497) (il. 21)

mającym podkreślić prawo króla do tronu oraz sam fakt objęcia władzy, chociaż warto zaznaczyć, że ten typ wybijano stosunkowo długo, bo aż do roku 1772.

Dukaty ostatniego władcy I Rzeczypospolitej, przedstawiające samą głowę, utrzymane są już w konwencji Oświecenia (il. 22). Takie wyobrażenie nawiązuje do myśli tej epoki.

Król w takim ujęciu manifestuje wiarę w moc

rozumu. Nie zbroja, nie korona, ale właśnie głowa uosabiająca myślenie stanowi główny motyw awersu. Nie jest to już król-wojownik, król-zwycięzca, ale władca oświecony. Podobnie przedstawiany jest władca w Europie na dukatach wielu krajach europejskich, np. austriackich monetach Józefa II²⁷.

Przedstawione, pobieżnie siłą rzeczy, zmiany wizerunku władcy na dukatach, pozwalają na wyciągnięcie kilku wniosków. Przede wszystkim uderzają stosunkowo małe zmiany w ogólnej koncepcji głównego motywu. Zapoczątkowany przez Zygmunta I Starego sposób portretowania króla – popiersie władcy – na złotych monetach był utrzymywany (z małymi wyjątkami) do końca I Rzeczypospolitej. Zmianie ulegały detale, takie jak rozdzielenie napisu otokowego koroną lub dołem popiersia władcy, rezygnacja z wyraźnego oddzielenia napisu otokowego od popiersia, czy też różnice w wyglądzie będące efektem nowych prądów w sztuce.

Wyjątek stanowią dukaty wybite przez Zygmunta I Starego, Zygmunta III Wazę, Jana Kazimierza i Stanisława Augusta Poniatowskiego przedstawiające stojącą postać władcy. W przypadku Zygmunta I emisja przypadła na ostatni rok życia króla, miała efemeryczny charakter i takie przedstawienie nie było kontynuowane przez następcę.

W pozostałych przypadkach, czas wybita przypadał bezpośrednio na okres po koronacji. Pozwala to przypuszczać, że miały one wyłącznie pewien cel manifestacyjny i podkreślały prawo króla do tronu oraz sankcjonowały objęcie władzy. Stanowiły także próbę nawiązania do trendów panujących w mennictwie europejskim.

W porównaniu z bogactwem przedstawień na polskich talarach tego okresu oraz ich znaczeniem manifestacyjnym i propagandowym²⁸ wypada to raczej skromnie. Nawet przedstawienie króla-zwycięzcy na dukatach Jana Kazimierza lub Jana III Sobieskiego czy też władcy oświeconego na monetach Stanisława Augusta Poniatowskiego wynikają raczej z przeniesienia motywu z innych monet, a nie z chęci realizowania jakiegoś programu ideologicznego.

Szczególnie interesujący jest fakt, że na dukatach król przedstawiany jest wyłącznie z profilu. Brak próby ukazania władcy w bardzo ciekawym ujęciu en trois quarts czyli $\frac{3}{4}$, tak, jak to było np. na talarach elbląskich Władysława IV²⁹. Z pewnością wpływ na to miała mniejsza powierzchnia monety, gdyż trudno podejrzewać brak umiejętności arty-

Dukat koronny Stanisława Augusta Poniatowskiego z roku 1787 (Kop. 2527) (il. 22)

stów zaangażowanych w produkcję złotych monet. Potrafili oni przecież oddać najdrobniejsze szczegóły na małej powierzchni.

Powstaje pytanie, dlaczego nasi władcy, z nielicznymi wyjątkami, przez ponad 250 lat stosowali na dukatach praktycznie jeden kanon – przedstawienie popiersia króla? Trudno to wytłumaczyć. Być może przyczyna miała podłoże psychologiczne. W przeciwieństwie do dużej powierzchni talara, dukaty miały stosunkowo małą średnicę. „Maleńki” władca nie oddawał we właściwy sposób majestatu i powagi królewskiej. Stojąca sylwetka króla „ginęła” na powierzchni monety. W mennictwie europejskim są setki dukatów z innymi przedstawieniami niż popiersie, natomiast w naszym ów sposób przedstawiania władcy był praktycznie nienaruszalny. Możliwe, że królewskie próby zmiany kanonu na dukatach napotykały opór osób związanych z dworem, dla których takie przedstawienie było nie do zaakceptowania i w ich mniemaniu obrażało majestat królewski.

Świadczy to także o tym, że dukaty nie pełniły w obiegu I Rzeczypospolitej dominującej roli i nie zachodziła potrzeba zastosowania na nich wyobrażeń niosących jakieś przesłanie tak, jak to miało miejsce w przypadku talarów.

Przyczyna owej niezmienności tkwiła również w samym kruszcu, z którego wykonane były dukaty, czyli złocie. Od wieków złoto uosabiane jest z boskością, bogactwem i trwałością. Przez swoją rzadkość występowania kojarzono je zawsze z unikalnością i niedostępnością. Żółty kolor i połysk łączył je ze Słońcem i ogniem. Miejsce, gdzie było złoto, stanowiło często sferę sacrum, przestrzeń idealną, nadprzyrodzoną i boską. Kruszec był i jest łączony także z czystością, miłością, stałością i szacunkiem.

Sama jego wartość i symbolika stanowiły dostateczną zaletę i niepotrzebne było stosowanie przekazu ideologicznego na dukatowych monetach wykonanych przecież z tego kruszcu. Krótkotrwałe próby osiągnięcia celu propagandowego zostały bardzo szybko zaniechane. Złota moneta była więc sama w sobie wartością i przekaz ikonograficzny oraz manifestacyjny nie był – tak, jak w przypadku talarów – sprawą najważniejszą. W niczym to oczywiście nie umniejsza znaczenia i piękna tych monet, które stanowią małe arcydzieła sztuki menniczej.

Depiction of ruler on Polish ducats of the First Commonwealth

Summary

The analysis of depictions on Polish ducats, from the coin of Ladislaus the Elbow-High to coins of Stanisław August Poniatowski brought to several conclusions.

First of all there are only comparatively small changes in general conception of leading motive. Initiated by Sigismund the Old the way of portrayal a king – ruler's bust – on gold coins was kept (with small exceptions) until the end of the First Commonwealth. Only the details changed, such as separation of rim legend by crown or lower part of ruler's bust, resignation from clear separation of rim legend from bust as well as differences in appearance, which was effect of new currents in art.

The exceptions are ducats struck by Sigismund the Old, Sigismund III Vasa, John Casimir nad Stanisław August Poniatowski, which present ruler's standing figure. In case of Sigismund the Old the issue fell on the last year of king's life, had ephemeral character and such representation was not continued by his successor. In other cases, time of striking

²⁷ Friedberg, *op.cit.*, s. 115-116

²⁸ W. Kopicki, *Przedstawienie władcy na polskich talarach w okresie I Rzeczypospolitej 1533-1795*, referat wygłoszony na Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej w Kremnicy 21-23.05.2009 r. (w druku)

²⁹ E. Kopicki, *op.cit.*, poz. 7103

fell on period shortly after coronation. It allow to assume that those issues had exclusively ostentatious purpose and underlined to king's right to throne as well as sanctioned assumption of power. They were also an attempt of referring to trends in European coinage.

It is difficult to explain why our rulers for over 250 years, with few exceptions, used on ducats practically only one canon - depiction of king's bust. It is possible that reason had psychological basis. In opposite to large surface of thaler, ducats had comparatively small diameter. „Tiny” ruler did not render in proper way royal majesty and dignity. Standing king's figure were lost on surface of coin. In European coinage there are hundreds of ducats with different depictions than bust, however in ours that way of presentation of ruler was practically inviolable. Possible, that royal attempts of changing the canon on ducats encountered opposition of persons connected with a court, for whom such representation was not acceptable and in their opinion it offended royal majesty.

This testifies also about this, that ducats did not play dominant part in the circulation of the First Commonwealth and there was not a need to use on them depictions carrying some message as this took place in case of thalers. Cause of that immobility was also ore itself, that is gold. Gold was always personified with divinity, wealth and durability. Value and symbolism of gold was sufficient advantage and it was unnecessary to use ducat coins as ideological medium. Short-lived attempts of achieving propaganda purpose were abandoned very quickly.

**Иван Синчук
(Беларусь)**

„ШЕЛЯЖНЫЕ” МОНЕТНЫЕ ДВОРЫ КОРОНЫ И МЕДНЫЕ СОЛИДЫ ЯНА КАЗИМИРА В КЛАДАХ

В 1659 году, за год до появления медных солидов Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ), начали биться на Уяздовском монетном дворе медные солиды королевства Польского (далее – КП). Солиды КП бились в 1659-61, 1663-65 гг. на монетном дворе в Уяздове (небольшая часть тиража 1659-61 гг. – в Кракове). Солиды КП на аверсе несут портретное изображение Яна Казимира вправо с легендой IOAN-CAS-REX, под изображением Яна Казимира инициалы Тита Ливия Боратини. На реверсе – Орел и легенда SOLID REGNI POLONI, заканчивающаяся датой (один из вариантов). Внизу под Орлом – Слеповрон, герб Яна Казимира Красиньского, великого подскарбия в 1659-1666 гг.¹ Солиды КП не дают такого разнообразия подтипов как солиды ВКЛ, а представляют лишь один подтип. Очевидно, поэтому в литературе вопроса не накопилось такого множества противоречивых утверждений относительно отдельных элементов подтипа и привязки их к монетному двору. Целью автора является компаративный анализ кладовых комплексов медных солидов КП и письменных источников, освещающих деятельность коронного монетного двора, специализировавшегося по выпуску медных солидов.

Часть солидов КП 1659-1661 гг. – 817709 злотых – была выбита на монетном дворе Уяздова, а 182291 – на Краковском монетном дворе². Попытку В. Немирыча разделить продукцию монетных дворов нельзя признать удачной³. Трудно без проверки на массовом материале согласиться и с атрибуцией, предложенной ранее П. Жулавским⁴.

В 1663-1665 гг. медные солиды КП производились только на Уяздовском монетном дворе. Известно, что было выпущено солидов КП⁵ в

1663 – 1591016 зл. 20 гр. 23,80 %

1664 – 2657359 зл. 6,5 гр. 39,75 %

1665 – 2436506 зл. 19 гр. 13,5 ден. 36,49 %

Автором предпринята попытка сведения всей сохранившейся информации о выпуске⁶ медных солидов к взаимосопоставимым величинам⁷ и сравнение их с реальным содержанием кладов на территории БССР, УССР, Лит. ССР, ПНР. Анализ 17 кладов (около 30 тыс. монет) показал значительные отклонения от распределения в генеральной совокупности, не носящие случайного характера (см. табл. 1, 2). Причем, не только для 1659-1661 гг., но и для 1663, 1664, 1665 гг.

¹ *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*. Ser.1. T.XXXIX-XL. S.709.

² Zagórski J. *Monety dawnej Polski*. Warszawa, 1845. S.54-55.

³ Niemirycz W. *Skarb boratynek z Przasnysza* // WN, 1973. Z.2. S.106.

⁴ Żuławski P. *Boratynki* // WNA, 1912. S.1-2.

⁵ Rybarski R. *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michala Korybuta i Jana III*. Warszawa, 1935. S.526, tabl.V.

⁶ Szelągowski A. *Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce*, Lwów, 1902. S.258; Hnilko A. *Tytus Liviusz Boratyni, dworzanin króla Jana Kazimierza, mincarz i uczonec* // WNA, 1921. S.97-125, 1922. S.1-38; Rybarski R. *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michala Korybuta i Jana III*. Warszawa, 1935. S.526, tabl.V.

⁷ Синчук И. „Шеляжные” монетные дворы ВКЛ и медные солиды Яна Казимира в кладах // Мемніце міжды Балтыкіем а Морзем Чарным – wspólnota dziejów: Supraśl 10-12.IX.1998. Materiały z III Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Warszawa, 1998. S.159, tabl.1.

Таблица 1.

Распределение солидов Речи Посполитой 1659-1661,1663-1666 гг. по годам*

Примечания:

* распределение:

а) по количеству монет

в) распределение в процентах (от всех монет клада)

с) отклонение от распределения в генеральной совокупности

** в 1659 г. солиды Вел. кн. Литовского не бились

№	Место и дата находки	Валент	Распределение*	1659-1661**	1663	1664	1665	1666	Е	ЕЕ	Автор определения, дата публикации
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Краков, до 1912 г.	ВКЛ	а	95	52	257	464	706	1574	2492	Żuławski P., 1912
			в	3,85	2,09	10,31	18,62	28,33	63,16		
			с	-34	-20	114	36	-2	13		
		КП	а	173	160	432	153	918			
			в	6,94	6,42	17,33	6,14	36,84			
			с	21	-30	13	-56	-17			
2.	Ярославичи, до 1939 г.	ВКЛ	а	24	7	10	40	77	158	269	Fitzkie J., 1939/1939
			в	8,92	2,6	3,72	14,87	28,62	58,74		
			с	55	0	-23	9	-1	5		
		КП	а	14	14	41	42	111			
			в	5,2	5,2	15,24	15,61	41,26			
			с	-10	-43	0	11	-7			

* Источники: Żuławski P. *Boratynki* // WNA, 1912. S.1-2; Fitzkie J. *Skarby monet historycznych w Muzeum Wołyńskiego T-wa Przyjaciół Nauk w Lucku* // WNA, 1938/39. S.184-243; Piniński J. *Nowe znaleziska monet z Mazowsza* // WN, 1967. Z.1. S.51-52; Niemirycz W. *Skarb boratynek z Przasnysza* // WN, 1973. Z.2. S.88-110; Chył A. *Skarb boratynek z Wyszyn koło Mławy* // WN, 1979. Z.4. S.240-243; Сінчук І. *Дошицік скарб* // ПГКБ, 1988. N 3. С.19-20. Tenże. *Skarb z Dosznik* // Grosz. 1989. Nr 32. Wrzesień. S.6-9.

3.	Вишневец, до 1939 г.	ВКЛ	а	237	65	194	368	858	1722	3334	Fitzkie J., 1939/1939
			в	7,11	1,95	5,82	11,04	25,73	51,65		
			с	24	-25	21	-19	-11	-7		
		КП	а	323	242	631	416	1612			
			в	9,69	7,26	18,93	12,48	48,35			
			с	69	-21	24	-11	9			
4.	Иванцевичи, до 1939 г.	ВКЛ	а	490	107	302	695	1279	2873	5342	Fitzkie J., 1938/1939
			в	9,17	2	5,65	13,01	23,94	53,78		
			с	59	-23	17	-5	-17	-4		
		КП	а	424	518	952	575	2469			
			в	7,94	9,7	17,82	10,76	46,22			
			с	38	6	17	-23	5			
5.	Козленичи, до 1939 г.	ВКЛ	а	36	13	26	84	172	331	542	Fitzkie J., 1938/1939
			в	6,64	2,39	4,8	15,5	31,73	61,07		
			с	15	-8	0	13	10	9		
		КП	а	43	28	88	52	211			
			в	7,93	5,17	16,24	9,59	38,93			
			с	38	-43	6	-32	-12			
6.	Пустомыты, до 1939 г.	ВКЛ	а	111	39	94	207	463	914	1587	Fitzkie J., 1938/1939
			в	6,99	2,46	5,92	13,04	29,17	57,59		
			с	22	-5	23	-5	1	3		
		КП	а	97	119	267	190	673			
			в	6,11	7,5	16,82	11,97	42,41			
			с	6	-18	10	-15	-4			

7.	Заблаотье, до 1939 г.	ВКЛ	а	13	3	14	17	35	82	159	Fitzkie J., 1938/1939
			в	8,18	1,89	8,81	10,69	22,01	51,57		
			с	42	-27	33	-22	-24	-8		
		КП	а	9	16	34	18	77			
			в	5,66	10,06	21,38	11,32	48,43			
			с	-2	10	40	-19	10			
8.	Бакорин, до 1939 г.	ВКЛ	а	4	2	8	56	64	134	184	Fitzkie J., 1938/1939
			в	2,17	1,09	4,35	30,43	34,76	72,83		
			с	-62	-58	-10	122	20	31		
		КП	а	13	1	20	16	50			
			в	7,07	0,54	10,87	8,7	27,17			
			с	23	-94	-29	-38	-49			
9.	Гнойно, 50-е гг. XX в.	ВКЛ	а	68	23	34	101	162	388	677	Piniński J., 1967
			в	10,04	3,4	5,02	14,92	23,93	57,31		
			с	75	31	4	9	-17	3		
		КП	а	54	54	110	71	289			
			в	7,98	7,98	16,25	10,49	42,69			
			с	39	-13	6	-25	-3			
10.	Каменец, до 1939 г.	ВКЛ	а	31	9	26	54	106	226	415	Piniński J., 1967
			в	7,47	2,17	6,27	13,01	25,54	54,46		
			с	30	-17	-30	-5	-12	-2		
		КП	а	32	30	78	49	189			
			в	7,71	7,23	18,8	11,81	45,54			
			с	34	-21	23	-16	3			

11.	Пжасныш, 1969 г.	ВКЛ	а	345	334	700	1577	3230	6786	11745	Niemiryecz W., 1979
			в	8,05	2,84	5,96	13,43	27,5	57,77		
			с	-40	9	-24	-2	-5	4		
		КП	а	816	907	2031	1205	4959			
			в	6,95	7,72	17,29	10,26	42,22			
			с	21	-16	13	-27	-5			
12.	Вильн, 1973 г.	ВКЛ	а	34	14	25	61	146	280	452	Chyl A., 1979
			в	7,52	3,1	5,53	13,5	32,3	61,95		
			с	31	19	15	-1	12	11		
		КП	а	26	45	69	32	-	172		
			в	5,75	9,96	15,27	7,08	-	38,05		
			с	0	9	0	-50	-	-14		
13.	Вильнос, 1856 г.	ВКЛ	а	8	1	1	16	30	56	109	Duksa Z., неопубл.
			в	7,34	0,91	0,91	14,68	27,52	51,38		
			с	28	-65	-81	-7	-5	-8		
		КП	а	10	13	18	12	-	53		
			в	9,17	11,93	16,51	11,01	-	48,62		
			с	59	30	8	-22	-	10		
14.	Аланчай, 1970 г.	ВКЛ	а	93	34	79	181	183	570	1113	Duksa Z., неопубл.
			в	8,36	3,05	7,1	16,26	16,44	51,21		
			с	45	17	48	19	-43	-8		
		КП	а	390	96	287	130	-	543		
			в	8,09	8,63	20,4	11,68	-	48,79		
			с	41	-6	34	-17	-	10		

15.	Даниловичи, 1968 г.	ВКЛ	а	39	9	29	57	123	257	438	Синчук ИИ, неопубл.
			в	8,9	2,05	6,62	13,01	28,03	58,68		
			с	55	-21	38	-5	-3	5		
		КП	а	36	40	69	36	-	181		
			в	8,22	9,13	15,75	8,22	-	41,32		
			с	43	0	3	-41	-	-7		
16.	Дошники, 1962 г.	ВКЛ	а	6	3	7	7	17	40	64	Синчук ИИ, неопубл.
			в	9,38	4,69	10,94	10,94	26,56	62,5		
			с	63	80	127	-20	-8	12		
		КП	а	6	-	16	2	-	24		
			в	9,38	-	25	3,13	-	37,5		
			с	63	-	64	-78	-	-15		
17.	Горавки, 1971 г.	ВКЛ	а	21	11	14	31	92	169	278	Синчук ИИ, неопубл.
			в	7,55	3,96	5,04	11,15	33,09	60,79		
			с	31	52	5	-19	14	9		
		КП	а	20	21	45	23	-	109		
			в	7,19	7,55	16,19	8,27	-	39,21		
			с	25	-17	6	-41	-	-11		
I	Сумма кладов № 2-8	ВКЛ	а	915	236	648	1467	2948	6214	11417	
			в	8,01	2,07	5,68	12,82	25,82	54,43		
			с	39	-20	18	-8	-11	-2		
		КП	а	923	938	2033	1309	-	5203		
			в	8,08	8,22	17,81	11,47	-	45,54		
			с	41	-10	17	-18	-	3		

II	Сумма кладов № 11, 12, 14, 15, 17	ВКЛ	а	1132	402	847	1907	3774	8062	14026	
			в	8,07	2,87	6,04	13,6	28,91	57,48		
			с	40	10	26	-1	-7	3		
		КП	а	988	1109	2441	1426	-	5964		
			в	7,04	7,91	17,4	10,17	-	42,52		
			с	22	-14	14	-28	-	-4		
III	Сумма кладов № 15-17	ВКЛ	а	86	23	50	95	232	466	780	
			в	8,46	2,95	6,41	12,18	29,74	59,74		
			с	47	13	33	-11	3	7		
		КП	а	62	61	130	61	-	314		
			в	7,95	7,82	16,67	7,82	-	40,26		
			с	38	-15	9	-44	-	-9		
IV	Сумма кладов № 1-17	ВКЛ	а	2255	726	1820	4016	7743	16560	29200	
			в	7,72	2,49	6,23	13,75	26,52	56,71		
			с	34	-4	30	0	-8	2		
		КП	а	2186	2304	5128	3022	-	12640		
			в	7,49	7,89	17,56	10,35	-	43,29		
			с	30	-14	15	-26	-	-2		

Следует полагать, что в кладовых комплексах распределение солидов по годам будет приближаться к распределению в генеральной совокупности. На самом деле предположение не подтверждается, о чем свидетельствуют табличная сводка 17 кладовых комплексов (табл.1) и упрощенная таблица, в которой превышение предполагаемой доли отмечено знаком „+”, недостаток – знаком „-” (табл.2). Анализ кладов показывает, что существует избыток монет 1664 г. и дефицит 1663 и 1665 гг., причем отклонение по абсолютной величине наиболее велико для солидов 1664 г. и сопоставимо с суммой отклонений для 1663 и 1665 гг. Естественно предположить, что в 1663 и 1665 гг. велась работа штемпелями 1664 г. Иными словами, в 1663 г. *уже*, а в 1665 гг. *еще* использовались штемпеля 1664 г. Это, пожалуй, единственное возможное объяснение компенсированного дефицита (и компенсированного избытка).

Табл.2. Отклонение распределения солидов КП с датами 1663-65 гг. в произвольно выбранных кладовых комплексах Польши, Украины, Литвы, Белоруссии от распределения по документам монетного двора за 1663-65 гг.*

Автор	№	Место находки	1663	1664	1665	К-во (1663-65)
Żuławski P.	1	Краков	-	+	-	745
Fitzkie J.	2	Ярославичи	-	+	+	97
- „ -	3	Вишневец	-	+	-	1289
- „ -	4	Иванчицы	+	+	-	2045
- „ -	5	Козленичи	-	+	+	142
- „ -	6	Пустомыты	-	+	-	576
- „ -	7	Заболотье	-	+	-	68
- „ -	8	Бакорин	-	+	+	37
Piniński J.	11	Гнойно	-	+	-	235
- „ -	12	Каменец	-	+	-	157
Niemirycz W.	13	Прасныш	-	+	-	4143
Chyl A.	14	Вышин	+	+	-	146
Duksa Z., неопубл.	15	Вильнюс	+	+	-	43
- „ -	16	Аланчай	-	+	-	460
Сінчук І.	17	Дошники	-	+	-	17
Сінчук І., неопубл.	19	Горавки	-	+	-	89
- „ -	20	Даниловичи	+	+	-	145
Итого			-13	17	-14	10434

В литературе отмечалось несоответствие доли солидов КП 1659-61 гг. в кладах с долей, которая известна по документам монетного двора, и делался вывод о злоумышленной деятельности арендатора монетного двора Т.Л.Боратини⁸. Действительно, большая часть анализируемых кладовых комплексов имеет положительное отклонение от генеральной совокупности в группе монет 1659-61 гг. Заманчиво предположить, что после подписания нового контракта были использованы с целью ускорить начало работы монетного двора старые штемпеля, которые, без сомнения, сохранялись на монетном дворе. (Известно описание имущества закрытого в 1661 г. монетного двора в Уяздове, там еще в 1663 г. хранились опечатанные в сундуках „tloki mennicze”⁹). Однако подобное отклонение выявляется и для комплексов солидов ВКЛ 1660-61 гг. (см. табл.1), хотя предполагать использование старых

* Источники: Żuławski P. *Boratynki* // WNA, 1912. S.1-2; Fitzkie J. *Skarby monet historycznych w Muzeum Wołyńskiego T-wa Przyjaciół Nauk w Łucku* // WNA, 1938/39. S.184-243; Piniński J. *Nowe znaleziska monet z Mazowsza* // WN, 1967. Z.1. S.51-52; Niemirycz W. *Skarb boratynek z Przasnysza* // WN, 1973. Z.2. S.88-110; Chyl A. *Skarb boratynek z Wyszyn koło Mławy* // WN, 1979. Z.4. S.240-243; Сінчук І. *Дошники скарб* // ПГКБ, 1988. N 3. С.19-20. Tenże. *Skarb z Dosznik* // Grosz. 1989. Nr 32. Wrzesień. S.6-9.

⁸ Mikołajczyk A. *Trials of T.L.Boratini in 1661 and 1662 revised* // WN, 1979. Z.1. S.60-68.

⁹ Gutkowski J. *Inwentarz mennicy szelągowej ujazdowskiej z roku 1663* // WN, 1970. Z.2. S.121-125.

штемпелей трудно: к началу работы арендованного тем же Т.Л.Боратини монетного двора в Вильно сменился подскарбий, и в 1664 г. подскарбием был Иероним Киршенштейн герба Кришпин, а монеты 1660-61 гг. несут герб Корвин администратора скарба А.М.Саковича. По этой причине приходится признавать неубедительной гипотезу о работе в 1663 г. коронными штемпелями 1661 г. (именно в этом году замечен значительный излишек). Окончательно может решить вопрос анализ комплексов коронных солидов, происходящих из кладов, сокрытых до 1663 г.

Представляется возможным выяснить год подключения Краковского двора к фискальной монетной программе. Известно, что было выпущено солидов КП в Уяздове¹⁰

1659	-	15548 зл. 22,5 гр.	1,55%
1660	-	432243 зл. 17,5 гр.	43,22%
1661	-	375916 зл. 10 гр.	37,59% }
			} 55,82%
в Кракове	-	182281 зл. 10 гр.	18,23% }

Почти все анализируемые комплексы имеют свыше 37,59% солидов 1661 г. Это позволяет утверждать, что производство медных солидов началось в Кракове в 1661 г. Дополнительным аргументом в пользу этого положения служит факт развертывания на площадях Уяздовского двора производства основной массы солидов ВКЛ 1660-61 гг. именно в 1661 г. (монеты с датой „1660” составляют только двенадцатую – восьмую часть солидов ВКЛ 1660-61 гг.). Свыше половины анализируемых кладов содержат более 55,82 % солидов КП 1661 г. (цифра получена в результате суммирования продукции Уяздовского и Краковского монетных дворов, но суммарный показатель наиболее близок к реальному распределению в кладовых комплексах).

Интересно отметить, что по солидам КП 1663-65 гг. видна деятельность на монетном дворе в Уяздове двух (как минимум) мастеров. Это хорошо прослеживается по пунсонным наборам. Наблюдение за пунсонными наборами позволило заключить, что существует погодная связь выделяемых пунсонных групп, и что встречающиеся на аверсе и реверсе комбинации знаков интерпункции в виде сочетания двух точек или точки и отсутствия знака (av: после IOAN и перед CAS; gv: в начале и конце легенды) не случайны. Отмеченная корреляция пунсонных наборов и знаков интерпункции, вероятно, объясняется необходимостью ставить знак мастера, делающего штамп. Такая необходимость может возникнуть, если процесс закалики отделен от выделки штемпелей и выполняется вне штемпелерезной мастерской особым специалистом.

Замечательно, что штампы для солидов КП и ВКЛ 1660-61 гг. делались одними мастерами. Заметна общность отдельных буквенных и цифровых пунсонов, но наиболее очевидный признак – опушка в виде идущих вправо-вверх коротких косых черточек, которые встречаются на части монет КП и ВКЛ. По-видимому, разность интересов Короны и княжества не создавала непреодолимых производственных барьеров между обоими монетными дворами Уяздова, размещенных под одной крышей и принадлежащих одному арендатору.

¹⁰ Rybarski R. *op. cit.* S.526, tabl.V.

"Schilling" mints of the Crown, and copper schillings of John Casimir in coin hoards

Summary

The author analyzes schillings of John Casimir struck in the Polish Crown mint found in coin hoards. Those schillings were struck in the Ujazdów mint (of value 817 709 zloties) and the Cracovian mint (182 291 zloties). The hoards of schillings (also called „boratynki”) were found in Belarus, Lithuania, Ukraine and Poland. Seventeen largest hoards were analyzed (about 30000 coins).

Serhiy Bielopolski (Ukraina)

DWA NOWO ODKRYTE SKARBY MONET Z TERENU LWOWA I OKOLIC

W maju 2010 roku, podczas wypoczynku w parku Pohulanka we Lwowie, pewien Lwowianin spostrzegł dziwny korek od butelki, który leżał na ziemi. Po podniesieniu zrozumiał, że jest to moneta, więc wziął ją do domu i zostawił na pianinie. Dopiero po miesiącu, gdy ponownie wziął monetę do rąk i uważnie się jej przyjrzał, zdał sobie sprawę, że jest to złota moneta. W sposób niezwracający zbędnej uwagi wypożyczył wykrywacz metalu i udał się w miejsce znalezienia monety na dalsze poszukiwania. Zakończyły się one sukcesem. Już po godzinie w kieszeni szczęściarza znalazło się 11 złotych dukatów. W sumie znaleziono 12 monet.

W lipcu miałem możliwość obejrzenia tych monet. Po dokładnym zbadaniu miejsca znaleziska, znajdującego się na wzniesieniu, w odległości 1,5 km od głównego placu miasta – Placu Rynek, zauważyłem ślady fundamentu jakiejś starej budowli. W XVI w., (a monety datowane są od 1532 do 1587 r.), w danym miejscu znajdowały się przedmiejskie zabudowania starego Lwowa. Na miejscu znaleziska nie było żadnych śladów naczyń, więc można przypuścić, że ktoś te monety zakopał w płóciennej lub skórzanej sakiewce lub zgubił. Mogło się to stać podczas napadu złodziei na właściciela tego miejsca. Jest to, póki co, jedyny tak cenny skarb monet znaleziony na terenie Lwowa odkąd prowadzona jest rejestracja znalezisk. Oto szczegółowy opis znalezionych monet:

1. Polska, Stefan Batory (1576-1586), dukat, 1583, Gdansk, w.3,50g.
2. Austria, Arcybiskup Karol (1564-1590), dukat, 1581, Klagenfurt, w.3,47g.
3. Austria, Rudolf II (1576-1608), dukat, 1583, Praga, w.3,46 g.
4. Austria, Rudolf II (1576-1608), dukat, 1585, Praga, w.3,48 g.
5. Niderlandy, dukat, b.d.Overijssel, w.3,47g., w.3,49 g. (2 szt.)
6. Księstwo Ziębickie, Karol I (1511-1538), dukat, 1532, Złoty Stok, w.3, 50 g. Dutk. № 206, R⁶.
7. Księstwo Ziębickie, Karol I (1511-1538), dukat, 1532, Złoty Stok, w.3, 53 g. Dutk. № 206, R⁸.
8. Prusy, Georg Fryderyk (1578-1603), dukat, 1578, Królewiec, w.3,46 g.Kop.3852, R⁶.
9. Węgry, Stefan Batory (1571-1575), dukat, 1572, Transylwania, w.3,51 g.
10. Węgry, Ferdynand I (1526-1564), dukat, 1563, Kremnica, w.3,54 g.
11. Węgry, Rudolf II (1576-1608), dukat, 1587, Kremnica, w.3,51 g.

1-1

1-2

2-1

2-2

3-1

3-2

4-1

4-2

5-1

5-2

6-1

6-2

7-1

7-2

8-1

8-2

9-1

9-2

10-1

10-2

11-1

11-2

Drugi skarb monet znaleziono wiosną tego roku podczas kopania fundamentów pod letnią kuchnię na obrzeżach miejscowości Winniki, znajdującej się w odległości 7 kilometrów na południe od Lwowa. Monety zostały podzielone pomiędzy trzech odkrywców, jednak udało mi się obejrzeć i zanotować opis tego skarbu. Oto on:

1. Polska, Jan Kazimierz (1648-1668) dwudukat, Kraków, 1657, wybity podczas okupacji szwedzkiej, w.6,85 g. Gum¹. 1836, RR, Kop² 1899, R 8.
 2. Austria, Ferdynand III (1627-1657) dwudukat, St.Veit, w.6,93 g.
 3. Niemcy, NuryMBERGA-miasto, dukat 1641, w.3,51 g.
 4. Niemcy, Lubeka-miasto, dukat, 1660, w.3,41 g.
 5. Węgry, Ferdynand III (1637-1657), dukat 1645, Kremnica, w.3,44 g.
 6. Węgry, Leopold I (1658-1705), dukat 1675 (w.3,47 g.), 1685 (w.3,48 g.), 1687 (w.3,50 g.), 3 szt.
 7. Niderlandy Ferd.II, Zwoll, dukat 1634, w.3,44 g., 2 szt.
 8. Niderlandy Ferd.II, Zwoll, dukat 1638, w.3,46 g., 2 szt.
 9. Niderlandy, prowincja-Geldern 1648, w.3,47 g., 1652, w.3,49 g., 2 szt.
 10. Turcja, Machmud IV, 1648-1687, sultani, w.3,46 g.
 11. Hiszpańskie Niderlandy, Patagony, Talary, razem 16 szt.:
 - Prowincja Flandria: 1623 (1 szt.), 1648 (1 szt.), 1649 (1 szt.), 1667 (1 szt.),
 - Prowincja Brabant: 1633 (2 szt.), 1650 (1 szt.), 1671 (1 szt.), 1672 (2 szt.), 1675 (1 szt.), 1678 (1 szt.), 1681 (1 szt.), 1684 (1 szt.);
 - Prowincja Tournau: 1646(1 szt.), 1652 (1 szt.);
 12. Polska, Zygmunt III Waza (1578-1632), orły koronne, Bydgoszcz, 1621 (16 szt.), 1622 (18 szt.), 1623 (21 szt.), 1624 (16szt.) – razem 67 szt.
 13. Polska, Zygmunt III Waza, szóstaki koronne, Kraków 1623 (22 szt.), 1624 (32 szt.), 1625 (31 szt.), 1626 (28 szt.), 1627 (16szt.) – razem 128 szt.
 14. Polska Zygmunt III, trojaki koronne, Kraków 1621 (8 szt.), 1622 (13 szt.), 1623 (11szt.), 1624 (9 szt.) – razem 41 szt.
 15. Polska, Zygmunt III, półtoraki, Bydgoszcz 1620 (24 szt.), 1621 (84 szt.), 1622 (196 szt.), 1623 (121 szt.), 1624 (97 szt.) – razem 432 szt.
 16. Polska, Jan Kazimierz, orły Gdańskie – 1650, 1658, 1659, 1663 – razem 4 szt.
 17. Polska, Jan Kazimierz, ort Toruń – 1664
 18. Polska, Jan Kazimierz, ort 1657, Kraków, 2 szt.
 19. Polska, Jan Kazimierz, ort 1658, Kraków, 4 szt.
 20. Polska, Jan Kazimierz, ort 1659, Kraków, 9 szt.
 21. Polska, Jan Kazimierz, ort 1659, Poznań, 5 szt.
 22. Polska, Jan Kazimierz, ort 1664, Kraków, 2 szt.
 23. Polska, Jan Kazimierz, ort 1667, Krak.?, Bydg. ? - 18 szt.
 24. Polska, Jan Kazimierz, ort 1668, Krak.?, Bydg. ? - 23 szt.
 25. Polska, Jan Kazimierz, ort 1668, Krak.?, Bydg. ?, TLL, neopisany, omyłk.- 2 szt.
 26. Polska, Jan Kazimierz, ort 1668, „CASIMIR” – omyłk.- 1 szt.
 27. Polska, Jan Kazimierz, ort 1668, z herbem Leliwa – 2 szt.
- Razem orły koronne – 68 szt.
28. Jan Kazimierz, szóstak, Lwów, 1661, 1 szt.
 29. Jan Kazimierz, szóstak, 1663, Byd. ? – 1 szt.
 30. Jan Kazimierz, szóstak, 1668, Byd. ? – szt.
- Razem szóstaki – 3 szt.

¹M. Gumowski, *Handbuch der Polnischen numismatik*, 1960, Graz.

² E. Kopicki, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*.

1-1

1-2

2-1

2-2

7-1

7-2

9-1

9-2

3-1

3-2

4-1

4-2

10-1

10-2

12-1

12-2

5-1

5-2

6-1

6-2

12-1

12-2

16-1

16-2

31. Trzykrajcówki – Austria, Węgry, Śląsk, 1650-1685, - razem 264 szt.:

a) Ferdynand III (1627-1657), Tyrol, 1650.

b) Ferdynand III, Styria, 1653.

c) Leopold I (1657-1705), St. Veit, 1668.

d) Leopold I, Wrocław, 1669.

e) Leopold I, Graz, 1661.

f) Leopold I, Wiedeń, 1672.

g) Chrystian Wołowski, (1654-1672), m. Brzeg, 1669.

h) Sylwiusz Fryderyk, (1668-1697), m. Oleśnica, 1675.

Najstarsza moneta datowana 1620 r. i najpóźniejsza – 1687 r.

Razem monet – 893 szt., wagi – 2,550 g.

17-1

17-2

18-1

18-2

19-1

19-2

20-1

20-2

a-1

a-2

b-1

b-2

21-1

21-2

22-1

22-2

c-1

c-2

d-1

d-2

24-1

24-2

25-1

25-2

e-1

e-2

f-1

f-2

26-1

26-2

27-1

27-2

g-1

g-2

h-1

h-2

Two newly discovered hoards of coins from Lviv and its vicinity

Summary

The article presents two newest hoards of coins from Lviv and its vicinity. The first hoard contained gold coins of Stephen Báthory, emperor Charles and emperor Rudolf II of Austria, Netherlandic, Duchy of Ziębice, Prussian, Hungarian (11 pieces). The second hoard comes from the outskirts of Vynnyky (7 km south of Lviv). There were 11 ducats (Germany, Poland, Hungary, Netherlands and Turkey) as well as patagons of the Spanish Netherlands (Flanders, Brabant and Tournai). Among them there were also large amount of thick and small silver coins (Poland, Hungary, Silesia, Austria).

Ирина Колобова
(Беларусь)

МОНЕТА И ДЕНЕЖНЫЙ СЧЁТ ВОСТОЧНОБЕЛОРУССКОГО РЫНКА В ПЕРИОД СЕВЕРНОЙ ВОЙНЫ (1700 – 1721 ГГ.)

События Северной войны, действия которой развернулись и на землях восточной Беларуси, не могли, естественно, не отразиться на составе, характере и интенсивности денежного обращения на этой территории. Монеты России с этого времени начинают играть всё более заметную роль в жизни восточнобелорусского рынка.

Первая четверть XVIII в. богата не только материальными реликтами денежного обращения, но и разнообразными письменными памятниками, насыщенными сведениями о конкретном содержании монетного фонда, рыночных ценах и их эволюции и денежной терминологией восточной Беларуси.

Источниками для изучения состояния денежного хозяйства восточнобелорусского региона в первой четверти XVIII в. послужили архивные и, частично, опубликованные документы. В первую очередь, это материалы, хранящиеся в Национальном историческом архиве Беларуси (ф. 1817 – Могилёвский магистрат и ф. 2109 – Могилёвский городской магистрат).

В материалах этих фондов содержится основной объём информации по изучаемой проблеме. Могилёв, получивший магдебургское право в 1577 г., становится вскоре крупнейшим в Беларуси торгово-промышленным центром. Именно поэтому приходо-расходные книги его магистрата, тщательно ведшиеся из года в год и достаточно хорошо сохранившиеся до наших дней, являются чрезвычайно содержательным источником по истории денежного хозяйства не только самого города, но и, по меньшей мере, всей восточной Беларуси.

Историография проблематики денежного обращения восточнобелорусского региона в период проведения на этой территории военных действий Северной войны ограничена небольшим количеством работ авторов XX в., лишь косвенно рассматривающих поставленные вопросы (П.В.Харлампович, Н.Н.Щекотихин, И.Г.Спаский, В.Н.Рябцевич, Н.Ф.Котляр).

Сопоставляя источниковедческую и историографическую базы проблемы, нельзя не обратить внимание на их явную объёмную непропорциональность – обилие источников и практически полное отсутствие их научной интерпретации.

Денежное хозяйство на территории восточной Беларуси к началу Северной войны было основано на наборе номиналов, практически идентичном бытовавшему в европейских странах. Письменные источники не видят необходимости отделения литовских и польских монет от их зарубежных «собратьев». Поэтому в подавляющем большинстве случаев невозможно определить государственную принадлежность той или иной денежной единицы.

В практике сделок купли-продажи одни и те же номиналы выступали, как правило, в двойственном виде: как реальные монеты (шостак «биты», талер «биты») и как счётно-денежные понятия, выражающие талерную или дукатовую сумму в более мелких номиналах (например, «шележная» или «шостаковая» суммы, соот-

ветствующие талеру или дукату). Одновременное выполнение монетами реальной и счётной функций приводило к достаточно сложным переплетениям их стоимостных соотношений.

В зависимости от того, в каком металле проводился расчёт, монеты имели и двойной курс. Именно поэтому при выплате высокопробных номиналов в биллонной или медной монете практиковалась так называемая «наддача» – своеобразная доплата, которая уравнивала соответствующие суммы.

В этот период традиционно сохранялась счётная функция литовских и польских грошей, хотя реальная основа подобного разделения отошла в далёкое прошлое. Счёт литовским грошам вёлся на постепенно исчезающие архаичные копы и гривны, польских – на злотые. Основным, относительно полноценным разменным номиналом и в то же время счётным понятием становятся шестигрошовики (шостаки). Документы фиксируют половинную фракцию шостака, выполнявшую счётную функцию практически исчезнувшего тройка.

Для исчисления относительно крупных сумм служили орты (тынфы), высшим серебряным номиналом оставался талер с его фракциями в $\frac{1}{2}$ и $\frac{1}{4}$.

Золотая чеканка была представлена дукатами («червоными злотыми») и двойными дукатами («дукат по два червоных злотых»), которые нередко выступали в роли весового эталона для золотых изделий.

Рыночные курсы обращения номиналов восточнобелорусского рынка в этот период испытывают определённые колебания, связанные, прежде всего, с девальвацией разменных монет.

Как письменные, так и нумизматические материалы конца XVII в. свидетельствуют о том, на восточнобелорусском рынке была представлена практически вся монетная система России. Российская монета выполняла также и роль счётных единиц. В процессе развития товарно-денежных отношений эти номиналы при сохранении изначальных пропорций (1 рубль=2 полтинника=50 грошей=100 копеек=200 денег) обогащались собственно белорусским нюансом. Так, например, если российский грош соответствовал 2 копейкам, то стоимость местного гроша колебалась в биллоне от 0,4 – до 0,6 копейки, а в меди – от 0,2 до 0,3 копейки. Необходимо также отметить, что российское серебро принималось местным населением, медные же монеты, эмитированные в ходе реформы 1654 – 1663 гг., встречали стойкий бойкот. В целом, прочному внедрению в восточнобелорусское денежное хозяйство номиналов российской монетной системы препятствовала её общая отсталость.

В XVIII в. происходят существенные изменения роли российских монет и счётно-денежных понятий, которые из года в год занимают всё более прочные позиции на рынке восточной Беларуси. Истоки этих явлений связаны с завершением по основным направлениям в 1704 г. денежной реформы Петра I, в результате которой Россия обрела самую передовую в Европе, базирующуюся на десятичном принципе соподчинения номиналов монетную систему.

Возрастание удельного веса российских монет в повседневной жизни восточнобелорусских земель происходило на фоне прогрессирующей эволюции экономического кризиса Речи Посполитой, приведшего, в том числе, и к уменьшению количества находящейся в обращении полноценной серебряной и биллонной монеты.

Новые российские монеты успешно акклиматизировались на рынках непосредственного соседа России – восточной Беларуси. Этому в немалой степени содей-

ствовало и то, что восточнобелорусская территория стала одной из основных арен Северной войны. Армия Петра I «расширила» привычные торговые пути, по которым российская монета проникала в Беларусь: огромные суммы в монете московской чеканки расходовались на закупку фуража и продовольствия.

Определённую роль сыграли и усиление политического влияния России на восточные земли Речи Посполитой.

О внедрении российских монет (копейки, алтына, гривенника, полтинника, рубля) в денежное обращение восточнобелорусского рынка, а также о новациях в области счётных понятий свидетельствуют многочисленные письменные источники.

Российская монета в документах именуется зачастую как «московские пенязи».

В бумагах Витебского гродского суда (25.II.1719) сохранились записи по проверке управляющего имением Огинского Руднею, в котором приводится сумма «московских пенязей злотых 30» [7, с. 85].

Обычным явлением в актовых документах становится упоминание о проволочной копейке. Так, на протяжении 1706 г. в могилёвскую казну неоднократно поступают серебряные копеечные суммы [10, л. 16]. Тысячу злотых копейками наряду с прочими монетами получила 20.VIII.1706 г. отправляющаяся в поездку, могилёвская делегация во главе с войтом Казановичем [10, л. 192].

О возрастающей популярности копеек свидетельствуют и события, описанные в Могилёвской хронике Т.Сурты и Ю.Трубницкого. В 1707 г. экономом Синицкий, стоявший с войском в Быхове, сообщает автору, перехватил в дороге малоохраняемую царскую казну, направленную московской армии. Несколько бочек этого трофея было вскрыто на месте и «кто хотел, то соби копейки хватал». Оставшиеся деньги были отправлены в Быховский замок. Вскоре Синицкий вынужден был сдать-ся на милость окружившего Быхов российского войска. Сосланный после ареста в Сибирь, он, проезжая через Могилёв, обратился к городским властям с просьбой купить ему «шапку для спанья». Выполняя пожелания своего бывшего эконома, служащие Могилёвского магистрата вложили «в ту шапку злотых двести копейками» [9, с. 265 – 267].

22.I.1709 г. записи счётных книг Могилёвского магистрата отмечают выдачу «пану Чортку, ядучему до Орши на сеймик, червоных злотых двадцать пять в разной монете – тынфами, тройками и копейками – злотых 700» [11, л. 42 об.; см. также – 2, с. 250 (14.IV.1707); 12, л. 7 об.(19.II.1711); 7, с. 8 (XII.1714)].

В феврале 1715 г. под полом могилёвской канцелярии были обнаружены, спрятанные ещё в 1710 г. ратманом Сапоцким и Миткевичем, копейки на сумму 38 злотых 15 грошей [8, с. 4].

В 1704 г., при продолжавшейся эмиссии проволочной серебряной копейки, чеканиться и её медный вариант.

Медная копейка начинает успешно конкурировать с серебряной. Уже в 1720-е гг. её упоминание сопровождается, как правило, эпитетом «медная» или же прямым противопоставлением её серебряной чеканке.

Документами отмечены и отдельные случаи прямого отказа от приёма медных копеек. Так, 21.VI.1724 г. оршанские ксендзы доминикане принудили Могилёвский магистрат при выплате полагающейся им суммы обменять копейки на талеры [15, л. 82].

К началу XVIII в. денежный рынок восточной Беларуси ощущал резкую нехватку разменной монеты. Именно поэтому он охотно принимал медную россий-

скую копейку. Следует отметить, что последняя, однако, на первых порах поступала сюда в значительно меньших количествах, чем знакомая уже населению копейка серебряная.

Возрастающую популярность российских медных монет, явно превосходящих по весовым параметрам медную чеканку Речи Посполитой, подтверждают случаи её подделки на территории Беларуси, зафиксированные в Могилёвщине и Гомельщине.

Неоспоримым свидетельством роста авторитета российской монеты на рынках восточной Беларуси является то, что талерный курс, выраженный в российских монетах, становится довольно обычным явлением.

Инвентарь имущества могилёвского бурмистра Казкевича (30.XII.1706) подтверждает 75-копеечный курс талерной монеты [2, с. 235]. Вскоре однако котировка копейки по отношению к талеру понижается. Уже 22.VII.1707 г. в постановлении Могилёвского магистрата по «принятию мер для удовлетворения требований начальника российских войск» (22.VII.1707 г.) указывается, что денежная сумма должна была быть выплачена только талерной монетой, «а ежели не талерами, теды копейками, за талар по рублю» [2, с. 264]. Спустя три года – 29.XII.1710 г. – копейка заметно дорожает: счётная книга Могилёвского магистрата регистрирует сумму в «28 талеров копейками... – за талер по золотых 8», т.е. 240 грошей [4, с. 11]. Таким образом, талер оценивался в 80 (240:3) копеек.

Весьма примечательна запись могилёвских приходо-расходных книг за 26.XII.1713 г., содержащая обстоятельный перечень денежных сумм, которыми были снабжены городские депутаты, отправляющиеся на вальную Варшавский сейм. Ими, в частности, было получено «копейками злотых 100» (30 x 100 : 3 = 1000 копеек), а также «таларов битых 108, рахуе талар по злотых девять – учини на копейки злотых 972» [13, л. 66]. Что же касается котировки талера, то его стоимость составила 90 (30 x 9 : 3) копеек.

В последующие годы курс талера определялся уже суммой в 110 копеек [17, л. 96 (1729)].

Ограниченность талерных эмиссий Речи Посполитой и импорта этого номинала из западноевропейских государств при одновременном расширении масштабов внедрения медной копейки в жизнь восточнобелорусского рынка, вполне закономерно вело к повышению талерного курса, выраженного в российской меди.

Таким образом, в первой половине XVIII в. копеечная котировка талера колебалась в пределах между 75 и 110 копейками.

Включение копейки в широкое обращение восточнобелорусского рынка сопровождалось стабилизацией её курса.

Следует отметить, что, если в начале XVIII в. котировка проволочной копейки порою колебалась, то в дальнейшем она становится устойчивой, и, более того, в неизменном виде переходит на медную копейку. Это странное, на первый взгляд, обстоятельство находит лишь одно объяснение: в связи с прогрессирующим ростом девальвационных процессов в финансах Речи Посполитой и установлением массовых эмиссий медных грошовиков тяжеловесная копейка становится паритетной трём медным грошам (как в своё время проволочная копейка была равноценной трём грошам в биллоне). Котировка копейки в 3 гроша официально подтверждается реестром доходов и расходов Могилёва за 1714 г., где приводится перечень курсов обращения основных денежных единиц могилёвского рынка [7, с. 55].

Стабильность равенства копейки 3 грошам закономерно привела к установлению постоянного соотношения копейки с другими номиналами литовской, польской и западноевропейской денежных систем.

В первой четверти XVIII в. в восточной Беларуси устанавливается стабильный курс обращения копейки в 3 польских гроша, что, в свою очередь, отвечало соответственно 10 копеек 30 грошам, или 1 польскому золотому.

Совершенно естественно, что твёрдый курс обращения копейки создавал условия для возникновения в дальнейшем нового счётного понятия – «русский золотый», объединившего традиционный счётный термин (золотый) и российскую денежную единицу (копейку). Таким образом, население восточной Беларуси удачно использовало в повседневных рыночных сделках очень удобное соотношение, сложившееся между привычным здесь счётно-денежным понятием и реальной российской монетой.

Прямое указание на курс золотого в копейках содержится, например, в актах Витебского гродского суда за 4.IV.1714 г., где он определён в одну гривну, т.е. в 10 копеек [6, с. 131].

Термин «русский золотый» появился именно во второй половине XVIII в. – в период увеличения удельного веса российской монеты в денежном хозяйстве восточной Беларуси [18, с. 114].

В начале XVIII в. в официальном восточнобелорусском делопроизводстве довольно прочно обосновалась традиционная русская счётная единица – алтын. Например, 12.V.1710 г. Витебский магистрат регистрирует сообщение о том, что «...с местности Сорицы с тридцати восьми домов» получено по «десяти алтын с дымом» [5, с. 126].

14.IV.1714 г. гродский суд Витебска рассматривал дело об убытках, причинённых крестьянам имения Савино солдатами коронного гетмана Льва Реута. В перечне разграбленного имущества упомянуты «чулки ценою пять алтын – чини злотых 1 грошей 15, крест серебряный ценою два алтына – чини грошей 18» [6, с. 134]. Этот документ позволяет установить рыночный курс алтына, который, естественно, совпадает со стоимостью трёх копеек, заключённых в этом счётном понятии: 1 алтын = 9 (45 : 5 или 18 : 2) грошам или 3 копейкам.

Следует подчеркнуть, что упоминание алтына связано, как правило, с контактами между местным населением и солдатами или торговцами из России.

К концу первого десятилетия XVIII в. в денежное обращение восточной Беларуси включается петровский серебряный десятикопеечник–гривенник.

14.IV.1714 г. в перечне убытков, причинённых крестьянам имения Савино (Витебщина), курс «гривны» определён в 1 золотый [6, с. 134].

Серебряная петровская полтина, судя по всему, вошла в денежное обращение восточной Беларуси позже гривенника.

20.I.1720 г. челядник Оршанского гродского суда Молоткевич возвращает Могилёвскому магистрату долг «таларов сто в разной монете – червонных злотых двадцать один, таларов битых 13, ...полтинниками таларов 2, тынфами и шостваками таларов 14» [3, с. 2].

В первой четверти XVIII в. активно включается в счётно-денежную и монетную систему восточной Беларуси российский рубль.

Практика счёта на рубли литовских, польских и западноевропейских монет подтверждается рядом документов.

В записках могилёвского игумена Ореста содержится заметка о том, что после битвы у деревни Лесной (1708), комендант быховского гарнизона «хотел экзекуцию в Могилёве поставить за недоставку по его требованию из Могилёва в Быхов провианта». Под воздействием этой угрозы могилевчане выплатили быховскому коменданту Воронцову 200 рублей» [1, с. 82].

На протяжении первой четверти XVIII в. счётный рубль неуклонно «вращается» в денежное хозяйство восточной Беларуси. Процесс этот был длительный и протекал на фоне устоявшейся традиции перевода денежных сумм в счётные злотые. Пересчёт итоговых сумм уже не на злотые, а на рубли начинает превалировать лишь после первого раздела Речи Посполитой.

Рубль, как реальная монета, фигурирует в белорусских письменных источниках как «цалковый», «рублёвик», «рубельник». Документы позволяют утверждать, что курсы счётного и реального рубля были идентичными.

14.V.1714 г. в подорожный реестр могилёвского войта Казановича и райцы Андоровича на поездку в Толочин занесено «копеек рубли три» [14, л. 5], приравненных к 30 злотым (900 грошам). Следовательно, 1 рубль соответствовал, как и прежде, 10 злотым (300 грошам – 100 копейкам).

Иногда рублёвая монета котируется по более высокому, чем талер, курсу и поэтому при обмене на последний сопровождается «наддачей».

Для могилёвской делегации, направленной на вальный Варшавский сейм 26.XII.1713 г., «обменяли на разные нужды дорожные, то есть на покупку талеров 145, на рубли до кожного талера додавши по гроши 24» [16, л. 9 об.]. Итак, талер в этом случае, оценён на 24 гроша ниже, чем рублёвик. В этом перечне денежных сумм названы и 35 дукатов, каждый из которых «рахуе... по злотых 20 – учини на копейки злотых 700» [13, л. 66].

Исходя из 3-х грошового курса копейки, несложно вычислить копеечную и рублёвую котировку дуката: 20 злотых (600 грошей : 3 = 200 копеек = 2 рубля).

Таким образом, в первой четверти XVIII в. отчётливо проявляются тенденции к усилению экономических контактов между Россией и восточной Беларусью, рынок которой поглощает не только значительную массу российской монеты, но и воспринимает чисто российскую счётно-денежную терминологию. Устанавливаются довольно стабильные соотношения между литовскими, польскими и западно-европейскими номиналами с одной и российскими – с другой стороны.

В дальнейшем русская монетная и счётно-денежная система завоёвывает на восточнобелорусском рынке всё более прочные позиции, занимая уже после первого раздела Речи Посполитой ведущее положение в его повседневной жизни.

Литература

1. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Вильно, 1871. – Т. 5.
2. Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилёвской, хранящиеся в Центральном архиве (ИЮМ). – Витебск, 1880. – Вып. 11.
3. ИЮМ. – Витебск, 1885. – Вып. 16.

4. ИЮМ. – Витебск, 1889. – Вып. 19.
5. ИЮМ. – Витебск, 1890. – Вып. 20.
6. ИЮМ. – Витебск, 1891. – Вып. 22.
7. ИЮМ. – Витебск, 1894. – Вып. 25.
8. ИЮМ. – Витебск, 1895. – Вып. 26.
9. Могилёвская хроника Т.Р.Сурты и Ю.Трубницкого // Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1980. – Т.35 (Летописи белорусско-литовские). – С.239 – 283.
10. Национальный исторический архив Беларусь (НИАБ). Ф. 1817 (Могилёвский магистрат). – Оп. 1. – Д. 68.
11. НИАБ. Ф.1817 (Могилёвский магистрат). – Оп. 1. – Д. 69.
12. НИАБ. Ф.1817 (Могилёвский магистрат). – Оп. 1. – Д. 72.
13. НИАБ. Ф.1817 (Могилёвский магистрат). – Оп. 1. – Д. 73.
14. НИАБ. Ф.1817 (Могилёвский магистрат). – Оп. 1. – Д. 74.
15. НИАБ. Ф.1817 (Могилёвский магистрат). – Оп.1. – Д. 82.
16. НИАБ. Ф.1817 (Могилёвский магистрат). – Оп. 1. – Д. 92.
17. НИАБ. Ф.1817 (Могилёвский магистрат). – Оп. 2. – Д. 7.
18. Рябцевич В.Н. Монетные клады второй четверти XVIII – первой половины XIX в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии // Нумизматика и сфрагистика. – Киев, 1974. – Т. 5. – С. 114 -- 126.

Приложение

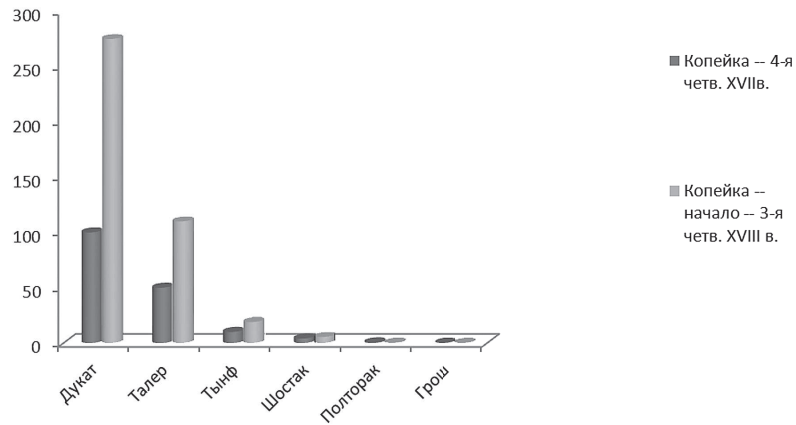
Курсы обращения номиналов восточнобелорусского рынка (4-я четв. XVII в.)

	Рубль	Копейка
Дукат	1	100
Талер	0,5	50
Орт	0,12	12
Тыньф	0,1	10
Шостак	0,03 – 0,04	3 – 4
Полторак		0,5 – 0,66
Грош (в меди)		0,2 – 0,3
Грош (в биллоне)		0,4 – 0,6

Курсы обращения номиналов восточнобелорусского рынка (начало – 3-я четв. XVIII в.)

	Рубль	Копейка
Дукат	2 – 2,75	200 – 275
Талер	1 – 1,2	75 – 110
Тыньф		16,5 – 19
Шостак		5,5
Полторак		–
Грош		1/3

Курсы обращения номиналов восточнобелорусского рынка последняя четверть XVII – 3-я четверть XVIII в. (в пересчёте на копейку)

Coin and its value on eastern-Belarusian market during the Great Northern War 1700-1721

Summary

Events of the North War (1700–1721) have been reflected on the composition, character and intensity of the money circulation on the territory of Eastern Belarus.

In the writing documents of the 1-st decade of the XVIII c. there are many variety information about concrete maintenance of the money's fund, terminology and market prices on the Belarusian lands.

In this period are placing sufficiently stability correlation between Lithuanian, Polish, West Europe and Russian coins.

Эдуардас Ремецас (Литва)

ДЕНЕЖНАЯ СТОИМОСТЬ КЛАДОВ, НАЙДЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ ЛИТВЫ

На сегодняшний день известно около 600 денежных кладов, найденных на территории Литовской Республики. Наибольшую часть этого количества составляют клады XVII в. – около 43%. Количество найденных кладов других веков и периодов гораздо меньше (Рис. 1).

Денежные клады в основном прятались тогда, когда наступали беспокойные времена – война или нестабильность в государстве. Это отчетливо прослеживается на кладях XVII–XVIII вв. Наибольшая часть кладов этого времени было спрятано во время войны со Швецией и Москвой (в 1655–1667 гг.) и во время Северной войны (в 1700–1709 г.), когда военные действия проходили непосредственно на территории Литвы. В связи с нестабильностью в государстве – военные действия на окраинах ВКЛ или междоусобие внутри государства, также сопутствовало скрытию кладов. Давольно большая часть найденных кладов появилось и по другой причине – это утеренные кошельки. Но эти клады, в основном, всегда небольшой денежной стоимости. В этой статье будут обсуждены только самые большие по своей денежной стоимости клады разных времен, найденные на территории сегодняшней Литвы.

Самые древние клады, найденные на территории Литвы, это клады с римскими монетами. В самом большом из них (Норейший, р-он Келме) было около 150 бронзовых сестерций, датированных серединой II в. нашей эры (Michelbertas 1972, p. 116–117). Какая могла быть денежная стоимость этого клада нам не известно, так как, письменных источников этого времени не существует. Однако, известно, что во времена Септимия Севера (193–211) легионер в год получал 459 денариев или по 5 сестерций в день. По меркам Римской империи в Литве найденный клад равен месячной зарплате легионера. Среди кладов, датированных IX–XI вв., самым большим в Литве считается клад арабских монет, имеющий 118 монет (Рудайчай, р-он Кретинга) (Duksa 1981, p. 93). Денежная стоимость этого клада из-за отсутствия письменных источников, нам также не известна. Однако, известно, что в Древней Руси шкурка куньи оценивалась по 1 диргаму, а в XI–XII вв. в той же Руси конь стоил около 102 г серебра, вол – около 51 г, корова – около 44 г, баран или свинья – 2,5 г (Urtans 1977, p. 92). По этим ценам за клад найденный в Литве можно было купить одного коня и несколько баранов и свиней. Это означает, что в то время клад имел значительную ценность. Хотя по меркам кладов, найденных на территориях Белоруссии, Латвии или Эстонии, это небольшая сумма денег.

Через два-три столетия ситуация кардинально изменилась и в XIII–XIV вв. на территории Литвы были спрятаны одни из самых больших по своей ценности кладов, из всех когда либо спрятанных. Это было обусловлено тем, что литовцы в XIII в. стали очень воинственными и постоянно организовывали набеги на своих ослабших соседей. Военной добычей стало огромное количество серебра. Из-за нестабильности в государстве много серебра было спрятано. На сегодняшний день

в Литве найдено около 900 серебряных литовских слитков или около 90 кг серебра. В большинстве найденных кладов было до 30 слитков, но в одном было около 70 (Вильнюс, Тринаполис), а в другом даже более 500 слитков или около 60 кг серебра (Вильнюс, Рибишкяй) (Dukša 1982, p. 111).

Какая денежная стоимость этих кладов нам опять точно не известно. В нумизматической литературе укоренилось мнение высказанное З. Дуксой, что за один литовский слиток можно было купить 15 баранов, а за 1,5 слитка – хороший конь (Dukša 1981, p. 107). Но на чем основаны такие цены не было указано. Из письменных источников Древней Руси известно, что на рубеже XIII–XIV вв. на Руси за 6 гривен (около 1200 кг серебра) можно было купить 300 овец (1 овца – 4 г серебра), 12 свиней (1 свинья – 100 г), 2 коня (1 конь – 600 г) или 3 коровы (1 корова – 300 г). Так-же известно, что Витебский князь оценил коня в 10 слитков или в 1 кг серебра (Рябцевич 1995, с. 135). По подсчетам польских исследователей в Польше в XI в. за 1 кг серебра можно было купить 3-х лошадей (1 лошадь – около 333 г серебра), 8 волов (1 – 125 г), 10 коров (1 – 100 г) или 71 барана (1 – 14 г) (Dukša 1981, p. 104). Однако, известно, что в Западной Европе с XI по XIV вв. цены возросли до трех раз (Żabiński 1981, s. 37). То же самое должно было случиться и в Восточной Европе. По этим немногочисленным нам доступным данным можно предположить, что в начале XIV в. в Литве лошадь могла стоить около 6-и литовских слитков, корова около 3-х, свинья – 1 слиток, а баран до половины слитка.

За самый большой в Литве найденный клад слитков – около 60 кг серебра – по этим ценам можно было купить около 85 лошадей. По такой огромной денежной стоимостиклада понятно, что он не мог принадлежать одному владельцу. В Ливонской хронике есть упоминание, что в 1210–1212 гг. Орден за отмену осады своих крепостей новгородцам заплатил 400 марок и 700 марок или 80 кг и 140 кг серебра, а против Ордена метеж поднявшие ливы в 1212 г. заплатили, как указано, небольшую сумму - 50 марок или 10 кг серебра. Из указанных сум видим, что клад, найденный около Вильнюса, мог быть собранными налогами или данью. Интересно, а какую денежную стоимость самый большой клад, найденный в Литве, мог бы иметь сегодня? Точную стоимость определить невозможно, но по соотношению стоимости того времени золота и серебра (1:10) и сегодняшней цене золота, клад сегодня был-бы равен около 150 000 евро.

В конце XIV в. в Литве появляются собственные монеты, но кладов этого времени найдено мало. Сегодня их насчитывается около 10, но часть из них - утеренные кошельки, а другая часть кладов сохранилась только частично. По денежной стоимости наибольшие те клады, которые были вместе со слитками серебра. Так, в Раудондварисе (Красном Дворе, р-он Вильнюса) найденный клад имеет стоимость более 8 трехгранных слитков (около 1,5 кг серебра) или более 800 Пражских грошей. Стоимость клада с Миткишкес (р-он Тракай) – около 550 Пражских грошей, а клада Шанчяй (Каунас) – более 400 грошей. Большие ли это суммы денег?

Известно, что в Европе в конце XIV в. цены, по сравнению с началом XIV в., снизились вдвое. То же самое должно было произойти и в Литве, но какие цены в то время были в Литве не известно. В Польше, в Кракове во времена правления Ядвиги (1384–1386) овечья шуба стоила около 12 Пражских грошей, туфли – 6–9 грошей. При правлении Ягайлы в 1389 г. вол в Польше стоил – 28 Пражских грошей, баран – 8, петух – 2, курица – 1 грош, 10 яиц – ¼ гроша, пиво (1/2 ахтеля, около 70 литров)

– 8 грошей. Тогда, как плотник и каменщик за неделю работы получали по 24 гроша (или по слитку за месяц), подсобный рабочий – за день по грошу, а неквалифицированный рабочий около ½ гроша (Kałkowski 1981, s. 102–103, 107). 1399–1409 гг. в Немецком ордине 1 кг свинины стоил 8 пфенигов, 10 яиц – 5, ½ кг ржаного хлеба – почти 1 пфениг, 200 г масла – 2,5 пфенига (Żabiński 1981, s. 70) или за 1 Пражский грош можно было купить 2,25 кг свинины или 36 яиц, или почти 1,5 кг масла (1 Пражский грош – 18 пфенигов). Так же известно, что в 1397 г. в Ордине за доспехи платили по 3 слитка, за военный меч – 1 слиток. В Литве цены и заработки должны были быть несколько поменьше. Денежная стоимость, найденных в Литве кладов, по этим заработкам равна около полугодной зарплате квалифицированного мастера.

Кладов XV в. в Литве найдено около 20. Самый большой из них найден в Вильнюсе (ул. Гваздику) (Ivanauskas 1995, p. 16). Денежная стоимость этого клада – 992 Пражских гроша. Другие найденные клады на половину меньше – клад Лабаноро (р-он Швянченяй) около 450 грошей, Шауляй (р-он Ширвинтай) – около 400, Алове (р-он Алитус) – около 350, Веркяй (Вильнюс) – около 250 грошей (Ivanauskas 1995, p. 21, 22, 15, 13). На самом деле все эти клады были чуть больше, но часть монет было разграблено и информации о них мы не имеем.

В середине XV в. в городах Польши неквалифицированный рабочий за день получал от " до 1 гроша, а квалифицированный мастер (плотник, каменщик) – около 4–5 грошей или около 96–120 грошей в месяц. А цены в 1431 г. в Кракове были такие: конь – 48–768 грошей, вол – 24–204 грошей, свинья – 12–96 грошей, баран – 5,5–24 грошей, курица – 0,5–1 гроша, сапоги – 6–24 грошей, мужская шуба – 10–36 грошей. В Немецком ордине в 1454 г. 1 копа яиц стоила 32 пфенига или 10 яиц меньше ¼ Пражского гроша. По этим суммам видим, что заработки несколько повысились, а цены остались почти такие самые.

Получается, что в Литве найденные самые большие клады XV в. составляют от 3 до 6 месячных заработков квалифицированного мастера или зарплату за 1–2 года неквалифицированного работника. Однако, нужно заметить, что неквалифицированный работник имел только сезонную работу и работал только несколько недель или месяцев. Значит, простому жителю заработать около 300–400 грошей было очень сложно, и эта сумма денег для них была очень большой.

Кладов XVI в. в Литве найдено – более 30. Из них можно выделить в Вильнюсе на улице Майронию найденный клад (1553/1979) из 1990 шт. полугрошей (Ivanauskas 1995, p. 27). Денежная стоимость клада – 995 литовских грошей (около 20 дукаатов). В р-оне Молетай (Вайкштенай) был найден клад весом около 2 кг (1584/1935) (Ivanauskas 1995, p. 50). Денежная стоимость этого клада около 800 грошей (около 14 дукаатов). Самый большой по своей денежной стоимостью клад XVI в. был найден в Меркине (р-он Варена) (около 1580/1861). В этом кладе было около 3500 шт. монет весом около 3,2 кг (Remecas 2004, p. 207–208). Денежная стоимость клада могла быть около 1400 грошей (около 28 дукаатов).

Были ли это большие деньги?

Известно, что в 1544–1548 г. в Вильнюском нижнем замке работавший мастер плотник за неделю работы получал 32–40 грошей, а помощники – 6–20 грошей. Неквалифицированные работники получали по 1–1,5 грошу за один день работы. В 1545 г. каменщик за недельную работу получил 24 гроша (Vilniaus... 2006, p. 87, 92, 130–132, 173, 207). Получается, что клады стоимостью до 1500 грошей были

равны годовой зарплате квалифицированного мастера. Простой работник данную сумму денег смог бы накопить только через 5–10 лет работы.

А вот какие были цены: в 1557 г. 1 телега сена – 3 гроша, гусь – 1,5 гроша, 2 петуха – 16 денариев, 20 яиц – 4 денария (Lietuvos... 1955, p. 173), 1544–1548 м. – 1000 кирпичей – 60 грошей. 1583 г. библия стоила 96 грошей (Lietuvos... 1955, p. 182–183, p. 213). В Польше в конце XVI в. военный конь стоил 600–660 грошей, зарезанный вол – 180–210 грошей, сапоги – 18–20 грошей (Kałkowski 1981, s. 181).

Клады XVII в. из-за политических и экономических событий нуждаются в разделении на три периода – первая половина XVII в., середина века и стык XVII–XVIII вв.

Как показывают клады первой половины XVII в. в Литве у населения было все больше денег и их количество постоянно увеличивалось. Из всех найденных кладов этого периода по величине выделяются четыре. Так в Барвиджяй (р-он Тельшяй) был найден клад (1618/1882) золотых монет состоящий из 24 дукатов (Ivanauskas 1995, nr. 65). В Матяляй (р-он Молетай) был найден клад с около 4,5 тыс. монет (1622/1954) (Ivanauskas 1995, nr. 72). Денежная стоимость этого клада могла быть около 7 000 грошей (около 80 талеров или около 48 дукатов). В Ужвентисе (р-он Келме) был найден клад с около 6 000 монет (1632/1964) (Ivanauskas 1995, nr. 102). Денежная стоимость этого клада более 8 000 грошей (около 100 талеров). Ну а самый большой клад был найден в Вильнюсе на ул. Л. Стуоки-Гуцявичуса (1630/2003) (Grimalauskaitė 2005). В кладе были 4182 монеты, денежная стоимость которых около 10 200 грошей (около 113 талеров или около 62 дукатов). По сравнению с крупнейшими кладами XVI в. денежная стоимость кладов первой половины XVII в. повысилась в 2–3 раза. Однако, покупная их стоимость осталась прежней.

В 1619–1622 гг. в Европе, в том числе в Польше и ВКЛ, произошла девальвация денег. Курс талера и дуката повысился в два раза, и в последствии чего в два-три раза повысились цены, в два раза повысились и заработки. В 1620 г. в Вильнюском замке слесарь за год получал по 100 злотых (3000 грошей), каменщик и столяр – по 70 злотых (2100 грошей), гончар – 50 злотых. В 1629 г. неквалифицированный работник за день зарабатывал по 5 грошей, около 1630 г. помощники по – 6 грошей за день. В 1633 г. садовник замка за год уже получал 300 злотых (9000 грошей) (Vilniaus... 2006, p. 201–202).

В Польше в 1630 г. каменщик за день зарабатывал 20 грошей, плотник – 14, помощник – 10–11, неквалифицированный работник – 8–9 грошей. В 1630 г. вол стоил 900–1050 грошей, боров – 300–450, баран – 85–105, поросенок – 22–25, шуба – 150, сапоги – 160 (Kałkowski 1981, s. 203, 214).

Из этих заработков и цен следует, что денежная стоимость кладов осталась прежней – годовой или двух годовой заработок квалифицированного мастера. Однако, количество таких кладов значительно возросло.

В середине XVII в. у населения появилось еще больше монет, это видно по увеличению числа найденных кладов и по возросшему количеству монет в них. Однако, их денежная стоимость значительно уменьшилась. Так, одного из самых больших по количеству монет Тракайского клада (около 1666/1963), где было около 9 000 шилингов, (Ivanauskas 1995, nr. 316) денежная стоимость всего около 11,5 талера. В Тумелине (р-он Игналина) (1653/1937) найденном кладе то же было около 9 000 монет (Ivanauskas 1995, nr. 124). Их денежная стоимость около 4 500 грошей (около 50 талеров или около 25 дукатов).

Из кладов этого периода выделяется только клад, найденный в Насвиталяй (р-он Шилале) (1662/1927). В кладе было около 300 дукатов, 2 золотые кольца, 12 серебряных ложек и серебряное ожерелье (Ivanauskas 1995, nr. 173). Денежная стоимость этого клада была около 100 тыс. грошей и это самый крупный клад XVII в. найденный на территории Литвы.

По заработкам и ценам этого периода информации мало, так как, они постоянно менялись. Точные подсчеты затрудняет и то, что цены были и в серебрянных, и в медных монетах, и их соотношение в стоимости постоянно менялось. Известно, что в 1648–1651 гг. в Вильнюском нижнем замке каменщик за месяц работы получал по 1500 грошей или больше 8 дукатов, плотник – в год по 9 000 грошей или 50 дукатов. В 1648 г. неквалифицированный работник за распилку дров за недельную работу (6 дней) получил 22,5 гроша (Vilniaus... 2006, p. 153, 203–204). В 1650 г. корова в Литве стоила – 6 коп грошей (360 грошей или 2 дуката) (Lietuvos... 1955, p. 199). В Польше в 1650–1660 гг. каменщик за день работы получал по 20–36 грошей, наемный рабочий – 3–8 грошей, учитель – за квартал около 450 грошей или 2,5 дуката. В 1650 г. копа (60) яиц стоила – 15–25 грошей, 1652–1653 гг. фунт (405 г) гавдины – 2–5 грошей (Szwagrzyk 1973, s. 133).

По этим данным видим, что самые большие в Литве найденные клады равны несколько месячным (до полугода) зарплатам квалифицированных мастеров. Из всех найденных кладов этого периода выделяется только клад, найденный в Насвиталяй. Этот клад мог принадлежать состоятельной и знатной особе или костелу.

На стыке XVII–XVIII вв. начавшаяся Северная война способствовала скрытием новых кладов. Клады этого периода, по сравнению с прежними периодами, выделяются более крупной денежной стоимостью. Так в Уркувенах (р-он Шауляй) был найден клад (1699/1976), которого денежная стоимость 10 000 грошей (более 50 талеров или около 24 дукатов). Стоимость клада найденного в Тракай (1684/1991) – 13 860 грошей (около 35 дукатов), клада найденного в Йонишкисе (1698/1862) – более 100 талеров (больше 50 дукатов). Так-же нужно заметить, что было найдено довольно много кладов которых денежная стоимость достигает около 20 талеров (около 4000 грошей).

Повышение денежной стоимости кладов не было обусловлено повышением заработков. Известно, что в Польше в 1680–1700 гг. каменщик за день работы получал 20–50 грошей, неквалифицированный работник – около 15 грошей, учитель в Люблине за квартал около 500 грошей (2,5 талера), в Львове – около 1500 грошей (Szwagrzyk 1973, s. 132). То есть, заработки за пол века повысились очень мало. Для того чтобы рабочий заработал 1 талер, он должен был работать 14 дней, а мастер – неделю. Значит клады, которых денежная стоимость около 20 талеров приравнивается 4–5 месячным зарплатам квалифицированного мастера. Эта стоимость кладов похожа на те, которые были и раньше. Разница только та, что в этом периоде больше найдено более крупных кладов. Это можно объяснить тем, что у населения было накоплено больше денег, и тем, что с 1700 по 1709 г. военные действия проходили на территории Литвы, а это обусловило укрыванию всех своих сбережений.

На стыке XVII–XVIII вв. В Польше цены были следующие – теленок – 35–40 грошей, свинья – 14, 1 кг сахара – 72, риса – 28, сыра – 16–24, масла – 12–24, свинины – 2–6, литр молока – 1–3 гроша, 15 яиц – 5–10 грошей, простые сапоги – 45–65 грошей (Kałkowski 1981, p. 300; Szwagrzyk 1973, p. 132–134).

Кладов первой половины XVIII в. было найдено в три раза меньше (более 30). Самый большой клад этого периода был найден в Вильнюсе (1730/1899). В кладе были 402 монеты, среди которых более 200 талеров (Ivanauskas 1995, пг. 328). По в 1717 г. официально утвержденному курсу талера вся денежная стоимость клада – 281 талер или около 125 дукатов. По своей денежной стоимости это самый большой клад XVIII в., найденный на территории Литвы. Другие клады этого периода меньше, но денежная стоимость их, по сравнению с кладами стыка XVII–XVIII вв., повысилась в 2 раза. Так, денежная стоимость клада, найденного в Блинстубишкес (р-он Расяйняй) (1723/1958) около 49 талеров, в Баубляй (р-он Кретинга) (1709/1937) – около 60 талеров, в Кашучай (р-он Кретинга) (1709/1970) – около 85 талеров (около 38 дукатов), большинства других около 30–40 талеров (около 15 дукатов).

Кладов середины и второй половины XVIII в. в Литве найдено очень мало. Самый большой из них был найден в Бандоряй (р-он Йонишкис) (1784/1959) (Ivanauskas 1995, пг. 363). В кладе могло быть около 200 талеров (1600 злотых). В кладе Гиркаутай (р-он Шауляй) (1766/1972) было около 40 талеров (около 320 злотых). Другие найденные клады гораздо меньшей денежной стоимости.

Известно, что в 1775 г. в Люблине городской извозчик за неделю получал 3 злотых (или 90 грошей в меди), каменщик за день работы 1 злотый, помощник – 20–25 грошей, неквалифицированный работник – 12–17 грошей, капрал (унтер-офицер) за год – 290 злотых, проживание студента в общежитии Краковского университета за год обходилось в 500 злотых. Цены в то время были такие: 60 яиц стоило 2 злота (60 грошей), около 4 литров пива – 42 гроша, литр водки – около 1–1,5 злота, фунт (0,47 g) сахара – 3 злота, телятины – 7 грошей, гавядины – 6 грошей, филе свинины – 7 грошей, чашка кофе с сахаром – 3 гроша, сопоги – 3–6 злотых (Kałkowski 1981, s. 332, 336; Szwagrzyk 1973, s. 144–145).

Из этих заработков видим, что самый большой клад, найденный в Литве, равен больше чем пятилетнему заработку квалифицированного мастера, однако, младший офицер в год получал по 1200 злотых. Значит, этот клад принадлежал боярину или купцу. Денежная стоимость всех остальных кладов, в основном, приравнивается почти годовой заработной плате простого рабочего.

Кладов первой половины и середины XIX в. в Литве найдено около 25. Из всех этих кладов самый большой был найден в Десюкишкес (р-он Аникшчай) (1839(?)/1999). В кладе было около 400 Голандских дукатов (Pinigų... 2009, p. 72). По своей денежной стоимости (около 8000 злотых или около 1200 рублей) этот клад один из самых больших, найденных на территории Литвы. Денежная стоимость других найденных кладов этого периода достигает только до 100 талеров (около 650 злотых).

Известно, что в 1831 г. в Варшаве каменщик за день работы получал 100–130 грошей, плотник – 150–160, неквалифицированный работник – 45–55 грошей, ночной сторож в год 500 злотых (Szwagrzyk 1973, s. 254–257). Значит, все клады этого времени в основном равны годовой зарплате неквалифицированного рабочего или меньше полугодной заработной платы квалифицированного мастера. И только клад, который имел около 400 дукатов равен более чем пятилетнему заработку квалифицированного мастера. Однако, известно, что в Десюкишкес было поместье и этот клад мог бы принадлежать дворянину.

Обобщая денежную стоимость всех самых больших в Литве найденных кладов, можно сделать вывод, что, в основном, во все времена, самые большие клады были

равны полугодовой или годовой заработной плате квалифицированного мастера. Клады, имеющие более крупную денежную ценность, в Литве очень редки. Самый большой из них - в Вильнюсе найденный клад XIV в. с серебрянными слитками. Его денежная стоимость около 1500 дукатов. За этим кладом, с большим отставанием следуют клады золотых монет, найденных в Насвиталяй (р-он Шилале) (1662/1927) – около 300 дукатов и в Десюкишкес (р-он Аникшчай) (1839(?)/1999) – около 400 дукатов (2 рис.). Эти клады по своей денежной ценности почти одинаковы, так как, покупательная способность дуката в середине XIX в. была на половину меньше, чем у дуката середины XVII в. К тому же в кладе XVII в. еще были и другие золотые и серебрянные предметы, которые повысили денежную ценность клада. Денежная стоимость всех других кладов намного меньше. По своей денежной стоимости самые большие клады были спрятаны в XIV в. (клады слитков) и в самом конце XVII – начале XVIII вв. во время Северной войны.

Литература

- Duksa Z. 1981 – Pinigai ir jų apyvarta, *Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje* II. Vilnius, 1981, p. 83–129.
- Grimalauskaitė D. 2005 – L. Stuokos-Gucevičiaus gatvės lobis (Vilnius, 1630/2003), *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2003 metais*. Vilnius, 2005, p. 269–280.
- Ivanauskas E. 1995 – Lietuvos pinigų lobiai paslėpti 1390–1865 metais. Vilnius: Savastis, 1995.
- Lietuvos... 1955 – *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. I tomas. Vilnius, 1955.
- Kałkowski T. 1981 – *Tysiąc lat monety Polskiej*. Kraków, 1981.
- Michelbertas M. 1972 – Prekybiniai ryšiai su Romos imperija, *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I–III a.* Vilnius, 1972.
- Pinigų... 2009 – *Pinigų lobiai Trakų istorijos muziejuje / sudarė Virgilijus Poviliūnas*. Trakai, 2009.
- Remecas E. 2004 – Pinigų lobiai Vilniaus Senienų muziejaus numizmatikos rinkinyje, *Numizmatika 2–3, Metraštinis 2001–2002*, Vilnius, 2004, p. 199–230.
- Szwagrzyk J. A. 1973 – *Pieniądz na ziemiach Polskich X–XX w.* Wrocław, 1973.
- Urtāns V. 1977 – *Senākie depozīti Latvijā (līdz 1200. g.)*. Rīga.
- Vilniaus... 2006 – *Vilniaus žemutinė pilis XIV a.–XIX a. pradžioje. 2002–2004 m. istorinių šaltinių paieškos*. Vilnius, 2006.
- Żabiński Z. 1981 – *Systemy pieniężne na ziemiach Polskich*. Wrocław, 1981.
- Рябцевич В. Н. 1995 – *Нумизматика Беларуси*. Минск, 1995.

Money value of coin hoards found in Lithuania

Summary

In the article the author presents money value of the largest coin hoards found in Lithuania from the first centuries to the half of the 19th c. The author also compares money value of hoards expressed in groschens, thalers or ducats to earnings and prices in different centuries. Analysis shows, that the value of money from large hoards cor-

responds to half-yearly or yearly earnings of qualified foreman. Lithuanian coins hoards of large value are extremely rare. Largest hoard is dated to the 14th c. and was found in Vilnius. There was 60 kg of silver in bars. The value of this hoard is estimated at around 1500 ducats. Different valuable finds are gold coin hoards from Naswitalai (1662/1927) – around 300 ducats and Diesiukniskies (1839?/1999) – around 400 ducats. Money value of other hoards is much lower. The most valuable hoards were hidden in the 14th c. (hoards of bars) as well as at the turn of the 17th and 18th c., which was connected with the Northern War.

Рис. 1 Процентальное количество кладов найденных на территории Литвы

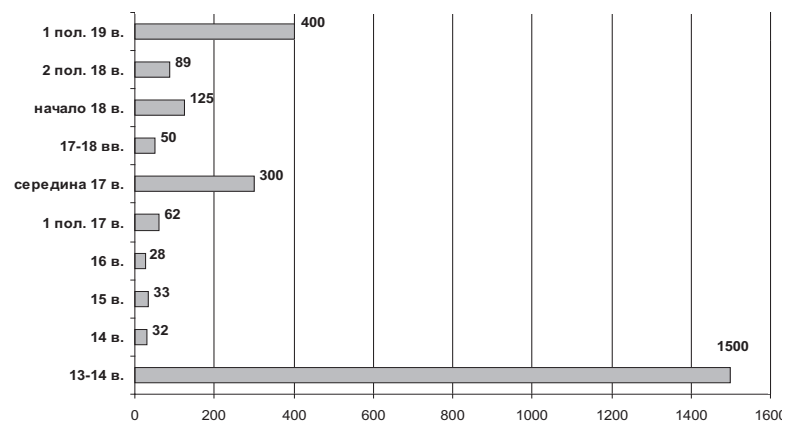

Рис. 2 Денежная стоимость самых больших в Литве найденных кладов (в дукатах)

Александр В. Бугров
(Россия)

РЕФОРМА «СВОБОДНОГО РАЗМЕНА» 1862-1863 ГГ.

К реформе «свободного размена» 1862-1863 гг. обращались неоднократно как современники тех событий, так и исследователи более позднего времени¹. Однако рассмотрение этого события сводилось, в основном, к констатации фактов. В то же время опускались его последствия для России, оказавшиеся довольно существенными.

После окончания Крымской войны в 1856 г. остро стала проблема восстановления курса кредитного рубля. Устойчивая денежная система на базе серебряного монометаллизма, созданная в ходе реформы графа Е.Ф. Канкрин 1839-1843 гг., свелась на нет. В России господствовало инфляционное бумажно-денежное обращение, несмотря на заявление правительства о временном приостановлении свободного размена бумажных денег на монету². Год от года надежды на скорое восстановление денежного обращения развеивались. «Увидим ли мы, будем когда-либо иметь в руках деньги настоящие, полноценные?», - вопрошал известный публицист-славянофил А.И. Кошелев, отражая мнение значительной части русского общества³.

Задача восстановления «правильного» денежного обращения была одной из главных, обозначенных при создании Государственного банка в 1860 г. Она была отражена в первой статье его устава, согласно которой он учреждался «для оживления торговых оборотов и упрочения денежной кредитной системы»⁴.

Впрочем, падение курса бумажного рубля к 1862 г. еще не было катастрофическим и составляло 12%. Министерству финансов поручили восстановить размен. Считали, что эта задача не особо тяжелая и будет «по плечу» новому назначенному (в январе 1862 г.) главе этого ведомства М.Х. Рейтерну. Эта операция должна была стать его дебютом на новом посту.

¹ См.: Безобразов В.П. *О некоторых явлениях денежного обращения в России в связи с промышленностью, торговлей и кредитом*. М., 1863.; Гагемейстер Ю.А. *Значение денежных знаков в России*. М., 1864.; Гольдман В.К. *Русские бумажные деньги*. СПб., 1867.; Вагнер А. *Русские бумажные деньги / Пер. и прим. Н.Х. Бунге*. Киев, 1871.; Бунге Н.Х. *О восстановлении металлического обращения в России*. Киев, 1877.; Ламанский Е.И. *Избранные сочинения* / Сост. А.В. Бугров. М., 2005. С. 141-146.; М.Х. Рейтерн: *биографический очерк* / Сост. А.Н. Куломзин, В.Г. Рейтерн. СПб., 1910.; Кауфман И.И. *Обзор проектов, вышедших в 1861-1878 гг. о преобразовании кредитной денежной системы России*. СПб., 1878.; Кауфман И.И. *Кредитные билеты, их упадок и восстановление*. СПб., 1888.; Кауфман И.И. *Обзор законодательных и административных мероприятий, вызванных расстройством бумажно-денежного обращения*. СПб., 1896.; Кауфман И.И. *Из истории бумажных денег в России*. СПб., 1909.; Блюх И.С. *Финансы России XIX ст.* Т. 2. СПб., 1882.; Петлин Н.С. *Назначение, устройство и очерк деятельности Государственного банка*. СПб., 1892.; *Русский рубль: два века истории*. М., 1994.; Лизунов П.В. *Неудачное начало «новой эры» русских финансов // Страницы российской истории: проблемы, события, люди*. Сборник статей в честь Б.В. Ананьича. СПб., 2003. С. 100-106.

² В 1858 г. правительство приостановило во всех казначействах размен государственных кредитных билетов на звонкую монету.

³ Цитата приведена по изданию: Федоров В.А. *Падение крепостного права в России. Документы и материалы*. Вып. II. М., 1967. С. 110.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание II-е. Т. 35. Отд. 1-е. СПб., 1862. № 35847. С. 646.

Выбор такой кандидатуры стал отражением большого влияния великого князя Константина Николаевича на внутреннюю политику империи. Его протекции, либерал, как и сам Константин, бывший морской офицер М.Х. Рейтерн был участником банковских комиссий 1859 года. Однако его интересы в области финансов обнаружались еще за несколько лет до этого. Известно, что М.Х. Рейтерн предложил великому князю Константину Николаевичу приступить к денежной реформе, получив необходимые для разменного фонда средства путем заключения займа⁵. Первоначально курс размена должен был соответствовать биржевому. Постепенно он повышался к нарицательной стоимости кредитного рубля. На заключительной стадии размен планировалось производить по нарицательной стоимости купюр.

Одновременно проработкой этого вопроса занимался известный государственный деятель и банкир Евгений Иванович Ламанский, который был автором нескольких проектов по устройству кредитно-финансовой системы страны. Часть из них к настоящему времени опубликована⁶, другая сохранилась в архивах или представлена редкими изданиями, которые известны всего в нескольких экземплярах. К их числу относится проект «Причины расстройств денежной кредитной системы и средства к ее восстановлению», написанный в ноябре 1861 г. Это 16-страничное издание было издано ограниченным тиражом и предназначалось для служебного пользования⁷. По сути, это был в известной мере альтернативный проект рейтерновскому плану восстановления «свободного» размена.

Ламанский считал, что свободный размен возможен лишь в рамках урегулирования всего круга вопросов о государственном долге. В России, по его мнению, выпуск бумажных денег составлял «финансовый способ правительства» для покрытия бюджетных дефицитов. В этом состояло коренное отличие Государственного банка, не получившего эмиссионного права, от центральных банков⁸.

По мнению Е.И. Ламанского, ключом к осуществлению свободного размена в России было преобразование главного банка империи в государственно-акционерное предприятие с правом эмиссии банкнот. Эти изменения он хотел осуществить около 1865 года. При этом устав 1860 г. Ламанский считал «промежуточным» документом на пути к новому устройству.

Собрать необходимые средства для осуществления реформы возможно путем передачи банку кроме разменного фонда в 100 млн. руб., 5% ренты на 200 млн. руб., 1% обязательств Государственного казначейства на 200 млн. руб., государственных имуществ для продажи на 200 млн. руб. Таким образом, можно было изъять излишек кредитных билетов на сумму 400 млн. рублей (200 млн. руб. путем консолидации в 5% ренте и 200 млн. руб. путем продажи государственных имуществ). Свободный размен Е.И. Ламанский планировал проводить по определенному заранее объявленному курсу, постепенно повышая курс бумажного рубля - по английскому

⁵ Кауфман И.И. *Обзор законодательных и административных мероприятий, вызванных расстройством бумажно-денежного обращения*. СПб., 1896. С.124.

⁶ См.: Ламанский Е.И. *Избранные сочинения*./ Сост. А.В. Бугров. М., 2005. Там же помещен содержательный очерк и жизни и деятельности Е.И. Ламанского.

⁷ См.: Ламанский Е.И. *Причины расстройств денежной кредитной системы и средства к ее восстановлению*. Б.м. и г. С. 1-16.

⁸ Там же. С. 3.; Кауфман И.И. *Обзор проектов, вышедших в 1861-1878 гг. о преобразовании кредитной денежной системы России*. СПб., 1878. С. 3.

варианту 1819 г.⁹ Не случайно при составлении проекта он опирался на труды двух парламентских комиссий Англии, которые воплотились в Акт Роберта Пиля 1819 г. о восстановлении размена банкнот на звонкую монету¹⁰.

Проект Ламанского обсуждался на его казенной квартире в здании Государственного банка во второй половине января 1862 года. Среди приглашенных были известные в будущем государственные деятели либерального направления: А.И. Бутовский, И.В. Вернадский и Ф.Г. Тернер. Поскольку М.Х. Рейтерн вступал в это время в управление финансовым министерством, он, как вспоминал Е.И. Ламанский, не смог прийти на обсуждение¹¹. Однако, скорее всего, реальная причина крылась в их различиях во взгляде на проведение реформы.

Известно, что М.Х. Рейтерн боялся акционировать Государственный банк и не хотел лишиться такого важного ресурса латания бюджетных дыр, как печатный станок. Поэтому он приступил к реализации своего плана свободного размена, главным слабым местом которого оставалось привлечение разменного фонда не из внутренних ресурсов (как у Е.И. Ламанского), а посредством заграничного займа. Это было обусловлено как бюджетными дефицитами, так и поспешностью М.Х. Рейтерна, стремившегося зарекомендовать себя на новом посту.

Подготовка размена сопровождалась литературной полемикой в печати. В то время, когда консервативно настроенный А.П. Шипов, предприниматель из дворян и основатель нескольких акционерных обществ, убеждал в полезности новых необеспеченных денежных эмиссий для оживления народного хозяйства, либералы отстаивали идею о необходимости восстановить разменность бумажного рубля. В частности, в газете «Биржевые ведомости» появилась заказная статья, пропагандировавшая идею реформы. Ее автор, принадлежавший к кругу Рейтерна, писал, что несоответствие курсов бумажного и металлического рубля ведет к отрицательному сальдо во внешнеторговом балансе и способствует оттоку денег из страны. Следовательно, необходимо «положить конец системе неограниченного выпуска кредитных билетов»¹².

Е.И. Ламанский и М.Х. Рейтерн были единого мнения насчет сроков начала реформы, которую планировали начать в 1862 году. Для укрепления металлического фонда Государственного банка еще 4 апреля 1861 г. было утверждено положение Сибирского комитета, согласно которому Государственный банк мог приобретать в Сибири золото и серебро. Воспользовавшись этим правом, банк выделил для их закупки 17 млн. рублей.

Более скромная сумма в разменный фонд была получена от чеканки российской монеты во Франции. В 1861 г. на Парижском и Страсбургском монетных дворах по маточникам, изготовленным в Петербурге, было отчеканено серебряной монеты 10, 15 и 20 копеечного достоинства на сумму 9,12 млн. рублей. Мероприятие стало возможно в условиях, когда, уступая предложению Банка Франции¹³, с согла-

⁹ Кауфман И.И. *Кредитные билеты, их упадок и восстановление*. СПб., 1888. С. 131-144.

¹⁰ «Акт Пиля» («О продолжении неразменности до 1 мая 1823 г. и об отмене запрета вывозить английскую монету за границу»), получивший название по имени его инициатора члена парламента Роберта Пиля, был принят 2 июля 1819 года. Этот закон, закреплявший золото в качестве базы денежной системы страны, фактически восстанавливал денежное обращение страны в том виде, в котором оно существовало до 1797 года.

¹¹ Ламанский Е.И. *Избранные сочинения*... С. 142.

¹² *Биржевые ведомости*. 1862 г. С. 486.

¹³ Банк Франции увеличивал свои золотые резервы накануне утверждения в стране биметаллической системы денежного обращения (1865 г.).

сия царского правительства Государственный банк произвел обмен золотой монеты (полуимпериалов) на 7,725 млн. руб. на такую же сумму в 5-франковых серебряных монетах¹⁴. Имея значительный запас серебра за границей, Государственный банк предложил отчеканить из него российскую разменную монету - тем более, что расходы по перечеканке оказались более низкими, чем в России¹⁵.

Одновременно велась усиленная чеканка российской золотой монеты. С 1861 г. по 1863 г. золотых полуимпериалов (5-рублевиков) было выпущено на сумму почти 85,3 млн. руб., что составляло почти 100% всей суммы отчеканенных в эти годы золотой и крупной серебряной монеты. Очевидно, что при подготовке реформы Министерство финансов планировало обеспечить размен кредитных билетов прежде всего на золотую монету, опираясь на английский вариант реформы 1819 г. Де-юре это шло в разрез с существовавшим в России в это время монетным законодательством, объявлявшим денежной единицей страны серебряный рубль. По-видимому, при удачном завершении реформы его планировали пересмотреть в пользу золотого монометаллизма, либо – биметаллизма.

Чеканка крупной серебряной и золотой монеты в России в 1861-1863 гг.¹⁶

Номинал	Металл, проба	Выпущено в 1861-1863 гг.		
		Млн. шт.	В млн. руб.	В % от общего выпуска крупной серебряной и золотой монеты (по сумме)
50 копеек («полтина»)	Серебро, 868	0,11	0,055	0,07
Рубль	Серебро, 868	0,103	0,103	0,13
Всего крупной серебряной монеты			0,158	0,2
5 рублей	Золото, 917	17,054	85,27	99,8

Сложенный из разных источников разменный фонд к 1 января 1862 г. составил около 98 млн. руб.¹⁷ – сумму небольшую для проведения грандиозной операции. Его основное подкрепление, по мнению М.Х. Рейтерна, должны были составить средства от реализации внешнего займа. 14 апреля 1862 г. через посредничество банкирских фирм «Н.М. Ротшильд и сыновья» в Лондоне и «Ротшильд братья» в Париже Россия заключила в Лондоне седьмой 5% заем на 15 млн. фунтов стерлингов, или примерно на 100 млн. рублей¹⁸. За оказанную услугу эти европейские финансовые магнаты были удостоены российских орденов: барон Джеймс Ротшильд (глава банкирского дома в Париже) – св. Анны I степени, а бароны Лионель и Энтони Ротшильды (главы банкирского дома в Лондоне) – св. Станислава II степени со звездой и св. Анны II степени (соответственно)¹⁹.

¹⁴ РГИА. Ф. 583. Оп. 4. Д. 270. Л. 82-83 об.

¹⁵ Отчет Государственного банка за 1861 г. СПб., 1862. С. 13.

¹⁶ Узденников В.В. Объем чеканки российских монет на отечественных и зарубежных монетных дворах: 1700-1917 гг. М., 1995. С. 38, 42.

¹⁷ Отчет Государственного банка за 1862 г. СПб., 1863. С. 4.

¹⁸ См. указ о заключении седьмого 5% займа от 14 апреля 1862 г.: ПСЗ. Собрание второе. Т. 37. Отделение 1-е. СПб., 1865. С. 327-328.

¹⁹ РГИА. Ф. 583. Оп. 4. Д. 270. Л. 397-398, 663.

В тот же день (14 апреля 1862 г.) императорским указом было запрещено производить необеспеченные эмиссии кредитных билетов: «изготовление и выпуск кредитных билетов производить впредь по распоряжению и под ведением Государственного банка, и отнюдь не иначе, как взамен золота или серебра в слитках и монете, или в обмен крупных билетов на мелкие и обратно, и ветхих на новые билеты»²⁰.

Рейтерн понимал, что сумма, вырученная по лондонскому займу, была недостаточной для грандиозной операции размена в России. Тем более, что средства от его реализации поступали частями: в 1862 г. было внесено в разменный фонд 11,2 млн. руб. и в 1863 г. - 25,2 млн. рублей. Остальные 49,9 млн. руб. вопреки декларативным заявлениям ушло на погашение бюджетного дефицита. Министр финансов планировал заключить другой заем в Европе на такую же сумму. Однако даже в этом случае разменный фонд Государственного банка увеличился бы до 180 млн. руб. против 707 млн. руб. циркулировавших бумажных денег.

Свободный размен был открыт 1 мая 1862 г. на основании императорского указа от 25 апреля того года. Того же числа М.Х. Рейтерн докладывал императору:

Сегодня, в первый день открытия размена, явилось в банк 109 лиц, из коих 72 лица взяли звонкую монету на 64064 руб., 37 лиц принесли звонкой монеты на 43798 руб. Истребовано более на 20266 руб.

По опыту одного дня можно судить разве [что] о первом впечатлении, произведенном мерою²¹.

А именно, по мнению М.Х. Рейтерна, разменная цена золоту была назначена удачно.

Однако министр предпочел не говорить царю о внешних неблагоприятных обстоятельствах, которые могли иметь далеко идущие последствия. Так, наблюдались незначительное падение вексельного курса²² и взрывоопасная ситуация в Царстве Польском, грозившая восстанием. Кроме того, российская экономика не проявляла признаков роста - напротив, только за полтора первых месяцев 1862 г. было объявлено 19 банкротств²³. В стране, особенно в провинции, царило безденежье; в уплату там принимались даже монеты старого чекана.

Размен производился в Государственном банке в Петербурге с 10 часов утра до 2 часов дня по заранее объявленному постепенно повышающемуся курсу кредитных билетов - во избежание резкого наплыва публики в кассы банка. Эта идея была взята из проекта Е.И. Ламанского и базировалась на английском опыте восстановления разменности банкнот в 1819-1821 годах. Точкой отсчета в России был признан существовавший рыночный курс в 5,7 кредитных рублей за полуимпериал. Вся грандиозная операция должна была завершиться в начале 1864 г.

²⁰ ПСЗ. Собрание второе. Т. 37. Отделение 1-е. СПб., 1865. С. 327-328.

²¹ РГИА. Ф. 583. Оп. 4. Д. 270. Л. 323-323 об.

²² Вексельный курс (от нем. Wechselkurs) - этот термин использовался в XIX в. для обозначения курса национальной валюты (по отношению к другим валютам мира). Поскольку курс национальной валюты определялся стоимостью тратт (на Лондон, Париж и т.д.) - переводных векселей - то отсюда и произошло соответствующее понятие.

²³ Акционер. 1862 г. 24 февраля. С. 49.

Курсы «свободного размена»²⁴

Дата	Курс полуимпериала ¹ , в кред. руб.	Курс серебряного рубля, в кред. руб.
С 1 мая 1862 г.	5,70	1,105
С 1 августа 1862 г.	5,60	1,085
С 1 сентября 1862 г.	5,565	1,08
С 1 октября 1862 г.	5,54	1,075
С 1 ноября 1862 г.	5,51	1,07
С 1 декабря 1862 г.	5,50	1,065
С 1 января 1863 г.	5,46	1,06
С 1 февраля 1863 г.	5,43	1,055
С 1 марта 1863 г.	5,41	1,05
С 1 апреля 1863 г.	5,38	1,045
С 1 мая 1863 г.	5,36	1,04
С 1 июня 1863 г.	5,33	1,035
С 1 июля 1863 г.	5,30	1,03
С 1 августа 1863 г.	5,28	1,025
С 1 сентября 1863 г.	5,25	1,02
С 1 октября 1863 г.	5,23	1,015
С 1 ноября 1863 г.	5,20	1,01
С 1 декабря 1863 г.	5,175	1,005
С 1 января 1864 г.	5,15	1

В 1862 г. требования на золото и серебро в кассах банка было умеренным. Рейтерн считал, что операция шла успешно – в докладной записке царю от 2 ноября 1862 г. он писал, что рост вексельного курса на Париж с 361,9 сантима за серебряный рубль в мае до 371,9 сантима в октябре следует приписать плодам размена²⁵. Министерству финансов удалось уменьшить количество кредитных билетов в обращении на 22,5 млн. руб. В действительности, это была скромная сумма, если учесть, что к 1 января 1863 г. в хождении оставалось кредитных билетов на 691,1 млн. рублей.

Рейтерн преувеличил плоды, достигнутые в ходе размена. Положение оставалось неустойчивым. Разменный фонд к началу 1863 г. составлял 92,6 млн. руб.²⁶ или 13% от общей суммы обращавшихся кредитных билетов. Между тем размен в Петербурге, ограничивавшийся, в основном, сделками с известными купцами и биржевиками, не был реформой в пределах всей России. Насыщения звонкой монетой не происходило - она даже не показывалась в обращении²⁷. Курс кредитного рубля повышался исключительно в «северной столице». По свидетельству профессора

²⁴ Петлин Н.С. Указ. соч. С. 112.; Биржевые ведомости 1862 г. С. 415.; Гольдман В.К. Русские бумажные деньги. СПб., 1867. С. 135.

²⁵ Кауфман И.И. *Обзор законодательных и административных мероприятий, вызванных расстройством бумажно-денежного обращения в России.* СПб., 1896. С. 125-127.; Государственный банк: краткий очерк деятельности за 1860-1910 гг. СПб., 1910. С. 6.

²⁶ *Отчет Государственного банка за 1862 г.* СПб., 1863. С. 5-6.

²⁷ Гольдман В.К. *Русские бумажные деньги.* СПб., 1866. С. 137.

Н.Х. Бунге, «размен был свободен только в Петербурге в Государственном банке, который и принимал, и выдавал монету по установленному курсу. В конторах банка, следовательно, во всей остальной России, допущен был только прием золота и серебра по курсу, а выдача монеты не допускалась вовсе»²⁸.

В провинции еще до начала реформы сложилось несколько спекулятивных курсов обмена, по которым «работали» ростовщики: золотых монет на бумажные рубли; серебряных целковых, полтин и «разменного серебра» на кредитные билеты.

Спекулятивные курсы размена серебряной и золотой монеты на кредитные билеты в конце апреля 1862 г.²⁹

Достоинство монеты	Размен в кредитных рублях
Полуимпериал	5,55-5,65
Рубль	1,15-1,20
Полтина (50 копеек)	1,07-1,08 (за две полтины)
Серебряные 5 коп., 10 коп., 15 коп., 20 коп., 25 коп.	103 (за 1 рубль разменной серебряной монетой)

В любую минуту при наступлении экономической или политической нестабильности свободный размен мог рухнуть. Чуда не произошло: вспыхнувшее в Царстве Польском восстание вынудило правительство направить часть полученных от лондонского займа средств на его подавление. В связи с волнениями доступ к заключению новых займов в Европе был закрыт. На переговорах в сентябре 1863 г. Ротшильды отказались от своих обещаний. Ведущие европейские страны требовали от России уступок в польском вопросе. Речь французского императора Наполеона III при открытии Законодательного собрания была воспринята как предвестие общеввропейской войны³⁰. За политическими событиями вскоре последовала реакция на биржах, где курс российского рубля стал падать.

Спекулянты, используя кризисную ситуацию, стали предъявлять большие требования на золото из касс банка. Поскольку курсы размена объявлялись заранее, дельцам ничего не стоило просчитать свою прибыль. Они обменивали золото и серебро на кредитные билеты, а через некоторое время, когда официальный курс кредитного рубля повышался, покупали благородный металл, но уже в больших количествах. Пользуясь отменой ограничений на вывоз из России серебра в слитках и монете³¹, из Петербурга на запад уходили нагруженные серебряной монетой суда.

Оборотный капитал было составить нетрудно - деньги можно было занять в Государственном банке, имея связи с чиновниками. По воспоминанию Е.И. Ламанского, «неизвестные банку» махинации осуществлялись при посредстве председателя Петербургского биржевого комитета Е.Е. Брандта, пытавшегося безуспешно договориться с ним о льготах по кредитам своим компаньонам³². В Московской конторе

²⁸ Бунге Н.Х. *О восстановлении металлического обращения в России.* Киев, 1877. С. 8.

²⁹ Акционер. 1862 г. за 5 мая.

³⁰ *Министерство финансов: 1802-1902.* Ч.1. СПб., 1902. С. 465.

³¹ Отмена этих ограничений, введенных 29 декабря 1850 г., состоялась по императорскому указу от 25 мая 1862 г. (См.: *Полное собрание законов Российской империи.* Собрание 2-е. Т. 37. Отд. 1. СПб., 1865. С. 485.)

³² Ламанский Е.И. *Избранные сочинения* / Сост. А.В. Бугров. М., 2005. С. 135.

только торговым домам Ценкера и «Вогау и Ко.» в 1862 г. выдаваемые чуть ли не ежемесячно суммы, как правило, превышали 10 тыс. руб. Между тем никакого оживления торговли в Москве не происходило, и газеты пестрели сообщениями однообразного характера:

«Биржевые дела в совершенном застое, какого не припомнят самые ветхие старожилы. Замечательных оптовых продаж нет; только оставшиеся непроданными на Нижегородской ярмарке и привезенные сюда чаи зашевелились, но тоже неутешительно. Они продаются, как слышно, по ценам низшим».

«Дороговизна в Москве растет и ложится тяжким бременем на людей бедных, живущих определенными доходами, так как касается предметов первой необходимости: муки, мяса и топлива».

«Биржевые дела у нас в Москве нисколько не поправляются - по-прежнему продолжается затишье. Дисконты частные поднялись высоко, а денег и под оные найти очень трудно»³³.

Купеческий клан Вогау должен был сделать все, чтобы скрыть истинную причину больших заимствований. Видимо, эта фирма брала деньги не на увеличение оборотного капитала для проведения торговых операций³⁴. Обобщая образ купца-спекулянта, репортер известной газеты «Акционер» писал: «Любитель администраций – человек, правда, умный, умевший из ничего составить себе хорошее состояние, вел исключительно дела спекулятивные, как и большая часть наших обрусевших немцев»³⁵.

Не случайно в 1863 г. в Москву из Петербурга была прислана депеша, в которой предписывалось «не стесняя частных представителей в обыкновенном размере не выдавать больших сумм банкирским и торговым домам по операции ссуд под залог Государственных бумаг и акций и ежедневно доносить банку по телеграфу о расходе и приходе по сей операции»³⁶.

К началу 1863 г. превышение выдач над поступлениями золота и серебра по обмену на кредитные билеты составило 16,6 млн. рублей³⁷. Истощение разменного фонда заставило прекратить с 7 августа 1863 г. выдачу золота и продолжать обмен только на серебряные рубли, включая монеты старого чекана. Официально это решение мотивировалось ростом цены на золото в Европе³⁸.

Эта мера усилила предъявляемые банку требования на звонкую монету, которые не смогло исправить увеличение трассировок на финансовые центры Европы. В ноябре 1863 г. они выросли до 29,6 млн. рублей.

Превышение выдач звонкой монеты над ее поступлениями в Государственном банке³⁹

Время	Звонкая монета, в тыс. руб.
С 1 мая 1862 г. по 1 января 1863 г.	10037
В январе 1863 г.	2287
В феврале 1863 г.	4921
В марте 1863 г.	7723
В апреле 1863 г.	10213
В мае 1863 г.	10367
В июне 1863 г.	2233
В июле 1863 г.	6751
1-3 августа 1863 г.	4405

29 октября 1863 г. на Санкт-Петербургской бирже произошла паника, вызванная падением курса рубля. В свою очередь европейские банки повысили дисконт, опасаясь утечки драгоценного металла. Е.И. Ламанский, переключившая большую часть вины на барона А.Л. Штигица, ставил ему в вину, что вместо требования на доставление всей выручки от лондонского займа он ограничился продажей на петербургской бирже тратт по низкой цене для поддержки вексельного курса. Вырученные кредитные билеты не уничтожались, продолжая циркулировать в обращении.

Опасения в «полной потере металлического фонда» вынудили М.Х. Рейтерна с 1 ноября 1863 г. прекратить размен. Несколько дней спустя, 5 ноября, император утвердил это решение. Резолюция Александра II говорила о его полном сожалении и подавленности: «Нечего делать, хотя я крайне о том сожалею»⁴⁰.

Дебют М.Х. Рейтерна на посту министра финансов оказался крайне неудачным. Понесенные потери составили 80 млн. рублей, а чистый убыток Государственного банка оценивался в 40 млн. рублей. В то же время количество изъятых из обращения кредитных билетов было значительно меньше ожидаемого – 77,1 млн. руб. Другим последствием прекращения размена было падение курса рубля на европейских биржах. К концу 1863 г. он понизился на 12 % - с 3,982 до 3,565 франков в Париже и с 38 пенсов до 34 пенсов в Лондоне. Государство понесло большие убытки и еще более увеличило свой внешний долг.

Правительство, остро нуждаясь в деньгах для покрытия бюджетных дефицитов, стало прибегать к повышению налогов и новым займам. В 1865 г. был установлен налог на недвижимые имущества; с 1861 по 1865 гг. были повышены табачный акциз, питейный акциз, все прямые налоги, цены на гербовую бумагу, пошлины на импорт (на 5%), пошлины за право торговли и промыслов. В 1864 г. был заключен 5%-ный англо-голландский заем на 70,8 млн. нидерландских гульденов (38,5 млн. руб.), а также первый внутренний с выигрышами заем на сумму в 100 млн. руб. Пришлось также включить печатный станок: с 1862 по 1865 гг. выпущено новых билетов Государственного казначейства на 99 млн. рублей.

³⁹ Гольдман В.К. *Русские бумажные деньги*. СПб., 1866. С. 135-136.

⁴⁰ *Государственный банк: краткий очерк деятельности за 1860-1910 гг.* СПб., 1910. С. 7.; *Министерство финансов: 1802-1902*. Ч.1. СПб., 1902. С. 465. После закрытия «свободного размена» в России 18 ноября 1863 г. было принято решение о прекращении усиленной продажи тратт и «о представлении курса естественному своему течению».

³³ *Биржевые ведомости*. 1862 г. С. 22, 201, 1078.

³⁴ О спекулятивном характере операций клана Вогау в первой половине 1860-х гг. свидетельствует, в частности, А. Ценкер (Zenker A. *Geschäftiges Russland: Erinnerung eines Bankiers*. Spb., 2004. S. 23.).

³⁵ *Акционер*. 1863 г. 12 января. С. 7.

³⁶ ЦИАМ. Ф. 450. Оп. 1. Д. 4. Л. 226.

³⁷ *Государственный банк: краткий очерк деятельности за 1860-1910 гг.* СПб., 1910. С. 6.

³⁸ РГИА. Ф. 583. Оп. 4. Д. 271. Л. 323-323 об.

Для ликвидации бюджетного дефицита были приняты крайние меры – по договору от 18 марта 1867 г. Соединенным штатам Америки была продана Аляска и русские американские владения. Сделка обошлась в 7,2 млн. долларов, или около 11 млн. руб. Эта сумма могла покрыть лишь четверть чистого убытка от «свободного размена».

Другим последствием неудавшейся реформы стало подорожание импортных товаров, а вслед за ними и продуктов отечественного производства. Цены поднялись более чем в полтора раза по отношению к 1857 г. Подорожали продукты питания, сумма затрат на которые, в основном, определяли прожиточный минимум. При этом количество денег в обращении уменьшилось; они остались преимущественно бумажными деньгами, которыми расплачивались за товары и услуги.

Европейские банкиры, убедившись в неспособности российского Министерства финансов провести реформу, стали частным порядком предлагать свои услуги царскому правительству. В 1874 г. в «Журнале Санкт-Петербурга» («Journal de St.-Petersbourg») один банкир предложил 80 млн. руб. за передачу Государственного банка иностранной акционерной компании⁴¹. Ответа не последовало, но уже сам факт говорил о том, насколько нуждалось в деньгах российское правительство, понесшее большие убытки.

Единственной, кто искренне радовался провалу реформы, была группа столичной буржуазии, тесно связанная с биржевыми операциями и потому туго набившая карманы в ходе провала реформы. В России, находившейся в начале «буржуазных реформ», период первоначального накопления только завершался, и реформа стала важным знаковым событием в этом процессе. «Эта операция, - писал современник, - послужила началом многих колоссальных состояний наших биржевиков, и к особенностям тех, которые успели воспользоваться на это время кредитом того же самого [Государственного] банка, который они эксплуатировали его же собственными средствами»⁴². Немалые прибыли получили и берлинские банкиры, известные спекулятивными операциями⁴³. В условиях происходившего падения вексельных курсов они получили возможность вновь перевести свои капиталы в Россию и получить разницу на курсах, составившую 15%.⁴⁴

Наряду с Крымской войной неудавшаяся реформа способствовала увеличению капитала крупной буржуазии, что привело к учредительству в России многочисленных акционерных обществ и банков.

Не случайно после 1863 г. началась столь бурное учреждение акционерных предприятий. Министерство финансов было завалено проектами об учреждении банков и обществ взаимного кредита - почти во всех них необходимость учреждения объяснялась потребностями растущего торгового оборота и железнодорожным строительством. К 1873 г. в России было учреждено 31 акционерный коммерческий банк, а число обществ взаимного кредита к 1881 г. простиралось до 83⁴⁵. Директором открытого в 1864 г. Петербургского Частного банка стал Е.Е. Брандт, о чьих спекуляциях было известно руководству Государственного банка. Прибыли, вырученные торговым домом «Вогау и Ко.», обернулись в 1869 г. основанием Учетного банка в Москве, одного из наиболее крупных кредитных учреждений в «старой столице».

⁴¹ Гурьев А.Н. *К реформе Государственного банка*. СПб., 1893. С. 10.

⁴² Головачев А.А. *Десять лет реформ: 1861 – 1871 гг.* СПб., 1872. С. 38.

⁴³ Там же. С. 38.

⁴⁴ Лизунов П.В. *Неудачное начало «новой эры» русских финансов* // Страницы российской истории: проблемы, события, люди. Сборник статей в честь Б.В. Ананьича. СПб., 2003. С. 104.

⁴⁵ М.Х. *Рейтерн: биографический очерк* / Сост. А.Н. Куломзин, В.Г. Рейтерн. СПб., 1910. С. 41.

О неудаче «свободного размена» не любили вспоминать – неприятно говорить о своих поражениях. И дело было не только в наивной уверенности того, что «Запад поможет», а в той априорной идее, что все разовьется само собой – достаточно провести реформу за счет заграничного займа. Для такой страны как Россия, стремившейся играть одну из ключевых ролей в мировой политике, они стали уязвимым ресурсом, тем более что займы заключались в бывших странах-противниках России по Крымской войне - Великобритании и Франции. Поэтому не случайно, что в период польского восстания 1863-1864 гг. доставление выручки по займам стало политическим козырем в руках правительств этих стран. Тем не менее, Польское восстание 1863 г. было не причиной, а лишь катализатором провала грандиозной операции, искусственно подготовленной на фоне промышленного спада в России.

Несмотря на это, следует заметить, что в истории России это был, пожалуй, единственный пример денежной реформы «компенсационного» типа, когда государство брало на себя затраты на ее проведение, не затрагивая накопления граждан. Все остальные денежные реформы в стране, как правило, оставались «конфискационными» - при их проведении население теряло часть своих сбережений.

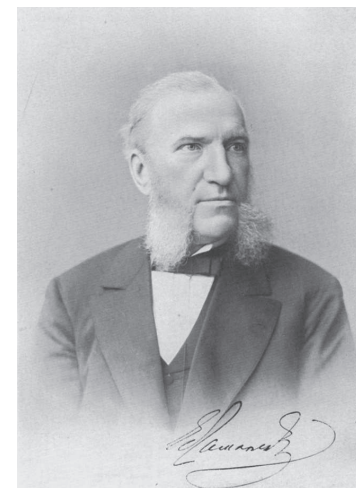
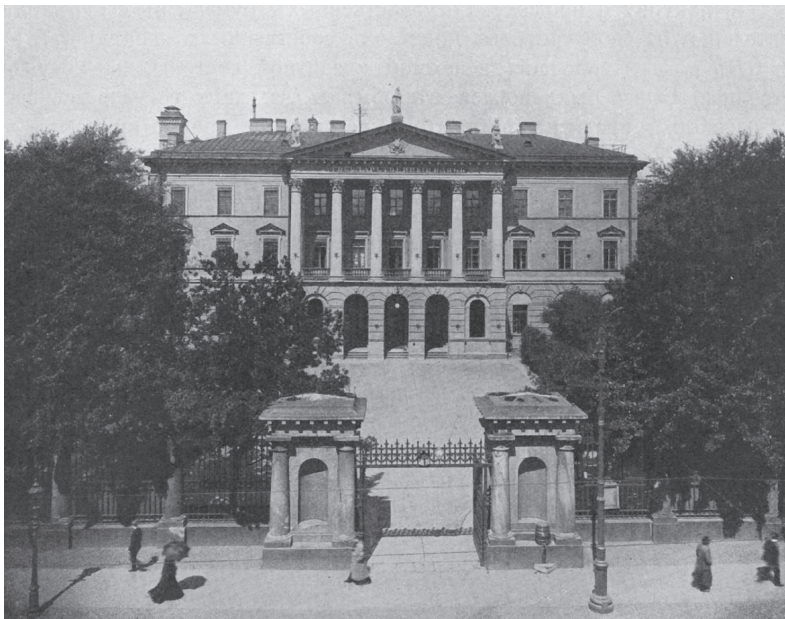
The reform of „free exchange” 1862-1863

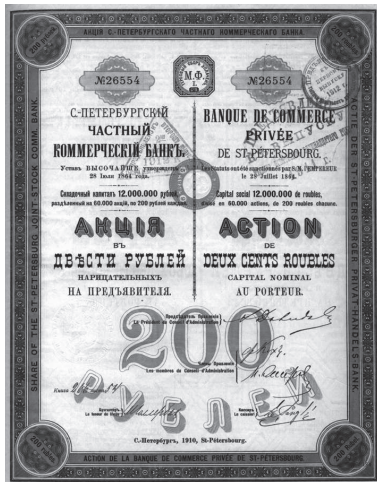
Summary

The problem of changes on money market of Russia in years 1862-1863 was connected with consequences of Crimean War. The reform of tzar Nicholas I from 1839 practically did not work. The real creator of the reform was Jegor Krankin. The Crimean War shook this stabilization. National Bank was created in 1860 as a result of removing effects of crisis. Throughout this whole period a rouble was silver bimetallic currency. About nuances of issues of a silver and zloty rouble during the period of “free exchange” and its rates in relation to a credit rouble the author writes on the basis of archival materials.

Полуимперал - золотая российская монета. По проведении денежной реформы 1839-1843 гг. полуимперал обменивался на 5,15 сер. руб. Этот паритет был взят за основу Е.И. Ламанским.

Юлия П. Латушкова
(Беларусь)

ЗОЛОТО СЛУЦКОГО КЛАДА: ЗАГАДКИ И ГИПОТЕЗЫ

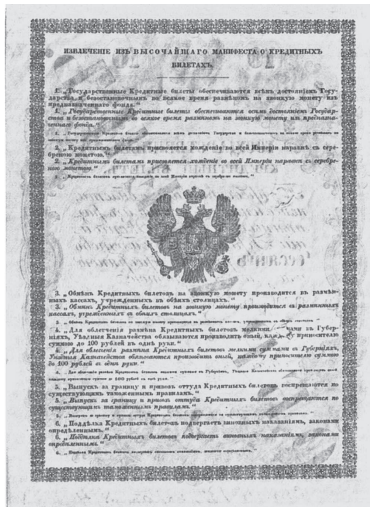
В октябре 1990 года в Государственный музей БССР (ныне Национальный исторический музей Республики Беларусь) поступил клад, найденный в городе Слуцке летом 1990 года и состоящий из 481 золотой монеты Российской империи XIX – начала XX века, общим весом 3009,34 г. чистого золота.

Обстоятельства находки комплекса указаны в протоколе отказа в возбуждении уголовного дела, прилагавшегося к акту приема: „2 июня 1990 года в 12.00 в дежурную часть Слуцкого ГРОВД поступило сообщение по телефону о том, что при выполнении строительных работ ... обнаружен клад золотых монет.

При прибытии на место происшествия было установлено, что 2 июня 1990 года ... около 12.00 ... обнаружен чугунок в куче земли, которую 31.05.1990 г. ... привезли со Слуцкой мебельной фабрики, т.к. ее с фабрики вывозили при выполнении строительных работ. В чугунке находились монеты желтого цвета в количестве 481 (четыреста восемьдесят одна) монета. Содержимое клада было добровольно выдано находчиком и в полном количестве. При обнаружении клада находчик остался его охранять, а в ГРОВД позвонил по его просьбе отец. Во время осмотра места обнаружения клада больше монет не было обнаружено. Факта сокрытия монет не установлено».

В состав клада входят (далее * – не совсем обыкновенная монета, ** – редкая монета по Узденикову В.В. [10]):

- 5 рублей 1845 СПБ–КБ* – 2 ед.;
- 5 рублей 1854 СПБ–АГ* – 1 ед.;
- 5 рублей 1872 СПБ–НН* – 1 ед.;
- 5 рублей 1873 СПБ–НН* – 1 ед.;
- 5 рублей 1897 АГ – 82 ед.;
- 5 рублей 1898 АГ – 12 ед.;
- 5 рублей 1899 ФЗ – 29 ед.; ЭБ – 8 ед.;
- 5 рублей 1900 ФЗ – 31 ед.;
- 5 рублей 1901 ФЗ – 12 ед.;
- 5 рублей 1902 АР – 4 ед.;
- 5 рублей 1903 АР – 2 ед.;
- 7 рублей 50 копеек 1897 АГ–АГ* – 30 ед.;
- 10 рублей 1898 АГ–АГ – 3 ед.;
- 10 рублей 1899 АГ–АГ – 63 ед.; АГ–ФЗ – 26 ед.; АГ–ЭБ – 18 ед.;
- 10 рублей 1900 АГ–ФЗ – 18 ед.;
- 10 рублей 1901 АГ–АР – 4 ед.; АГ–ФЗ – 5 ед.;
- 10 рублей 1902 АГ–АР – 12 ед.;
- 10 рублей 1903 АГ–АР – 8 ед.;
- 10 рублей 1904 АГ–АР – 4 ед.;
- 10 рублей 1909 АГ–ЭБ** – 1 ед.;
- 10 рублей 1911 АГ–ЭБ* – 89 ед.;
- 15 рублей 1897 АГ* – 15 ед.;

Все монеты изготовлены из золота. Наиболее ранние – 5 рублей 1845 г. (2 ед.), наиболее поздние – 10 рублей 1911 г. (89 ед.).

Не в первый раз Слуцк поражает нумизматов своими сокровищами. Так, в 1887 г. здесь найден сокрытый в конце XVII – начале XVIII века крупнейший на территории Беларуси клад талеров – более 2000 ед. В 1902 г. – уникальный депозит из 20 золотых монет, сокрытый в 1-й половине XV века [5; С. 578]. Но комплекс 1990 года выделяется и на их фоне.

Для того, чтобы понять насколько необычен факт такой находки, необходимо сказать несколько слов о самом Слуцке и его истории: город расположен в 105 км на юг от Минска, на реке Случь; до Октябрьской Революции – центр уезда, считавшегося одним из наиболее плодородных в Минской губернии. По данным переписи 1897 г. население Слуцка составляло 14349 жителей.

В 1831 г. через Слуцк и уезд проложен участок Московско-Варшавского шоссе; в 1846 году открыта первая почтовая станция; в 1896-1915 гг. построена железнодорожная линия Осиповичи – Слуцк; в 1909 г. – центральная автостанция с автобусным гаражом. В городе ежегодно проходили ярмарки [4; 1, С.12].

В 1800 г. Слуцк был вторым в Минской губернии по развитию ремесла и торговли. Однако, с ходом времени ситуация меняется. Последовавшие друг за другом война 1812 года, восстания 1830-1831 и 1863-64 гг., серьезно подорвали экономику и промышленность города. Во всем Слуцком уезде в конце XIX – начале XX века имелось 7 предприятий, на которых было занято 50 и более рабочих (ни одного непосредственно в уездном городе); 34 предприятия, на которых было занято менее 50 рабочих [4]. По данным 1869 г. в Слуцке имелось несколько мелких заводов, в том числе: 6 кожевенных, 2 кирпичных, 3 гончарных; несколько пивоварен. С 1896 по 1911 г. в городе действовало мукомольное предприятие купца Лянда, имевшее локомобиль и 15 рабочих; в 1900-1914 гг. мукомольное предприятие купца Гутайта, с 15 рабочими и на 6 пар жерновов [4]. В 1912 в городе начала работать паровая мельница; в 1916 г. – установлен первый электрический двигатель для обслуживания частного кино [1; С. 14].

В городе имелись Слуцкое общество взаимного кредита, уездная почтовая контора, были зарегистрированы и осуществляли свою деятельность «Общество оказания помощи учащимся учебных заведений», «Общество выдачи беспроцентных ссуд евреям г. Слуцка», «Слуцкий попечительский комитет о бедных императорского человеколюбивого общества» [3].

Таким образом, к началу Первой мировой войны Слуцк – центр уезда в Минской губернии, находящийся на участке Московско-Варшавского шоссе, в скором времени – железнодорожный узел; крупной промышленности в городе не было.

Клад, содержащий 481 монету, весом 3009,34 г. чистого золота, на общую сумму (в золоте!) 3885 рублей (а если учитывать, что 5 рублевые монеты 1845-1873 годов выпуска значительно более тяжелые и высокопробные, чем монеты аналогичного номинала 1897-1911 г., то сумма оказывается еще выше), достаточно велик даже для губернского города.

Для сравнения приведем данные из дневника Иосифа Голубева, квалифицированного рабочего, столяра Минского депо Александровской железной дороги. Дневник этот – один из ценнейших источников периода Революции и Гражданской войны, где соучастник событий скрупулезно записывал не только политические ак-

ции, но и обыденную жизнь горожанина, в первую очередь свои денежные поступления и траты. Так, И. Голубев пишет 31 июля 1916 г.: «За 15 лет службы в депо «Минск» получил жалованье 8,442,91 [8442 рубля 91 копейка – Ю.Л.], израсходовано на все 6,255,41 [6255 рублей 41 копейка – Ю.Л.], чистого сбережения – 2,215,50 [2215 рублей 50 копеек – Ю.Л.]» [9, С.24].

Необходимо отметить, что в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь, насчитывающей 117 комплексов (из них 6 – начала XX века), Слуцкий клад – единственный сохранившийся полностью золотой депозит.

В кладе 1990 г. удивляют не только его размеры, но и обилие необычных монет – 135 ед. Так, только монет номиналом 7 рублей 50 копеек в кладе 30 ед.; 15 рублей – 15 экземпляров!

Появление подобного клада в уездном центре ставит перед исследователем целый ряд вопросов:

- Когда был сокрыт клад?
- Кто мог быть его владельцем?
- С какими обстоятельствами и событиями могла быть связана тезаврация комплекса?

Попробуем поискать на них ответ и высказать свои версии.

Наиболее поздние монеты из клада датируются 1911 г. Это – последний год массовой чеканки золотой монеты Российской Империей. Следующий выпуск золотой монеты был осуществлен уже советской властью (но это золото, как известно, использовалась во внешней торговле, фактически не участвуя в денежном обращении внутри страны). Наиболее вероятным временем сокрытия комплекса выглядят 1911-1921 гг., но не исключена возможность тезаврации его и в более позднее время, вплоть до 2-й мировой войны. В последнем случае, загадочным становится попадание в клад «необычных» и «редких» монет.

Кто и при каких обстоятельствах мог спрятать клад? Позволю себе высказать несколько гипотез. Каждая из них, в той или иной мере, имеет право на существование.

1911-1914 гг. были для территории Беларуси временем экономического подъема. Можно предположить, что кто-то из слущких мещан, разбогатев, решил спрятать свои сбережения. Возможно, это был человек, по каким-то причинам (например, в силу склада характера, мышления, воспитания) не доверявший банкам. В таком случае легко объяснимо обилие монет, позже ставших редкостью. Получив доход, вероятный владелец клада переводил его в золотую монету, естественно, наиболее новую, не потертую. Однако именно экономический подъем делал бессмысленным сокрытие значительной суммы золотом – создавались новые предприятия, возникали акционерные общества, банковские конторы; намного логичнее было пустить монету в оборот, получить прибыль. Прятать свое золото в землю было не выгодно.

Конечно, можно предположить, что данный клад сокрыт после крупного ограбления; но столь серьезное хищение вряд ли обошла своим вниманием пресса, до сих пор информация об ограблении почтовой конторы или банка в Слуцке в эти годы не встречено. Следовательно, сомнительно, что клад мог быть спрятан ранее 1914 г.

Одним из первых действий царского правительства после начала Первой мировой войны было прекращение размена кредитных билетов на золото. Одновременно население активно тезаврирует монету, в первую очередь – золотую. В казну удается вернуть лишь 50 млн. золотых рублей, основная часть (около 436 млн. руб.)

эмитированного раннее золота оседает в кубышках, еще около 452 млн. рублей в золоте оказалось за границей [6, С.291].

В годы Первой мировой войны Слуцк – прифронтовой город, куда хлынул поток беженцев из Гродненской и Виленской губерний. Здесь размещался штаб сначала 3-й, а позже 2-й армии Западного фронта. С 1914 по 1917 гг. было мобилизовано более половины трудоспособного мужского населения, проводятся значительные реквизиции в пользу фронта. Представляется вероятным, что клад мог быть сокрыт в это время. Но – кем? Почти наверняка не беженцем. Сложно представить человека, который рискнет нести на себе три килограмма золота в условиях военного времени из Гродненской либо Виленской губернии в Минскую. Возможно, хотя и сомнительно, сокрытие в это время казны какого-либо предприятия или конторы. Наиболее правдоподобной остается версия частных сбережений. Отчасти в пользу этой версии говорит кладовая посуда – обычный бытовой чугунок.

Последующие годы были чрезвычайно богаты событиями, позволяющими и накопить значительную сумму и сокрыть клад. Сложно решить, что могло с большей вероятностью послужить причиной тезаврации золота: грянувшая в 1917 году Революция и установление в Слуцке Советской власти; захват города войсками генерала И.Р.Довбор-Мусницкого и оккупация немецкими солдатами в феврале 1918; новый приход «Советов» и вхождение Слуцчины в состав Литовско-Белорусской ССР с февраля 1919 года; Советско-польская война, на протяжении которой польская армия дважды оккупировала город (август 1919 – июнь 1920 г.; октябрь – декабрь 1920 г.).

Каждая смена власти могла подтолкнуть к сокрытию клада. И именно период с конца 1917 по 1920 год представляется вполне вероятным временем тезаврации комплексов. В городе и уезде в это время, как и во всей стране, бушевала инфляция и связанный с ней разменный кризис. Одним из его проявлений была эмиссия денежных суррогатов местными органами власти. Так, были выпущены Краткосрочные боны Слуцкого Уездного Земства, на которых указан 1919 г. [7; С.497]. Обстоятельства выпуска этих знаков изучены слабо, но совершенно ясно, что породила их острая нехватка наличных денег. У органов власти денег не было, но у населения на руках находилось значительное количество монеты, в первую очередь золотой. Видя, что бумага обесценивается, каждый кто мог стремился перевести свои накопления в золото. В это же время многие, пытаясь выжить, вынуждены были покупать пищу, лекарства, предметы первой необходимости, а зачастую свою жизнь и жизнь близких за золото, что давало неограниченную возможность накопления капитала людьми, имевшими власть и хлеб.

Крайне соблазнительно связать золотой Слуцкий клад 1990 года с событиями «Слуцкага збройнага чына» (восстания в ноябре-декабре 1920 г.). Начальной датой восстания считается 14-15 ноября 1920 г., когда на белорусском съезде в Слуцке была принята резолюция, одним из пунктов которой была организация национальной армии. Во исполнение этого пункта была создана 1-я Слуцкая бригада стрелцов войск БНР (Белорусской Народной Республики) в составе двух полков. 22 - 24 ноября польская армия выведена с территории Слуцка и его окрестностей. Повстанцы не успели организовать оборону города; 24 ноября Слуцкой бригаде приказано покинуть город; дальнейшие события восстания проходили за пределами Слуцка, в который 29 ноября вошли части Красной Армии [8].

С самого начала восстания возникла острая нехватка в деньгах и оружии. Первоначально вооружена была четверть личного состава бригады. Позже, за счет посту-

плений средств из различных источников и трофеев удалось вооружить половину личного состава [8]. Маловероятно, что „Беларуская Найвышэйшая Рада”, отдавая приказ о выводе войск из города, оставила там казну. Еще более сомнительной представляется вероятность за неделю, имевшуюся в распоряжении у руководства восстания, собрать в городе существенную сумму в золотой монете. Таким образом, связь между сокрытием клада 1990 г. и Слуцким восстанием выглядит крайне натянутой и неубедительной.

Имеющей право на существование представляется также следующая версия. До 1939 года советско-польская граница проходила в 30-40 км. на запад и юго-запад от Слуцка. В художественной литературе (Янка Мавр, Сергей Пясецкий) и в воспоминаниях очевидцев ситуация в середине-конце 1920-х гг. на территории прилегающей к советско-польской границе описывается как расцвет контрабанды. Одной из важных статей криминального дохода становится золото, которое несли из «Советов» в Польшу. Золотом расплачивались контрабандисты приграничных местечках в питейных заведениях, с проститутками и т.д. По непроверенным сведениям, на месте находки, в начале 1920-х гг. располагался бордель. Официальное существование его при советской власти сомнительно, но вполне возможно, что „по старой памяти” проститутки продолжали свою деятельность в ближайших кварталах. На старых планах Слуцка видно, что территория, где в 1930 г. построена мебельная фабрика, откуда вместе с землей был вывезен клад, располагается на самой окраине города: непосредственно за ней начинаются болота. Можно предположить, что эта местность в 1920-е гг. была удобной для перевалочной базы контрабандистов.

Последней, и наиболее вероятной версией сокрытия клада 1990 г., является предположение о казне еврейской общины. Уже 27 июня 1941 г. Слуцк захвачен немецкой армией. Мало кто успел покинуть город. Сразу после оккупации здесь устроено первое еврейское гетто, располагавшееся в районе ул. Володарского (ныне М. Богдановича) и уничтоженное 27-28 октября 1941 года. По разным данным было убито от пяти до восьми тысяч человек [2]. Вскоре в районе компактного довоенного проживания еврейской общины „Школишче” (территория в непосредственной близости от мебельной фабрики) организовано новое гетто, куда переведены выжившие. По имеющимся свидетельствам, охранники и полиция регулярно, используя заложников, вымогали у еврейского населения золото и деньги. Второе слуцкое гетто было ликвидировано 7-8 февраля 1943 г. с помощью огня; пожар длился трое суток [2].

Таким образом, исходя из имеющихся данных можно высказать как минимум 6 гипотез сокрытия данного комплекса:

1. Накопления частного лица, сокрытые в период с 1911 по 1921 годы;
2. Деньги, полученные криминальным путем, сокрытые после ограбления;
3. Деньги из кассы предприятия либо конторы, сокрытые при смене власти;
4. Казна Слуцкого восстания;
5. Клад контрабандиста;
6. Клад еврейской общины гетто.

Из всех изложенных наиболее вероятной представляется последняя версия. Монеты из Слуцкого клада 1990 г. хорошей сохранности, если не считать черных полос – возможных следов пожара; не того ли пожара, который уничтожил гетто? При принятии версии депозита еврейского населения Слуцка становится объяснимой колоссальная сумма монет – это накопление не одного человека, а общины.

Слутский клад 1990 г. – один из важных памятников денежного обращения, позволяющий по-новому взглянуть на проблему сохранения золотой монетой функции средства накопления в Новейшее время.

К сожалению, не взирая на усилия специалистов, до сих пор подобные комплексы не воспринимаются населением, а зачастую и силовыми и финансовыми структурами государства как исторический источник; далеко не всегда получают научную фиксацию и необходимую обработку, зачастую варварски уничтожаются, поступая в переплавку либо расходятся по рукам находчиков.

Очевидно, потребуется еще время и усилия музейных сотрудников, историков, всех заинтересованных организаций и лиц, чтобы общество смогло осознать, что рубеж Новейшей истории отстоит от нашего времени уже без малого на век, Вторая мировая война – на 65 лет (человеческую жизнь!). Клады сокрытые тогда – памятники истории и имеют не меньшую историческую ценность, чем комплексы XVII и XVIII вв.

Литература

1. Жук А.У. *Храналогія слуткай мінуўшчыны*. – Слуцк: ВКФ „ДЗІВА”, 1996.
2. Жуковская С.И. *Трагедия слутского гетто*.// http://www.jewishperson.org/slutsk/getto_slutsk/#1 (Дата доступа 07.09.2010)
3. Минская губерния: государственные, религиозные и общественные учреждения (1793-1917). – Мн.: БелНИИДАД, 2006.
4. Памяць: *Гісторыка-дакументальная хроніка Слуцкага раёна і горада Слуцка*. Кн.1. – Мн.: БЕЛТА, 2000.
5. Рабцэвіч В.Н. *Слутцкія манетныя скарбы* // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энциклапедыя. – Мн.: БелЭн, 1993.
6. Рябцевич В.Н. *Нумізматыка Беларусі*. Мн.: Полымя, 1995.
7. Рябченко П.Ф. *Полный каталог бумажных денежных знаков и бан России, СССР, стран СНГ (1769-1994)*. – Киев, Издательско-культурологический центр «Софія», «Лісбанк», 1995
8. *Слуткі збройны чын 1920 г. у дакументах і ўспамінах*. – Мн.: „Энцыклапедыкс”, 2001
9. «Счастье моё...»: *Дневники Иосифа Голубева 1916-1923 гг.* – Мн.: «Энцыклапедыкс», 2002
10. Уздеников В.В. *Монеты России 1700-1917 гг.* – М.: Коллекторбокс, 2004.

Gold from the Sluck hoard - riddles and hypothesis

Summary

The article describes a treasure that was found in Slutsk (district centre in Minsk region) in 1990; the treasure consists of 481 gold coins of the Russian Empire, dated 19th – beginning of 20th century. The earliest coins of this complex is 5 roubles of 1845 (2 pieces), the most recent – 10 roubles of 1911 (89 pieces). The discovery of a large gold hoard in the provincial town confronts the researcher with a number of issues. Using the chronology of events in Slutsk, several hypotheses are discussed in the article: who, when and what for could conceal this treasure.

Валерий Колесинский
(Беларусь)

НАДЧЕКАНКИ НА МОНЕТАХ ВОЕННЫХ СОБРАНИЙ ЧАСТЕЙ РУССКОЙ АРМИИ 1874-1914 ГОДОВ НА ПРИМЕРЕ 103 ПЕХОТНОГО ПОЛКА

Время нанесения надчеканок и их расшифровка являются важнейшими в атрибуции монет офицерских и солдатских собраний частей русской армии 1874-1914 годов.

Актуальность этой проблемы объясняется тем, что приблизительно четвертая часть всех известных монет военных собраний частей русской армии является с надчеканками.

Много сделал для описания монет военных собраний А.В. Тункель, который их опубликовал вместе с другими частными монетами. Впервые систематизировали монеты военных собраний А.П. Шишкин и Мирослав Бартошевицкий, которые их выделили из массы частных, кооперативных монет и подготовили каталог.

Главным препятствием систематизации и изучения монет военных собраний является их исключительная редкость. Вкладах они почти не встречаются. Исключение составляет находка около 10 монет офицерского собрания 27-го пехотного витебского полка. Нет сведений о наличии монет военных собраний в музеях Беларуси, хотя монеты польских военных кооперативов 1925-1939 годов там представлены.

О назначении монет военных собраний можно узнать из устава офицерских собраний 1874 года, где написано: «Для облегчения офицеров в расчетах с буфетом собрание имеет свои марки, ценою стоимости закуски, стакана чая, обеда и проч., каждый член и посетитель может купить их разом сколько угодно, но ни в коем случае они не могут иметь обращения вне собрания».

Отличие от польских войсковых монет 1925-1939 годов монеты военных собраний в кредит не выдавались, что видно из параграфа 68 того же устава: «Общему собранию предоставляется вместо марок установить кредит, напр. 5 рублей, свыше коих в долг ничего не отпускать и вычет этого долга производить обязательно из месячного жалованья офицера».

Временные рамки обращения монет определены в промежутке между 1874 и 1914 годом. Последняя дата более понятна, так как в связи с военными действиями части российской армии поменяли место дислокации и военные собрания, рассчитанные на существование в мирное время, стали закрываться. Первая дата знаменует утверждение устава военных собраний 12 октября 1874 года и объявлением в приказе по военному ведомству (№289, 1874г.) Как заметил А.П. Шишкин, в тексте есть такая фраза: «Прилагаемый устав офицерских собраний принять к руководству, как нормальный, для всех военных собраний, как теперь уже существующих, так и имеющих вновь учреждаться». Следовательно, военные собрания существовали и до издания устава, а введение его только унифицировало и упорядочило их деятельность. [1] Этот документ предполагает более раннее обращение монет военных собраний до 1874 года.

Из имеющихся более 200 пехотных полков и около 100 драгунских, артиллерийских и гусарских полков и бригад первой очереди более половины находились на западе Российской империи. Кроме прикрытия границ войска использовались для сдержи-

вания населения, которое было склонно к восстаниям и неповиновению центральным властям. Вспомним только крупные восстания 1830-1831 и 1863-1864 годов.

К 1874 году, когда появились уставы, выпуск заменителей денег для многочисленных частных гражданских заведений был обычным явлением в Российской империи. Необходимо отметить, что правительство принимало запретительные меры в отношении обращения частных монет. В обращении частных столовых, буфетов, магазинов, ресторанов, всевозможных других заведений находилось огромное количество заменителей денег. Встречались вырезанные из металла экземпляры различной конфигурации с надчеканкой на них номинала и другой информации, касающейся заведения. Выпущенные штамповочными мастерскими монеты с номиналом и декоративным оформлением поступали в обращение как с надчеканкой, так и без нее. Более совершенными были специально изготовленные в штамповочных мастерских монеты с номиналом и указанием информации об эмитенте. Часто и на этих частных монетах дополнительно ставили надчеканки в случае проведения ревизий, для обозначения порядкового номера и т.д.

В Беларуси в частной коллекции находятся семь монет предположительно офицерского собрания 104 Устюжского Баркля полка, который дислоцировался в Августове. В соседнем Гродно находились 101, 102, 103 пехотные полки. В ходе первой мировой войны полки передислоцировались.

Монеты 104 полка были найдены в Польше в районе Августова в количестве около 20 штук. Информация об этом поступила в 2007 году.

Монеты представляют цинковые пластины квадратной, круглой и восьмиугольной конфигурации, на одной из сторон которых надчеканы в четыре строки. Обратная сторона чистая. Вверху надчеканка буквы «В». Можно предположить, что это сокращение от Военное (собрание). Ниже цифры «104», которые обозначают порядковый номер полка. В третьей строке обозначен номинал без указания в каких единицах. В нижней строке «УБП», что расшифровывается как Устюжский Баркля Полк.

1. Номинал «1». Квадратная форма. Обломана в правом углу. Размер 36х36мм.
2. Номинал «2». Круглая форма. Диаметр 35мм.
3. Номинал «10». Круглая форма. Диаметр 36мм.
4. Номинал «10». Круглая форма. Диаметр 36мм.
5. Номинал «18». Круглая форма. Диаметр 35мм.
6. Номинал «18». Восьмиугольная форма (возможно, углы обломаны позже). Размер 26х28мм.
7. Номинал «18». Восьмиугольная форма (возможно, углы обломаны позже). Размер 36х36мм.

Атрибутировать монеты как принадлежащие 103 полку можно из следующих соображений. Предполагается, что в каждом полку было военное собрание. Название и номер полка сходятся, что дает основание атрибутировать как предметы, связанные с полком. Конечно, при обозначении единицы номинала вопрос был бы исчерпан. Номинал без указания в каких единицах не редкость на монетах военных собраний. На чем основывается предположение, что это монеты, а не бирки? Бирки как правило для выполнения своей функции имеют сквозное отверстие. Обозначения характерны для монет военного собрания. Номинал 18, который не укладывается в десятичную систему, вполне может присутствовать на частных монетах

и быть эквивалентом товара на эту сумму. Известны частные монеты номиналом 4, 6, 8 и т.д. В печати дискусируется вопрос о нанесении надчеканок на монеты военных собраний, имеющие только номинал. Латвийский издатель-нумизмат И.М. Букин утверждает, что военные собрания не пользовались монетами только с указанием номинала для нанесения на них надчеканок. В этом вопросе он дискусирует с авторитетным Мирославом Бартошевицким из Польши. [2] А.В. Тункель и А.П. Шишкин не высказывались против существования надчеканок на монетах с номиналом, а в данном случае на монетных заготовках.

Окончательный ответ можно найти в уставах военных собраний.

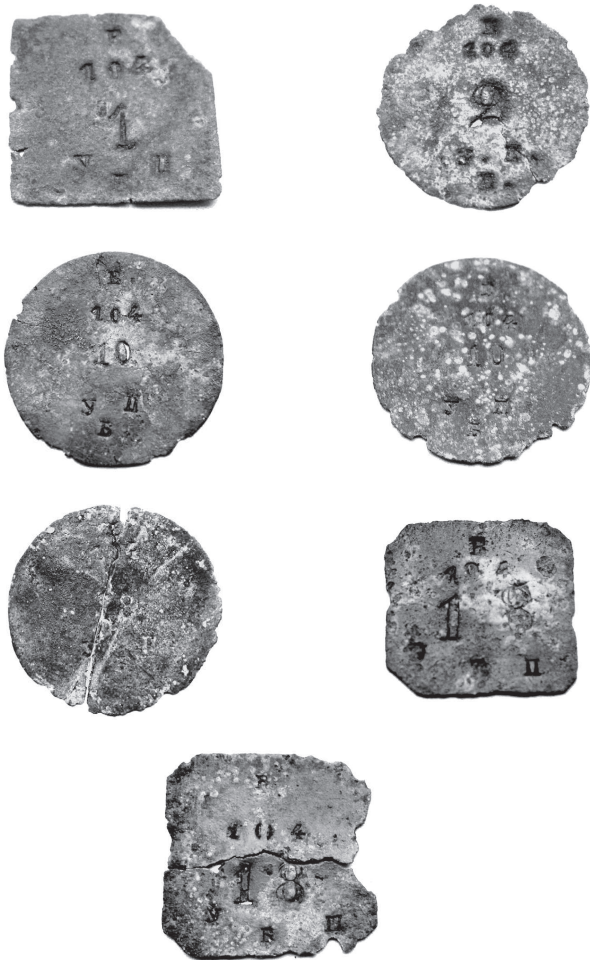
Литература

1. Шишкин А.П. *Марки военных собраний частей русской армии*/ А.П. Шишкин // Новые нумизматические исследования. Нумизматический сборник. Часть девятая./ Труды государственного ордена Ленина Исторического музея; выпуск №61. – М.:1986, с.49
2. *Частные металлические боньы на территории Латвии 1815-1940 г.г.: каталог*/ ред.-сост. И.М. Букин. Издание журнала «дополнение к каталогу коллекционера». Латвия, Рига, 2003, с.54

The countermarks on tokens of Russian army 1874-1914 – on example of 103rd regiment of infantry

Summary

Tokens from this period were struck in zinc about different shapes: square, round and octagonal. The reverses were blank. On the obverse there was letter “B”, which was probably short for: “Wojskowa/Military” (issue). Below there was a number which referred to the number of regiment. In the third row there was an abbreviation of regiment’s name (in Russian), which before the World War I was stationed in Augustów.

1. Номинал «1». Квадратная форма. Обломана в правом углу. Размер 36х36мм.
2. Номинал «2». Круглая форма. Диаметр 35мм.
3. Номинал «10». Круглая форма. Диаметр 36мм.
4. Номинал «10». Круглая форма. Диаметр 36мм.
5. Номинал «18». Круглая форма. Диаметр 35мм.
6. Номинал «18». Восьмиугольная форма (возможно, углы обломаны позже). Размер 26х28мм.
7. Номинал «18». Восьмиугольная форма (возможно, углы обломаны позже). Размер 36х36мм.

Станисловас Саяускас
(Литва)

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ВОЕННЫЕ ДЕНЬГИ

Военные перевороты, гражданские, межгосударственные и мировые войны как правило, приводят к тяжелым экономическим последствиям не только стран-побежденных, но и стран-победителей, вызывая инфляцию, вынужденные денежные реформы. Настоящая работа посвящена анализу влияния, оказываемого войнами на денежный оборот. Рассмотрим также некоторые специфические явления экономического и социального характера, порожденные военными переворотами, оккупациями. Анализ проведем на примере войн 20-го столетия, вошедшего в историю мира как века наиболее жестоких мировых войн.

Инфляционные деньги

Очевидно, что каждая война требует много денег, причем, твердых, поэтому обычно даже начало войны приводит к резкой экономии средств. Например, в самом начале Первой мировой войны в России был прекращен выпуск золотых и серебряных монет, одновременно резко повысился выпуск неполноценных бумажных денег. Кроме того, с целью экономии военного металла – меди даже копеечные монеты заменялись бумажными деньгами, в роли которых выступали почтовые марки, напечатанные на толстой бумаге, с указанием на оборотной стороне, что марка имеет хождение наравне с разменной медной или серебряной монетой¹⁾ (Рис. 1).

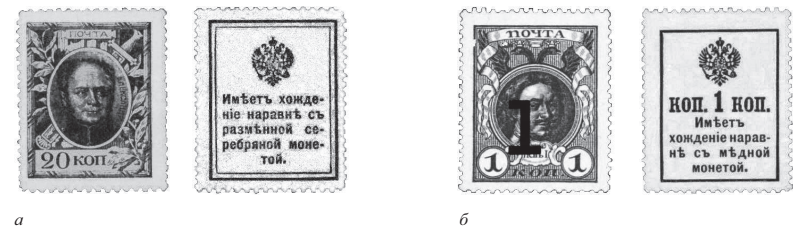

Рис 1. Почтовые марки России – деньги военного периода

Неограниченное и неконтролируемое печатание необеспеченных государственными ценностями (золотом) денег неизбежно ведет к увеличению цен на товары, что отражается в увеличении номиналов платежных средств. Одним из методов экономии военных средств является эмиссия необеспеченных денег, предназначенных для оккупированных территорий (государств), примененный Германией в Первой мировой войне на территории Польши, Литвы, Латвии. Сначала это были бумажные деньги мелких номиналов локального характера. Например, после разгрома 10-ой русской армии генерала Самсонова в 1915 г. вся территория Литвы оказалась

под властью немецкой армии. Вскоре начальник округа (*Kreisamtmann*) Седа (Литва), подвластный военному начальнику Литвы, выпустил местные боны номиналов в 3, 5, 10, 15, 20, 25 и 50 копеек (Рис. 2). Вследствие успешного продвижения немецких формирований на территориях Польши, Латвии, Белоруссии, до того аннексированных Россией, была учреждена специальная кредитная касса „*Darlehnskasse Ost*“, которая в 1916 г. выпустила необеспеченные ценностями острубли, а в 1918 г. – оstarки, предназначенные, кроме того, для скупки у жителей оккупированных территорий полноценных золотых и серебряных рублей по германскими властями установленному заниженному курсу².

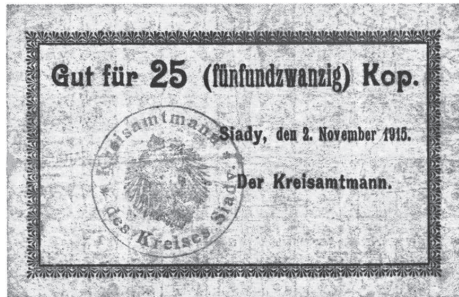

Рис. 2. Немецкий оккупационный бон округа Седа (Литва) номиналом в 25 копеек, 2 ноября 1915 г.

После неудачного для Германии окончания войны, эти сурогатные деньги потерпели небывалую инфляцию, осложнив финансовое и экономическое положение Литовской Респубблики, на территории которой после провозглашения независимости 16 февраля 1918 г. оstarки оставались единственными деньгами даже до сентября 1922 г. Еще больше пострадала от инфляции сама Германия, финансы которой постиг полный крах. Масштабы цен и но-

Рис. 3. Рейхсбанкнот выпуска 15 декабря 1922 г. номиналом в 1000 марок, контрамаркированный в 1 миллиард марок

миналов бумажных денег неуклонно повышался, исчислялся тысячами, миллионами, миллиардами и даже биллионами марок. Вследствие отсутствия средств на печатание новых денег, государство прибегло к котрамаркированию прежних банкнотов (Рис. 3).

Одновременно появились до того небывалые псевдоденьги, называемое нотгельдами (*Notgeld*) – мелкие бумажные боны чрезвычайных обстоятельств, которые выпускались не только крупными городами, но также поселками, общинами и имели хождение на ограниченной территории указанного на них района, селения. Иногда только в местном магазине или кафе (Рис. 4). Нотгельды печатались массовыми тиражами, нередко закреплялись печатью общины или подписью старосты.

Рис. 4. Нотгельды бывших германских городов и селений: а – 50 пфеннигов общины поселка Русене (Gemeinde Russ), 1917 г. (Клайпедский край); б – 25 пфеннигов г. Шилуте (Heydeckrug) Клайпедского края (Memelgebiet), 1921 г.; в – 1 марка г. Тильзит (Советск) в Остпроейсен (Калининградская обл.), 1921 г.; г – 2 марки г. Клайпеда (Memel), 1922 г.

Инфляция денег, как и отсутствие материального обеспечения их стоимости – явное свидетельство финансовой несостоятельности государства. Вслед за большевистским октябрьским переворотом 1917 г. в России последовала гражданская война, распространившаяся на всю просторную территорию бывшей империи. В ходе войны на окраинах образовывались временные анклавные территории, где власть захватившие большевики объявляли советскую власть и первым делом старались издать свои деньги. Единственным материальным обеспечением таких „государств“, иногда оказывался табак (Рис. 5).

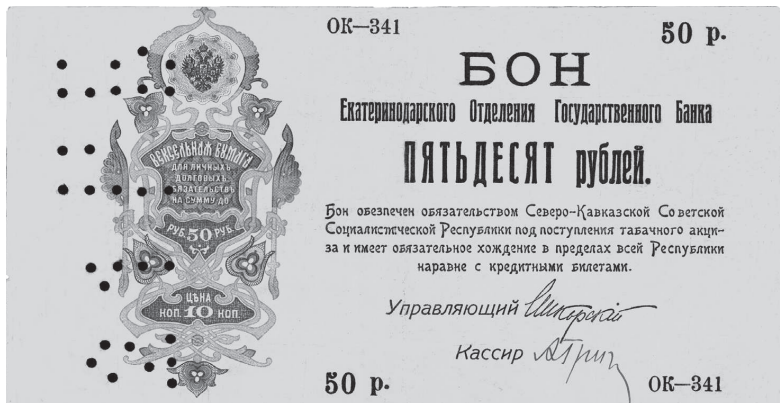

Рис. 5. Бон Северокавказской советской социалистической республики, из-за нехватки бумаги отпечатанный на имперском бланке 50 рублевого векселя, обеспеченный „...табачным акцизом...“, 1918 г.

Рис. 6. Кредитный билет большевиками захваченного Семиречья, обеспеченный „...опием, хранящимся в Государственном Банке...“, 500 рублей, 1919 г.

Примечательную эмиссию советская власть осуществила в Казахстане, в Семиречье, где единственным „богатством“, сберегаемым в „государственном“, банке оказался ... опиум (Рис. 6). Им и обеспечивалась новая „валюта“.

А литовские большевики, посягнувшие на стремление советской России расширить ее границы до границ бывшей Российской империи, совсем не беспокоились каким-либо обеспечением своих денег. В условиях крушения германской власти на территории Литвы им удалось временно захватить столицу Вильнюс, некоторые города. Объявив советскую власть в г. Паневежис, большевики поспешили издать от имени представителей Совета рабочих города „банкноты“, отпечатанные на клочке газетной бумаги (Рис. 7). Спустя несколько месяцев советские „представители“ были вытеснены, да не только из г. Паневежис, но также из Литвы, а их „валюта“ сегодня известна только по музейным образцам.

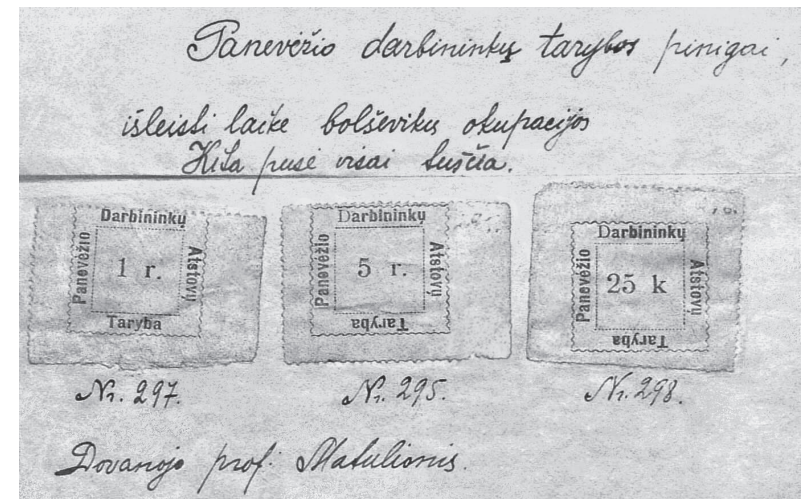

Рис. 7. Образцы большевистских денег г. Паневежис (Литва). 1919 г. (Из фондов Национального художественного музея им. М. К. Чюрлюниса в г. Каунас)

Несмотря на то, что технология производства бумаги несложна, а бумага относительно недорога, в пустынном крае Туркменистане в условиях войны власти большевиков ее не смогли достать даже для печатания денег. Пришлось печатать на местном подручном материале – шелке (Рис. 8).

Рис. 8. 500 рублей Хорезмской советской народной республики, отпечатанные на шелке. 1920 г.

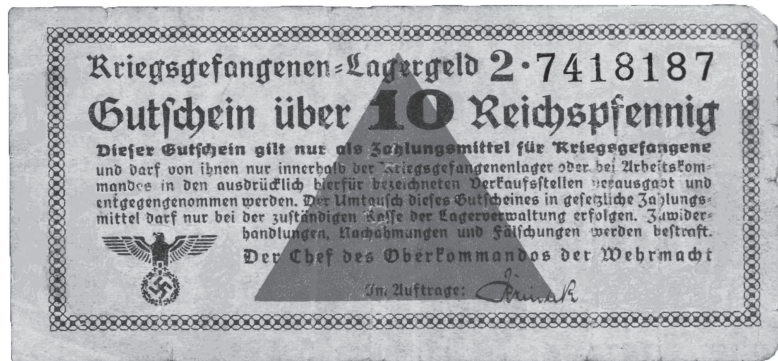
Лагерные деньги

Сугубо военным явлением оказались во время Первой мировой войны в Германии и России созданные лагеря военнопленных, для нужд которых издавались лагерные деньги, называемые по разному: премиальные деньги (*Premienschlein*), имущество (*Gut*) (Рис. 9), пункты (*Punkte*) – в Германии; купоны, боны, таллоны – в России. Как правило, это мелкие бумажные денежные суррогаты, на которые можно было приобрести некоторые продукты, но исключительно только на территории лагеря. Одна из целей введения лагерных денег – затруднить побег заключенных. При этом некоторые из лагерных денежных знаков были изготовлены примитивно (боны военнопленных России времен Первой мировой и гражданской войн), другие же – на высоком полиграфическом уровне (деньги германских лагерей военнопленных, деньги концлагерей).

Лагерную денежную „культуру” успешно переняли и наследники кайзеровской Германии и России в тоталитарных государствах – Третьем Рейхе (Рис. 10) и Советском Союзе (Рис. 11). Накопленный опыт применения денег лагерей военнопленных здесь был успешно применен в концентрационных лагерях для политических заключенных. В Третьем Рейхе лагерные деньги назывались *Gutschein*, *Quittung* (Рис. 10), в Советском Союзе – квитанции, боны, чеки (Рис. 11).

Рис. 9. Квитанция лагеря пленных в Хемнице (Германия) на получение добра на 20 пфенигов. 1916 г.

a

b

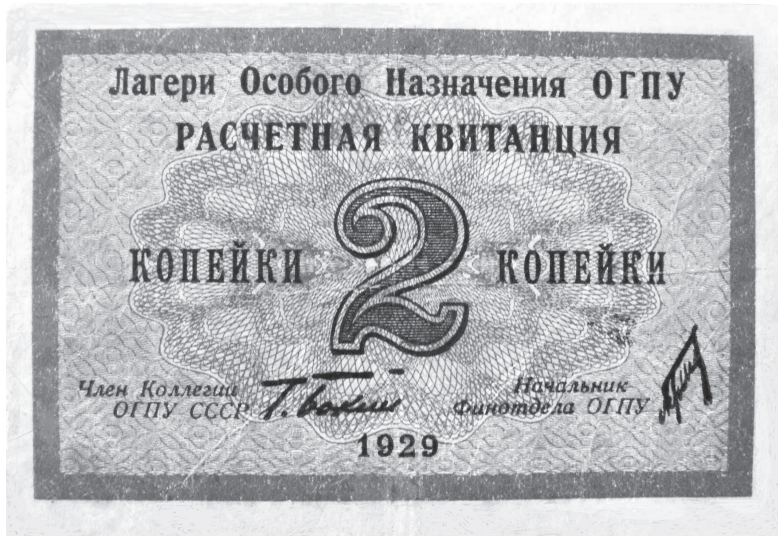
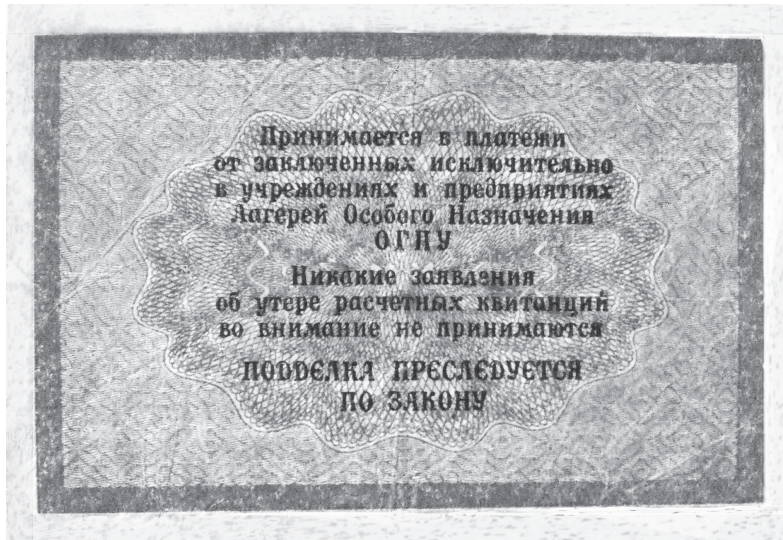
Рис. 10. Боны Третьего Рейха: а – 10 рейхспенигов лагерей военнопленных, 1940 г.; б – квитанция гетто в Литцманштадте (Лодзь), 15 мая 1940 г.

Первым и самым ужасным советским концлагерем стал Соловецкий Лагерь Особого Назначения (СЛОН) ОГПУ (Объединенного государственного политического управления)* СССР, снованный весной 1923 г. в монастыре на Соловецких островах в Белом море и предназначенный сначала для заключения и уничтожения иерархов Русской православной церкви. Как свидетельствуют бывшие заключенные Соловецкого лагеря³, а также заключенный ГУЛАГ⁴ (Государственного Управления Лагерей) лауреат Нобелевской премии Александр Солженицын⁴, на Соловках появились первые лагерные дензнаки. На купюрах, называемых расчетными квитанциями, был изображен белый слон (от аббревиатуры названия лагеря С(оловецкий) Л(агерь) О(собого) Н(азначения)). Этими квитанциями заключенным выплачивались „премии” (зарплата не полагалась!) за перевыполнение дневной нормы, за экономиию материальных ресурсов и пр. На эти квитанции в строгом принудительном порядке менялись все государственные деньги, которые заключенные имели до помещения в лагерь или которые им присылали по почте члены семьи (за настоящие советские государственные деньги в Соловецком лагере заключенных ожидал расстрел).

Спустя некоторое время влияние ОГПУ в Советском Союзе настолько увеличилось, что оно решило расчетные квитанции со слонем изъять и вместо них издать с виду настоящие деньги (Рис. 11), напечатанные на плотной бумаге с водяными знаками, с указанной датой выпуска (1929 г.) и подписями высокопоставленных начальников Управления ОГПУ, отвечающих за продуктивную работу лагерей. Квитанции высших номиналов 50 коп., 1 руб., 3 руб., 5 руб. и 10 руб. имели серию из двух букв и номер. При этом первые буквы серии соответствовали номиналу квитанции: О – 50 коп., Г – 3 руб., П – 1 руб., У – 50 коп., в сборе представляя собой аббревиатуру ОГПУ. Лагерные квитанции были изготовлены на предприятиях Госзнака; судя по

* ОГПУ, 1923–1934 – предшественник Народного комиссариата внутренних дел (НКВД, 1934–1946), Министерства государственной безопасности (МГБ, 1946–1953) и Комитета внутренних дел (КГБ, 1954–1991).

номерам, тираж каждого номинала из 4 выпусков мог составить около 1 000 000 экз⁵, т. е. количество отпечатанных квитанций было огромно и, повидимому, соответствовало потребностям – количеству заключенных в советских лагерях.

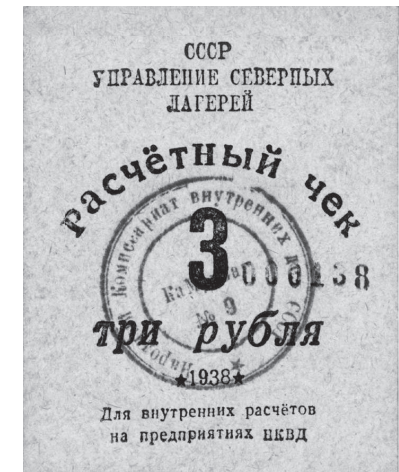

а

Деньгозаменители

С целью удовлетворения острой нехватки сырьевых материалов (шерсти, льна) крайне необходимых для обеспечения теплой одеждой солдат, вынужденных воевать в зимних условиях, в 1943 г. немецкое военное руководство выпустило на оккупированных территориях Литвы, Латвии деньгозаменители (пункты)⁶ (Рис. 12). Это своеобразные квитанции (ценные бумаги), выдаваемые жителям за доставленную шерсть и лен. За эти квитанции по установленной цене в пунктах в магазине можно было приобрести на реверсе перечисленные промышленные товары широкого потребления (ткань, платье, сорочку, носки и др.). Квитанции издавались номиналами в 1, 3, 5 и 10 пунктов.

После окончания Второй мировой войны побежденная Германия союзными государствами была разделена на четыре оккупационные зоны, управляемые администрациями США, Великобритании, Франции и Советского Союза. В каждой из перечисленных зон имели хождение разные временные оккупационные денежные знаки. В этих оккупационных зонах скопилось огромное количество беженцев (Displaced Persons) из Прибалтийских республик (Литвы, Латвии и Эстонии), родины

б

Рис. 11. Расчетные деньги лагерей политзаключенных СССР: а – расчетная квитанция лагерей особого назначения ОГПУ, 1929 г.; б – расчетный чек Управления Северных лагерей Народного комиссариата внутренних дел (НКВД), 1938 г.

Рис. 12. Немецкая ценная бумага стоимостью в 3 пункта. Литва. 1943 г.

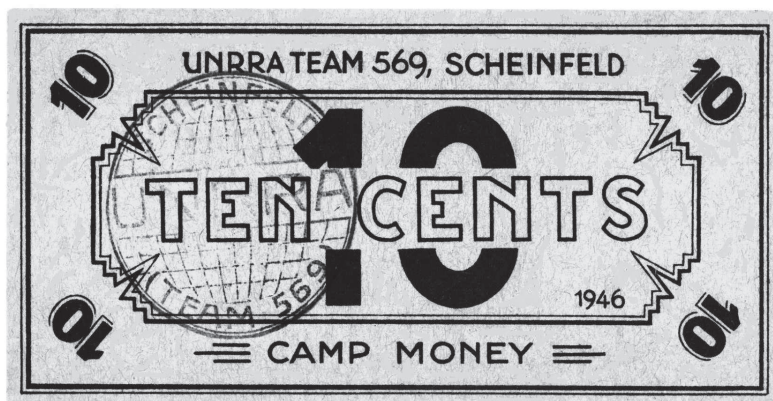

Рис. 13. Литовский бон лагеря в Шайнфельде (Американская оккупационная зона), закрепленный печатью 569 команды UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). 1946 м.

которых опять, как и в 1940 г., очутились захваченными Советским Союзом. Для размещения беженцев были образованы многочисленные лагеря, в которых постепенно приустривались бездомные. Восстанавливалась и культурная жизнь, образовались школы. В некоторых появились и лагерные деньги⁶, легитимность которых утверждалась печатью оккупационных органов управления, заботившихся делами беженцев. В лагере Шайнфельд (*Scheinfeld*) курсировали местные боны номиналом в 10 (Рис. 13), 50 центов и 1 доллар, отпечатанные на двух языках (литовском и английском) и помещенные печатью UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*).

Кроме лагеря в Шайнфельде, литовские лагерные деньги имелись также в лагерях Рэгенсбург (*Regensburg*), Бад Вюрисхофен (*Bad Wörishofen*), Людвиг (*Ludwig*), Нордлинген (*Nordlingen*)⁷.

Рис. 14. Сертификаты Советского Союза: а – рзменный сертификат (5 копеек) образца 1966 г.; б – разменный чек (1 копейка) образца 1976 г.

Специфическими с оветскими деньгами являются сертификаты (после 1976 г. – чеки) Всесоюзного оединения „Внешпосылторг“, предназначенные для выплаты заработной платы советским гражданам, командированным на работу за границей. По сути дела они являются заменителями валюты, обладание которой в Советском

Союзе было запрещено и преследовалось законом как тяжелое уголовное преступление. Такими сертификатами (Рис. 14), отовариваемыми только в специальных магазинах, находящихся на территории Советского Союза или советских военных гарнизонов, действующих за рубежом, в частности, оплачивались гражданские и военные лица, мобилизованные в оккупационные подразделения, действовавшие в 1968 г. в Чехословакии при подавлении „Пражской весны”, также во время захвата Афганистана в 1979 г. и последующей затяжной проигрышной Афганской войны.

Сертификаты Всесоюзного объединения „Внешпосылторг” выпускались с 1966 г. номиналами от 1 коп. до 1 руб. трех разновидностей: с синей полосой (заработанные в странах социалистического лагеря), с желтой полосой (заработанные в странах третьего мира) и без полосы (заработанные в капиталистических странах). При этом цены на товары в сети специальных магазинов импортных товаров – „Березках”, были разными. Курс сертификатов с синей полоской по отношению к рублю был 1:1, а других – в 4,6 раз выше⁸. 1976 г. сертификаты были заменены чеками (номиналов от 1 коп. до 250 руб.). Кроме того были выпущены и специальные чеки для военной торговли (номиналы от 5 коп. до 100 руб.). Чековая торговля в Советском Союзе упразднена (в 1988 г.), накануне развала государства, а „Березки” превратились в валютные магазины для иностранцев.

Источники

- ¹ Спасский И. Г. *Русская монетная система*. Ленинград. 1970.
- ² Саяускас С. *Германская кредитная касса «Darlehnskasse Ost» во время Первой мировой войны*. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej „Pieniądz i wojna”. Supraśl 9–11 września 2004. Warszawa. S.205–210.
- ³ Парамонов О. *Зачем зеку деньги*. Родина. Осень 1997.9.
- ⁴ Солженицын А. *Архипелаг ГУЛАГ*. Москва: АЛЬФА-КНИГА. 2000. С. 406–407.
- ⁵ <http://www.fox-notes.ru/spravka>
- ⁶ Sajauskas S. *Domininko Kaubrio pinigų kolekcija*. Kaunas: Arx Baltica. 2010.
- ⁷ Passic F., Feller S. A. *Displaced Persons Camp Money // The Numismatist*. August 1984. P. 1602–1617.
- ⁸ <http://dic.academic.ru/dic.nsf>

Specific war money Summary

The report examines the war influence on money issue, replacing the precious metal coins to paper money. There one can see the rapid inflation of money uncovered by any tangibles what is the inevitable consequence of war. The specific temporary substitute paper money of XX century for the warring parties in local circulation (Notgeld), for the occupied lands, war prisoners' camps, concentration camps, political prisoners, refugee camps are analyzed there. The Soviet Union's military and public servants working abroad salaries were paid by different currency checks that were realized in specific deficit stores.

Dalia Grimalauskaitė (Литва)

ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ В ЛИТВЕ В 1914–1922 ГГ.

Хронологические рамки доклада охватывают период от начала Первой мировой войны, когда Литва входила в состав Российской империи и являлась частью денежного хозяйства метрополии, до момента, когда в 1922 г. в уже независимой Литве была введена собственная валюта – лит.

Денежное обращение в Литве в 1914–1922 гг. зависело от военных действий, действий местных и оккупационных властей и политики поддерживающих их стран. За 8 лет с начала первой мировой войны жители Литвы прошли военное положение, фронт, немецкую, советскую, польскую оккупацию с созданием и ликвидацией Обер-Оста и Литбела, с образованием Срединной Литвы (*Litwa Środkowa*) и провозглашением в 1918 г. независимого государства Республика Литва. Притом, надо иметь в виду, что до 1914 г. некоторые части современной Литвы принадлежали германской империи, а после победы Антанты, были под властью французской армии. Динамическое развитие политических событий влияло на денежные процессы, на их основы и территориальную дифференциацию.

Первый раз наиболее подробная картина денежной истории нас интересующего периода была дана в 1953 г. в изданном в США труде Йонаса Карецкаса-Кариса (*Деньги независимой Литвы: острубль, остмарка, ауксинас. История и нумизматика*). Кроме официальных денежных знаков, в довольно популярном стиле, в книге были упомянуты деньги соседних государств, бывших в обращении на некоторых территориях, входящих ныне в современную Литву, так же денежные знаки локальных выпусков (Kareckas Karys 1953, p. 75–97)¹.

До конца 20 в. литовскому читателю американское издание было мало известно и недоступно. В 1985 г. часть текста была переведена на польский язык и опубликована в польском журнале *Biuletyn numimatyczny* (Kareckas Karys 1985, s. 141–151), с комментариями от редакции и дополнительными изображениями некоторых денежных знаков, не упомянутых Карисом², ставшими известными, скорее всего, из каталогов Кардакова (Kardakoff 1953)³, Келлера (Keller 1957) или каталога монет и бон Эстонии, Латвии и Литвы изданного в Стокгольме Александром Платбарздисом (Platbarzdis 1968)⁴. Следует так же заметить, что в журнале *Biuletyn numimatyczny*

¹ В части «Разные посторонние расчетные знаки» упоминаются Седа, Панявежис, Клайпеда; денежные знаки армии Бермонта-Авалова, рубли Латвии 1919 г. (бывшие в обращении в Паланге, Швянтон, Мажейкяй до 1921 г.); польские марки 1919–1920 гг.; российские рубли правительств Львова и Керенского, марки 1915–1917 гг., РСФСР знаки (Kareckas Karys 1953, p. 75–97).

² Седа 3 копейки 1915 г., 1 марка 27 дорогостроительной компании (Strassenbaukompanie 27; 1917) и 20 марок четырех Вильнюсских банков 1920 г. Также информация о возможных бонах г. Тельшяй, 1918 или 1919 г. (Kareckas Karys 1985, s. 151).

³ Из локальных выпусков включены деньги «уездного управления Седы» (1915), 27 дорогостроительной компании (1917): 50 пф., 1 мк., 1,5 мк., 3 мк.; «Виленских торговых банков» 1920 (Kardakoff 1953, s. 57–58, 355).

⁴ Платбарздис у Келлера взял изображения 1 марки 27 дорогостроительной компании (Strassenbaukompanie 27; 1917) и 20 марок Вильнюсских банков 1920 г.; информацию о бонах выпуска г. Тельшяй.

znu в 1986 г. Славомиром Ловкисом были опубликованы выявленные им денежные знаки г. Тельшай (Каунасской губ.) (Łowkis 1986, s. 229–230)⁵.

Но, как и книга Кариса, так и остальные выше упомянутые издания в советское время из почтовых посылок обычно таможенной изымались, и в лучшем случае, хранились в библиотеках Литвы в недоступных спецфондах. Все же о наиболее часто в коллекциях обнаруживаемых деньгах Шилуте и Клайпеды, а также о наименее чуждых советской власти по социальному происхождению деньгах совета рабочих г. Паневежиса 1919 г. появились несколько научно-популярные статьи в литовской периодике в 1960-70-х гг.

С возникновением национального движения за возрождение, появились и каталоги выставок, посвященных периоду межвоенной Литвы, стран Балтии («Деньги в Литве 1915–1941 гг.», «Деньги в Эстонии, Латвии и Литве (1915–1940)»). Через несколько лет был издан каталог, подготовленный одним из авторов упомянутых выставок – Рутой Кунцене *Lietuvos pinigai 1915–1941* (Kuncienė 1995)⁶.

Наибольший вклад в исследование денежных знаков локальных выпусков внес коллекционер Александрас Кубилас, который на основе собственного собрания в 1995–1999 гг. опубликовал более подробные сведения о денежных знаках Седы, Тельшай, Русне, Клайпеды, Вильнюса (Kubilas 1995, 1996, 1997a, 1997b, 1998a, 1998b, 1999).

Отметим, что все выше упомянутые работы основаны на выявлении, собирании и публикации артефактов. Исторический же контекст и экономический аспект данного вопроса наиболее широко рассмотрел экономист Владас Терлецкас (Terleckas 1992), а также археологи Линас Квизикевичус и Саулюс Сарпявичус (Kvizikevičius, Sarcevičius 2008a, b).⁷

Исследуемый период относится к относительно недалекому прошлому, довольно насыщенному письменными источниками, притом, с многочисленными сохранившимися артефактами в разного рода собраниях и представленными в публикациях. Но, следует заметить, что полной картины денежного обращения, с обобщением всех доступных данных, мы пока не имеем. Проблема кроется и в том, что денежные клады того времени, которых из-за военных событий должно было быть сокрыто немалое количество, до недавнего времени не ценились, не фиксировались (особенно – клады бумажных денег), не сохранялись; ценились, но не сохранялись комплексы золотых и серебряных монет. Незаслуженно обойдены вниманием исследователей и десятка комплексов, хранящихся в музеях. Только к кладу, найденному во время археологических исследований на проспекте Гедиминаса в Вильнюсе

⁵ Опубликованы бонны 1, 2, 3, 5, 10, 15 копеек (без комментариев). Приведены иллюстрации 1, 5 и 10 копеек, печатей «komitetu pomocy ludności poszkodowanej w działaniach wojennych» и равнина еврейской общины г. Тельшай И.Л. Блоха и подписей (Łowkis 1986, s. 229–230).

⁶ Следует заметить, что кроме денежных знаков Обер-Оста, из локальных выпусков, в каталог были включены только деньги тех местностей, которые с 1915 г. были в составе Российской империи на территории так называемой Большой Литвы: областной комендантурой местечка Сяда (1915), Советом рабочих г. Панявежис (1919), четырьмя банками Вильнюса (1920), Нет Шилуте, Русне, Клайпеды.

⁷ На основании материалов коллекций, опубликованных источников и исследований было создано электронное издание (CD) виртуальной экспозиции музея Банка Литвы «Pinigai Lietuvoje 1914–1945», в котором рассмотрена ситуация в банковском и денежном хозяйствах Литвы 1914–1922 гг., упомянуты деньги Шилуте, Русне, Клайпеды, Сяда, Панявежиса, банков Вильнюса, но обойдена часть денежных сурогатов (Тельшай, 27 дорожностроительной компании) и денежных знаков, бывших в обращении на некоторых частях Литвы (знаки армии Бермонта-Авалова, рубли Латвии 1919 г., польские марки 1919–1920 гг.) (*Pinigai...* 2007).

был применен исследовательский подход (Kvizikevičius, Sarcevičius 2008a, p. 30–42; 2008b, p. 45–52).

Цель данной публикации – в общих чертах характеризовать денежное обращение данного периода на территории современной Литвы, обобщить имеющиеся сведения, обратить внимание на новые данные, так же на кладовый материал, хранящийся в музеях и частных собраниях.

Период до введения острубля в августе 1916 г. (рубли – марки)

В ходе Первой мировой войны, в сентябре 1915 г. российский-немецкий фронт прошел всю Литву и остановился на рубеже, находящемся за пределами современной Литвы. Занятые немцами Виленская, Ковенская и Сувальская губернии вошли в Область главнокомандующего всеми германскими вооруженными силами на Востоке (Das Gebiet des Oberbefehlshabers der gesamten deutschen Streitkräfte im Osten, сокращенно Обер-Ост).

Но в начале, осенью 1914 г., современную территорию Литвы затронула завершившаяся поражением русской армии Восточно-Прусская наступательная операция, когда через несколько месяцев немецкая армия вытеснила российские войска из Пруссии. Свидетелями этого и одновременно потерпевшими стали жители деревни Аукштвилкяй (Augstvilken, Kreis Tilsit; совр. р-н Таураре), которая была расположена у границы, по дороге Тилзит (совр. Советск) – Шавле (совр. Шяуляй) – Рига (Purvinas 2009). В Национальном музее Литвы (НМЛ) хранится денежно-вещевой клад, найденный в Аукштвилкяй в 1985 г., в котором 82 немецких серебряных и 9 золотых монет: талеры 1861, 1871 гг., 1, 2, 3, 5, 10, 20 марок 1873–1912 гг. (есть монеты Пруссии, Баварии, Вюртемберга), прусский орден Королевской короны (учр. 1861) IV класса, золотая цепочка, части золотых часов, обручальные кольца одной семьи (что видно по гравировке) (Lisankienė 1985, p. 32) (НМЛ, инв. № NL59). Дата последней монеты и выгравированной на обеих кольцах совпадает – 1912 г., который можно связывать с сокрытием ценностей местной молодой семьи при угрозе военных действий и утрат.

При отступлении русских войск вглубь России, с территории Литвы были эвакуированы предприятия, кредитные учреждения (со сбережениями населения), вместе со служащими госучреждений была «эвакуирована» и большая часть еврейского населения, занимавшегося в большинстве своем мелкими финансовыми операциями. На оккупированной территории практиковались реквизиции, немецкой администрацией были введены многообразные пошлины и налоги. На руках жителей были оставшиеся и ценившиеся ими рубли Российской империи с золотым покрытием⁸, в том числе и накопления собственно золотых монет, которые, уже с 27 июля 1914 г. было запрещено менять за кредитные билеты во избежание оттока золота из касс банка⁹. Немецкие марки, вначале бывшие в употреблении только

⁸ Осенью 1915 г. рубль все еще ценился в 83 копейки (Jurgutis 1938, p. 236). В 1915 г. были выпущено несколько выпусков непокрытых золотом билетов (Харламов 1995, с. 22), но возникает вопрос: «Дошла ли эта информация до охваченной военными действиями Литвы?»

⁹ Подобная мера была характерна не только для России, в которой с началом войны на Государственный банк была возложена обязанность изыскивать средства для военных расходов, подобным образом действовали и центральные банки других ведущих европейских стран (Jurgutis 1938, p. 236).

в оккупационных учреждениях, были узаконены 15 ноября 1915 г. (1 рубль золотом приравнен 2,16 марки; 1 рубль серебром или кредитными билетами – 1,5 марки). Население пользовалось немецкими марками для уплаты налогов или расчетов в государственных учреждениях, а рубли придерживало, поскольку рост цены на товары в рублях был ниже, чем в марках (Terleckas 1992, p. 23).

Кроме изъятия у населения российских рублей, шедших в биржи нейтральных стран тем самым, повышая их количество на мировом рынке и уменьшая их цену (Jurgutis 1938, p. 236), другой задачей немецких властей было изъятие у населения драгметаллов, а также меди. Это производилось продажей определенных товаров или предоставлением некоторых услуг только за золотые или серебряные монеты, конфискацией предметов из драгметалла или меди (Terleckas 1992, p. 20, 24). Население на черный день придерживало не только золото, которого на руках жителей было немалое количество в разных формах¹⁰, но и монеты других металлов, тем самым начиная вывод из обращения мелких разменных денег. По мнению экономиста В. Терлецкаса, то, что 27 апреля 1916 г., провозглашая новый курс рубля (1 рубль – 1,75 марки), не был выделен курс золотых и серебряных монет, позволяет делать вывод, что они уже были изъяты из обращения: спрятано населением или истребовано властями (Terleckas 1992, p. 24).

Среди кладовых комплексов, которые можно отнести к периоду первых лет военных действий (1914–1916), в музее истории г. Тракай хранятся 2 клада из Тракайского района (52 российские серебряные монеты – полтины, рубли¹¹ (Аукшадварис 1913/1965) и 2417 разного металла российские монеты, в большинстве – мелкого номинала, 4 фальсификата, 1 ед. – пфенниг 1904 г. (Сайджяй 1913/2007)). Так как в них нет немецких монет военного времени, можно предположить, что они были спрятаны в самом начале войны, в конце 1914 – первой половине 1915 г., когда немецкие деньги еще не были распространены среди населения. Подобный клад из Вильнюса хранится и в Национальном музее Литвы: клад из 170 золотых российских 10 рублевых монет (ул. Полоцко 1911/1985; НМЛ, инв. № NL 58). Комплекс 89 российских медных монет из клада монет разного металла из Вильнюса ул. Шопена 3 (1915/1986; НМЛ, инв. № NL 69), к сожалению неполноценен для исследований, так как известно о не сохранившейся его золотой части (упоминаются российские и американские монеты)¹². По всей видимости, была и серебряная часть. Но тот факт, что среди относительно немногочисленных монет не драгоценного металла не было немецких, датировку клада, скорее всего, следовало бы оставить неизменной – 1915 г.

Клад 156 серебряных российских (85 %) и немецких (15 %) монет разного номинала был найден во время археологических исследований в Вильнюсе на ул. Диджэйи 25 (1916/2008; арх. С. Сарцявичюс; 1 рис.). Соотношение монет в пользу российских, связано скорее с непоступлением серебра из Германии в Остланд, чем с официально повышенным курсом монет (за 1 коп. – 2 пф.).

В собрании НМЛ хранится еще один комплекс из местечка Гелвонай (р-н Ширвинтос; 1916/1973; НМЛ, инв. № NL66), важный для исследования обращения денег периода Первой мировой войны, но он проблематичен, так как при нахождении разошел-

¹⁰ С начала 1916 г. до июля 1918 г. из Литвы немцами было вывезено 1091975 золотых рублей, 111 351 марок, не считая золота в слитках и монеты других стран (доллары, фунты стерлингов, франки, австрийские кроны, «скандинавские марки») (Urbšienė 1939, p. 134–135).

¹¹ В кладе было около 70 ед., в музей попало 52 ед. (Piniū ... 2009, p. 78).

¹² Золотые монеты были взяты органами внутренних дел Лит. ССР для отсылки в Гохран (Москва).

ся по рукам и в музей попал от разных лиц, утратив при этом достоверность (речь идет о составе и полноте комплекса). Это клад из 6307, среди которых российские и немецкие (приблизительно в одинаковом количестве), австрийские (17 ед.). Монеты разного металла (кроме золота), в большинстве – мелких номиналов (наибольшие номиналы – 20 копеек и “марки”). Немецкие серебряные монеты составляют только 1,7 % всего серебра клада (все серебряные монеты составляют 8 % клада). Кроме того, из того же района Ширвинтос до 1979 г., без точных данных об обстоятельствах находки, попали еще 507 медно-никелевых, медных и железных 1/2, 1, 2, 3 копеек, 1, 2, 5, 10 пфеннигов 1868–1917 гг., но в учетных документах музея они зафиксированы как отдельный клад (НМЛ, инв. № NL67). Так как монета в 5 пфеннигов 1917 г. в данном комплексе есть только одна, а немецкие монеты более полтора раза превышает численность российских (тем более, нет копеек оста), формирование комплекса следует отнести к 1916 г. и связать с подобного состава кладом Гелвонай¹³.

Большого различия в выборе эмитента в кладах, несомненно сокрытых уже при немецкой власти, не замечается. В них российские, немецкие монеты, есть небольшое количество австрийских, американская. Обращает внимание малое количество серебряных немецких монет, относительно российских. Русские и польские медные монеты 18 в. – 1 пол. 19 в., жетон магазина¹⁴ в кладе Гелвонай позволяют предположить, что одной из целей накопления монет могло быть и сокрытие металла, хотя в других кладах чуждых денежному обращению серебряных или медных вещей не зафиксировано.

Кладовый материал данного периода позволяет утверждать, что в первые три года войны мелкие номиналы, как и монеты драгоценных металлов, хотя и ложились у населения сокровищами, но не были полностью вытеснены из обращения, свидетелями чего считаем комплексы небольшой величины, в некотором роде отгиски обращения, т. е. недолговременные накопления. В пользу этого говорит и практическое отсутствие локальных денежных выпусков 1915 г. – 1 пол. 1916 г. Только об одном факте выпуска в обращении местных денег можно говорить твердо, они широко известны из историографии. В ноябре 1915 г. немецкая администрация городка Седа (совр. р-н Мажейкяй, уезд Тельшяй) выпустила денежные знаки 7 номиналов (3, 5, 10, 15, 20, 25, 50 копеек), но через год они были изъяты из обращения¹⁵.

В том же году Либавским (совр. Лиепая, Латвия) городским самоуправлением выпущенные «долговые расписки», по мнению некоторых исследователей, имели хождение в Литве в окрестностях Паланги, Швентои (Kareckas Karys 1953, p. 86; Terleckas 1992, p. 46), которые до войны принадлежали Курляндской губернии, а в 1918–1921 гг. – Латвийской Республике. Боны были более распространенными: только в 1915 г. выпущено несколько эмиссий с разными наборами номиналов (1, 3, 5, 10, 20, 25, 50 копеек 1, 2, 3, 5, 10 рублей) на сумму 1,5 млн. рублей, кроме того, в 1918–1919 гг. были выпущены III–V эмиссии с датой 1915 г. (Ducmane, Vēcinš 1995, s. 120–121). Так как

¹³ Клад Гелвонай был найден около фундамента бывшего монастыря, расположенного у костела, т. е. вполне возможно, что он мог быть связан с денежными пожертвованиями костелу местным населением. Это обстоятельство в некотором роде коррелируется с другим кладом периода Первой мировой войны, найденного в Беларуси, в деревне Черневичи, состав которого позволил исследователям высказать предположение о «так называемом „кружечном“ сборе пожертвований на церковь» (Барановичский р-н, Брестская обл. 1918/начало 70-х 20 в.) (1877 монет, 3 «почтовые» марки; Колобова 2005, с. 57), так же, утверждать, что еще до 1918 г. деньги мелкого номинала были в каждодневном денежном обращении (Kviziukevičius, Sarcevičius 2008, p. 32).

¹⁴ Жетон магазина «Этранже» в Санкт-Петербурге (без года, с номиналом 10) (НМЛ, инв. № NL66-21).

¹⁵ В обращении были до 10 ноября 1916 г. (Kubilas 1995, p. 42).

исследователями не указывается конкретное время обращения Лиепайских денег на территории Литвы (но в публикациях они связаны с деньгами Латвии 1919 г.), так же не приведены источники таких утверждений, то без более глубоких исследований по данному вопросу, отнести Лиепайские деньги к Литве в 1915 г. нет оснований.

В г. Тельшай (совр. Тельшайский уезд) выпущенные недатированные бонусы 6 номиналов (1, 2, 3, 5, 10, 15 копеек) в историографии относятся к концу 1918 – началу 1919 г. или 1918–1919 гг. (Keller 1957; Karys 1985, s. 151; Kubilas 1996, p. 43; 2 рис.). Все же, набор номиналов, характерных для Российской империи, русские надписи, присутствие самых мелких номиналов (1, 2, 3 копейки), так же печати Тельшайского комитета помощи пострадавшему от военных бедствий населению¹⁶ (кроме личной печати раввина Иосифа Лейбы Блоха на 3 наибольших номиналах), склоняет к определению выпуска к более ранним годам, т. е. 1915–1916.

Литовский коллекционер А. Кубилас предположил, что номерование данных бонусов только 3 цифрами указывает на небольшое количество и вспомогательную функцию знаков, например – как знаков благотворительности (Kubilas 1996, p. 44–45). Как уже упоминалось, в начале войны в глубь России было эвакуировано большое количество населения. Уменьшение населения городков, привело к снижению торговли и ремесел, сильно ухудшилось материальное благополучие еврейского населения. Известно, что еврейские общины традиционно направлены на взаимопомощь и поддержку ближнего, потому вполне возможно, что в еврейских общинах могли быть в обращении знаки взаимопомощи. Но скорее всего, к таким знакам следовало бы отнести бонусы без обозначенных номиналов, но имевшие денежноподобные функции. В Национальном художественном музее М. К. Чюрлениса хранятся (3 рис.) бонусы благотворительности нескольких еврейских общин литовских городов, попавшие в музей в 1938 г. Находящаяся на конверте надпись «прута – мелкие деньги – чеки», позволяет предположить, что они так трактовались самими пользователями, так как слово «прута», взятое из талмуда, означало денежный знак минимального достоинства. Коллеги из Государственного еврейского музея имени Виленского Гаона смогли часть надписей прочитать (названия городков: Рагува, Радвиллишкис; слова: касса, благотворительность), но не решились их однозначно отнести к конкретному периоду и функции. Они могли быть употребляемы (как плата/талон за еду, услуги?) как в период Первой мировой войны, так и позднее, в 1920-ые годы¹⁷, тем более что в музее М. К. Чюрлениса рядом хранятся подобные «прута» с печатями, которые можно отнести к 1930-ым годам.

¹⁶ Из-за некачественного оттиска печати нельзя определить к какой именно организации принадлежал данный комитет г. Тельшай. Надо иметь в виду, что помощь пострадавшим от войны оказывали литовские, белорусские комитеты, основанные еще в 1914 г., в Вильносе действовало и еврейское общество оказания помощи, центр этих обществ под опекой княжны Татьяны Николаевны был в Петербурге до его устранения большевиками в 1917 г. Заметим, что с 1914 г. действовал и ЕКОПО – Еврейский комитет помощи жертвам войны (общество для вспомоществования семьям евреев-воинов и еврейскому населению, пострадавшему от военных бедствий). К какой организации принадлежал Тельшайский комитет, сказать определенно пока нельзя. Но, имея в виду развитую практику благотворительных комитетов в Тельшай еще со 2 половины 19 в., можно предположить, что это могло быть и одно из благотворительных учреждений местной еврейской общины.

¹⁷ Благодаря сотрудникам Национального художественного музея М. К. Чюрлениса за возможность ознакомиться с материалом и хранителя собрания рукописей и документов Отдела учета Государственного еврейского музея имени Виленского Гаона Илону Мураускайте за ценную помощь в идентификации экспонатов.

Из выше сказанного, как нам кажется, следовало бы период нехватки денежных знаков, особенно мелочи, в обращении, так же, полное устранение из обращения серебра-золота, отнести к лету 1916 г. – 1917 г. Немецкая администрация на меры по изъятию царских монет и кредитных билетов из каждодневной денежной жизни имела на это не более года. Притом, что поборы и реквизиции, запреты на торговлю, так же, с начала 1916 г. вводимые карточки на продукты, меняли денежные отношения в сторону вытеснения денежных знаков, придавая хозяйству натуральный вид. Даже в России только в конце 1915 г. правительство приняло меры против нехватки медной и серебряной разменной монеты и в ноябре-декабре использовало для изготовления денежных суррогатов небольшого достоинства клише почтовых марок с номиналами копеек с надписью на обороте: „Имеет хождение наравне с серебряной или медной монетой.“ (Новоселов 2008). Литва в то время уже была оторвана от России.

Период до введения остмарки в апреле 1918 г. (рубли – марки – осты – локальные выпуски)

В 1916 г. ради защиты собственной марки (особенно, при изъятии царских кредитных рублей, драгметаллов) и восстановления денежной массы утраченной населением Польши, Литвы, Латвии, Беларуси при разных поборах, был основан специальный банк в Познани Остбанк (Восточный банк для торговли и промышленности – Ostbank für Handel und Gewerbe). Были выпущены специальные деньги (с датой основания банка 1916 04 17) для оккупированных территорий – кассовые обязательства ссудной кассы (Darlehenskassenscheine) с денежной единицей и ее фракцией привычными для употребления на оккупированных территории Российской империи: рублем и копеечкой, часто называемые острублям, остами, остденьгами (Rimka 1930 (1990), p. 258; Jurgutis 1938, p. 236; Kareckas Karys 1953, p. 57–58). 1 острубль приравнивался 1 царскому рублю или 2 немецким маркам (Jurgutis 1938, p. 236), известны случаи, когда за так называемую «екатеринку» (100 рублей) платили 150 острублей (Kareckas Karys 1953, p. 31–32). Только постоянными угрозами острубль удерживались на руках у населения.

Первыми в обращение 6 августа 1916 г. были выпущены 50 копеек, 1, 3, 10, 25 рублей, в сентябре 1916 г. – железные 1, 3, 5 копеек. Дополнительный мелкий номинал 20 копеек и дополнительный номинал 100 рублей в Латвии введены в обращение в декабре 1916 г. (Ducmane, Vēcinš 1995, s. 117–120), в Литве 20 копеек – только 10 марта 1917 г. Описания бумажных денег для населения Литвы в печати появилась только в феврале–марте 1917 г. (Urbšienė 1939, p. 14).

Для монет был установлен курс 3 копейки = 5 пфеннигам, но вскоре перешли на упрощенный счет: так как рубль равнялся 2 маркам, то копейка – 2 пфеннигам (Kareckas Karys 1953, p. 37). В Латвии эти монеты ходили вместе с русскими медными и серебряными копейками, в Литве зафиксирован один клад монет (Лабанорас, р-н Швенчюнис; 1916/2006), в котором наряду с железными остами были немецкая и русская мелочь¹⁸. Кладов острублей в музеях Литвы не имеется. Население их не ложилось в накопления: кладов острублей не зафиксировано, власти остами только расплачивались с населением и собирали налоги. Известен один клад монет и бумажных денег

¹⁸ Клад находится в частном собрании, готовится к публикации.

(4 рис.), в котором были монеты и 2 бумажных осто мелких номиналов. Это «копилка» для пожертвований из костела Лялюнай (р-н Утена), в которой были и острубли (так же российские деньги – почтовые марки 10 и 15 копеек (1915), 50 копеек (1915), 1 рубль 1898, 5 рублей 1909, немецкая 1 марка 1914 (2 ед.), осты 20 и 50 копеек 1916; немецкие монеты 10 пфенигов 1876 (2 ед.), 1901, 1912, 1914, осты 3 копеек 1916 (5 ед.). Следует иметь в виду, что верующие, богобоязненные жители маленького литовского городка вряд ли жертвовали костелу непригодные для нужд ксендза деньги. Т. е. имеется «мгновенная зарисовка» обращения мелких денег в городке в восточной Литве не позднее 1916–1917 гг., который вместе с несколькими монетными кладами разной величины (от кошелька¹⁹ до нескольких тысяч) хранящимися в НМЛ и Музее истории г.Тракай, иллюстрируют довольно активное обращение мелочи.

Несмотря на то, что к концу 1916 г. г. были привлечены и мелкие номиналы нововыпущенных остов, нехватка мелких денег в начале 1917 г. еще ощущалась и потому, что жителям именно знаки 20, 50 копеек и 1 рубля не вызвали доверия, так как были не нумерованы (Urbšienė 1939, p. 16). Местами принимались усилия устранять это неудобство выпуском собственных денег, но, в большинстве, это были малоколичественные «эмиссии», до сегодняшних коллекций дошедшие раритетами. Известно, что в июне 1917 г. в Вильнюсе были выпущены боны 5, 15 и 50 копеек (на польском языке, с печатью города)²⁰. Эмиссию гутшейнов в Вильнюсе в 1917 г. выпустила 27 компания дорогостроительства немецкой 10 армии (Strassenbaukomp.; 50 пфенигов, 1, 1 1/2, 3 марки (Platbarzdis 1968; Kubilas 1999, p. 55–56)²¹.

Денежные знаки локальных выпусков немецкого стиля и номиналов были характерны городкам Клайпедского края (Memelland). В 1917 г. магистрат города Клайпеды выпустил гутшейны 0,5 марки, предназначенные для обращения в Клайпедо и его крае, но, как считает коллекционер А. Кубилас, они предназначались для нужд солдат - для покупки пива, сигарет (Kubilas 1998a, p. 68–69; 5 рис.). В том же году, в мае город Русне (Russ) и в августе 1918 г. Шилуте (Heydekrug) выпустили гутшейны 0,5 марки (Kubilas 1997a, p. 59; Kubilas 1998b, p. 57–59 5 рис.). Из польской литературы известно, что г. Шакяй так же имел собственные боны, но какого рода они были, мы не решаемся судить до более тщательного ознакомления с ними²². По данным краеведа Микелиса Бальнюса из Швентои, в г. Паланге в аптеке Гутмана так же были в употреблении собственные боны.

Местные выпуски бумажных бон не решили нехватку мелких денег. По сведениям довоенного литовского историка Марии Урбшене, именно в 1917 – начале 1918 г. особенно стал чувствоваться их нехватка, на что немецкие власти отреагировали разрешением с 1 сентября 1917 г. вновь употреблять российские медные копейки, при курсе 1 рубль – 2 марки (разрешение действовало по 3 марта 1918 г.) (Urbšienė 1939, p. 10). По всей видимости, разрешение де факто легализовало сложившуюся ситуацию, т. е. привычное населению обращение копеек.

¹⁹ Имеется в виду 8 медно-никелевых немецких монет 5 и 10 пфенигов, найденных при археологических раскопках в Вильнюсе на ул. Вильняус 31 (1915/2004; археолог Ритис Йонайтис) (Jonaitis 2006, p. 227).

²⁰ Боны хранятся в Государственном Историческом музее в Москве (информация бывшего сотрудника Музея истории и этнографии Литвы (совр. НМЛ) Романаса Сянапедиса, 1986 г.).

²¹ По данным Кристины Дудмане, скорее всего, основанным на сведениях А. Келлера (1957), они были знакомы и латвийским жителям Курземе (Ducmane, Vēcinš 1995, s. 134).

²² Информация коллекционера А. Кубиласа (Вильнюс), 2010.

С начала 1917 г. вводились ограничения для обращения российского рубля, но их курс из-за отсутствия поступления из России, повышения цен на продукты и из-за постоянных усилий немецких властей по изъятию их у населения поднимался: к маю 1917 г. за рубль давали 2,39–2,43 марки (официальный 1 руб. – 2 мк.). В конечном итоге, 24 июля 1917 г. власти запретили ими рассчитываться (Urbšienė 1939, p. 10). Положение изменилось во 2 половине 1917 г., когда курс русского рубля упал и за границей и в Германии, что связано и с политическими событиями в России, и, скорее всего, с вводом в денежную массу новых эмиссий царских рублей, но уже выпущенных Временным правительством и большевиками (Харламов 1995, с. 10–21).

Большое количество царских рублей (уже с примесью выпусков не царского правительства), с собой привезли возвращавшиеся из России беженцы в 1918–1921 гг. (Urbšienė 1939, p. 10). Из-за спекуляций с привозом на обмен (разрешенный с марта по 15 апреля 1918 г.²³), большого количества рублей, к апрелю 1918 г. курс упал, до 1,25 острубля (Terleckas 1992, p. 27–29)²⁴. Вполне возможно, что отсутствие в Литве кладов российских рублей выпуска чисто царского правительства связано с переменной ценности рубля и с возможностью его обмена, о чем говорят и сведения о нежелании сельских жителей принимать (Kvizikevičius, Sarcevičius 2008a, p. 33), тем более, хранить как сбережения рубли, и так же, с разрешением для сельских жителей и возвращающихся беженцев обменивать рубли на осты в кассах уездов (Urbšienė 1939, p. 10).

В конце войны, немцы достигли того, к чему стремились с начала оккупации: навести порядок в соотношении русского рубля и немецкой марки. На главном месте в денежном обращении остался немецкий острубль, к 1918 г. вытеснивший, точнее, приравнявший себе и немецкую марку (Urbšienė 1939, p. 16; Kareckas Karys 1953, p. 53).

К памяти о пребывании немецких войск в Литве следовало бы отнести известный по каталогу Эугениюса Иванаускаса цинковый жетон, который автор идентифицирует как «пробную монету Миндаугаса Второго» 1918 г. (Ivanaukas 2009, Nr. IV.1). Имеется ввиду попытка восстановления в Литве монархического строя в 1918 г. Стоит напомнить, что 16 февраля 1918 г. была провозглашена независимость Литвы. Тариба (Совет Литвы) в июле 1918 г. принял резолюцию о провозглашении Литвы конституционной монархией (на трон намечался немецкий принц Вильгельм фон Урах), но после долгих споров 2 ноября решение было отозвано. Цинковый жетон по стили и техническому изготовлению соответствует монетам Берлинского монетного двора, имеет, так же, некоторое сходство с пробными российскими копейками там же произведенными. Все же трудно согласиться с версией о жетоне как «пробной монете», особенно если вспомнить о размещенном на нем городском гербе Вильны.

Деньги на территории занятой Красной армией (осты – рубли – суррогаты денег)

В конце 1918 г. Германия капитулировала, а Красная армия, перейдя в наступление, в феврале 1919 г. заняла значительную часть Литвы и в денежном хозяйстве сложились две системы.

²³ По сведениям М. Урбшене, обмен русского рубля дلتся до 15 июня 1918 г. (Urbšienė 1939, p. 10).

²⁴ С занятием немецкими войсками в 1917 г. Риги, на руках у населения на литовских территориях появились бывшие в ней в обращении керенки и деньги Думы, но затем немецкой администрацией они были запрещены (Terleckas 1992, p. 27).

Советская власть не имела возможности осуществлять реальную экономическую политику, управление денежным хозяйством сводилось к распределению денег, полученных займы из Москвы. Собственное банковое учреждение с правом эмиссии знаков не было создано, обращение остов с 10 марта 1919 г. запрещено (они обменивались 1 остмарка на 50 копеек, 1 острубли – на 1 рубль), а официальными деньгами с 1 марта 1919 г. служили царские, деньги Думы, керенки), купоны ценных бумаг 39 разновидностей (Terleckas 1992, p. 31–33, 43). О законности последних было объявлено в газете, имеются они и в коллекциях, но в находках (при всем разнообразии денежных знаков), купоны не обнаружены.

Клад монет и бумажных денежных знаков, найденный во время археологических исследований в Вильнюсе (пр. Гедиминаса 20; 2004)²⁵ относится к периоду, когда в Вильнюсе «властвовала диктатура пролетариата» (Kvizikevičius, Sarcevičius 2008, p. 36–40). В нем – российские, немецкие, австрийские серебряные, медные монеты, царские рубли, керенки, рубли Думы. В кладе не было польских пфеннигов и марок (польская армия вошла в Вильнюс 19 апреля 1919 г.), и это позволило авторам датировать комплекс концом 1918 г. – 1 половиной 1919 г. Клад позволяет утверждать, что в 1918 – в начале 1919 гг., частности в Вильнюсе, все еще были в обращении российские монеты, бывшие у населения на руках с начала войны (Kvizikevičius, Sarcevičius 2008, p. 37–38).

Но нехватка денежных знаков чувствовалась. Власть прибегла к сильным ограничениям в денежном обращении и на рынок выплыла разнообразная денежная масса принесенная и Красной Армией, и после Революции вернувшимися на родину военными и беженцами. В одном случае нехватка денежных знаков выразилась локальным выпуском бумажных копеек и рублей Паневежского совета рабочих в 1919 г. (6 рис.).

Клады бумажных денег данного периода позволяют видеть разнообразие денежной массы²⁶. Один из них хранится в Национальном музее Литвы. Полковник царской армии Антанас Вальтерис (Антон Вальтер; † 1941–1944), вернувшийся в родной дом в Вильнюсе в 1920 гг., с собой, как и большинство возвращающихся, привез какое-то количество денег, бывших в обращении России 1918–1920 гг. Он не был коллекционером, но имел большую библиотеку. Его сын, в 1990-ых, отбирая книги для продажи, в религиозной книге, обнаружил скрытые 60 кредитных билетов 100 и 500 рублей (НМЛ, инв. № NL114; (7 рис). Из них царского выпуска – 39 ед., 3 ед. печатаны Временным и 18 ед. советским правительствами²⁷. В другом месте сын Вальтера нашел еще 8 десятков бумажных денег, которые отчасти и показывают денежное разнообразие 1919–1920 гг., довольно характерное территории, бывшей под властью большевиков. Большинство – царские рубли и думки, с примесью советских выпусков, есть 100 рублей государственного казначейства 1915 г. (выпущенные ВЦИК 21 января 1918 г.), кредитные билеты 1918 г., расчетные знаки РСФСР (1919), немецкие марки и т. д. (8 рис).

²⁵ Хранится в Музее банка Литвы.

²⁶ Клад 1919–1920 гг., найденный в Вильнюсе в районе Ужупис около 2002–2008 гг., особенно насыщен разнообразными денежными знаками (хранится в частной коллекции). Клад пока не определен, но с первого взгляда видно, что часть банкнот, скорее всего к «кладчику» попала с наступлением войск Красной Армии, а нехватка денежных знаков и отсутствие гарантии их обмена на что-либо нужное для выживания, вынуждала откладывать каждую денежноподобную бумажку. В кладе и царские рубли разных выпусков, и деньги Думы, рубли Рижского Совета рабочих депутатов, польские марки, марки Бермонта Авалова, украинские гривны 1918 г. и др. Вполне возможно, что комплекс мог быть связан и с белогвардейской эмиграцией, так как Литва стала в некотором роде транзитным государством для эмигрантов из советской России, о чем упомянул в своей книге и В. Терлецкас (Terleckas 1992, p. 43).

²⁷ В России царские рубли изъяты в 1923 г., меняя 1 млн. кредитных за 1 рубль образца 1923 г. (Харламов с. 9).

Датировку другого клада, найденного в 1995 г. в д. Калеснинкай (р-н Алитус), хранящегося в Музее банка Литвы и в начале по дате сторублевой купюры отнесенного к 1910 г. (Пузас 2010, с. 62), следует отнести к 1919 г. – началу 1920-ых, так как купюра 25 рублей 1909 г. является денежным знаком советского выпуска. Клад состоит только из российских банкнот царского выпуска, что можно было бы объяснить личным предпочтением собственника сбережения не верившего в гарантии разнообразных денежных знаков чуждых ему правительств, несмотря на то, что курс всех официально принятых денежных знаков, большевиками был объявлен одинаковым. Так как подобные настроения у населения были повсеместными, обращение керенок и купонов власти были вынуждены объявить принудительным. В реальности же, особенно после сильного подорожания продуктов питания весной 1919 г., население все равно отказывалось брать керенки (в Вильнюсе они с трудом шли в половину царского рубля, то есть за 20 рублей керенками давалось 11 царских)²⁸.

Несмотря на это, известен факт подделок керенок. В марте 1919 г. в Вильнюсе было арестовано 20 мошенников (10 потом расстреляны), изъяты подделки на 400000 рублей и орудия труда (Terleckas 1992, p. 36). В Национальном музее хранится 5 свинцовых клише 20 и 40 рублей (9 рис).

В марте 1919 г. большевики ограничили выдачу «царских денег» из казны и запретили их обмен на керенки, официально бывшие в обращении – до 9 июня 1919 г. Целью этого послужило нежелание опустошать тяжело пополняемую ценными деньгами казну, так как, несмотря на все усилия большевиков, населением все еще высоко ценило рубли царского выпуска и марки, за которые в Литовской Республике можно было купить необходимые товары (Terleckas 1992, p. 36).

Разнообразие в денежном обращении Вильнюсского края, после большевиков перешедшего в руки польской армии, далее на некоторое время Красной армией отданное литовской власти, а в октябре 1920 г. ставшее марионеточным государством под названием Литва Срединная, и, в конце концов, в марте 1922 г. присоединенное к Польше, все же имело твердого фаворита. Польская и немецкая марки, даже по закону от 4 сентября 1920 г. приравненные рублю, не были населением так востребованы как царский рубль. В литературе упоминается, что в 1919–1922 гг. в стране в обращении были 10 наименований денежных знаков, в том числе и билеты 4 банков Вильнюса (Terleckas 1992, p. 46–47).

Деньги на территории не занятой Красной армией (рубли – марки – осты – локальные выпуски)

Другая ситуация сложилась на незанятой большевиками территории, куда в 1919 г. эвакуировались кредитные учреждения основанного 16 февраля 1918 г. независимого Литовского государства. В денежном обращении были немецкие марки, некоторое количество острублей, российские рубли (царские, думки, керенки). По-

²⁸ Из воспоминаний др. Йонаса Басанавичюса (1851–1927): [весна 1919 г.] «после занятия большевиками Вильнюса и их хозяйствования, бесконечно поднялись цены на продукты; продукты питания было трудно приобрести и за огромнейшие деньги. Хлеб в государственных пекарнях вообще не продавался, а у частных за фунт надо было платить до 10 руб.; за пуд картошки – 60–70 р., пуд ржи – до 300 р., фунт сала и масла – 30–60 р., 10 яиц – 30–40, фунт лука – 5, капусты – 3 руб. «Керенки», распространяемые властью, никто не хотел брать, особенно в провинции, и за них невозможно было купить никакие продукты. В городе «керенки» с большим трудом еще шли за пол цены царских» (Basanavičius 1922).

следние в обращение Литовской Республики могли попасть вместе с возвращающимися из России беженцами, которым сперва было разрешено иметь с собой по 1000 рублей, а по договору 30 июня 1920 г. – до 20000 рублей (Terleckas 1992, р. 43). Царские бумажные денежные знаки эмиссии Временного правительства и большевистского государства, а также деньги Думы, принятые в обращении законом от 4 февраля 1919 г., исчезли из обращения Литвы после некоторых усилий властей во второй половине 1920 – 1921 гг. Дело в том в том, что население рубли все еще принимало охотно и с нежеланием меняло на в 1918 г. нововыпущенные осты.

«Darlehnskasse Ost»²⁹ выпустил денежные знаки 8 номиналов в марках (с датой 4 апреля 1918 г. и новой локацией Кассы «Kowno») в апреле 1918 г., надеясь, что эти марки население будет принимать благосклоннее, чем, например, острубли. 1 острмка приравнивалась 1 немецкой марке, 2 отсмарки или марки – острублию. Внешний вид незначительно отличались от познаньской эмиссии, но надписи были на немецком, литовском и латышском языках. Количество выпускаемых марок было тесно связано с ссудами немецкого правительства создающемуся литовскому государству (Rimka 1930 (1990), р. 259–261).

2 февраля 1919 литовское правительство острмку, выпускаемую Кассой уже имевшей статус эмисионного бынка Литвы, объявило официальным денежным знаком республики, назвав ауксинасом, копейку (1/100 марки) – скатикасом. В обращении острмки были до введения лита 2 октября 1922 г. Три месяца деньги можно было обменивать. В начале за лит давали 175 марок, к концу года – 600–850³⁰ (Terleckas 1992, р. 84). Количество золота в лите было определено на основе доллара, который после введения лита еще некоторое время принимался в платежах (Terleckas 1992, р. 45).

По данным коллекционеров, до введения лита, рядом с острмкой, на территории Литовской Республики в денежном обращении употреблялись недатированные [1919–1922] чеки частных банков – Хозяйственного и Торгово-промышленного. Чеки были нескольких номиналов, одного банка – марками (известны 50, 100 и 1000 острмарок), другого – долларами (известны 20-долларовые чеки), с запечатанной текстовой частью на оборотной стороне (http://www.banknotes.110mb.com/world_paper_mon_internet.htm). Два экземпляра подобных чеков Хозяйственного банка хранятся в НМЛ (10 рис).

На территориях, до 1921 г. бывших в составе Республики Латвии (Швентой, Паланга), в обращении были Латвийские рубли 1919 г., пришедшие сюда взамен выше упомянутых Лиепайских рублей и копеек. По данным краеведа М. Бальюса рубли Рижского Совета рабочих депутатов 1919 г. до Паланги не доходили, в отличие, кстати, от большевиками занятого Вильнюса. В историографии отмечается, что на некоторых территориях Северной Литвы, пострадавших от армии Бермонта-Авалова, употреблялись им выпущенные марки (Kareckas Karys 1953; Terleckas 1992, р. 46; *Pinigai...* 2007).

Неотъемлемая часть истории денежного обращения на территории современной Литвы в период 1920–1922 гг. – локальные выпуски нотгельдов в Клайпедском крае

²⁹ Учреждение было отделено от Остбанка и перенесено в Каунас 30 марта 1917 г. с функцией выпуска денег и казначейских операций (Jurgutis 1938, р. 236).

³⁰ На временном свидетельстве акционерного общества «Галибе» (Каунас, 1922) (НМЛ, Инв. № NB 8943) есть надпись: «(1922) XII.29. в банк внесено 57 лт. и 50 цт. или 34500 ауксинасов», т. е. 1 лит – 600 ауксинасов (остмарок).

(Мемельланде). В 1919 г. по Версальскому договору край был поставлен под мандат Лиги Наций. В 1920 г. область была передана под управление Антанты, введены французские войска. Действовало местное самоуправление, состоящее в основном из немцев. В период французской администрации, идея независимого Государства Мемельланда (Freistaat Memelland) росла в популярности среди местных жителей, согласно которой край позже должен был вернуться в состав Германии.

Деньги (нотгельды, гутшейны), выпущенные советами староств Шилуте (Nedeckrug), Русне (Russ) 1920–1921 гг., Клайпедской торговой палатой (Handelskammer des Memelgebietes) в 1922 г.³¹ имели не только экономическую функцию, хотя и с очень ограниченной эффективностью, но и прокламационный характер, соответствующий духу времени и места. Особенно – серия с изображением писателя Германа Зудермана (11 рис.), родом из окрестностей Шилуте, и плакатоподобного оформления, высококачественного производства нотгельды Клайпеды (12 рис.). На гутшейнах Шилуте изображенные отрывки из творчества писателя, которые не только выражает нежные чувства родному краю, но и поддерживает идею отдельного государства, т. е. Freistaat Memelland (Aleknavičius 1982, р. 5). Гутшейны были в обращении до начала 1922 г., когда были обменены на нотгельды Клайпеды³².

Выводы

Динамично развивающаяся политическая жизнь в Европе в 1914–1922 гг. кардинально повлияла на историю Литвы и ее хозяйство. Возникла историческая возможность создания национального государства, которая была реализована 16 февраля 1918 г. Стремление к независимости тесно связано с финансовыми процессами. Перемены в денежном хозяйстве имели территориальные особенности. Особенно это отмечается в восточной части Литвы, где перемены власти происходили особенно часто.

Выявленный кладовый материал позволяет утверждать, что в начале войны территория Литвы не была сильно обескровлена эвакуацией, особенно по сравнению с рядом находящейся прифронтовой территорией в Гродненской области, где кладов данного периода практически нет (Синчук 2003, с. 26, 31). В то же время присутствие их, особенно концентрация находок в Вильнюсе и окрестностях, говорит о человеческих потерях в 1915–1920-ых гг.

Разнообразного рода комплексы, в составе которых присутствует денежные знаки разного материала, иллюстрирует и процесс тезаврации, и дает возможность нехватку в обращении мелочи отнести ко второй половине 1916 г. – 1917 г. Кроме этого, подтверждает высказанную литовскими исследователями мысль о постоянном присутствии монет на денежном рынке в плоть до конца войны, тем самым ставя под сомнение устоявшееся в историографии утверждение об исчезновении их из обращения.

³¹ Палата управляла Клайпедской биржей, Учреждением весов и мерок (Wiese und Messamt), разными кассами. При Палате в то время действовал Союз работодателей (Arbeitgeberverband für Handel, Industrie und Gewerbe), Союз лесопромышленников (Verband der Holzindustriellen), Союз оптовиков и импортеров (Verband der Grosshändler und Importeure) и др., а также были трудовые комиссии (промышленности, торговли древесиной, торговли зерном и др.) (<http://kladoiskatel.5bb.ru/viewtopic.php?id=137>).

³² В 1922 г. Палата выпустила в оборот временные деньги (Notgeld) стоимостью в 21,175 млн. марок.

Главными денежными эмиссиями, особенно повлиявшими на рынок, были денежные знаки немецкой ссудной кассы Обер-Оста 1916 и 1918 гг., одной из главных целей которых было наведение выгодного Рейхсбанка порядка в соотношении рубля и марки, частично достигнутой лишь к концу войны. Важным событием в дальнейшей финансовой политике молодой страны явилось провозглашение в 1919 г. о старки официальными деньгами Литовской Республики и их обращение под названием ауксинас и скатикас до введения национальной валюты литаса и центаса 2 октября 1922 г.

Постоянно востребованным денежным средством у населения вплоть до 1921 г. оставался рубль Российской империи. На новые его выпуски российскими временными и советскими правительствами население внимание реально не обращало, не отличая их от царских эмиссий, что, кстати, присуще и современным музейным работникам, обрабатывающим новые находки рублей «царского» образца.

Десятки наименований денежных знаков, бывших на руках у населения, постоянно меняющийся их состав, курсы и цена, не являются особенностью Литвы 1914–1922 г., это присуще также и другим территориям охваченным Первой мировой войной, особенно бывшим в зоне активных военных действий, потоков беженцев и эмигрантов. Особенностью следовало бы считать относительную немногочисленность и нераспространенность локальных выпусков денежных знаков. Нововыпленные локальные выпуски требуют дальнейших исследований.

Литература

- Aleknavičius B. 1982 – Hermano Zudermano pinigai, *Tarybinė Klaipėda*, 1982 gegužės 30, p. 5.
- Basanavičius J. 1922 – Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija. 1851– 1922 m. [помещено 2009 09 03]: <http://anthology.lms.lt/texts/20/tekstas/26.html> [просмотрено 03 09 2009].
- Дустмане К., Вēцинш Ē. 1995 – *Nauda Latvijā*, Ryga.
- Ivanauskas E. 2009 – *Coins of Lithuania 1386–2009*, Vilnius.
- Jurgutis V. 1938 – *Pinigai*, Kaunas
- Kardakoff N. 1953 – *Katalog Geldsheine von Russland und der Baltischen Staaten 1769–1950 = Каталог денежных знаков России и Балтийских стран 1769–1950*, Berlin.
- Kareckas Karys J. 1953 – *Nepriklausomos Lietuvos pinigai: ostrublis, ostmarkė, auksinas, litas. Istorija ir numizmatika*, New York.
- Kareckas Karys J. 1985 – Pieniądz na Litwie 1914–1940, *Biuletyn Numimatyczny* 7–8, s. 141–151.
- Keller A. 1957 – *Das Papiergeld des Ersten Weltkrieges* 1, Berlin-Wittenau.
- Kubilas A. 1995 – Apie Sedos popierinius pinigus, *Kolekcija* 2, p. 40–45.
- Kubilas A. 1997a – Apie 1917–1920 m. Rusnės pinigus, *Kolekcija* 4, p. 57–61.
- Kubilas A. 1998a – Klaipėdos popieriniai pinigai, *Kolekcija* 6, p. 65–70.
- Kubilas A. 1997b – Sedos popieriniai pinigai, *Seda: Parapijos istorija ir dailės paminklai. Žemaičių praeitis* 5, Vilnius, p. 187–191.
- Kubilas A. 1998b – Šilutės (Šilokarčemos) popieriniai 1918–1921 metų pinigai?, *Kolekcija* 5, p. 57–63.

- Kubilas A. 1996 – Telšių popieriniai pinigai, *Kolekcija* 3, p. 43–45.
- Kubilas A. 1999 – Vilniaus 1917 metų popieriniai pinigai, *Kolekcija* 7, p. 55–56.
- Kuncienė R. 1995 – *Lietuvos pinigai 1915–1941*, Vilnius.
- Kvizikevičius L., Sarcevičius L. 2008a – Pinigų cirkuliacijos Lietuvoje bruožai 1915–1919 m., *Istorija* 68, Vilnius, p. 30–42.
- Kvizikevičius L., Sarcevičius L. 2008b – Vilniaus Gedimino prospekto pinigų lobis (1919/2004), *Numizmatika* 6–7, *Metraštis* 2006–2007, Vilnius, p. 45–52.
- Lisankienė N. 1985 – Lobis pastarnokų lauke, *Kultūros barai* 12, p. 32.
- Łowkis S. 1986 – Bony Telsz na Żmudzi odnalezione, *Biuletyn Numimatyczny* 9–12, s. 229–230.
- Pinigai...* 2007 – *Pinigai Lietuvoje 1914–1945* (CD) (sudarytojai: Laurinavičius V., Aleksiejūnas V., Ruzas V.), Vilnius.
- Pinigų...* 2009 – *Pinigų lobiai. Muziejaus rinkiniai*, Trakai.
- Platbarzdis A. 1968 – *Coins and Notes of Estonia Latvia Lithuania*, Stockholm.
- Purvinas M. 2009 – Aukštvilkių kaimas, «Vorutos» svetainė [2009 m. rugpjūčio 21 d.]: <http://www.mazoji-lietuva.lt/article.php?article=1801> [просмотрено 01 09].
- Rimka A. 1930 (1990) – Pinigai ir kreditas 1918–1928 m., *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*, Kaunas, p. 258–263.
- Terleckas V. 1992 – *Pinigai Lietuvoje 1915–1944 m.*, Vilnius.
- Urbšienė M. 1939 – *Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje*, Kaunas.

- Колобова И. 2005 – Секрет Черневичского клада, *Банковский вестник = Банкаўскі веснік = Bank bulletin magazine: информационно-аналитический и научно-практический журнал Национального банка Республики Беларусь* 1, с. 55–57.
- Новоселов В.А. 2008 – *Марки – деньги* [30 10 2008]:http://mirmarok.ru/prim/view_article/246/ [просмотрено 01 09 2010].
- Рузас В. 2010 – Клады монет и банкнот в музее Банка Литвы (с XV в. до начала XX в.), *Банкаўскі веснік* 7, *Материалы международной нумизматической конференции «Нумизматы и коллекции»*, с. 57–63.
- Синчук И. 2003 – *Клады Беларуси: законодательство и практика*, Минск.
- Харламов Л. А. 1995 – *Твердые деньги России*, Москва.

Monetary circulation in Lithuania per 1914-1922

Summary

The chronological scope covers the period from the beginning of World War I, when Lithuania was part of the Russian Empire and was part of the money economy metropolis, to the 1922 when the independent Lithuania was introduced its own currency – the Litas.

Dynamically developing political life in the Europe per 1914–1922 has cardinally affected history of Lithuania and its economy. There was a historical opportunity of creation of the national state which has been realized on February, 16th, 1918. Aspiration to independence is closely connected with financial processes. Changes in a monetary economy had territorial features. Especially it is marked in east part of Lithuania where changes of authority occurred especially often.

Revealed the hoards material allows to confirm, that in the beginning of war the territory of Lithuania has not been strongly devastated by evacuation, especially in comparison with a neighbor territory as region of Grodna (now Belarus) where hoards the given period practically is not present (Синчук 2003, с. 26, 31). At the same time their presence, especially concentration of finds at Vilnius and region, speaks about human losses in 1915–1920.

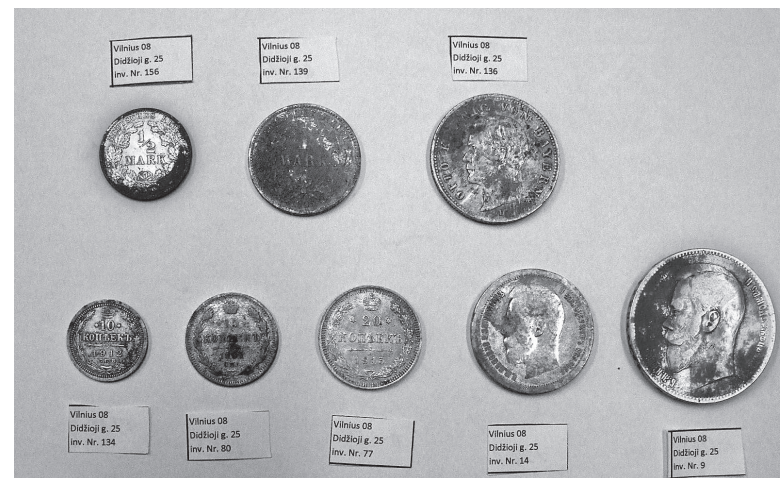
The money complexes of various sort in structure of which is present money of a various material illustrates hoarding process as well as enables shortage in circulation of small change to carry to second half 1916–1917. Besides confirms the idea stated by the Lithuanian researchers on constant presence of coins in the monetary market in a flesh up to the end of war, that, putting under doubt the statement which has settled in a historiography about their disappearance from the circulation.

The main monetary issues which have had especially influenced the market, were currency denominated in kopeck and roubles (1916, Posen) and notes of marks (1918, Kaunas) issued by Ober-Ost (Supreme Commander of All German Forces in the East) „Darlehnskasse”, one of which overall objectives was prompting favorable to Germany Reich bank order in the ratio of rouble and the mark, partially achieved only by the end of war. The important event in the further financial politics of the young country was declaration ostmark as an official Lithuanian currency under the name Auksinas and Skatikas in 1919, before introduction of national currency Litas and Centas on October, 2nd, 1922.

Constantly demanded currency in money circulation by the population in a flesh up to 1921 remained official money of the Lithuanian Republic rouble of Russian empire.

On its new issues by Russian Provisional (Временное) and Soviet the governments really did not turn the attention the population, not distinguishing them from imperial issues, that, by the way, is inherent also in the modern museum workers processing with finds of roubles of the „imperial” sample.

Tens names of the moneys was on hands at the population, their constantly varying structure, rates and the price, are not feature of Lithuania 1914–1922, it is inherent as well in other territories captured by the First world war, especially it was in a zone of active military actions, with streams of refugees and emigrants. As singularity should be regarded relatively small and the not prevalence of local editions of money. Revealed new facts about local money require further research.

1 рис. Монеты из клада, найденного в Вильносе ул. Диджейи (1916/2008; археолог С. Сарцявичюс)

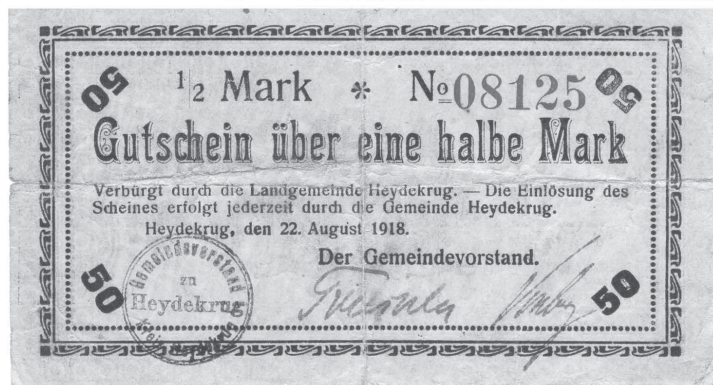
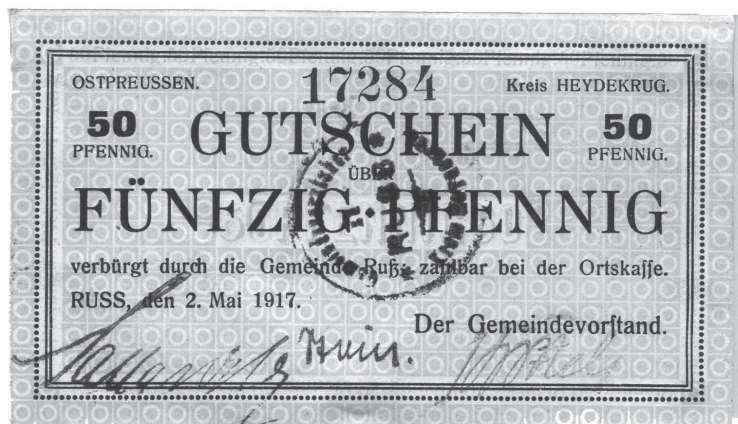
3 рис. «Прута – мелкие деньги – чеки» еврейских общин г. Рагува, Радвилишкис (Национальный художественный музей М. К. Чюрлениса)

2 рис. Боны г. Тельшай. Без обозначения даты (около 1915–1916 гг.) (из: Kubilas 1996, p. 43)

4 рис. Клад монет и бумажных денег из костела Лялонай (р-н Утена) (Краеведческий музей Утены)

5 рис. Гутшейны г. Русне (Russ) 1917 г. и Шилуте (Heydekrug) 1918 г. НМЛ

6 рис. 1 рубль Паневежского совета рабочих. Без обозначенной даты (1919 г.). НМЛ

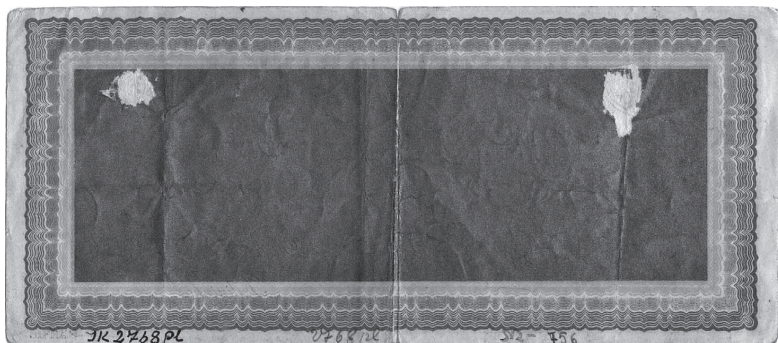
7 рис. 100 и 500 рублей царского выпуска, выпусков временного и советского правительств изклада, спрятанного полковником А. Вальтером (Вильнюс, начало 1920-ых) и фото-значек с портретом А. Вальтера. НМЛ

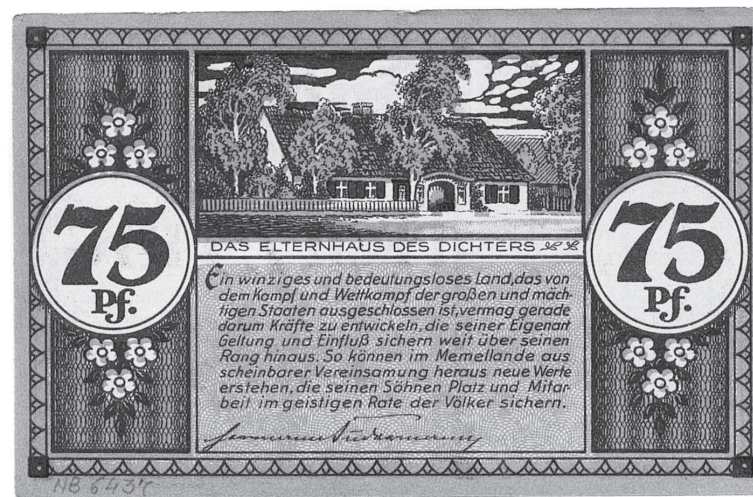
8 рис. Бумажные деньги из сбережений А. Вальтера (Вильнюс, начало 1920-ых). НМЛ

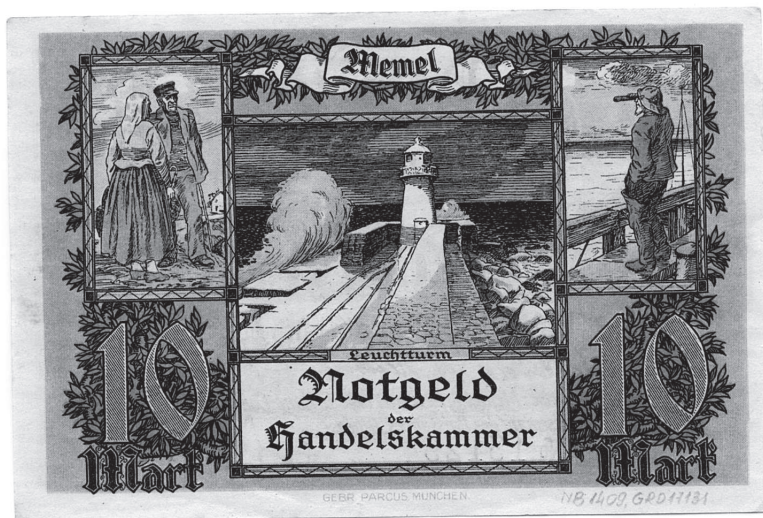
9 рис. Инструмент фальшивомонетчиков. Клише керенок 20 и 40 рублей. Свинец. НМЛ

10 рис. Чек Хозяйственного банка Литвы. 100 немецких или остмарок. Без обозначенной даты (1919).
 НМЛ

11 рис. Гутшейн Шилуте (Heydekrug). 75 пфеннигов. 1921 г. Из выпуска с портретом Г. Зудермана.
 НМЛ

12 рис. Нотгельд Клайпеды (Memel). 10 марок. 1922 г. НМЛ

**Inna Krajniewa
(Białoruś)**

NIEMIECKI REŻIM OKUPACYJNY W GRODNI W CZASIE I WOJNY ŚWIATOWEJ

W 2010 roku Grodzieńskie Państwowe Historyczno-Archeologiczne Muzeum ukończy 90 lat. Muzeum było założone zgodnie z decyzją komisji ochrony pomników kultury i sztuki przy urzędzie powiatowym, która była później potwierdzona przez Grodzieński komitet wojskowo-rewolucyjny. Pierwszym kustoszem muzealnych zbiorów został grodnianin, znany kolekcjoner Józef Jodkowski. Niestety po drugiej wojnie światowej po kolekcji numizmatyki i bonistyki, zebranych przez J. Jodkowskiego w latach 1920-1930 prawie nic nie zostało. W okresie powojennym kolekcje kształtowały przypadkowe egzemplarze.¹

Dzisiaj dużą uwagę przywiązuje się do naukowego opracowania zebranej kolekcji. Celem tej pracy jest analiza tego, co udało się zebrać w minionych latach, zrobić opis naukowy przedmiotów dla utworzenia elektronicznej bazy danych. To wszystko pozwoli w przyszłości zebrać bardziej ciekawą jakościowo kolekcję.

Grodzieńskie muzeum ma kierunek krajoznawczy, dlatego nas najbardziej interesuje w jakim stopniu kolekcja numizmatyczna i bonistyczna odzwierciedla systemy pieniężne, istniejące na terenie Grodzieńszczyzny w różnych okresach istnienia naszego kraju.

Teraz będzie rozpatrywany okres I wojny światowej. Przy przygotowaniu tego artykułu były wykorzystane materiały ze zbiorów muzeum.

Na początku 1915 roku miasto Grodno znalazło się przy samym froncie. Garnizon twierdzy Grodzieńskiej składał się z 12 drużyn pospolitego ruszenia, po 4 rotы żołnierzy w każdej. Garnizon miał na uzbrojeniu 74 armaty ciężkie i 54 karabiny maszynowe. Garnizonem dowodził generał Michaił Nikiforowicz Kajgorodow. Twierdzę osłaniały części 1 i 10 armii rosyjskiej. Znajdując się pod osłoną fortów grodzieńskiej twierdzy, 10 armii rosyjskiej udało się powstrzymać ofensywę wojska niemieckiego.

W sierpniu 1915 roku na odcinku grodzieńskim znowu zaczęła się zażarta walka, tym razem związana z cofaniem się wojska 10 armii rosyjskiej pod dowództwem F.W. Siwersa z terenów Prus Wschodnich. Wszystkie instytucje gubernialne były ewakuowane do Kaługi, Tambowa, Penzy i Riazania.

16 sierpnia 1915 r. wojska niemieckie zaczęły szturm grodzieńskiej twierdzy. Po stracie kilku fortów i punktów obronnych, wojska rosyjskie cofnęły się na prawy brzeg Niemna. 2 września walki toczyły się już na ulicach miasta. Wieczorem 3 września 1915 r. grodzieńska twierdza przestała istnieć. Rosyjska armia poniosła klęskę i wycofała się na nową linię obrony. Miasto Grodno i tereny położone zajęła 12 armia niemiecka pod dowództwem gen. F. Fabieckiego. Cała władza na okupowanych terenach znajdowała się w rękach niemieckiego dowództwa wojskowego. Grodzieńska gubernia otrzymała nazwę Cesarsko-Niemiecka Grodzieńska Gubernia. Na gubernatora został mianowany generał Held.

¹ Etapy kształtowania zbiorów GPHAM dokładnie przedstawione w referacie Wiktora Kakareki, który był wygłoszony na VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej 2004 roku w Supraślu. (Kakareko W., *Muzeum Państwowe w Grodnie i jego straty w okresie II wojny światowej // Pieniądz i wojna. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina. Supraśl. 9-11 września 2004. – Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. – PTN, Zarząd Główny. – Warszawa, 2004. – s. 211-225.*

Na początku wojny tereny Grodna wchodziły w skład Rosyjskiego Imperium. Do 1915 roku na terenach imperium Rosyjskiego kursowały pieniądze wzorca z lat 1895-1899. Jednak w związku z działaniami wojennymi występowały mocne procesy inflacyjne, które doprowadziły do zniknięcia z rynku „brzęczącej monety” (najpierw złotej i srebrnej, a potem i miedzianej). Zaprzestano też wymieniać bilety kredytowe na złoto. Poczynając od 1905 roku w kraju zaczęto wymieniać wspomniane pieniądze papierowe na bilety kredytowe nowego wzoru. W czasie okupacji niemieckiej na terenie miasta Grodna oficjalnym środkiem płatniczym stały się rosyjskie bilety kredytowe o wartości **1²** (KPI-10818/), **3** (KPI-10820/02), **5** (KPI-11136), **10** (KPI-10821/28), **25** (KPI-10821/14), **50** (KPI-10819/2), **100** (KPI-10769/2) i **500** (KPI-24965/2) rubli, wydane po 1905 roku.

Po zniknięciu z rynku „brzęczącej monety” i zgodnie z postanowieniem Rady Ministrów, od 25 września 1915 r. rząd wypuścił papierowe znaki pieniężne o wartości wymiennej tak zwanych znaczków-pieniędzy.

Do wyrobu tych znaków pieniężnych wykorzystywano klisze 10-, 15-, 20- kopiejkowych pocztowych znaczków, wprowadzonych do obiegu w 1913 roku na pamiątkę 300 – lecia panowania w Rosji domu Romanowych. Na prawej stronie znaczków-pieniędzy przedstawiono portrety carów, na odwrotnej – państwowy herb Imperium Rosyjskiego z tekstem w ramce. Na odwrotnej stronie znaczków o wartości 1, 2 i 3 kopiejek umieszczono tekst „Ma prawo kursowania na równi z monetą miedzianą”, na znaczkach o wartości **10** (KPI-83028/05), **15** (KPI-83029/3) i **20** (KPI-83030/3) kopiejek wydrukowano „Ma prawo kursowania na równi z monetą srebrną”. Dla wyrobu tych pieniężnych znaków wykorzystywano cienki karton ząbkowaty.

Jednak po pewnym czasie bicia w obiegu, kolor znaczków o wartości 1 kopiejki stawał się podobny do znaczka o wartości 15 kopiejek, a 2 kopiejki podobne do 20 kopiejek. W związku z tym wygląd zewnętrzny tych znaków pieniężnych był trochę zmieniony: na prawej stronie znaczków 1 i 2 kopiejki nadrukowano cyfry 1 i 2.

W 1917 roku Rząd Tymczasowy wypuścił w obieg znaczki-pieniędzy o wartości **1** (KPI-83031), 2, 3 kopiejki. Na stronie odwrotnej tych znaków pieniężnych zamiast herbu Imperium Rosyjskiego nadrukowano cyfrę, oznaczającą wartość znaczka, a pod nią słowo „kopiejka” („kopiejki”). W związku z brakiem monety drobnej i zgodnie z dekretem z 6 grudnia 1915 r. do obiegu zostały wprowadzone znaki skarbowe o wartości **1** (KPI-10839/1), **2** (KPI-10839/2), **3** (KPI-10838/2), **5** (KPI-10837/1) i **50** (KPI-10833/02) kopiejek.

Dla powstrzymania szybkiego tempa inflacji w kraju, 30 marca 1917 r. Rząd Tymczasowy opublikował postanowienie o wydaniu pożyczki zewnętrznej – „**Zajma swobody**” („Pożyczka Wolności”) 1917 r. (KPI-10823/07). Pożyczka była udzielona na 49 lat z 5% oprocentowaniem rocznym. Spłacanie pożyczki miało odbywać się corocznym tyrażem – raz na rok (w grudniu) rozpoczynając od 1922 roku.

Dekretem z 26 kwietnia 1917 r. do obiegu pieniężnego zostały wprowadzone państwowe bilety kredytowe o wartości **250** (KPI-10996/3) i **1000** (KPI-10996/1) rubli. Na prawej stronie przedstawiono wartość nominalną znaku (cyframi i słowami), tekst o wymianie na złotą monetę, podpisy prezesa Banku Państwowego i kasjera, rok wydania, numer. Tutaj też umieszczono niestosowny dla rosyjskich pieniężnych znaków, rysunek krzyża z zagłębionymi pod kątem prostym końcami (swastyka). Taki znak był wykorzystywany w starożytności w wielu krajach, jako symbol dostatku i pomyślności.

² KPI-10818/10 – muzealny numer rejestracyjny. Obecność takiego numeru w tekście oznacza, że w kolekcji GPHAM jest co najmniej jeden przedmiot wskazanego nominału.

Zgodnie z dekretem z 9 maja 1917 r. została wypuszczona emisja państwowych biletów kredytowych o wartości 5 rubli (wzoru 1909 r) z uproszczonym wykończeniem – tylko z numerem serii.

Zgodnie z dekretem z 23 sierpnia 1917 r. urząd czasowy rozpoczął aktywną emisję państwowych znaków skarbowych o wartości **20** (KPI-10832/01) i **40** (KPI-10845/4) rubli, które popularnie zwano „kierienki” od nazwiska premiera rządu Aleksandra Fiodorowicza Kierieńskiego.

Rząd czasowy przygotował „kierienki” w bardzo krótkim terminie. Świadczyć o tym może fakt, że za podstawę dla nowych pieniężnych znaków został wzięty rysunek znaków pocztowej opłaty – opłaty celnej o nominale 10 rubli. Taką markę opłaty celnej wydawano przed rewolucją w lutym 1917 roku. Zarówno nowe pieniężne znaki i marki miały prawie jednakowe rysunki i rozmiary.

Napis „Opłata celna” został zamieniony na „Skarbowy znak”. W dole na jasnym tle w miejscu, gdzie na marce znajdował się skrót „МИД”, na znaku pieniężnym umieszczono tekst: „Ma prawo kursowania w obiegu na równi z biletami kredytowymi”. Herb Imperium Rosyjskiego na markach opłaty celnej zamieniono na „kierienkach” na herb nowej Rosji – orła bez korony, berła, jabłka z opuszczonymi skrzydłami. Na znakach skarbowych nie było perforacji, papier miał znaki wodne. Na „kierienkach” nie było numeru, serii, roku wydania oraz podpisów prezesa i kasjera Banku Państwowego. Do obiegu trafiały one nie rozcięte całym listem (KPI-10832/29-38), na którym było do 40 znaków pieniężnych.

W celu zabezpieczenia nowych pieniędzy przed podróbką, strona odwrotna znaków skarbowych miała dość złożony rysunek. Na „kierienkach” znajdował się też tekst: „Podrabianie banknotów jest prześladowane”. Jednak to nie ratowało „kierienek” od podrabiania.

Rząd czasowy zamówił w Stanach Zjednoczonych państwowe bilety kredytowe o wartości 50 kopiejek, 25, 50, 100, 250, 500 i 1000 rubli. Jednak te znaki pieniężne dostały się tylko do Rosji w 1918 r., zaś do rejonów środkowych Rosji one nie trafiły. Bilety kredytowe o wartości **50 kopiejek** (KPI-10797), 25 i 100 rubli były wykorzystane przez niektóre kontrrewolucyjne rządy na krańcach byłego imperium. Pozostałe banknoty do obrotu i tak nie weszły.

Niemieckie władze okupacyjne uważały Grodno za miasto niemieckie, twierdziły, że przyszli tutaj na długo, może nawet na zawsze.

Według rozporządzenia wódza naczelnego frontu wschodniego generała-marszałka polnego von Hinenburga z 28 lipca 1915 r. *na zajętych obszarach należących do Rosji wszystkie rozporządzenia ogłaszane będą w języku niemieckim i polskim.* (KPI-24436/025)

Według rozkazu Gubernatora von Helda z dnia 18 listopada 1915 r. *do dnia 31 grudnia 1915 r. wszystkie rosyjskie napisy, drogowskazy i herby w mieście i na wsi, muszą zostać usunięte i ewentualnie zastąpione takimiż w języku niemieckim. Korzystanie z telegrafu i telefonu mieszkańcom cywilnym było zabronione. Hotele i restauracje muszą być od godziny 10 wieczorem zamknięte. Dla określania czasu miarodajnym jest tylko kalendarz gregoriański i czas środkowo europejski. Zegary publiczne winny być przestawione.* (KPI-24436/012)

Zgodnie z rozporządzeniem głównodowodzącego frontem wschodnim generała-feldmarszałka von Hinenburga, z dnia 26 grudnia 1915 r. *wszystkie osoby, w okręgu niemieckiego zarządu głównodowodzącego frontem wschodnim, które ukończyły 10. rok życia winny być zaopatrzone w paszport z fotografią właściciela i urzędowym świadectwem osobowym.* (KPI-24436/089)

Według wojennego prawa nadzwyczajnego, dotyczącego obcokrajowców, wydane zostało na obręb okręgu Gubernalnego fortecy Grodno następujące rozporządzenie gubernatora von Helda z dnia 29 listopada 1915 r.:

Mieszkańcy muszą stawić się na żądanie i do dyspozycji Władz bezpłatnie do wszelkich robót publicznych. Każdy kto uchyli się od robót, będzie karany grzywną do 1000 marek lub więzieniem do 3-ech miesięcy. (KPI-24436/133)

Od 1 grudnia 1915 r. zaczęto wydawać gazetę „**Grodnoer Zeitung**” (KPI-7917), która miała dodatki „**Extrablatt der „Grodnoer Zeitung**” (KPI-7952) oraz „**Zeitung des Grodnoer Soldatenrates**”. (KPI-7918).

Materiały, które przechowują się w grodzieńskim muzeum świadczą o tym, że władze okupacyjne musiały rozstrzygać pytania, dotyczące różnych stron życia: uporządkowanie sprzedaży artykułów spożywczych, kontrolowanie ceny na produkty i towary pierwszej kolejności, przeprowadzanie rekwizycji dla potrzeb frontu, zabezpieczenie stałej pracy poczty, telefonów, utrzymywanie w porządku drogi, przeprowadzanie działań zabezpieczających rozpowszechnianiu się chorób zakaźnych wśród ludzi i zwierząt. Tak, to brzmiało w zawiadomieniu naczelnika miasta Grodna, barona von Seckendorffa z dnia 20 kwietnia 1918 r., *dla zwalczania plagi much i komarów o gorącej porze roku należy energicznie topić zarodki tych owadów, które są pośrednikami i roznosicielami niebezpiecznych chorób zakaźnych.* (KPI-24436/047)

Wprowadzono dużo różnych podatków. Złamanie jakiegokolwiek rozporządzenia było karane mandatem lub nawet więzieniem. Według rozporządzenia głównodowodzącego frontem wschodnim generała-marszałka polnego von Hindenburga, z dnia 18 grudnia 1915 r., *każdy kto trzyma psa powinien płacić podatek: na wsi 10 Mk., w mieście 30 Mk. za rok kalendarzowy. Do dnia 31 grudnia 1915 roku wszystkie psy muszą być zameldowane przez właścicieli w urzędzie wskazanym przez Szefa Zarządu. Złamanie powyższego rozporządzenia będzie karane grzywną od 50 do 1 500 Mk., lub więzieniem do 6 tygodni.* (KPI-24436/023)

Zawiadomienie Naczelnika miasta Grodna i Powiatu barona von Seckendorffa z dnia 18 września 1918 r. przypomina, że *na zasadzie rozkazu dziennego armii z dnia 1 czerwca 1916 i z dnia 31 stycznia 1918, w okręgach miejskich i powiatowym Grodna zabrania się trzymanie wszelkiego gatunku gołębi, oprócz wojskowych gołębi pocztowych, które wykorzystywane są do służby wywiadowczej. Wszystkie gołębie znajdujące się w tych okręgach i nie należące do wojskowego zarządu, należy natychmiast zabić. Przeciwdziałanie temu postanowieniu będzie karane grzywną od 10 do 1000 marek. Jeżeli kara pieniężna nie może być ściągnięta, to zamieniano ją na pozbawienie wolności, jeden dzień za każde 3-15 marek.* (KPI-24436/035)

Bardzo surowe rozporządzenia dotyczyły rosyjskich jeńców i wojskowych znajdujących na terenach zajętych przez okupantów. Według rozporządzenia głównodowodzącego frontem wschodnim generała-marszałka polnego von Hindenburga, z dnia 17 stycznia 1916 r. *mieszkańcy miejscowi, którzy będą pomagać rosyjskim więźniom wojennym w ucieczce z niewoli niemieckiej, karani będą domem karnym nie mniej niż na 3 lata. Mieszkańcy miejscowi, którzy będą wiedzieli o pobycie ukrywających się rosyjskich więźniów wojennych, powinni niezwłocznie zawiadomić o tym władze niemieckie. Kto tego nie uczyni będzie karany domem karnym do lat 10-ciu.* (KPI-24436/032)

11 listopada 1915 r. głównodowodzący frontem wschodnim generał-feldmarszałek von Hindenburg podpisał rozporządzenie o pieniądzu na zajętych terenach. Na wszyst-

kich zajętych terenach muszą być przyjmowane pieniądze niemieckie, a **rubiel srebrny** lub papierowy równa się **1 Mk. 50 pf., rubel złoty – 2 Mk. 15 pf.** Każdy kto przekroczy wyżej wymienione rozporządzenie będzie podlegał karze pieniężnej do 1000 mk. (666 2/3 rb.) lub karze więziennej do 3 miesięcy.

W rozporządzeniu Głównego dowództwa Armii, które podpisano 17 listopada 1915 r. przez generała-majora von Bergmanna, powiadomiono, że *podatki i inne opłaty, które miały być wpłacone przed 10 marca 1915 r., a będą płacone w walucie niemieckiej, mają być obliczone według kursu, który był ustalony przed wspomnianym dniem t.j. Mk. 100 – 50 Rb. Przy terminach płatności, które upłynęły przed 10 marca 1915 r. wierzyciel ma prawo żądać uregulowania należności w walucie niemieckiej lub rosyjskiej według życzenia.* (KPI-24436/008)

Urządowy **kurs rubla** na zasadzie rozporządzenia z dnia 25 kwietnia 1916 r., aż do dalszych rozporządzeń, od dnia 1 maja 1916 r. został wyznaczony **1 Rubel = 1 Mk. 75 pf.** (KPI-24436/097-098)

Następnym rozporządzeniem głównodowodzącego frontem wschodnim von Hindenburga z dnia 25 kwietnia 1916 r. skasowano kurs rubla z dnia 11 listopada 1915 r. *Waluta niemiecka w okręgach zajętych dalej ma być przyjmowana na równi z walutą rosyjską. Jako kurs dla rozliczania wszystkich rachunków w kasach urzędowych jak i dla rozliczeń prywatnych co do przedmiotów i robót, na które nie zostały wyznaczone ceny maksymalne lub taryfy urzędowe, należy przyjmować każdorazowo ustanowiony i opublikowany przez specjalne rozporządzenia urzędowy kurs rubla.*

Jako kurs obrachunkowy dla prywatnych obrotów pieniężnych dopuszczony jest obok urzędowego kursu także kurs wolny (handlowy kurs rubla) jak takowy każdorazowo ogłaszają urzędowo do zamiany pieniędzy dopuszczone banki. Właściciele handlu i zakładów przemysłowych, którzy chcieliby stosować wolny kurs rubla muszą codziennie umieszczać go w swym lokalu na miejscu widocznym. (KPI-24436/094-095)

Według rozporządzenia wodza naczelnego frontu wschodniego generała-marszałka polnego von Hindenburga od 5 czerwca 1916 r. *wymiana rubli we wszystkich bankach, kasach oszczędnościowych i kantorach wymiany może odbywać się tylko według kursu banków niemieckich ogłaszanego codziennie w gazetach. Kto sprzedaje rubli według kursu wyższego lub nabywa je według kursu niższego, będzie karany grzywną o wysokości 30 000 marek. Oprócz tego jeszcze może być wyznaczona kara więzienia do trzech lat.* (KPI-24436/110)

Rozporządzeniem głównodowodzącego frontem wschodnim von Hindenburga z dnia 3 marca 1916 roku zakazano wywóz i przewóz krajowej i zagranicznej złotej monety, czystego złota, stopu złota, a głównie złota w sztabkach, w ziarnie, drutu złotego, blachy, wstążek, złota w platkach, w proszku, o ile nie jest dalej przerobione, jak również złomu złota. *Ten zakaz nie rozprzestrzenia się na wywóz złota do Niemiec.*

Kto wbrew zakazowi będzie usiłował wywieźć lub też przewieźć złoto przez teren podległy Głównodowodzącemu frontem wschodnim, karany będzie grzywną o wysokości trzykrotnej wartości przedmiotu, jednakże w wysokości nie mniej jak 50 Mk. Oprócz tego może być wyznaczona kara więzienia do lat trzech.

Handlować złotymi monetami na terenie podległym Głównodowodzącemu frontem wschodnim, jak również robić wymianę pieniędzy uprawnione są banki niemieckie jak również dopuszczone do tego i uznane przez Głównodowodzącego frontem wschodnim banki i instytucje kredytowe na terenach okupowanych. Kto oprócz wymienionych banków i instytucji kredytowych usiłować będzie nabywać monety złote po cenie przekraczającej ich cenę

nominalną i zbywać je dalej, lub też usiłować będzie pośredniczyć w podobnych interesach, do nich zachęcać i ofiarowywać swe usługi, karany będzie grzywną do 30 000 marek. Oprócz tego może być uwięziony do trzech lat. Jeżeli skazanie i ściganie pewnej osoby nie jest wykonalne, to może być ona objęta tylko konfiskatą przedmiotów. (KPI-24436/073)

Zgodnie z rozporządzeniem Głównodowodzącego na Wschodzie z 4 czerwca 1917 r. (IX, Nr. 1850) *zabrania się topienie i przeróbkę monet Państwa Niemieckiego w celu ich przemysłowego zużytkowania. Zabrania się również wystawienie na sprzedaż, sprzedawanie i wprowadzanie w handel przedmiotów, co do których można rozpoznać, że były zrobione z użyciem monet Państwa Niemieckiego. Wykroczenie będzie karane więzieniem do jednego roku i karą pieniężną aż do pięćdziesięciutycięciu marek, albo jedną z tych kar.* (KPI-24436/202)

Niemieckie dowództwo wojskowe legalizowało kursowanie niemieckich pieniędzy (banknotów i monet) na terenach okupowanych. Były to bilety kredytowe o wartości **1** (KPI-10694/3), **2** (KPI-10693/3), **5** (KPI-10681), **10** (KPI-10682), **20** (KPI-10684), **50** (KPI-10687), **100** (KPI-10683/2) i **1000** (KPI-10685/2) marek i monety o wartości 1, 2, 5, 10 i 20 fenigów, wykonanych w Niemczech w latach 1903-1918 r. Niemieckie monety do 1915 r. były „zjedzone” przez inflację i na tereny miasta Grodno faktycznie nie trafiły.

Na początku 1916 r. dla handlu i przemysłu w Poznaniu był utworzony Bank Wschodni (Ostbank), który specjalnie dla okupowanych terenów wschodnich wydał wojskowe pieniądze. Papierowe „ostruble” miały wartość **20** (KPI-10771/1) i **50** (KPI-10865/01) kopiejek, **1** (KPI-10865/05), **3** (KPI-10865/19), **10** (KPI-10865/20), **25** (KPI-10865/23) i **100** (KPI-11152) rubli. Na prawej stronie tych banknotów była napisana nazwa tych pieniędzy w języku niemieckim – kredytowy talon kasowy (Darlehnskassenschehn), miejsce i czas emisji – Poznań, 17 kwietnia 1916 r., wartość cyframi, również nazwa banku-emitenta z trzema podpisami osób uprawnionych, w dole i na górze – seria i sześciocyfrowy numer (banknoty 20 i 50 kopiejek, również 1 rubl serii i numeru nie miały). Na stronie odwrotnej wskazana została wartość pieniądza cyframi i słownie również napisy w językach polskim, litewskim i łotyskim z ostrzeżeniem o odpowiedzialności za sfalszowanie banknotu – kara więzienna terminem do ośmiu lat. Dla zabezpieczenia przed podróbką banknoty miały znaki wodne.

Na Wschodzie w 1916 r. niemieckie dowództwo wprowadziło do obrotu żelazne monety o wartości 1, 2 i 3 kopiejki. Na awersie legenda z 4 wierszy: „GEBIET / DES / OBERBE-FEHLSHABERS / OST” (Urząd Głównodowodzącego na Wschodzie) i znak Miennicy „A” (Berlin) albo „J” (Hamburg). Na rewersie na tle krzyża – napisana wartość w języku rosyjskim i data emisji „1916”. Monety były przeznaczone do wykorzystania na terenie Estonii, Łotwy, Litwy, Polski i północno-zachodnich terenów Imperium Rosyjskiego.

W 1918 r. w Kownie dla okupowanych terenów Imperium Rosyjskiego, Ostbank wypuścił okupacyjne marki o wartości (KPI-10770/1), **1** (KPI-10770/2), **2**, **5** (KPI-10866/2), **20**, **50** (KPI-10866/5), 100 i 1000 marek. Były one bardzo podobne do poznańskich „ostrubli”. Na prawej stronie wskazano miejsce i datę wyrobu – Kowno, 4 kwietnia 1918 r., a na odwrotnej stronie – napisy w języku niemieckim, litewskim i łotewskim.

W listopadzie 1918 r. Niemcy i ich sojusznicy ponieśli klęskę. 11 listopada 1918 r. podpisano porozumienie kończące I wojnę światową. Wojska niemieckie opuszczały zajęte tereny. Ale tereny Grodzieńskie tak szybko opuszczać wojsko niemieckie nie chciało, dlatego że tutaj znajdował się dość mocny garnizon.

Koniec wojny aktywizował w Grodnie i całym kraju walkę różnych sił o władzę. W końcu października 1918 r. w Grodnie utworzono Polski Komitet Cywilny, które-

go głównym celem była pomoc moralna i finansowa przy formowaniu polskich części wojskowych. Również w tym czasie była utworzona Samoobrona Ziemi Grodzieńskiej. Sukcesy polskiej Samoobrony zmusiły władze niemieckie do podpisania porozumienia o tym, że Niemcy mają władzę w mieście, a Samoobrona – w powiecie.

Grodno w tym czasie staje się również centrum białoruskiego ruchu niepodległościowego. W końcu grudnia 1918 r. do Grodna z Kowna przejechało Ministerstwo Białoruskich Spraw przy rządzie Litwy. Tutaj rozmieszczono Rząd i Radę BNR, które zmuszone były opuścić Mińsk w związku z okupacją miasta przez Armię Czerwoną.

Jednocześnie z wieloma partiami politycznymi i komitetami powstał Czasowy Komitet Miejski, który pełnił administracyjno-gospodarczą władzę w mieście. Składał się on z przedstawicieli różnych organizacji. W styczniu 1919 r. składał się on z 36 osób, w tym z 2 przedstawicieli niemieckiej narodowości. Na posiedzeniu Czasowego Komitetu Miejskiego 13 grudnia 1918 r. był obecny – „głowa administracji miejskiej” baron von Zokendorf. Podczas jego wystąpienia wymieniono warunki, zgodnie z którymi strona niemiecka zgadza się przekazać komitetowi gospodarkę oraz wszystkie zapasy. W zamian domaga się zapłaty za zapasy w kwocie 299 798 marek, oraz uzyskanie od mieszkańców miasta zapłaty w wysokości 104 574, które uzbierały się w czasie okupacji jako dług podatkowy. 27 i 28 lutego 1919 r. w Grodnie odbyły się wybory do rady miejskiej. Czasowy Komitet Miejski przestał istnieć. Jednak w mieście pozostawała dość złożona sytuacja, ponieważ żadna ze stron walczących bez pomocy sił wojskowych nie mogła ustanowić swojej władzy. 27 kwietnia 1919 r., po opuszczeniu miasta przez wojska niemieckie, do miasta wkroczyły jednostki Wojska Polskiego. Skończyła się prawie czteroletnia okupacja.

Praca nad kolekcją pokazała, że nie patrząc na to, iż w tej kolekcji brakują niektórych nominałów rosyjskich i niemieckich pieniędzy, które były w obiegu na terenach Grodzieńszczyzny w tym okresie, przy pomocy już istniejących przedmiotów można przedstawić systemy pieniężne Rosji i Niemiec w latach 1915-1919.

W przyszłości można dodać do kolekcji brakujące egzemplarze pieniędzy.

Nas również interesuje pytanie, które na razie pozostaje bez odpowiedzi. W czasie pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej w miastach znajdujących się na zachód od Grodna w związku z deficytem środków płatniczych, miejskie urzędy wprowadziły do obiegu tak zwane miejscowe wojenne pieniądze. Takie „bony miejskie” kursowały i w Białymstoku³, który znajduje się niedaleko Grodna. Nie udało się nam znaleźć wzmianki o tym, że takie „pieniądze” kursowały w tym czasie i w Grodnie. Jeżeli rzeczywiście one były, to dobrze byłoby je znaleźć. Ciekawą kwestią byłoby dowiedzieć się – dlaczego?

Źródła i literatura:

1. Zbiór rozporządzeń okupacyjnych władz niemieckich. 1915-1919. – ГТИАМ, КП-24436/001-215.
2. Gazeta „Grodnoer Zeitung”. – Grodno, 11.10.1917. – № 239. – ГТИАМ, КП-7917.
3. Gazeta „Extrablatt der „Grodnoer Zeitung”. – Grodno, 11.02.1918. – ГТИАМ, КП-7952.
4. Gazeta „Zeitung des Grodnoer Soldatenrates”. – Grodno, 21.11.1918. – № 274. – ГТИАМ, КП-7918.

³ J. Siedlecki, *Bony miejskie Miasta Białostoku z 1915 roku.* // Białostocki numizmatyk, № 4. – Białystok, 1995. – s.1-13.

5. *Памяць: Гіст.-дакум. Хроніка горада Гродна* (Беларус. Энцыкл.: Рэд. Кал.: Г.П.Пашкоў, Я.М.Жабрун, І.П.Крэнь і інш.; Маст. Э.Э.Жакевіч. – Мн.: БелЭн, 1999. – 712 с.: іл. – С.209-228, 271-277.
6. Малышев А.И. и др., *Бумажные денежные знаки России и СССР / А.И.Малышев, В.И.Таранков, И.Н.Смиранный*; Под ред. В.И.Таранкова. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 496 с.: ил. – С-69 – 87.
7. M. Kowalski, *Znaki pieniężne ZSRR 1917-1982*. – Międzyrzec Podlaski, 1983. – 172 s.
8. Баюра А.Н. *Бумажно-денежное обращение на территории Беларуси в XVIII – XX веках*. – Брест: издательство БГТУ, 2003. – 124 с.: 65 ил. – С.44-45.
9. *Standard Catalog of German coins*. 1601 to present. – USA by Krause Publications. – 1064 s. – S. 1004.
10. J. A. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach Polskich X – XX w.* – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973. – 360 s.+tablice. – S.265-267, 306-307.

The German occupation regime in Grodno during the World War I.

Summary

During the World War I Grodno was occupied by troops of the Kaiser's Germany from September 1915 to April 1919. The Germans believed that they came here for a long time or even forever. The occupation regime has been established on the occupied territories. German authorities issued a large number of various orders and circulars that govern all aspects of life of local people in the new conditions. The article deals with the monetary system, which operated in Grodno during the World War I, used the documents of this period, which are in the collection of Grodno State History and Archeology Museum.

Zbyšek Šustek (Słowacja)

PIENIĄDZ PAPIEROWY A SECESJA

Początków secesji, jako stylu sztuki, można odnaleźć w Anglii w latach 70. XIX w. w ramach ruchu *Arts and Crafts* poszukającego nowych form połączenia rzemiosł i sztuki oraz sposobów, jak przedmiotom codziennej potrzeby nadać wartość artystyczną. Secesja jako styl sztuki formowała się współcześnie, lecz znacznie autonomicznie w końcu 19. i na początku 20. wieku w kilku europejskich centrach kulturalnych. W 1892 r. w Monachium koło czasopisma *Jugend* i w Wiedniu, sformowano nawet kilka kierunków secesyjnych (w 1897 r. secesja wiedeńska, w 1903 r. *Warsztaty Wiedeńskie – Wiener Werkstätte* i w 1905 r. spółka *Hagenbund*) jako aktywny protest artystów przeciw dominującemu w tym czasie wpływowi wiedeńskiej Akademii Sztuk Pięknych i jej historyzmu.

Wyrażeniem ich odejścia od stylu akademickiego jest wreszcie i samo słowo secesja przyjęte we wszystkich krajach byłej monarchii habsburskiej jako nazwa nowego kierunku i stylu. Podobnie różne kierunki lokalne sztuki secesyjnej powstały i w innych państwach. Stąd też nie ma dla tego stylu wspólnej nazwy (*Jugendstil* w Niemczech, *art nouveau* we Francji i Anglii, *styl Mucha* też we Francji, *modern style* w Stanach Zjednoczonych, *stile libre* we Włoszech, analogicznie *liberty style* w Anglii i *judestil, modernismo* lub *estilo de flores* w Hiszpanii).

Dlatego secesja jest stylem bardzo heterogennym, w swoich wielu wariantach nie jednokrotnie związanym tylko z wizerunkiem jednego artysty („styl Mucha”). Z pewnym uproszczeniem można mówić o dwóch głównych kierunkach secesji – pierwszy preferuje formy z bogatością krzywych i drugi raczej formy geometryczne, prawie z brakiem krzywych. Przykładem pierwszego kierunku są w Wiedniu budynki: stacji metra i Pocztovej Kasy Oszczędności. Podobne przykłady można zobaczyć i w innych miastach a w zasadzie można je obserwować na różnych artefaktach, włącznie z pieniądzem papierowym.

Różne opinie panują także o końcu chronologicznym secesji. Niektórzy mówią nawet już o roku 1905, kiedy powstaje jeszcze w Wiedniu już omawiana spółka *Hagebund*. Stąd też 1905 r. można prawdopodobnie pocztytywać raczej za początek końca koncepcyjnie progresywnej fazy secesji. Inni zaś mówią o końcu secesji w 1912 r., jako roku konstytucji *Art Deco* – stylu następnego, uproszczonego i wyłącznie dekoratywnego, o roku zatopienia *Titanica*, jako symbolu końca jednej epoki, lub o 1914 r. jako roku wybuchu I. wojny światowej i początku związanych z nią głębokich transformacji społecznych. Ale nie można nie widzieć, że pismo w stylu secesyjnym spotykamy na łamach dzienników i na różnych reklamach jeszcze w połowie lat 20. oraz, że działalność *Warsztatów Wiedeńskich*, jako poprzedniego przedstawiciela secesji, kończy się ich krachem dopiero w 1932 r. Podobnie *Art Deco*, jako styl bardzo wąsko związany z secesją, dobrzmiewa aż do początku lat 50.

Secesja wpływała na wizerunek pieniądza znacznie dłużej, niż ów styl spontanicznie i programowo rozwijany i stosowany przez artystów w ich wolnym tworzeniu. Prawdopodobnie wiązano to z dużym konserwatyzmem, charakterystycznym dla sztucznego kształtowania znaków pieniężnych i z pozycją społeczną, jaką niektórzy przedstawiciele secesji (Alfons Mucha w Czechosłowacji, Ferenc Helbing w Węgrach) mieli w swoich państwach lub w ate-

lier drukarni papierów wartościowych (Rudolf Junk w Austrii). Chociaż secesja miała duży wpływ na wizerunek większości medali, na monetach spotykamy elementy secesyjne rzadko. Przykładem są niektóre monety austro-węgierskie z pierwszych lat 20. w. Na odwrót, na pieniądzu papierowym spotykamy się ze stylem secesyjnym stosunkowo często; ale w bardzo różnym stopniu i wcale nie we wszystkich krajach, chociaż prawie we wszystkich państwach europejskich znajdujemy niemało zabytków architektury secesyjnej lub innych artefaktów w tym style. Nawet pieniądz papierowy był zupełnie niepodatny na wpływy secesji w takich krajach jak Francja, Belgia czy Anglia, które można uważać za ojczyznę secesji.

Styl secesyjny przy projektowaniu pieniądza papierowego, stosowano na cztery podstawowe sposoby:

1. cały projekt jest przemysłną kompozycją figuralną i ornamentalną – jest to sposób nie częsty, więc mniej charakterystyczny tylko dla nielicznych projektów Alfonsa Muchy, Kolomana Mosera i Bertholda Löfflera.
2. cały projekt jest przemysłną kompozycją ornamentalną – jest to przypadek prawie wszystkich projektów Rudolfa Junka, ale też Alfonsa Muchy, Adomasa Varnasa i nieznanego artysty Экспедиция Заготовления Государственных Бумаж в Санкт Петербургу.
3. banknot komponowano w innym stylu, ale w ograniczonym stopniu stosowano na nim szczególne elementy secesyjne, nawet niewidoczne na pierwszy rzut oka – jest to przypadek stosunkowo częsty w Niemczech, Polsce na Węgrzech i Litwie.
4. na banknocie stosowano tylko pismo formy secesyjnej – spotykamy często przede wszystkim na banknotach w Austro-Węgrzech oraz Rosji Radzieckiej.

We wszystkich czterech przypadkach secesyjny pieniądz papierowy jest dosyć stereotypowy i poszczególne autorzy projektów często powtarzają swoje idee jako wariacje na ten sam temat. W przypadku pieniądza papierowego może to być wynikiem potrzeby, aby w krótkim czasie projektować więcej znaków pieniężnych, ale jest to też dosyć ogólna tendencja w sztuce secesyjnej.

Pierwszy banknot z elementami secesyjnymi wprowadzono do obiegu w Austro-Węgrzech 26 maja 1902 r. Chodzi o banknot 50-koronowy zaprojektowany dużo wcześniej przez Gustawa Klimta, (w okresie przedsecesyjnym, w typowym dla lat 80. i 90. XIX w. stylu historycznym). W styl secesyjny zmodyfikował go prof. Rudolf Rössler (Ryc. 1).

Następne banknoty secesyjne pojawiają się prawie współcześnie w latach 1903-1908, oprócz Austro-Węgier także w Niemczech, Bułgarii i Rosji. W Austro-Węgrzech są to po kolei wprowadzane banknoty 1000-koronowe wzór 1902 (Heinrich Leffler i Rudolf Rössler) 10-koronowe wzór 1905 (Rudolf Rössler i Joseph Pfeiffer) i 20-koronowe wzór 1907 (Rudolf Rössler i Joseph Pfeiffer). Cechą wspólną owych banknotów jest stylizacja secesyjna medalionów z portretami, godła państwowego i pisma (Ryc. 2). Kompozycyjnie są to proste winietki, z więcej lub mniej bogatą ornamentyką, znaną z dawniejszych banknotów austro-węgierskich.

Najwybitniejszym przykładem secesji na banknotach austro-węgierskich i całego okresu przed I. wojny światowej jest banknot 100-koronowy wzór 1910 zaprojektowany przez wybitnego malarza secesyjnego Kolomana Mosera. Banknot ten jest niestety jedynym banknotem zrealizowanym z serii trzech projektów tego autora, koncygowanych w całości w stylu secesyjnym (Ryc. 3). Na portrecie kobiety idealnej jest ciekawy dynamizujący gest rąk trzymających szal, wzór karowy ubrania oraz wizerunek dominującej kobiety. Są to cechy charakterystyczne dla artystów *Warsztatów Wiedeńskich*, przede wszystkim dla niektórych portretów Gustawa Klimta (Judith, ryc. 3)

W latach 1906 i 1907 wprowadzono w Niemczech bilety skarbowe wzór 1904 i 1906 w wartości 5 i 10 marek. Bilety projektował Alexander Zick (1845-1907) jeszcze z klasyczną i mitologiczną symboliką, ale na stronie odwrotnej biletu 5-markowego widać teksty otoczone dekoracyjnymi ramkami secesyjnymi. Podobną, na biletie 10-markowym zastosowano stylizację secesyjną litery M i orła niemieckiego oraz ramki wokół niego (Ryc. 4). W ten sam sposób zaprojektował Paul Thuman stronę odwrotną banknotu 100-markowego wzór 1910, którą przygotował jak bogatą kompozycją figuralną manifestującą siłę przemysłową i wojenną Rzeszy Niemieckiej oraz jej ambicje imperialne (Ryc. 5), ale całą kompozycją otoczono ramką secesyjną. Elementy secesyjne, niewidoczne na pierwszy rzut oka zastosowano i na przedniej stronie tego banknotu. Najwybitniejszym niemieckim banknotem secesyjnym tego okresu jest 20-markówka z 1915 r. zaprojektowana przez prof. Arthura Kamfa. Na rewersie widać wizerunek młodej kobiety zatopionej w marzeniach na tle nocnego nieba z gwiazdami i księżycem. Jest to charakterystyczny dla secesji sposób zobrazowania kobiet, znany z licznych plakatów A. Muchy lub niektórych dzieł G. Klimta. Na awersie wykorzystano pismo i ornamenty roślinne, których cechy secesyjne widać tylko przy powiększeniu. Ciekawostką jest sposób, w jakim secesyjnie stylizowano litery niemieckie (frakturę), którego twarde i ostre formy są prawie antytezą form secesyjnych. Ten sam problem musieli rozwiązywać i inni artyści niemieccy.

W 1903 roku zaprojektowano w petersburskiej drukarni papierów wartościowych (Экспедиция Заготовления Государственных Бумаж) przez nieznanego autora dwie całe emisje banknotów dla Bułgarii (5, 10, 20, 50, 100 i 500 lewa), wprowadzone do obiegu w latach 1906-1908. Charakteryzują się bogatą ornamentyką powstającą z przeplatających się, zakończonych krzywych i wstęg (Ryc. 6), razem przechodzących do ornamentów roślinnych i wytwarzających, wspólnie z giloszami ramy dla tekstów. W ten sam sposób projektowano dobrze znany 3-rublowy bilet skarbowy wzór 1905, na którym jest ciekawe zoomorficzne zakończenie ornamentalnych krzywych (Ryc. 7), podobne do zoomorficznych motywów stosowanych później na projektach Alfonsa Muchy jako symbole masońskie. Na wszystkich omówionych banknotach przepięknie kombinowano ornamentykę secesyjną z możliwościami druku wielokolorowego Orłowa. Nawet w literaturze bułgarskiej projekty owych banknotów przypisywano Orłowski, chociaż on sam był w rzeczywistości tylko wybitnym technikiem i wynalazcą, a nie grafikiem czy malarzem.

Uproszczoną tematyką tego pojęcia kompozycji i ornamentyki banknotów, są banknoty o wartości 5, 10, 20, 50 i 100 lewa (Ryc. 8) projektowane dla Bułgarii w 1916 w Niemczech. Z powodu braku banknotów w warunkach galopującej inflacji i przejścia Bułgarii do obozu Mocarstw Centralnych w ten sam sposób zaprojektowano dwie emisje biletów (Ryc. 9) wydziału wschodniego niemieckiej Kasy Pożyczkowej dla Okupowanych Ziemi na Wschodzie (Darlehnskasse Ost) o nominałach rublowych (1916, ½, 1, 5, 20, 100 i 1000 rubli) a później marek (1918, ½, 1, 5, 20, 100 i 1000 marek). Druga, bardzo opóźniona refleksja tej koncepcji jest prawie powtarzana na banknotach o wartości 200, 250, 500, 1000 i 5000 lewa, wydrukowana dla Bułgarii w moskiewskim GOZNAK-u w 1945 r., prawie w tym samym stylu i na tym samym poziomie technicznym jak w roku 1903, z wykorzystaniem druku wielobarwnego. Banknoty te w obiegu Bułgarii były do maja 1952 r. i są jedną z dwóch ostatnich w świecie emisji banknotów secesyjnych.

Okres 1919-1929 jest kulminacją projektowania i wprowadzania do obiegu secesyjnych banknotów i biletów skarbowych. Ich projekty są związane przede wszystkim z nazwiskami dwóch artystów – w Austrii prof. Rudolfa Junka, byłego filologa klasycznego, i słynne-

go malarza morawskiego Alfonsa Maria Muchy. Profesor Junk projektował banknoty dla Austrii, Polski i Czechosłowacji zaś Alfons Mucha dla Czechosłowacji i Bułgarii.

Projekty prof. Junka mają charakter bogatych kompozycji z ornamentów geometrycznych i roślinnych. Brak na nich kompozycji figuralnych. Portrety występujące na jego banknotach projektowali inni artyści, ewentualnie stosowano portrety ze starszych banknotów lub innych dzieł sztucznych, jak w przypadku biletów Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej z 1920 r. Jego projekty przedstawiają nieprzerwany postęp rozwojowy. Na początku stoją niedokończone banknoty z wiosny 1919 r. w wartości 10, 20, 50, 100, 1000 i 10 000 jednostek nie definiowanych (Ryc. 10), przygotowywane na wypadek realizacji projektu *Państwa Dunajskiego* (przedstawiającego uśiłowania chimeryczne o reintegrację ziem byłej monarchii habsburskiej) oraz strona odwrotna biletu skarbowego w wartości 5000 koron wzór 1919 dla Czechosłowacji. Na niektórych z owych banknotów widać bardzo charakterystyczną cechę ornamentów roślinnych prof. Junka, stosowaną i później – jest to forma jakiegoś drzewa lub bogato rozwijającej się litery Y oraz bardzo częste stosowanie kompozycji z różnych, ale zawsze bardzo skomplikowanych rozet giloszowych. W tym samym czasie prawdopodobnie zaprojektowano też czechosłowacki bilet skarbowy w wartości 50 koron wzór 1919. Następną serią jego projektów są bilety o wartości ½, 1, 5, 10, 20, 100, 500, 1000 i 5000 marek polskich z 1920 i 1922. Z nią ornamentalnie wąsko związana jest – przede wszystkim na nominałach 5 000 – 100 000 koron (Ryc. 11), seria banknotów wiedeńskiego oddziału Banku Handlowego Austro-Węgier z 1922 o nominałach 1, 2, 10, 20, 100, 1000, 5 000, 50 000, 100 000 i 500 000 koron.

Trzecią serią banknotów projektowanych przez prof. Junka są banknoty Narodowego Banku Austriackiego z 1925 roku o nominałach 5, 10, 20, 100 i 1000 szylingów (Ryc. 12). Są to kompozycje geometryczne, ale z bogatą ornamentyką roślinną. Nietypowym i dośyć nietradycyjnie koncipowanym, jest projekt banknotu 5-szylingowego z 1927 r. z dominującymi rysunkami J. Sterera, ale z geometryczną ornamentyką secesyjną przypominającą swoją kompozycją rewers banknotu 10-koronowego z 1922 r. i trochę też banknot litewski o nominale 50 litas projektowany z A. Varzasem. Ostatnim banknotem projektowanym przez R. Junka jest banknot 50-szylingowy z 1936 r., na którym zastosowano ornamenty z wąskich białych krzywych, jakie widać na banknotach z 1922 r., przede wszystkim na przedniej stronie banknotu 100-koronowego (Ryc. 13).

Alfons Mucha, przedstawiciel secesji francuskiej, zaczął zajmować się projektowaniem pieniądza papierowego w końcu 1918 r. Informacje w literaturze, że jako dobrze poinformowany mason, projektował banknoty już w lecie 1918, (kilka miesięcy przed powstaniem Republiki Czechosłowackiej) są tylko legendami. Jednoznacznie o tym mówią dokumenty niedawno odkryte w archiwum Narodowego Banku Czeskiego w Pradze. Pierwszymi projektami są niewprowadzone do obiegu bilety Krajowego Banku Królestwa Czeskiego w Pradze z datą 1. 1. 1919 r. o nominale 10, 20 i 100 koron (ostatni w czterech wariantach). Są to proste i stereotypowe kompozycje z ornamentów roślinnych (Ryc. 14), godel (czterech krajów konstytuujących Czechosłowację) i napisów. Przednia i odwrotna strona są absolutnie zgodne, tylko identyczne teksty są na jednej stronie czeskiej i na drugiej słowackiej. Tylko czwarty wariant projektu biletu 100-koronowego przygotowano w całkowicie odrębnej koncepcji, jak bogatą kompozycję figuralną. Na przedniej stronie wyobrażono prądną rodzinę słowiańską na tle panoramy zamku praskiego. Na odwrotnej stronie widać symetrycznie dwie głowy kobiecie w ubraniu narodowym i dwa sokoły, jako symbol czeskiej organizacji narodowej i gimnastycznej Sokół. Projekt istnieje w kilku modyfikacjach

a wreszcie go zrealizowano, w kolorze czerwonym, jako 500-koronowy bilet skarbowy wzór 1919. Jeden z trzech wariantów kolorowych biletu 100-koronowego modyfikowano jako przednią stronę biletu skarbowego tego samego nominału wzór 1919. W tym samym czasie projektował A. Mucha też znaczki stemplowe dla uznania banknotów austro-węgierskich stosowanych w marcu 1919 r. Komponował je według typowego schematu jego plakatów z głową kobiecą w kręgu, tylko w miejscu głowy ma kompozycję z czterech godel. W pierwszej połowie 1919 r. Mucha przygotował jeszcze projekty odwrotnych stron trzech biletów skarbowych o nominale 10, 20 i 100 koron. Projekty komponowano dokładnie jak jego typowe plakaty, symetrycznie postawione obok siebie i między sobą zawierające dużą cyfrę nominału (Ryc. 15). Dla przedniej strony biletu 20-koronowego zaprojektował jeszcze idealizowane portrety kobiecie, ale autorami ornamentalów dla przednich stron owych 10- i 20-koronowych biletów są Rudolf Rössler (10 koron) i Rudolf Junk (20 koron).

Wiosną 1919 r. Mucha przygotował jeszcze dwa alternatywne projekty biletu 10- i 50-koronowego. Są to też kompozycje figuralne, w jego charakterystycznym stylu, ale powtarzające raczej wzór austro-węgierskich biletów skarbowych z lat 80. XIX w. czy francuskiego banknotu 100-frankowego z 1904 r., z symetrycznie postawionymi postaciami kobiecymi, opartymi o boki panelu z tekstami (Ryc. 16). Schemat ten jest szczególnie dobrze widoczny na projekcie biletu 50-koronowego. Mucha przygotował też medalion z portretem czechosłowackiego legionisty we Francji dla biletu 1000-koronowego, zakazanego w Stanach Zjednoczonych. Medalion ten wykorzystano, w 1923 roku, na bilecie 500-koronowym, modyfikowanym w 1929 r. na banknot Narodowego Banku Czechosłowackiego. W 1921 r. wykorzystano powtórnie, na bilecie 100-koronowym (wzór 1920), plakat Alfonsa Muchy dla praskiej ubezpieczalni Slavia. Prawdopodobnie taką decyzję podjęto za sprawą Rudolfa Schmausa, urzędnika odpowiedzialnego za druk biletów skarbowych II. emisji.

W 1922 r. Mucha przedstawił szereg projektów do konkursu dla banknotów bułgarskich (Ryc. 17). Oczywiście miał więcej czasu na projektowanie i mógł im poświęcić znacznie więcej uwagi niż czechosłowackiemu pieniądzu papierowemu. Projekty te nie powtarzają mechanicznie jego stereotypowych schematów. Są skomplikowaną kombinacją kompozycji figuralnych i ornamentalnych, są też bogatsze tematycznie. Mucha wykorzystał przy tym swoją dobrą znajomość folkloru bałkańskich narodów słowiańskich.

Ostatnim projektem A. Muchy jest banknot 50-koronowy z 1929 r. Kompozycja jest kombinacją schematu jego typowych plakatów ze schematem nietypowego plakatu dla firmy Nestlé z 60. rocznicy panowania królowej Wiktorii (Ryc. 18). Na miejsce trzech medalionów z portretami królowej – na projekcie oryginalnym przedniej strony są medaliony z godłem i dwoma głowami kobiecymi, na stronie odwrotnej na miejscu alegorii młodej królowej, przemysłu i handlu – widać frontalnie kowala i kobietę ze zbożem i sierpem, jako symbole przemysłu i gospodarstwa wiejskiego. Oprócz tego na całym banknocie jest dużo symbolów masońskich. Chociaż banknot powtarza stare schematy autora, wypracowano go z podobną starannością, jak jego dawniejsze projekty dla Bułgarii.

W okresie 1918-1929 projektowano i wprowadzono do obiegu w różnych państwach jeszcze cały szereg innych banknotów secesyjnych. Pod względem graficznym są to przede wszystkim banknoty austriackie i litewskie.

Nadzwyczaj ciekawy jest banknot 10 szylingowy z 1927 r. projektowany przez Bertholda Löfflera (Ryc. 19). Na awersie znajduje się wizerunek Merkurego trzymającego swoje atrybuty. Wzór jego odzieży i pozycja rąk jest bardzo podobna do wizerunku kobiety na banknocie 100-koronowym z 1910 r. projektowanym przez K. Mosera. Na rewersie jest

nimfa dunajska z rybą na rękach w tle krajobraz dunajski około Wachau. Niewątpliwie jest jednym z najlepszych banknotów secesyjnych. W 1927 r. wyemitowano też banknoty o wartości 20 i 100 szylingów według projektu Wilhelma Dachauera, z ornamentyką secesyjną. Na banknocie 100-szyligowym jest ciekawa alegoria nauki, prawie zgodna z wizerunkiem jutrzenki na jednym z plakatów A. Muchy. Silne reminiscencje secesyjne widać na banknocie 10-szyligowym z 1933 r. i w ograniczonym stopniu jeszcze na 50- i 1000-szyligowych banknotach z 1929 i 1930 r. Projekty austriackich banknotów secesyjnych z lat 20. i 30. (5 sz. 1927, 10 sz. 1933, 20 sz. 1927, 50 sz. 1936, 100 sz. 1927 i 1000 sz. 1930) wykorzystano w technicznie uproszonej formie, z powodu braku czasu i środków, przy reformach pieniężnych w roku 1945 i 1947. W Austrii były w obiegu do początku lat 50.

W 1922 r. na Litwie malarz Adomas Varnas zaprojektował całą serię sześciu banknotów o nominałach 1-100 litas wydrukowanych w prywatnej drukarni Neubert i Haase w Pradze. Serię charakteryzuje bogata ornamentyka secesyjna (Ryc. 20). Nawet na banknocie 50-litasowym kompozycja ornamentalna przypomina rewers austriackiego banknotu 10-koronowego z tego samego roku, projektowanego przez R. Junka, przewrócony o 180°, i w pewnym stopniu jego banknot 5-szyligowy z 1927 r. Motywy secesyjne widać też na banknotach litewskich kolejnych emisji drukowanych w Anglii, ale tam już wybrzmiewają ustępując typowemu stylowi ornamentyki i kompozycji wytwórni papierów wartościowych *Bradbury & Wilkinson*.

Bardzo ciekawą 50-markówkę, projektowaną przez prof. Artura Kampfę, wprowadzono do obiegu w Niemczech w 1920 r. Na awersie (Ryc. 21) dominuje kobieta z kwiatami z ciekawym oświetleniem od spodu. Kompozycja wizerunku jest podobna współcześnie do portretu kobiety na austriackim banknocie 100-koronowym zaprojektowanym przez K. Mosera i na banknotach 5 000- i 50 000-koronowych z 1922 r. (ornamenty R. Junka, portret J. Sterer). Oprócz tego na tle całej przestrzeni awersu widać bogate dekoracje i pismo secesyjne, a cały awers otoczono secesyjną ramką. Na rewersie zaś elementy secesyjne widać tylko w medalionie z dużą cyfrą 50.

W Polsce już w 1919 r. wprowadzono do obiegu bilety Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej o nominałach 1, 5, 20, 100 i 1000 marek projektowane przez Adama Jerzego Półtawskiego (1881-1952). W zasadzie owe bilety skomponowano bardzo prosto, jako winietki, co było związane z potrzebą jak najszybszego wprowadzenia nowych znaków pieniężnych do obiegu. Elementy secesyjno-ornamentalne widać w tle, przede wszystkim na banknocie 1000 markowym. Niestety jasny kolor biletów jest przyczyną tego, że na pierwszy rzut oka trudno je rozpoznać. Aby je zilustrować potrzebna jest manipulacja komputerowa (Ryc. 22). Secesyjne elementy ornamentalne spotykamy też na wysokich nominałach biletów Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej z ostatniego okresu inflacji, przede wszystkim na obramowaniu obu stron biletu 5-milionowego i na części ornamentów na bilecie 10-milionowym. Kolejnym i ostatnim banknotem była 100 zł z 1932 i 1934 r. zaprojektowana przez Józefa Mehofera (1869-1946). Cechy secesyjne można zobaczyć na całym rewersie oraz na awersie w formie liter i ornamentów na krańcu banknotu.

Trochę zaskakujący jest styl secesyjny na pieniądzu papierowym z pierwszych lat Rosji Radzieckiej, projektowanym przez nieznanego grafika. Pierwszym jest bilet 50-rublowy z 1920 r. z prostą secesyjną ornamentyką i tekstem na awersie. Kolejnymi są bilety 5000- i 10 000-rublowe z 1921 r. (Ryc. 23), z jasną koncepcją projektu, z licznymi ornamentami i różnymi formami liter secesyjnych na obu stronach. Efekt estetyczny owych elementów umacnia kombinacja z drukiem wielokolorowym Orłowa. Na technicznie uproszczonych

25 000-, 50 000- i 100 000-rublowych biletach widać już ornamenty i litery secesyjne tylko w ograniczonej formie. Zaś na bilecie 50 000-rublowym widać tylko litery niewyraźnej formy secesyjnej. Wykorzystanie secesji na biletach radzieckich związane było z jednej strony ze stosowaniem projektów graficznych przygotowywanych jako rezerwa dla różnych celów a z drugiej z bardzo krótkim okresem na początku lat 20., w którym szukano, jeszcze bez silnych wpływów ideologicznych, nowych form graficznych pieniądza papierowego. Później, bez związku z ideologią emitowano w znacznym stopniu różne modele obce (angielskie i amerykańskie) lub przedrewolucyjne i eklektyczne.

Na Węgrzech, przede wszystkim w architekturze, sformował się niezawisły i stosunkowo hegemoniczny kierunek secesji, z charakterystyczną formą krzywych, celowym podkreśleniem masywności i specyficznym stylem kompozycji figuralnych. W tym stylu odbudowano przed pierwszą wojną światową dużo budynków publicznych. Na pieniądzu papierowym ten styl stosowano rzadko, chociaż prawie wszystkie pierwsze pieniądze papierowe projektował profesor Ferenc Helbing, wybitny przedstawiciel secesji węgierskiej. Związane to może być z tym, że większość węgierskich biletów skarbowych z lat 1919-1923 imituje wizerunek ówczesnych banknotów szwajcarskich, a owe bilety drukowano w Szwajcarii. Tylko niskie nominały drukowano w Budapeszcie. Dla tego jedynym biletem, na którym spotykamy się z ornamentami secesyjnymi jest rewers biletu 2-koronowego z 1920 r. Nawet ramka z napisami w językach mniejszości narodowych ma prawie zgodną formę z oknami Kościoła św. Elżbiety (zwanym też niebieskim kościołem) w Bratysławie stylizowanych jako krzyż (Ryc. 24). Oprócz tego, jako wariacje na ten sam temat, można zobaczyć ornamenty secesyjne w otoczeniu ramki z oznaczeniem wartości w języku węgierskim na rewersie biletów 50-, 100-, 500-, 1000, 5000-, 10 000-, 25 000, 50 000, 100 000, 500 000 i 1 000 000-koronowych z lat 1920 i 1923.

Jak przedstawiono wyżej, okres programowego projektowania pieniądza papierowego w stylu secesyjnym lub w stylu gdzieś na pograniczu między nim i *Art Deco* skończył się w połowie lat 30. Ostatni przypadek projektów banknotów dla Bułgarii z 1945 r. nie można uważać jak programowo secesyjny, ale prawdopodobnie raczej tylko jak imitację starych banknotów obcego kraju, uważanych przez grafików Goznaku jako typowe tylko dla niego, bez jakiegokolwiek analizy sztucznej. Wielka zdolność lub tendencja do imitowania różnych stylów była w tym okresie ogólną cechą pracy atelier Goznaku i można ją zilustrować znakami pieniężnymi projektowanymi dla innych państw, przede wszystkim dla Chin i Korei Północnej. Obieg ostatnich relikwów banknotów secesyjnych skończył się w Austrii i Bułgarii na początku lat 50.

Wbrew temu, że banknoty secesyjne nieraz ostro krytykowano już w latach 20. i 30. jako fenomen anachroniczny i brak inwencji (Czechosłowacja), w ostatnich trzech-czterech dziesięcioleciach secesja doświadcza pewnej popularności. Wyrazem tego nie są tylko reprodukcje licznych plakatów sprzedawanych jak suweniry lub reprodukcje artefaktów secesyjnych w różnych kalendarzach, ale też banknoty lub ich projekty przypominające wybitnych artystów secesyjnych i ich dzieła. Przykładem tego jest austriacki banknot w wartości 500 szylingów z 1985 r. z portretem architekta Otto Wagnera (1841-1918) a na rewersie z frontem budynku Poczтовой Kasy Oszczędności w Wiedniu (Ryc. 25), jako jednym z najwspanialszych budynków projektowanych przez niego. Drugim są odbitki próbne niezrealizowanego awersu banknotu 500-szyligowego z lat 90. z portretem malarza Gustawa Klimta umieszczonym na skraju prawej strony i jego rysunkiem nagiej kobiety pod nazwą NUDA VERITAS (goła prawda). Ostatnim jest czesko-morawski banknot

2000-koronowy z lat 1997-2005, z portretem słynnej czeskiej śpiewaczki opernej Emy Destinnovej (właściwym nazwiskiem Emílie Pavlína Kittlová, 1878-1930). Na banknocie (autor Oldřich Kulháněk) zastosowano niektóre elementy dekoracyjne o charakterze secesyjnym, żeby podkreślić atmosferę tamtego czasu i fakt, że cały okres jej działalności artystycznej i największych osiągnięć w Berlinie, Londynie i Nowym Jorku przypada w latach 1898-1916 i jest prawie zgodny z epoką największego rozkwitu secesji.

Owe trzy nowoczesne reminiscencje są dowodem, że secesja ma na wizerunek pieniądza papierowego pewny wpływ do naszych czasów i nie można wykluczyć, że będzie w specyficznych sytuacjach inspirować projektantów banknotów i w przyszłości.

The art nouveau on paper money

Summary

The „modern style“ or „art nouveau„ called in Central European countries „secession“ or „Jugendstil“ influenced the banknote art shortly after its forming in early 1890-ies. The first banknotes exhibiting modern style feature were issued simultaneously in Austro-Hungary, Germany, Bulgaria and Russia in 1902-1905. Initially the modern style features were applied just as minor decorations in otherwise designed notes. Only later the modern style became the basic concept of the notes' designing. The first completely modern style note was the Austro-Hungarian 100-crown note of 1910 designed by Koloman Moser and showing typical features of Wiener Werkstätte, as a special stream within the modern style. The culmination of modern style notes lasted from 1919 until early 1930-ies, when numerous ornamental designs for Austrian, Polish and Czechoslovak banknotes by Rudolf Junk and ornamental or rich figural designs by Alfons Mucha for notes of Czechoslovakia (especially 500-crown note of 1919 and 50-crown note of 1929) and Bulgaria (1000-leva note of 1922) arose. The Lithuanian, Polish, Hungarian, Russian and other Austrian artists (especially Berthold Löffler's 10-shiling of 1927) also designed many modern style notes. The last note with modern style features was the 50-shiling note of 1936 by R. Junk. The Bulgarian banknotes of 1945 imitated the composition of the Bulgarian banknotes of 1903. Some between-war designs were secondarily used in Austria in 1945-1947. The Austrian 500-shiling note of 1985 and the Bohemian-Moravian 2000-crown note of 1995-2007 are modern reminiscences of this fascinating style.

Бумажные деньги в стиле модерна

Резюме

Стиль модерна повлиял проектирование бумажных денег кротко после своего формирования в начале 90. гг. 19. в. Первые бумажные деньги с элементами модерна появились почти современно в Австро-Венгрии, Германии, Болгарии и России в 1902-1905 гг. Сначала его применяли лишь как маленькие украшения на банкнотах с другой концепцией дизайна. Только позже появились бумажные знаки у которых модерн был основой проекта. Первым вполне в этом проектированным банкнотом был австро-венгерский билет достоинством 100 крон образца 1910 по проекту Коломана Мосера, на котором находим все типические черты Венских

мастерских, как самостоятельного направления в рамках модерна. Самое большое количество в этом стиле банкнотов появилось в периоде с 1919 г. до начала 30. гг., когда возникло огромное количество проектов Рудолфа Юнка, с богатыми орнаментальными композициями, для бумажных денег Австрии, Польши и Чехословакии и Алфонса Мухи для бумажных денег Чехословакии (500-кronовый билет образца 1919 г. и 50-кronовый билет образца 1919 г. и Болгарии (1000 лева 1922 г.) с развитыми орнаментальными композициями и даже фигуральными сценами. Литовские, польские, венгерские, русские и другие австрийские художники (прежде всего Бертолд Лэффлер и его 10-шиллинговой банкнот образца 1927 г.) тоже проектировали многие бумажные деньги в стиле модерна. Последним банкнотом в этом стиле 50-шиллинговой банкнот из 1936 г. по проекту Р. Юнка. Болгарские банкноты образца 1945 г. имитируют композицию и орнаменты болгарских банкнотов образца 1903 г. Некоторые из проектов 20. и 30. гг. применили в Австрии вторично в 1945-1947 гг. Австрийский 500-шиллинговой банкнот из 1985 г. и чешско-моравский 2000-кronовый банкнот из 1995-2007 гг. представляют современные reminiscencции удивительного стиля модерна.

Ryc. 1. Ewolucja projektu austro-węgierskiego banknotu 50-koronowego z 1902 r. z oryginalnego projektu G. Klimta.

Ryc. 2. Detale secesyjne na austro-węgierskich banknotach 10-, 20- i 1000-koronowych z lat 1902, 1904 i 1907.

Ryc. 3. Projekty austro-węgierskich banknotów 50- i 100-koronowych Kolomana Mosera i portret Judith od G. Klimta.

Ryc. 4. Rewers niemieckiego 5-markowego biletu skarbowego z 1906 r.; detal z rewersu biletu 10-markowego z 1907 r.

Ryc. 5. Rewers niemieckiego banknotu 100-markowego z 1910 r.

Ryc. 6. Awers bułgarskiego banknotu 20-lewowego z 1903 r.

Ryc. 7. Detal z rosyjskiego 3-rublowego biletu skarbowego z 1905 r. i z czeskosłowackiego 100-koronowego biletu skarbowego z 1920 r.

Ryc. 8. Awers bułgarskiego banknotu 100-lewowego z 1916 r.

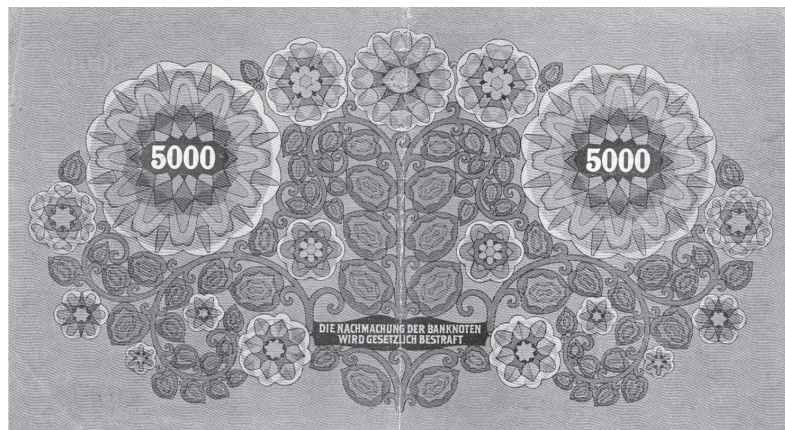
Ryc. 10. Awers: austriacki los loteryjny z 1932 r. wydrukowany na niedokończonym bilecie Państwa Dunajskiego o wartości 20 jednostek z 1919 r. i 10-markowego biletu Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej z 1920 r.

Ryc. 9. Awers okupacyjnego biletu 20-markowego z 1918 r. dla terenów wschodnich

Ryc. 11. 5000-koronowy banknot wiedeńskiego oddziału Banku Handlowego Austro-Węgier z 1922 r.

Ryc. 12. 5-szylingowy banknot Austriackiego Banku Narodowego z 1925 r.

Ryc. 13. Ornamenty z 50-szylingowego banknotu Austriackiego Banku Narodowego z 1936 r.; z 100-koronowego banknotu wiedeńskiego oddziału Banku Handlowego Austro-Węgier z 1922 r. i z 50-szylingowego banknotu Austriackiego Banku Narodowego z 1936 r.

Ryc. 14. Bilet 10-koronowy Krajowego Banku Królestwa Czeskiego w Pradze.

Ryc. 15. Rewers czechosłowackiego 20-koronowego biletu skarbowego z 1919 r.

Ryc. 16. Niezrealizowany projekt 50-koronowego biletu skarbowego z 1919 r.

Ryc. 17. Jeden z niezrealizowanych projektów 1000-lewowego banknotu Narodowego Banku Bulgarii.

Ryc. 18. Geneza projektu 50-koronowego banknotu czechosłowackiego z 1929 r. opartego na schemacie kompozycyjnym wcześniejszych plakatów A. Muchy.

Ryc. 19. Banknot 10-szylingowy Austriackiego Banku Narodowego z 1927 r.

Ryc. 20. Banknot litewski w wartości 10 litas z 1922 r.

Ryc. 21. Awers niemieckiego banknotu 50-markowego z 1920 r.

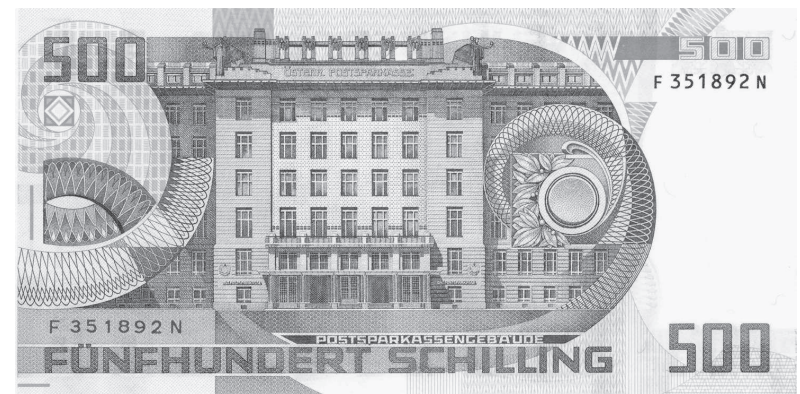
Ryc. 22. Detale ornamentalne z biletów 1-, 20- i 1000-markowych Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej z 1919 r.

Ryc. 24. Rewers węgierskiego 2-koronowego biletu skarbowego z 1920 r. i okno Kościoła Niebieskiego w Bratysławie

Ryc. 23. Awers rosyjskiego 5000-rublowego biletu skarbowego z 1921 r.

Ryc. 25. Rewers 500-szylingowego banknotu austriackiego z 1985 r.

**Viktors Dāboliņš
(Latvia)**

THE BALTIC COIN COLLECTION OF ANTON BUCHHOLTZ AND ITS FATE IN WORLD WAR II

Until now the work of Anton Buchholtz (1848-1901) in the framework of numismatic research of Riga has not received the attention it deserves. Among the specialists of Baltic numismatics his name is generally associated with his Baltic coin and medal collection – unique and unrivalled in volume. Chronologically and geographically it embraces the whole history of minting in all Feudal states of Livonia as well as in so called Polish and Swedish times, and in tsarist Russia that suspended minting in Livonia in the middle of the 18th century. After Buchholtz's death his written and material inheritance was systematized in a handy catalogue by Heinrich Jochumsen (1858-1927) – his student and successor as the depositary of the collection of numismatics at the Dom Museum and the Society for the Research of History and Antiquity in Russia's Baltic Provinces (GGA¹). In 1919 the catalogue with information about 4464 coins and 380 medals was ready for print² but the peaceful years, during which the collection and the catalogue was built, were over. During WWII both the documentation and the Collection itself badly suffered from plundering and otherwise. In result, the total volume of this once almost completed private collection can not be precisely determined and the identification of the coins has become difficult. In the past three years the Department of Numismatics and Precious Metals of the Museum of the History of Riga and Navigation (RVKM) has been preparing the facsimile edition of the catalogue, gaining new information and estimating the amount of losses.

Anton Buchholtz originated from eminent Baltic German family of Riga. Both his father and his three brothers actively supported the local community of Baltic Germans. Besides, his father August Wilhelm Buchholtz (1803–1875) was a known collector of Baltic coins. Since 1842 until his death he was the keeper of the numismatic collection of the Himsel Museum – the oldest public museum in the Baltic region. When in 1881 the numismatic collection of the Himsel Museum was merged with Riga City numismatic collection under joint denomination – Riga City Coin Cabinet, Anton Buchholtz became its curator. In 1890, under the restrictions of Russification policy, Buchholtz was compelled to leave his position at the city's judicial institutions. He went on to work voluntarily in several Baltic German societies and related museums and publications. In the same year, with the support of the Town Council the newly-built Dom Museum became an umbrella organization for the preservation and research of the exhibits of Riga's leading scientific societies. The deposited collections were managed by GGA and it nominated Buchholtz as the conservator of the joint Riga City Coin Collection.³ As outstanding numismatist and archaeologist Buchholtz was entrusted to compile two chapters (on Baltic numismat-

¹ Abbreviated from German „Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands“

² Buchholtz A. *Sammlung baltischer Muenzen und Medaillen.* – Teil I-III. The manuscript is deposited in the Museum of the History of Riga and Navigation.

³ RVKM 1773-1973 – *Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs 1773-1973.* [Atb.red. L.Blūmfelde] 1773-1973. – Rīga: Zvaigzne, 1973 – 18.lpp.

ics and archaeology) in the catalogue of the 10th Archaeological Congress of Russia (RK 1896) that took place in Riga in 1896.⁴ The fact that 333 out of 364 coins in the exhibition accompanying the Congress were from Buchholtz's own collection confirms its exceptional importance. However, the work of his late years – the comprehensive publication on minting history in Livonia, did not come to life. The first step of this publication was to be the issue of a comprehensible report on the collection bequeathed to GGA. Jochumsen's plan was partly implemented by Dr. Reinhold von Sengbusch (1869 – 1944) who in 1928 published the register of so far known Baltic coins, compiled by Jochumsen, in tabular form. In the attachment, *Desiderata*, 228 coins referenced in literature but not found in Buchholtz's Collection were noted.⁵

Buchholtz's Catalogue is an invaluable index of the knowledge and material values accumulated in the numismatics of the Baltics before the World War I. WWI marks the first of several drastic turning points of the 20th century that negatively affected the preservation of Buchholtz's Collection. Since 1901 his collection along with other important historical collections of Dom Museum was deposited in the non-governmental GGA. This private, non-governmental operational aspect of Museum may have been as determinant in the protection of the coin collection in the WWI.⁶ Probably in this case it was rather a lucky coincidence because collections of several other private organizations of Riga did not escape expropriation and were brought to Russia. Since 1936 the fate of the Collection has been inseparably connected with governmental organizations – the holdings of the Dom Museum, managed by GGA, were transferred to newly-established Riga City History Museum.⁷

In the history of Latvia, the outbreak of WWII and its progress is closely connected with centralized expatriation of Baltic German community (in 1939-1941) and removal of cultural property to Germany.⁸ The Paritary Commission index from June 4, 1940, listing the 6035 items from the former Dom Museum holdings handed out to the Fiduciary JSC of Emigration⁹, included 1003 coins from the Baltic Coin Collection of Buchholtz, 12 foreign coins, 3 medals and one badge.¹⁰ During the distribution and removal of the collection the casts and photocopies were made according to the agreement of both sides. The index included also the coins that were not listed in Jochumsen's catalogue – galvanocopies of the unique coins from other collections that A. Buchholtz had made in order to perfect his own private collection.¹¹ Thus the photocopies and casts of the coins intended for hand-over could be made both from Buchholtz's galvanocopies and originals.

The amount of damage to Buchholtz's collection during the repatriation can be determined precisely because the elaborate card catalogue of A. Buchholtz and the accompanying documents of the removed coins are preserved. The severest loss of the Baltic Coin

⁴ RK - Katalog der Ausstellung zum X archäologischen Kongress in Riga. Riga, 1896. 235 S.

⁵ Jochumsen H. *Verzeichnis aller bisher nachweisbaren baltischen Münzen und der Desiderata der Sammlung Anton Buchholtz*//Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. 22.Band, 4.Heft. – Riga, 1928. – S. 222 - 259.

⁶ Rēdliha K. *Rīgas Doma muzejs (1834-1936)* //800 gadi. Mūsu kopējā Rīga– Riga, 2001. - P. 67

⁷ RVKM 1773-1973 – p. 25

⁸ Treaty from October 30, 1939 between Latvia and Germany and from January 10, 1941 between USSR and Germany provided the distribution of the cultural property. - Pārpuce R. *Latvijas-Vācijas paritārās komisijas darbs 1939.-1940. gadā: Latvijas kultūras vērtību sadale.*//LU Latvijas Vēsture. – 2006. – 1 (61) –11.lpp.

⁹ Pārpuce R. *Latvijas-Vācijas paritārās komisijas darbs.* –18.lpp.

¹⁰ RVKM archive, U-2. Apr., 26.1., pp. 315 - 434

¹¹ Buchholtz's card catalogue of coins has data of total 18 galvanocopies of coins. The card catalogue is deposited in the Department of Numismatics and Precious Metals of RVKM.

Collection must be the golden 10 ducat coin – the portugal¹² (N 691¹³) – of the Master of the Livonian Order Walther von Plettenberg (1494-1535) from the year 1525. The Museum has the photograph of the coin (VRVM 37421) but the second cast from the galvanocopy of the coin has been brought out (VRVM 17904). Also two golden coins of Swedish queen Kristina (1632-1654) – a double ducat (N 3669) and a ducat (N 3602), minted in Riga in 1646 and 1644 accordingly, have been brought out. The fourth removed golden coin was 5 ducats of Karl X Gustav (1654-1660), minted in Riga in 1654 (VRVM 13649). The most valuable of Polish coins – the ducat and ten ducats – portugal – of Stephen Báthory (1576-1586), minted in Riga in 1584 and 1586 accordingly; ten ducats – portugal – of Sigismund III (1587-1632), minted in 1592, and thaler, minted in 1598 in Tallinn are preserved in the Buchholtz's collection as galvanocopies.¹⁴ In 1940 only the lead cast of the portugal from 1586 was brought out.¹⁵

The history and identification of the coins from the remaining part of the Collection is much more complicated because the documentation has been lost in the WWII. In 1944 the Eastern frontline came dangerously close to the territory of Latvia. Along the withdrawal of German army, in the October the joint collection of the Museum of National History and the Dom Museum with related documents was evacuated to Germany. A year and a half the most important collections of the museums of Riga, including Buchholtz's collection, were outside the territory of Latvia. In February, 1946, thanks to the labour of Merija Grinberga, Jr., researcher of the State Museum of History, large part of the boxes holding the collections were returned from their long route through Poland, Czech Republic, Germany and Ukraine.¹⁶ Total loss of the Museum resulting from the hand-over amounted to 20 000 items.¹⁷ On the basis of the precise information, provided in Jochumsen's catalogue, on every single coin, comparison with the coins in the Museum's collection was possible. The identification of the coins was further made easier by the leaflets with catalogue numbers that were preserved in the coin envelopes. Until now, 2980 coins and 283 medals have been identified. Excluding the 1003 coins, brought out in 1940, and the 2980 already identified coin from the 4464 coins, listed in the catalogue, it is estimated that during the evacuation of 1944 and following transfer of collections 481 coin has been lost or without approving documents. The Baltic Coin Collection had also duplicates but as the number of those is not known it is not possible to determine the total amount of losses caused to Buchholtz's collection during the WWII.

As the most valuable of the lost coins, several coins of large nominal value from the Livonian Confederation period must be mentioned. There are no more coins of this kind deposited at the Museum's collection. Several of the above-mentioned coins were depicted in the catalogue of the RK 1896 allowing us to speak about their appearance. The galvanocopy of the two-ducat of the Master of the Livonian Order W. von Plettenberg, minted in Riga in 1528 (N 741) was unique.¹⁸ As in the RK 1896 catalogue was published

¹² The first portugal, minted in the territory of Livonia. – Berga T. *Rīgas dāvinājuma un piemiņas monētas*// Senā Rīga. 3.d. – Rīga, 2001. – 85.lpp.

¹³ Hereafter: the serial number of Jochumsen's catalogue. Given only if the inventory number is not known.

¹⁴ A. Buchholtz's card catalogue of coins.

¹⁵ RVKM archive, U-2. Apr., 26.1., 422.lpp.

¹⁶ Kalnačs J. *Latvijas kultūras nosargātās vērtības un Mērijas Grinbergas, jaunākās, mūts*// Mākslas vēsture un teorija. 2006/5. – Rīga, 2006. 77.–89. lpp.

¹⁷ RVKM 1773-1973 – 8.lpp.

¹⁸ Buchholtz A. *Sammlung baltischer Münzen und Medaillen*. – Attachment with the original-size coin photographs. Hereafter: RK, Taf. 34:4

the galvanocopy of the coin, it is possible to conclude that this was the only sample of this coin in the Baltics known to Buchholtz. The Museum has lost two joint coinage marks of the Archbishop of Riga Jasper Linde and the Master of the Livonian Order W. von Plettenberg (1515-1521) from 1516. One sample was in the Buchholtz's collection (N 1912); other – that has been depicted in the RK – was kept in the Riga City Coin Collection.¹⁹ The Museum has the photograph of the coin (VRVM 37416). The joint coinage half-mark of the Archbishop of Riga Wilhelm von Brandenburg and the Master of the Livonian Order Wilhelm von Fürstenberg (1558) (N 2036).²⁰ Galvanocopy of this coin is exhibited in the Museum (VRVM 16022).²¹ The gulden of the Archbishop of Riga Wilhelm von Brandenburg (1539-1563) minted in Riga in 1559 (N 1814).²²

The thaler of the Master of the Livonian Order Heinrich von Galen (1551-1557), minted in Riga in 1557 (N 987).²³ According to Buchholtz's information²⁴ a second coin of this kind was kept in the Riga City Coin Collection but it has been lost as well. Two thalers of the Master of the Livonian Order Wilhelm von Fürstenberg (1557-1559) minted in 1557. Neither Buchholtz's collections' (N 1006), nor Riga City Coin Collection's sample has been preserved. The galvanocopy of the coin has survived (VRVM 10322).²⁵ The gulden of the Master of the Livonian Order Wilhelm von Fürstenberg, minted in Riga in 1559, 2nd variation (N 708).²⁶ The galvanocopy has been preserved.

All ducats of the Duchy of Courland has been brought out: the ducat of Friedrich Casimir (1682-1698) from 1689 (N 3254), the ducat of Ernst Johann Biron (1762-1769) from 1764 (N 3298) and the ducat of Peter (1769-1795) from 1780 (N 3340).

The portugal of the Master of the Livonian Order Heinrich von Galen, minted in Riga in 1557 (N 988)²⁷ adds to the account of lost portugals. The coin was minted with half-thaler press.

The Polish coin part of Buchholtz's collection has been the least damaged comparatively. With some exceptions almost all coins from the Duchy of Livonia, and those, minted in Riga in Polish times has survived. However, only one galvanocopy of those that remained in Riga after the repatriation, has been preserved after 1946 – the portugal of Sigismund III, minted in Riga in 1592.²⁸

The coins minted in the Swedish times have been brought out in much larger number. During this period a larger number of coins of large nominal value were in circulation. Except two coins - ducat of Karl XI (1660 – 1697) from 1673 (VRVM 1789) and ducat of Karl XII (1697 – 1718) from 1707 (VRVM 1790), - all golden coins minted in Riga that remained here after the repatriation of 1939 – 1941 are lost. The 6 ducats of Kristina from 1644 (N 3601) and 5 ducats from 1645 (N 3641); 6 ducat and 5 ducat golden coins of Karl X Gustav (1654-1660) from 1654 (N 3865 and N 3866); ducat of Karl XI from 1664 (N 3970), and double-ducat from 1667 (N 3978); the ducat of Karl XII from 1700

¹⁹ Ibid. – RK, Taf. 34:1

²⁰ RK, S. 223

²¹ Berga T. *Rīgas monētu kolekcija Rīgas vēstures un kuģniecības muzejā. Livonijas periods (13.-16.gs.)*.- Rīga, 2003. - 82.lpp.

²² RK, Taf. 34:15

²³ RK, Taf. 34:8

²⁴ RK, S. 224.

²⁵ RK, Taf. 34:12

²⁶ RK, Taf. 34:13

²⁷ RK, Taf. 34:11

²⁸ Berga T. *Rīgas dāvinājuma un piemiņas monētas*// Senā Rīga. 3. d. – Rīga, 2001. – 87.lpp.

(N 4004) are no more in the Collection. Interesting, that all ducats minted in Tallinn have survived – the ducat of Kristina from 1650 (VRVM 1791) and the ducats of Karl XI from 1666, 1669 and 1670 (VRVM 1792; VRVM 1793; VRVM 1794).

There are few very rare coins still in the collection. The coins minted in Tallinn in the Swedish times: the mark of Erik XIV (1560-1568) from 1562 (VRVM 1673); the double-schilling of Johan II (1568-1592) from 1569 (VRVM 6006); the weissen of Gustav II Adolf from 1628 (VRVM 5925). The schilling of city state Riga (1562-1581) from 1571 (VRVM 18752); the groschen minted in Riga in Polish times from 1617 (VRVM 1455); the ferding of the Bishop of Dorpat Hermann II Wesel (1552-1558) from 1554 (VRVM 11045) and the 3 groschen of the Duke of Courland Gotthard Kettler (1562-1587) from 1586 (VRVM 1682).

The preparation of the facsimile edition of the catalogue of the Baltic Coin Collection of Anton Buchholtz that begun in RVKM in 2008 stimulated the research of the Collection's condition. During WWI the Baltic Coin Collection of Buchholtz was not damaged. During WWII the Coin Collection was ravaged twice. In number, larger part of coins has been lost in the repatriation of 1939 – 1941 than in 1944 (1003 and 481 items accordingly). But in 1944 unique samples, golden coins and almost all galvanocopies have been lost beyond compare. From 23 golden coins only four ducats minted in Tallinn and two in Riga have been preserved. The specific losses may be explained with the differences in the removal of the parts of the Collection. During the repatriation the items were brought out based on mutual agreement of German-Latvian commission. During the WWII the evacuation of the collection was chaotic and the accompanying documentation was incomplete. The Museum has a legal base to claim only the coins lost in 1944.

Kolekcja monet bałtyckich Antona Buchholtza i jej losy w czasie II wojny światowej

Streszczenie

Muzeum Historii i Nawigacji w Rydze, rozpoczęło w 2008 r. porządkowanie kolekcji monet terenów nadbałtyckich A. Buchholtza. Interesującym się stało prześledzenie losów tej kolekcji, która była dwa razy przemieszczana i uległa znacznemu rozproszeniu. Podczas Wielkiej Wojny kolekcja A. Buchholtza była nienaruszona. Zupełnie inaczej wyglądały jej dzieje podczas II wojny światowej. Przemieszczano ją dwukrotnie: w latach 1939-1941 (na podstawie porozumienia władz niemiecko-łotewskich) oraz w 1944 r. W tym, drugim wypadku (ewakuacja chaotyczna i bez dokumentacji) zaginęły najcenniejsze egzemplarze. Były to złote odbitki monet talarowych, monety złote oraz galwanokopie zrobione na użytek kolekcji.

**Filipow Krzysztof, Kuklik Barbara
(Polska)**

FALERYSTYKA POLSKA NA ZNACZKACH POCZTY OBOZÓW JENIECKICH W NIEMCZECH

Po zakończeniu działań wojennych w 1939 r. zorganizowano na terenie Niemiec i ziem okupowanych obozy jeńców wojennych. Utworzono stalagi (dla szeregowych, podoficerów i podchorążych) i oflagi (w których umieszczono oficerów). Stosowano zasadę nie mieszania narodowości w obozach jenieckich, którą zmieniono z chwilą dalszych działań wojennych w Europie. Polaków traktowano, gorzej niż jeńców francuskich czy angielskich.

W obozach przez lata przebywali oficerowie służby zawodowej, rezerwy, a nawet emerytowani. Zamykano żołnierzy walczących, a także rannych zabranych ze szpitali. Trafiali za druty również ci, którzy powrócili do domu oraz jeńcy z kampanii francuskiej 1940 r. i powstania warszawskiego 1944 r.

Śród setek obozów jenieckich szczególną sławę zdobyły cztery, gdzie zgrupowano największą liczbę jeńców polskich. Były to: Woldenberg (obecnie Dobiegniewo), Murnau, Gross-Born (Wielkie Bory koło Jastrowia) i Neubrandenburg. Z nimi to związana jest też niezmiernie interesująca historia działalności poczty obozowej i znaczków wydawanych na terenie tych obozów.

Oflag II C w Woldenbergu położony był przy trasie kolejowej Poznań – Krzyż – Szczecin. W 1940 r. został największym obozem jenieckim, w którym umieszczono jeńców Polaków. Obóz liczył ponad 25 hektarów powierzchni, na której zbudowano ok. 50 baraków gdzie przebywało ok. 600 oficerów i ok. 1000 szeregowych, podoficerów i podchorążych. Z obozem tym związane są także dramatyczne wydarzenia z 25 stycznia 1945 r. kiedy Niemcy przystąpili do ewakuacji jeńców, których pędzono w siarczysty mróz pieszo w głąb Niemiec. 30 stycznia 1945 r. część jeńców przejęła Armia Czerwona w rejonie Berlinken (obecnie Berlinek). Około 2000 jeńców zostało jednak uprowadzonych w głąb Rzeszy, podczas nocy z 29 na 30 stycznia 1945 r. Po długim i wyczerpującym marszu znaleźli się oni na ostatnie tygony wojny w innych obozach jenieckich III Rzeszy.[Oflag II C, 1984]

Obozowi w Woldenbergu niewiele ustępował oflag VII A w Murnau, u podnóża Alp, przy szlaku kolejowym Innsbruck – Monachium. Oflag został umieszczony w koszarach wojsk pancernych i zajmował obszar ponad 10 hektarów powierzchni. Wojska amerykańskie 28 kwietnia 1945 r. wyzwoliły ok. 6000 polskich jeńców wojennych.

Inny z obozów II D Gross Born został sformowany w 1940 r. po przeniesieniu polskich oficerów z oflagu II B Arnswalde (obecnie Choszczno). Latem 1944 r. włączono do tego obozu jeńców z oflagu II E w Neubrandenburg. Obóz ten uległ likwidacji w tydzień po wyzwoleniu Woldenbergu. Niezwykłym akcentem był fakt, iż oswobodzicielami byli żołnierze I Armii Wojska Polskiego idącej na Berlin wraz z Armią Czerwoną. Niestety większą część polskich jeńców Niemcy zdołali wysłać do innych obozów jenieckich w głąb terytorium Rzeszy Niemieckiej.

Powstanie poczty „za drutami” w 1942 r. i jej rozwój na terenie oficerskiego obozu jenieckiego w Woldenbergu związane było ściśle z tzw. życiem obozowym. Środowisko

żołnierskie liczące ok. 7000 mundurowych obejmowało przeszło 50 baraków mieszkalnych, szereg budynków gospodarczych i świetlic co stanowiło de facto małe miasteczko.[Łaszkiewicz, Mikulski, 1972]

Z chwilą przybycia do obozu, po pierwszym okresie organizacyjnym rozwinęło się w oflagu II C intensywne życie społeczne, szczególnie w dziedzinie kulturalno-oświatowej. Owo nasilenie życia społecznego wywołało konieczność wewnętrznej korespondencji i porozumiewania się na tym niemałym przecież obszarze. Istniejąca zaś od samego początku powołania obozu, jenieckiego sieć oficerów pocztowych w barakach (dla wydawania listów przychodzących z poza obozu), umożliwiała doręczanie także korespondencji wewnętrznej.

Stan ten nie był ujęty w żadne normy prawne, stwarzał jednak pewne trudności, zwłaszcza że oficerowie pocztowi baraków byli w zasadzie zobowiązani do doręczania tylko korespondencji zamiejscowej. Takie uwarunkowania sprawiły, że poszedł impuls do wysunięcia projektu wypuszczenia emisji znaczków „poczty obozowej”. Miano to czynić pod nadzorem Zarządu Funduszu Wdów i Sierot, jako jedynej instytucji społecznej, która w zaistniałej sytuacji była w stanie ten projekt zrealizować.[Hermach, 1970, s.448-453]

Zarząd Funduszu Wdów i Sierot pismem z dnia 18 marca 1942 r. poprosił Najstarszego Obozu o pozwolenie zorganizowania okolicznościowego ruchu pocztowego w okresie świąt Wielkiej Nocy. Impreza ta zakończyła się wielkim sukcesem. Wyemitowane znaczki (ok. 8000 szt. korespondencji) rozprowadzono w ciągu paru dni. Skłoniło to Zarząd FWiS do skierowania 7 kwietnia 1942 r. do Najstarszego Obozu płk. Stefana Biestka prośby o uruchomienie stałej poczty. Wniosek uzyskał aprobatę i został zatwierdzony decyzją z 10 kwietnia 1942 r. Wówczas też została powołana do życia Komisja Poczta, która przejęła na siebie obowiązki druku znaczków, organizacji poczty, ustalenia taryfy pocztowej i wydania odpowiednich przepisów. W skład komisji wchodził: kmdr. por. Stanisław Kukielka – przewodniczący, płk Witold Grzybowski – zastępca, mjr Józef Herzog, mjr Stanisław Żwirski, por. Marian Buszek, por. Stanisław Patkowski, por. Czesław Rewerski, por. Mieczysław Węgrzecki, ppor. Marek Antosiewicz, ppor. Stanisław Megiel.[Oflag, 1984, s. 102]

Stały ruch pocztowy rozpoczął się z dniem 7 maja 1942 r.

Poczta „za drutami” szybko znalazła bardzo szerokie zastosowanie we wszystkich dziedzinach życia. Korzystała z niej w szerokim zakresie: biblioteka, izba chorych, przychodnie (lekarska i dentystryczna), apteka, kantyna, wszelkie organizacje kulturalno-oświatowe, stowarzyszenia zawodowe oraz cały szereg oficjalnych organów obozu. Do bardzo obfitej korespondencji z tych instytucji dochodziła także ogromna korespondencja prywatna. Osiągała ona w okresach świąt i popularniejszych dniach imienninowych ogromne nasilenie.

Fundusz Wdów i Sierot został przez Niemców rozwiązany w połowie listopada 1942 r. Odtąd też cała organizacja poczty obozowej została podporządkowana bezpośrednio Komisji Pocztowej.

Czas wydania pierwszego znaczka pocztowego przypadł na okres największego braku papieru w obozie, co tłumaczy wielką różnorodność barw i odmian w rodzaju użytego surowca. Należy przy tym pamiętać, iż „pocztowcy” poza dobrymi chęciami i zapalem nie mieli w tej mierze żadnego doświadczenia. Znaczki odbijano wykorzystując olejne farby malarskie, których resztki przekazali artyści malarze przebywający w obozie. W następnym okresie zaczęto wykorzystywać farby drukarskie, które otrzymano z okupowanego kraju. Papier pochodził ze zbiórki dokonanej w oflagu. Wykorzystywano także marginesy

partyjnej gazety niemieckiej. Ostatecznie papier został ujednolicony dzięki pomocy delegatów Międzynarodowego Czerwonego Krzyża z Genewy oraz szwajcarskiego Y.M.C.A.

Wszystkie klisze do druku wykonane były w drzewie, a same znaczki odbijano ręcznie. Od dnia 10 czerwca 1942 r. druk był wykonywany za pomocą prymitywnej, skonstruowanej w obozie, prasy ręcznej.

O powstaniu poczty w obozie jenieckim II D Gross Born wiemy o wiele mniej. Nie mniej jej początki mają posmak anegdotyczny. Wśród polskich oficerów – jeńców tego obozu był także pastor ewangelicki w randze majora. Tenże z racji funkcji pełnił posługę duszpasterską także w obozie II C w Woldenberg, do którego pod eskortą przywozili go niemieccy strażnicy. Na dodatek pastor był także zapalonym filatelistą. Stąd też zainteresował się działalnością poczty obozowej w odwiedzonym co jakiś czas oflagu II C. Poprzez osobę pastora – oficera, wieść o działalności „poczty za drutami” dotarła do współtowarzyszy niewoli. Z Woldenbergu przemycił też do swego obozu znaczki zaszyte w czapce.

W oflagu II D Gross Born także nie brakowało wśród jeńców artystów i grafików. Podjęli oni pomysł kolegów – oficerów i wykazali się pocztowymi umiejętnościami. Pomogli im także jeńcy – filatelisci, których nie brakowało w obozie jenieckim.

W oflagu II D Gross Born pocztę wewnętrznoobozową uruchomiono 6 lutego 1943 r. Poczta „za drutami” w oflagu II D działała do 28 stycznia 1945 r., do chwili likwidacji obozu. [Małachowski, 1963]

Wydawane w oficerskich obozach jenieckich znaczki były swoistą kroniką wydarzeń i nastrojów życia obozowego. Należy przy tym pamiętać, że były to także miniaturowe arcydzieła sztuki graficznej i drukarskiej. Wykonane matryce w drewnianych klockach pokazywały kunszt artystów tworzących za drutami, pokazywały ich odczucia, marzenia i nastroje. Owe dzieła sztuki – znaczki ukazywały w zaawolowany sposób wydarzenia obozowego życia. Stanowiły swoistą kronikę jenieckiego życia polskich oficerów w niemieckiej niewoli.[Oflag II C, s.296-303]

Ku „pokrzepieniu serc” wyemitowano wiele znaczków, w tym upamiętniające hetmanów, rocznice powstań narodowych itp. Takim wymownym znakiem buntu i swobodnego ruchu oporu jeńców była m.in. seria „Virtuti Militari (trzy znaczki plus bloczek) z wizerunkiem Orderu Wojennego Virtuti Militari. Emisję przygotowano na rocznicę ustanowienia orderu przypadającą w 1942 r.[Katalog, 1944]

Na innych emisjach poczty obozowej w Woldenbergu umieszczono odznakę Y.M.C.A. (1943 r.), gdzie przemycono napis: „Polska”. Upamiętniono także 80. rocznicę powstania styczniowego z wizerunkiem przedwojennego Krzyża Niepodległości na specjalnym bloku pocztowym. Ten sam motyw znajdował się na próbnej emisji znaczków poczty obozowej (1943 r.) w ramach ogłoszonego w obozie konkursu na projekty emisji pocztowych.[Filipow, 1998, s.54]

Elementy związane z falerystyką polską dwudziestolecia międzywojennego znalazły się również na stemplach okolicznościowych stosowanych w poczcie obozu II C. Były to: upamiętnienie walk o Lwów 22 listopada 1918 r. z herbem Lwowa i oznaką Orderu Virtuti Militari jako element herbu (1943 r.) oraz Tydzień Ziemi Wschodnich z symbolicznym rysunkiem odznaki Korpusu Ochrony Pogranicza (1944 r.)

Obok znaczków i stempli okolicznościowych odznaki wojskowe i honorowe znalazły się także na specjalnie emitowanych przez pocztę obozową pocztówkach z grafiką w różnych barwach. Z okazji rocznicy powstania wielkopolskiego wydrukowano specjalny znaczek z Ignacym Paderewskim umieszczając na pocztówce grafikę z przedwojenną odznaką

Wojsk Wielkopolskich i herbem Poznania (1943 r.). Ponieważ nie było żadnych napisów, niemiecka cenzura nie skojarzyła wizerunku odznaki z wydarzeniem historycznym.

Podobnie rzecz się miała z emisją grafiki w 1944 r. z napisem „Śląsk”, gdzie umieszczono odznakę „Za obronę Śląska” III stopnia. Oszukując niemiecką cenzurę zamiast napisu wprowadzono kamuflaż: „XXXXX”. [Sawicki, Wielechowski, 2007, s. 559-660; Dembiniok, 1986, s. 3-11]

Autorzy i projektanci znaczków poczty obozowej oflagu II D Gross Born dobierali także tematy miłe i sercu bliskie oficerom znajdującym się w obozie jenieckim. Nawiązywano do święta artylerii, święta żołnierza, wielkich bohaterów i powstań narodowych. I tam nie zabrakło emisji wykorzystującej motyw związany z polską falerystyką. Z okazji rocznicy powstania wielkopolskiego przygotowano znaczek (20 fenigów) z rysunkiem odznaki Wojsk Wielkopolskich i o dziwo cenzura niemiecka nie ingerowała.

Nie była to tylko zabawa w „pocztę”. Znaczki poczty „za drutami” były dalszym ciągiem żołnierskiej walki z wrogiem. Walczono za pomocą papieru, farby malarskiej i drukarskiej, propagandy, przemycając wbrew cenzurze niemieckiej treści niepodległościowe i wolnościowe. Pozwalały one rzeszy polskich żołnierzy przeżyć długie lata nieludzkiego upodlenia i niewoli.

BIBLIOGRAFIA

- Dembiniok J., 1986, *Odnaka „Za Obronę Śląska”* [w:] „Falerystyka” nr 1, Zabrze.
 Filipow K., 1998, *Krzyż i Medal Niepodległości*, Białystok.
 Hermach E., 1970, *Fundusz Wdów i Sierot w oficerskim obozie jeńców Oflag II C Woldenberg w Dobiegniewie*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 3.
 Katalog znaczków poczty obozowej „Oflag. II C”, 1944, nakładem Koła Filatelistów, Woldenberg.
 Łaskiewicz A., Mikulski S., 1972, *Polskie znaki pocztowe*. cz. 4, Warszawa.
 Machowski J. 1963, t. 1-3, 5-6, Kraków
 Sawicki Z., Wielechowski A., 2007, *Odnaki Wojska Polskiego 1918-1945*. Katalog zbioru falerystycznego, Warszawa.

The Polish faleristic on stamps of postal service of prison camps in Germany

Summary

Many prison camps were organized in Germany after the September Campaign of 1939. Stalags (for privates, non-commissioned officers and ensigns) and oflags (for officers) were created. In those camps: oflag II C – Woldenberg (Dobiegniewo), oflag II D – Gross Born (Wielkie Bory), oflag VII A – Murnau, oflag II E – Neubrandenburg there were internal post offices. All plates for print were made of wood, stamps were impressed manually, and later with help of primitive press. To cheer people's hearts many stamps were issued, including those commemorating great national anniversaries. There were also orders on stamps (Virtuti Militari, Cross of Independence), distinctions (For Cieszyn Silesia) and badges (Greater Poland Forces, Border Protection Corps). Stamps of prison camps postal service were continuation of soldier's fight with the enemy.

KATALOG

Oflag II C Woldenberg (Dobiegniewo)

Znaczki:

1. *Seria „Virtuti Militarii”*
 7 V – 6 VIII 1942 r.

Drzeworyty: 5 fen. ppor. Edmund Czarniecki i ppor. Eugeniusz Pichell;
 20 fen. ppor. Jan Knothe i ppor. Stanisław Michalski. Papiery różne.
 Wycofane z obiegu 31 I 1943 r.

2. *Znaczek Y.M.C.A.* 8 XII 1943 r.
 Drzeworyt: ppor. inż. Jerzy Hryniewiecki.
 Papier biały, gładki.
 Wycofany z obiegu 31 V 1944 r.

Projekty znaczków:

1. *Powstanie Styczniowe*
 8 II XI 1942 r.
(Krzyż Niepodległości)
 Drzeworyt:
 ppor. Marian Stępień.

Oflag II D Gross Born (Wielkie Bory)

Znaczki:

1. *Powstanie Wielkopolskie* 27 XII 1944 r.
(odznaka Wojsk Wielkopolskich)

Drzeworyt: ppor. Włodzimierz Zieleniewski, wykonanie: ppor. Wacław Bulzacki. Papier biały. Wycofany z obiegu z chwilą likwidacji obozu.

Oflag II C Woldenberg (Dobiegiewo)

Bloki:

1., „Virtuti Militarii” 18 VI 1942 r.

Drzeworyt: ppor. Eugeniusz Pichell. Papier biały. Cena sprzedaży – 1 Lagermarka.

W obiegu jeden dzień.

Oflag II C Woldenberg (Dobiegiewo)

2., „Powstanie Styczniowe” 22 I 1943 r. (Krzyż Niepodległości)

Drzeworyt: ppor. Marian Stepień. Papier biały. Cena sprzedaży – 1 Lagermarka.

W obiegu do dnia 31 I 1943 r.

Grafiki:

1. Powstanie Wielkopolskie 27 XII 1943 r. (odznaka Wojsk Wielkopolskich)

Drzeworyt: „S” (autor nieznany)

Oflag II C Woldenberg (Dobiegiewo)

2. Śląsk Zaolziański 1944 r.
(odznaka Za Śląsk)
Drzeworyt: ppor. Zygmunt Pazda

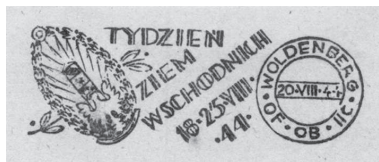
Stemple pocztowe:

1. „Lwów zawsze wierny”, wprowadzony 18 XI 1943 r. (Order Virtuti Militarii)

Projektował:
ppor. Stanisław Płatkowski;
wykonał w gumie:
ppor. Roman Wiczorkiewicz.

2. „Tydzień Ziemi Wschodnich”, wprowadzony 20 VIII 1944 r. (odznaka KOP)

Projektował:
ppor. Stanisław Płatkowski;
wykonał w gumie:
ppor. Roman Wiczorkiewicz.

Witold Garbaczewski (Polska)

GODŁA PAŃSTWOWE NA ŚRODKACH PŁATNICZYCH KRAJÓW KOMUNISTYCZNYCH W EUROPIE

Treści przekazywane przez środki płatnicze europejskich krajów komunistycznych to temat bardzo szeroki, aczkolwiek podejmowany stosunkowo rzadko. Spośród kilku wątków tematycznych charakterystycznych dla ikonografii pieniądza w interesującym nas kręgu politycznym chciałbym się obecnie skupić, stosownie do tematu niniejszej konferencji, na kwestiach heraldycznych. Dla krajów komunistycznych powstałych po II wojnie światowej tworzono pełniące funkcję herbów godła, wzorowane z reguły na godle ZSRR, co było niejako naturalnym, acz wymuszonym okolicznościami, zaznaczeniem przynależności do jednej rodziny państw socjalistycznych. Słowo „herb” mogło w nowych warunkach wywoływać skojarzenia z wrogiem klasowo elementem, unikano go zatem nawet tam, gdzie – tak jak np. w Polsce – nowy znak państwowy był tylko nieznacznie zmienionym herbem z okresu przedwojennego. W wielu wypadkach zrywano diametralnie z dotychczasową narodową symboliką, wprowadzając elementy wiążące się z ideologią komunistyczną. Wśród interesujących nas państw rozróżnić możemy trzy grupy godła. W grupie pierwszej godła narodowe to całkowicie na nowo ukształtowane kompozycje, nie mające nic wspólnego z obowiązującym w danym państwie wcześniej herbem. Grupa druga to godła, w których stare symbole zostały w mniejszym lub większym stopniu zachowane, stały się jednak częścią typowo komunistycznego anturazu. I wreszcie grupa trzecia, najmniej liczna, to przykłady zachowania tradycyjnych elementów z nieznacznym tylko dostosowaniem ich do nowej rzeczywistości.

Za punkt wyjścia kształtowania godła państw bloku wschodniego uznać należy godło Związku Radzieckiego. Zanim jednak wykształcił się ZSRR, istniało po 1917 r. na ziemiach byłego rosyjskiego imperium carów kilka niezależnych od siebie republik socjalistycznych, z których największą (i wiodącą) była Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka, powstała 7 listopada 1917 r. Herb tej republiki przyjęty 10 lipca 1918 r., składał się z sierpa i młota (symbolizujących sojusz robotniczo-chłopski) i stylizowanego wizerunku wschodzącego słońca umieszczonego u dołu kartusza herbowego, w którego górnej części umieszczono nazwę republiki (w skrótce). Całość, flankowana stylizowanymi kłosami, wieńczyła czerwona pięcioramienna gwiazda, a wstęga u dołu zaopatrzona została w napis: „Proletariusze wszystkich krajów łączcie się!”. Godło to, projektu grafików Andriejewa i Leo, zaaprobowane osobiście przez Lenina, pojawiała się na emitowanych w RFSRR środkach płatniczych od 1919 r. (ryc.1)

Decyzja o powstaniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich zapadła 30 grudnia 1922 r. w Moskwie, przy obecności przedstawicieli czterech republik socjalistycznych (rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej i zakaukaskiej). Nowa konstytucja ZSRR, potwierdzająca i cementująca wcześniejsze postanowienia unifikacyjne, uchwalona została na II. Wszechzwiązkowym Zjeździe Rad w dniach 26 stycznia – 2 lutego 1924 r. Konstytucja wprowadzała również nowy herb, według projektu kartografa Wsiewołoda Korsuna. Jego motywem centralnym był sierp skrzyżowany z młotem na tle kuli ziem-

skiej, u dołu wyobrażono wschodzące słońce, po bokach natomiast kłosa zboża złączone zawiniętą wokół nich kilkakrotnie wstęgą z napisem „Proletariusze wszystkich krajów łączcie się!” w sześciu językach (rosyjskim, ukraińskim, białoruskim, gruzińskim, armeńskim i turko-tatarskim). Całą kompozycję wieńczyła pięcioramienna gwiazda, symbol międzynarodowego ruchu komunistycznego. Herb ZSRR, w miarę przystępowania do związku kolejnych republik socjalistycznych, zmieniał się o tyle, że dodawano na nim kolejne wstęgi, symbolizujące nowo wcielone republiki. Po reformie pieniężnej z 1947 r. na godle znajdowało się już 16 wstęg, jednak tylko do 1957 r., kiedy to po wcieleniu republiki karelofińskiej do rosyjskiej w lipcu 1956 r. liczba wstęg spadła ostatecznie do 15.

Zauważyć można, że na pierwszych papierowych znakach płatniczych RFSRR (ryc.2) nowe godło wyeksponowane zostało w sposób szczególny, będąc głównym elementem obrazowym, co stało się wzorem przy projektowaniu banknotów w większości krajów pozostających po 1945 r. w orbicie ZSRR. Na późniejszych emisjach RFSRR (1922 r.) godło nieco straciło na znaczeniu. Z kolei na pierwszych banknotach ZSRR zostało ono ponownie wyeksponowane, aczkolwiek nie umieszczano go już centralnie, a jeśli już pojawiała się w środku kompozycji, to jednak – za wyjątkiem najniższych nominałów – nigdy nie dominowało wizualnie. Po wojnie (emisja z 1947 r.) zaobserwować można ponowny wzrost znaczenia godła na środkach płatniczych ZSRR (zajmuje ono centralne miejsce na awersie, na rewersie umieszczono sierp i młot ale bez elementów dodatkowych), a tę wysoką rangę znak państwowy zachowuje na następnych emisjach (do lat 90.), pojawiając się bądź po boku, bądź zajmując centralne miejsce w dekoracyjnym kartuszu (ryc.3).

Ustalone w ZSRR godło stało się obowiązującym wzorem dla większości tworzących się w Europie po wojnie państw komunistycznych. Godło NRD – symbolizujące sojusz chłopów, robotników i inteligencji – diametralnie zrywało z używanymi wcześniej w państwie niemieckim herbami. Pierwsze monety wyemitowane dla strefy niemieckiej pozostającej pod okupacją sowiecką w 1948 r. zaopatrzone zostały w stylizowany kłos na tle koła zębatego (ryc.4) – symbol planu dwuletniego (na lata 1949-1950), uchwalonego na 11. posiedzeniu (Tagung) zarządu *Sozialistische Einheitspartei Deutschland* (SED) w czerwcu 1948 r. Dnia 7 października 1949 r. powołano do istnienia Niemiecką Republikę Demokratyczną, jednak ustawa o herbie i fladze państwowej ukazała się dopiero 26 września 1955 r. Skutkiem tego na monetach wschodniemieckich wybijanych od 1952 r. pojawia się kompozycja złożona z młota i cyrkla oraz dwóch symetrycznie rozłożonych kłosów (ryc.5), będąca z kolei symbolem planu pięcioletniego (na lata 1951-1955), uchwalonego na III. Zjeździe SED w lipcu 1950 r. Pierwsze monety z nowym herbem państwowym projektu prof. Rudiego Högnera, wykorzystującym dotąd stosowane elementy (młot, cyrkiel i kłosa), ale skomponowanym na wzór godła ZSRR (z otaczającym kompozycję centralną stylizowanym wieńcem, przewiązany u dołu wstęgą w barwach narodowych), pojawiły się w obiegu w 1956 r. (na banknotach dopiero w 1964 r.) i pozostały na środkach płatniczych NRD do 1989 r.

Na pierwszej emisji banknotów DDR z nowym godłem (1964 r.) pojawia się ono zarówno na awersie (w centrum kompozycji, ale w tle), jak i na rewersie (tym razem na pierwszym planie, ale po boku) (ryc.6). Na kolejnej emisji z 1975 r. znak państwowy, cały czas pojawiający się na obu stronach banknotu, stanowi wyraźny akcent ikonograficzny, chociaż w całej kompozycji nie dominuje. Niejako apologią komunistycznego godła – wyjątkową w porównaniu ze środkami płatniczymi innych krajów omawianej

grupy – stać się miał banknot 500 marek emisji 1985 r. (godło występuje tutaj aż trzy razy oraz dodatkowo po raz czwarty jako znak wodny), który jednak ostatecznie nie trafił do obiegu (ryc.7).

Podobne skomplikowane koleje losu przechodził węgierski znak państwowy. Na wydanych w pierwszych powojennych latach przez utworzony pod protektoratem Armii Czerwonej rząd koalicyjny banknotach węgierskich (seria z 1946 i 1947 r.) pojawił się najpierw tzw. herb Kossutha, stanowiący kontynuację herbu obowiązującego przed wojną. Wraz z uchwaleniem 18 sierpnia 1949 r. nowej konstytucji na wzór konstytucji radzieckiej z 1936 r. i utworzeniem Węgierskiej Republiki Ludowej (1949-1989), wprowadzone zostało godło wzorowane na sowieckim, tzw. godło Rakosiego. Z młotem, zamiast sierpa, skrzyżowany został tutaj kłos, a jego stylizowane pęki otaczały przedstawienie centralne. Wyraźną dominantą stanowiła czerwona gwiazda wysyłająca promienie, u dołu – jako swego rodzaju dopełnienie – znajdowała się wstęga z barwami narodowymi Węgier. Godło to zostało przez Węgrów bardzo źle przyjęte, więc po wydarzeniach z 1956 r. powrócono do herbu Kossutha, który nowy rząd komunistyczny utrzymał jeszcze przez rok po zgnieceniu powstania przez Armię Czerwoną. Ostatnim godłem komunistycznych Węgier było wprowadzone przy końcu 1957 r. tzw. godło Kadara, które – zachowując w gruncie rzeczy kompozycję godła Rakosiego – w miejscu centralnym posiadało tarczę z barwami narodowymi Węgier. Mimo pewnego „unarodowienia” godła, czerwona gwiazda pozostała jednym z ważniejszych elementów nowego projektu. Godło to utrzymało się do upadku reżimu komunistycznego na Węgrzech w październiku 1989 r.

Na emisjach węgierskich banknotów, począwszy od 1946 r. godła nie były uwypuklane, w czym dopatrzeć się można nawiązania do tradycji jeszcze z czasów przedkomunistycznych. Godła Kossutha, Rakosiego i Kadara nigdy nie stanowiły na awersie lub rewersie dominanty kompozycyjnej (ryc.8) (pewne odstępstwo stanowi tutaj banknot 50 forintów, gdzie znak państwowy jest nieco bardziej uwypuklony). Jeśli nawet godło pojawiało się po środku (jak np. na awersie 1000 forintów z 1983 r.) (ryc.9), to stanowiło ono element tła, nigdy nie pretendując do wyjścia na pierwszy plan. Co ciekawe – także na monetach węgierskich godło nie zawsze zajmowało całe pole awersu i często zastępowane było przez inne motywy (np. gołąbek pokoju na 10 fillerach, stylizowane kłosa na 20 fillerach, siedzący robotnik lub Most Elżbiety w Budapeszcie na 50 fillerach). Węgrzy zatem pozostali wierni tradycji i nie chlubili się w sposób szczególnie swoim herbem na środkach płatniczych.

W Rumunii, po abdykacji króla Mikołaja 30 grudnia 1947 r., przejęciu władzy przez komunistów i uchwaleniu 13 kwietnia 1948 r. nowej konstytucji, został wprowadzony znak państwowy wzorowany na godle ZSRR. Tam jednak wyeksponowane w szczególności elementy narodowe: słońce wstawało tutaj zza szczytów Karpat, niżej natomiast uwidoczniło lasy i wieżę wiertniczą, czyli symbole bogactw naturalnych Rumunii. Po bokach umieszczono kłosa spięte wstęgami z barwami narodowymi, z napisem R.P.R. (*Republica Populara Romania*) na wstędze środkowej. Niewielka modyfikacja w godle Ludowej Republiki Rumunii przeprowadzona została w 1953 r., kiedy to w jego górnej części dodana została pięcioramienna gwiazdka. Dnia 21 sierpnia 1965 r. Republika Rumunii w miejsce Ludowa przyjęła nazwę Socjalistyczna, co odbiło się także na kształcie godła, gdzie znikły litery R.P.R., a na wstęgach pojawił się napis *Republica Socialista Romania*. Takie godło, odbiegające diametralnie od przedwojennego herbu rumuńskiego, obowiązywało w tym kraju do upadku komunizmu w grudniu 1989 r.

Na pierwszych komunistycznych monetach Rumunii (1949-1952) godło wypełnia cały awers, na niższych nominałach (do 5 bani włącznie) pozbawione jest nawet dookólnej legendy, stając się jedynym elementem stempla (podkreślić tu trzeba wyjątkowość takiego rozwiązania) (ryc.10). Bardzo ciekawą kompozycję, niejako formę przejściową, spotykamy na nominale 1 leu z lat 1949-1952 (ryc.11), na awersie którego godło wprawdzie nie występuje, ale elementy obrazowe wchodzące w jego skład przedstawione zostały jako składniki rumuńskiego krajobrazu. Na pozostałych obiegowych monetach rumuńskich (za wyjątkiem 2 lei 1950-1952, gdzie zamiast znaku państwowego przedstawiono motywy zbóż) występuje godło otoczone nazwą kraju. Z kolei na rumuńskich banknotach nowe godło pojawia się na nominale 500 lei z 1949 r. i 1000 lei z 1950 r., ale – w nawiązaniu do kompozycji przedwojennych banknotów Rumunii – jako drugorzędny element obrazowy. Dopiero na emisji z 1950 (20 lei) i 1952 r. komunistyczne godło usadowione zostało po środku rewersu, jako najważniejszy obecny tam element, chociaż na nominale 5 lei przeniesione zostało na awers i straciło swoją dominującą pozycję. Na banknotach z 1952 r., wyemitowanych po reformie pieniężnej godło, wyeksponowane w dekoracyjnym kartuszu, zachowało ważną pozycję w całości kompozycji (ryc.12), aby na emisji 1966 r. pojawić się na wyższych nominałach obok wybitnych postaci z historii Rumunii.

Herb Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii również ukształtowany został kompozycyjnie na wzór herbu radzieckiego. Tworzył go stylizowany wieniec z kłosów, spięty u dołu szarfami w kolorze niebieskim, zwieńczony pięcioramienną czerwoną gwiazdą, tworzący ramę dla 6 pochodni palących się wspólnym promieniem, co symbolizowało przyjaźń, jedność i nierozdzielność sześciu republik wchodzących w skład federacji: Chorwacji, Serbii, Macedonii, Słowenii, Czarnogóry oraz Bośni i Hercegowiny. Data na wstędcie środkowej – 23 XI 1943 – odnosiła się do spotkania założonej 26 listopada 1942 r. organizacji politycznej zwanej „Antyfaszystowską Radą Narodowego Wyzwolenia Jugosławii” (w mieście Jajce na terytorium Bośni i Hercegowiny), na którym m.in. zdecydowano o powołaniu federacji jako podstawy powojennej organizacji kraju. Herb początkowo, w okresie tzw. Ludowej Federacyjnej Republiki Jugosławii (1946-1963) miał tylko pięć pochodni, symbolizujących pięć narodów zamieszkujących federację (Chorwatów, Serbów, Macedończyków, Czarnogórców i Słowenów), z pominięciem Albańczyków i muzułmanów. Stworzyło to potrzebę oparcia herbu nie na liczbie narodów, ale republik, dlatego też liczbę pochodni zwiększono w 1963 r. do sześciu. Godło jugosłowiańskie zamyka grupę godeł, które diametralnie zrywają z dotychczasową państwową tradycją heraldyczną.

Na monetach obiegowych Jugosławii godło umieszczone było na awersie jako samodzielny motyw i otoczone nazwą państwa. Na banknotach tego kraju początkowo znak państwowy był jednym z bardziej akcentowanych elementów kompozycji (emisja z 1944 i z 1946 r.), a na emisji z 1950 r. znalazł się on nawet na rewersie w dekoracyjnym kartuszu jako główny motyw obrazowy (ryc.13). Niekiedy jednak element ten tracił na znaczeniu, zwłaszcza w tych przypadkach (z lat 1949-53), gdzie do głosu dochodziła apologia pracy socjalistycznej, a banknoty stawały się niejako kroniką budowy w Jugosławii nowego ustroju. Co ciekawe – począwszy od emisji z 1955 r., godło zostało niemal całkowicie schowane w tle aby na ostatnich komunistycznych banknotach Jugosławii (począwszy od 5000 dinarów z 1985 r.) pojawić się znowu – tym razem jako element stosunkowo niewielki – na pierwszym planie.

W styczniu 1946 r. powstała Ludowa Republika Albanii. Fakt ten łączył się bezpośrednio z uchwaleniem nowej konstytucji (na wzór jugosłowiańskiej i radzieckiej) oraz

przyjęciem nowego godła (kompozycyjnie zbliżonego do godła radzieckiego), które na środkach płatniczych zaczęło pojawiać się od 1947 r. Motyw centralny stanowił tutaj dwugłowy czarny orzeł, tradycyjny element heraldyki albańskiej, zwieńczony pięcioramienną gwiazdą koloru czerwonego z pomarańczowymi obrzeżami. Otoczony on był stylizowanym wieńcem z kłosów, przewiązany wstęgą, na której po środku umieszczono datę 24 maja 1944 r. – dzień powołania przez ruch oporu Rządu Tymczasowego, rozpoczynający wstępny etap formowania w Albanii władzy komunistycznej. Taki herb pojawiał się na środkach płatniczych tego kraju do upadku reżimu komunistycznego w 1991 r., a następnie jeszcze przez rok, w którym komuniści utrzymali się przy władzy w wyniku pierwszych wolnych wyborów. Co więcej – jeszcze w 1996 r. do obiegu trafiły wzory z 1991 r. (z godłem komunistycznym), na których wydrukowano jedynie aktualną datę. Jak więc widać, pieniądze były tym nośnikiem informacji, na których stare symbole – oczywiście ze względów pozadoktrynalnych – utrzymywały się najdłużej.

Albania w pierwszych latach powojennej rzeczywistości przykładła bardzo duże znaczenie do swego nowego godła, co widoczne jest właśnie na środkach płatniczych tego państwa (przede wszystkim banknotach, gdyż na monetach obiegowych godło tradycyjnie zajmowało całe pole centralne awersu). Pierwsza seria banknotów komunistycznych z 1947 r. (10, 50, 100, 500, 1000 leke) eksponuje godło na awersie jako jeden z dwóch głównych elementów ikonograficznych, równoważny popiersiu żołnierza z karabinem na ramieniu, które pojawia się po prawej stronie (oba przedstawienia w dekoracyjnym kartuszu) (ryc.14). Przekaz jest tu jasny: nowy, w założeniu lepszy ustrój (godło), wywalczony został zbrojnie i okupiony krwią obywateli (żołnierz) (można tu zaznaczyć, że tam, gdzie pojawia się popiersie lub półpostać żołnierza – jak na 100 leke z 1949 r. – zawsze spogląda on w kierunku godła). Znaczenie godła podkreślone zostało w sposób szczególny na emisji 10 leke z 1949 r. (powtórzonej w 1957 r.), gdzie pojawia się ono zarówno na awersie, jako motyw centralny w dekoracyjnym kartuszu, jak i na stronie odwrotnej, jako jedyny motyw obrazowy, skonfrontowany z nominałem 10 po lewej stronie (ryc.15). Na pozostałych nominałach tej emisji godło także jest wyeksponowane i odgrywa ważną rolę w całości kompozycji. Przedstawiane jest w owalnym polu na jasnym, wyraźnie odznaczającym się tle, a na rewersie banknotu 50 leke zajmuje centralną pozycję, flankowane nominałem i popiersiem żołnierza z białą chustą przewiazaną na ramionach. Bardzo mocno wyeksponowane jest również na awersie banknotu 100 leke tej samej emisji. Na emisjach z lat 1964 i 1976 godło, wobec rozwinięcia na banknotach albańskich przedstawień związanych przede wszystkim z etosem pracy socjalistycznej, spadło do roli jednego z drugorzędnych elementów ikonograficznych (szczególnie na ostatniej emisji komunistycznej z 1991 r.), chociaż cały czas widoczna jest dbałość o jego należyte wyeksponowanie.

Wkroczenie do Bułgarii Armii Czerwonej we wrześniu 1944 r. przyniosło z sobą ukonstytuowanie w tym kraju władzy ludowej z komunistycznym rządem Frontu Patriotycznego u steru (9 września). Dwa lata później, we wrześniu 1946 r., w wyniku referendum ludowego obalono monarchię i utworzono Bułgarską Republiką Ludową. Godło komunistycznej Bułgarii należy do rodziny godeł wyraźnie wzorowanych na emblemacie radzieckim. Motyw centralny, przejęty z tradycji heraldycznej, stanowi tutaj wspięty lew (złoty na niebieskim tle) pozbawiony elementów monarchistycznych, pod którym umieszczono fragment koła zębatego (jako symbol przemysłu). Królewskiego drapieżnika wieńczy pięcioramienna gwiazda (umieszczona w miejscu korony), po bokach wstawiono wieńce z kłosów spięte wstęgami w barwach narodowych (górne) i w kolorze

czerwonym (dolna). Na tej ostatniej umieszczono datę 9 IX 1944, oznaczającą ukonstytuowanie w Bułgarii władzy ludowej. Godło to pojawia się na bułgarskich środkach płatniczych emitowanych przed 1974 r. (na banknotach od 1948, na monetach od 1951 r.) W 1971 r. bułgarski znak państwowy przeszedł drobne zmiany. Wstęga dolna podzielona została na dwie połowy, w których umieszczono dwie najważniejsze dla ówczesnej Bułgarii daty: po lewej rok 681 (powstanie pierwszego państwa bułgarskiego), po prawej 1944 (początek władzy ludowej). Godło w takim kształcie (na środkach płatniczych od 1974 r.) obowiązywało w Bułgarii do 1990 r.

Również na pierwszych komunistycznych banknotach bułgarskich godło zostało wyeksponowane w sposób szczególny (jeśli chodzi o monety, za wyjątkiem kilku emisji okolicznościowych, to pojawia się ono na awersie, wypełniając, poza legendą, całą jego powierzchnię). Na emisji z 1948 r. znak państwowy zajmuje niemal połowę awersu (200, 250 i 500 lewa) (ryc.16) lub jest – podobnie jak na banknotach albańskich – równorzędnym elementem ikonograficznym w stosunku do półpostaci żołnierza z karabinem (1000 lewa). Z kolei na niższych nominałach serii z 1951 r. godło zostało również specjalnie wyróżnione (na nominale 5 lewa umieszczone w centrum awersu jako dominujący element obrazowy), a do tego skonfrontowane z kompozycją wyraźnie nawiązująca do godła ZSRR, umieszczoną na rewersie (ryc.17). Na wyższych nominałach serii 1951 (10, 25, 50, 100, 200 lewa, na 500 lewa otoczone promienistym kręgiem) towarzyszy ono, również wyeksponowane, podobiznę zmarłego w 1949 r. Georgija Dymitrowa. Ważnym elementem awersu godło Bułgarii jest również na kolejnych emisjach z 1962 i 1974 r., a także na ostatnich komunistycznych banknotach, 100 i 50 lewa z lat 1989-1990, gdzie ponownie staje się centralnym elementem awersu.

W okresie powojennej kontynuacji Republiki Czechosłowackiej pod komunistycznymi rządami na środkach płatniczych pojawiał się tzw. mały herb, taki sam jak przed wojną. Jego motyw centralny stanowił historyczny ukoronowany lew z tarczą słowacką na piersiach. Monety i banknoty z tym herbem obiegały na terenie Czechosłowacji do późnych lat 70., pomimo tego, że 11 lipca 1960 r. Zgromadzenie Narodowe przyjęło nową konstytucję, zmieniając nazwę państwa na Czechosłowacką Republikę Socjalistyczną. Dnia 17 listopada tego samego roku weszła w życie nowa ustawa o herbie i fladze narodowej, a w 1961 r. pojawiły się pierwsze czeskie monety i banknoty z nowym herbem, który przetrwał do upadku komunizmu w 1989 r. Jego motywem centralnym był – tak jak dawniej – wspięty lew, którego jednak pozbawiono korony, wstawiając w jej miejsce pięcioramienną gwiazdę. Na piersi królewskiego drapieżnika pojawił się nowy symbol słowacki w postaci płomienia (vatra) umieszczonego na narodowej górze Krywań. Motyw ten symbolizował słowackie Powstanie Narodowe w 1944 r., grające w ikonografii czechosłowackich środków płatniczych – a także w propagandzie komunistycznej – niebagatelną rolę. Wbrew heraldycznym zasadom zmieniono również tarczę herbową, nadając jej kształt pawęży husyckiej piechoty, która – prowadząc walkę przeciw feudałom i Kościołowi – reprezentowała w oczach komunistów idee postępowego proletariatu.

Nowe godło na banknotach czeskich stanowiło ważny element kompozycji, jednak nie było wypuklane w jakiś specjalny sposób, za wyjątkiem emisji z 1965 r. (3 i 5 koron) (ryc.18), kiedy to pojawia się w centrum rewersu, stosunkowo duże, umieszczone w dekoracyjnym kartuszu. Tradycyjne, i najczęściej wykorzystywane, rozwiązanie zastosowano na czechosłowackich monetach obiegowych, gdzie godło, umieszczone na awersie jako jedyny motyw obrazowy, otoczone było nazwą państwa.

Polska po 1945 r. była jedynym, obok Czechosłowacji, krajem obozu socjalistycznego, który zachował ze stosunkowo niewielkimi zmianami swój przedwojenny herb, przy czym rolę grała tutaj nie tyle nostalgia za minionym okresem, ile raczej chęć legitymizacji nowej władzy w oparciu o możliwie pełne zachowanie dawnej tradycji. Orzeł państwowy – będący zmodyfikowanym wizerunkiem Orła autorstwa prof. Zygmunta Kamińskiego, wprowadzonego Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 13 grudnia 1927 r. – stracił w nowej rzeczywistości swoją koronę, która dla komunistów, jako symbol monarchii, była nie do zaakceptowania. Orzeł wprowadzony Konstytucją PRL z dn. 22 lipca 1952 r. różnił się nieco – co ciekawe – od swojego odpowiednika, którego wygląd uregulowany został dekretem Rady Państwa z dn. 7 grudnia 1955 r. Ten pierwszy zamiast rozetek miał na końcach przepaski pięcioramiennie gwiazdki, drugi natomiast takie same rozetki, jak jego wzór z 1927 r. Pomimo tej sytuacji, która wywoływać mogła pewne niezdecydowanie w kształtowaniu elementów kończących przepaskę naszego królewskiego ptaka, na środkach płatniczych PRL Orzeł pojawiał się przeważnie z rozetkami. Wizerunek Orła „komunistycznego” obowiązywał w Polsce do 21 lutego 1990 r., jako że dzień później (22 lutego) wprowadzono nowy wzór godła (Orzeł w koronie), zgodnie z ustawą z dnia 9 lutego 1990 r. o zmianie przepisów o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej.

Na banknotach Polski Ludowej nowe godło stanowiło oczywiście element obliwatorystyczny (z nielicznymi wyjątkami: 1 i 2 zł emisji 1946 r.), jednak nie próbowano nadać mu jakiegokolwiek specjalnej rangi, ani przez wielkość, ani usytuowanie. Za łabędzi śpiew znaku państwowego PRL-u na środkach płatniczych uznać należy banknot 200000 zł emisji 1989 r. projektu Andrzeja Heidricha (ryc.19), będący w obiegu tylko półtora roku. Orzeł pojawia się tu na awersie, wyeksponowany w sposób szczególnie na czerwonym tle w dużym, reprezentacyjnym giloszu.

Reasumując: godło państwowe stanowiło w ikonografii środków płatniczych krajów komunistycznych element szczególnie ważny, z reguły odpowiednio wyakcentowany w całości kompozycji, którego wagę i przesłanie podkreślano poprzez dobór pozostałych elementów ikonograficznych. Znak państwowy (godło lub herb) stanowił oczywiście niezbędny element na większości środków płatniczych bez względu na ustrój, jednak właśnie w państwach proradzieckich – odpowiednio komponowany i zestawiany z innymi elementami – pełnił wyraźną rolę propagandową, a więc z jego ideowego oddziaływania zleceńodawcy projektów doskonale zdawali sobie sprawę i starali się je w pełni wykorzystać. Specjalne eksponowanie godła uznalibyśmy za cechę szczególną środków płatniczych większości krajów komunistycznych w Europie. Dalsze badania nad ikonosferą monet i banknotów krajów europejskich obozu socjalistycznego (a także krajów niekomunistycznych w celach porównawczych) pozwolą na bardziej szczegółowe określenie roli godła w zespole elementów obrazowych i epigraficznych apoteozujących nowy ustrój.

Literatura (wybór):

Chester L. K., Clifford M., *Standard Catalog of World Coins 1901-2000*, Iola 2008
Garbaczewski W., *Pieniądz i praca. Motywy związane z rolnictwem i przemysłem na środkach płatniczych krajów komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej* [w:] *Pieniądz – kapitał – praca. Wspólne dziedzictwo Europy. Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska*

– Rosja – Słowacja – Ukraina, Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej Białystok-Augustów 18-21 września 2008, Warszawa 2006, s. 247-262
 Greichen G., *Die Geldzeichen der DDR*, Berlin 1982
 Greichen G., *Die Geldzeichen der Tschechoslowakei*, Berlin 1983
 Kounovský J., *60 let Svazu sovětských socialistických republik, K vývoji státního znaku na sovětských mincích*, Numismatické Listy, R. XXXVII: 1982, s. 144-146
 Miłczak Cz., *Katalog polskich pieniędzy papierowych od 1794 r.*, Warszawa 2005
 Pick A., *Standard Catalog of World Paper Money. General Issues*, Iola 1994
 Pudłowski L., *Z najnowszych dziejów Orła Białego* [w:] S. K. Kuczyński (red.), *Orzeł Biały: herb państwa polskiego*, Warszawa 1996, s.281-290
 Źródła internetowe (www.wikipedia.org)

The national emblems on coins and banknotes of communist countries in Europe

Summary

The article deals with national emblems on coins and banknotes of communist countries (Soviet Union, German Democratic Republic, Hungary, Romania, Yugoslavia, Albania, Bulgaria, Czechoslovakia, Poland). Author describes their role in promotion of the new ideology, especially with regard to paper money. An emblem is one of the most important elements in iconography of money in communist circle. Its ideological weight is underlined by the proper coupling with another elements of composition. In the communist countries emblem was the main symbol of attachment to the pro-Soviet camp. The main characteristic feature of coins and banknotes issued by the countries under Soviet influence is distinct exposition of national emblems. The wider researches upon the iconosphere of coins and paper money of European countries after the World War II (not only that of Warsaw Pact) can reveal the proper symbolic place of emblems in the group of epigraphic and pictorial elements connected with apotheosis of the new system.

Ryc.1 Znak obrachunkowy na 1 rubel Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, emisja 1919

Ryc.2 Znak obrachunkowy na 10000 rubli Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, emisja 1919

Ryc.3 Banknot 100 rubli ZSRR, emisja 1991

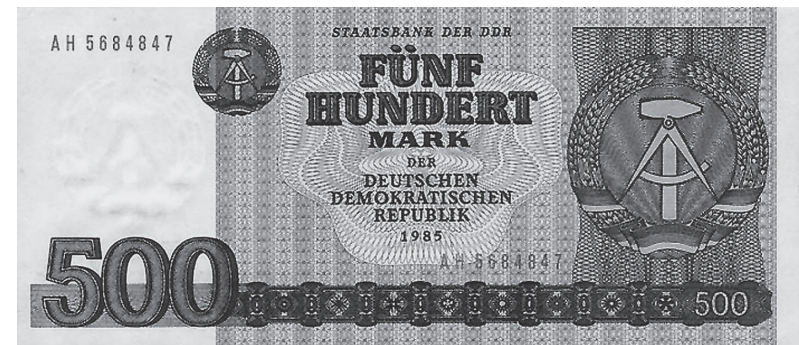
Ryc.4 Moneta 10 fenigów, Niemcy (rosyjska strefa okupacyjna), emisja 1949

Ryc.5 Moneta 5 fenigów, Niemiecka Republika Demokratyczna, emisja 1952

Ryc.6 Banknot 100 marek, Niemiecka Republika Demokratyczna, emisja 1964

Ryc.7 Awers nie wprowadzonego do obiegu banknotu 500 marek, Niemiecka Republika Demokratyczna, 1985

Ryc.8 Awers banknotu 20 forintów (z godłem Rakosiego), Węgry, emisja 1949

Ryc.12 Bilet skarbowy 1 leu, Rumunia, emisja 1952

Ryc.9 Awers banknotu 1000 forintów (z godłem Kadara), Węgry, emisja 1983

Ryc.10 Moneta 3 bani, Rumunia, emisja 1953

Ryc.11 Moneta 1 leu, Rumunia, emisja 1951

Ryc.13 Banknot 5 dinarów, Jugosławia, emisja 1950

Ryc.15 Banknot 10 lekë, Albania, emisja 1949

Ryc.14 Banknot 10 lekë, Albania, emisja 1947

324

323

Рис.16 Banknot 200 lewa, България, емисия 1948

Рис.18 Bilet państwowy 3 korony, Czechosłowacja, емисия 1961

Рис.17 Bilet państwowy 5 lewa, България, емисия 1951

Ryc.19 Banknot 200000 złotych, Polska, emisja 1989

Źródła ilustracji: www.banknoteworld.com; www.worldcoingallery.com

Igor Grabiński
(Ukraina)

SYMBOLE UKRAIŃSKIEJ PAŃSTWOWOŚCI NA MONETACH, BANKNOTACH I ZNACZKACH POCZTOWYCH

W historii Ukrainy ukształtowały się trzy symbole, które u Ukraińców są kojarzone z ukraińską państwowością. Po pierwsze – herb Tryzub (trójząb) należący do dynastii książąt Rurykowiczów, którzy rządili Rusią Kijowską w latach 882-1240. Po drugie – herb Księstwa Halicko-Wołyńskiego (Królestwa Rusi, Regnum Russiae, Regnum Ruthenorum) (1199-1349), na którym był przedstawiony lew stojący na tylnych łapach. I po trzecie – herb Siczy Zaporoskiej (Wojska Zaporoskiego) (koniec XV w. – 1709 r.) przedstawiającego kozaka z muszkietem.

Rys. 1 – Herb Tryzub
ks. Włodzimierza Wielkiego
(koniec X w.)

Rys. 2 – Herb Księstwa Halicko-
Wołyńskiego (XII-XIV w.)

Rys. 3 – Herb Wojska
Zaporoskiego (1622 r.)

Wszystkie wspomniane elementy weszły również do projektu współczesnego wielkiego państwowego godła Ukrainy (2009).

Utwardzanie symboliki narodowej na monetach Rusi Kijowskiej i Królestwa Ruskiego. Herb Tryzub pojawił się po raz pierwszy na monetach Rusi Kijowskiej za rządów księcia Włodzimierza w końcu X stulecia. Przy czym rysunki Tryzuba karbowane na monetach różnych książąt różniły się między sobą. Monety karbowano w stosunkowo krótkim czasie związane były z imieniem kijowskiego księcia Włodzimierza († 1015) i jego synów – Światopełka († 1019) i Jarosława († 1054), a także z imieniem nieznanego księcia o imieniu chrześcijańskim Piotr. M. Sotnikowa i I. Spasskij przypuszczają, że tłoczenie monet trwało nie więcej niż 25-30 lat na przełomie X-XI wieku. Za czasów księcia Włodzimierza karbowano złatniki ze złota najwyższej próby (916-958°) i srebreniki [7]. Jego synowie – książęta Światopełk i Jarosław, a także jakiś książę Piotr – karbowali tylko srebrną monetę.

Rys. 4 – Srebrnik ks. Włodzimierza Wielkiego

Rys. 5 – Srebrnik ks. Jarosława Mądrego

Od drugiej połowy XIV wieku na zachodnioukraińskich ziemiach, które znalazły się w sferze interesów Polski i Węgier, namiestnik króla Węgier książę Władysław Opolczyk w latach 1372-1378 karbował tzw. «kwartnik» – srebrną monetę z napisem «Moneta Russie» i wizerunkiem odziedziczonego od Księstwa Halicko-Wołyńskiego herbu dla «Ruskiego królestwa» [5].

Rys. 6 – Monety z napisem «Moneta Russie»

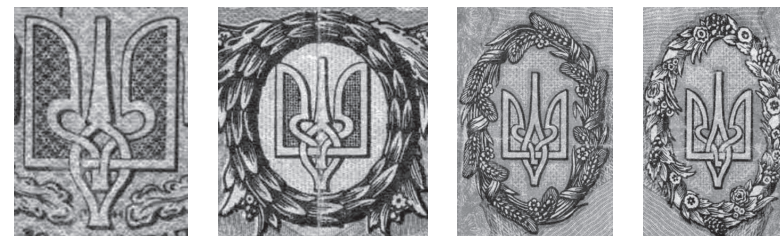
Takie same «kwartniki» z wizerunkiem herbu z lwem, a także miedziane monety – «puły» dla «Ruskiego królestwa» tłoczył węgierski król Ludwik Lajos (Ludwik Węgierski).

Symbole ukraińskiej państwowości na banknotach i znaczkach pocztowych Ukrainiejskiej Republiki Ludowej (1917-1920). Badania przeprowadzone w końcu XIX – na początku XX wieku przez profesora Uniwersytetu Lwowskiego M.Hruszewskiego, opublikowane w «Źródła do historii Ukrainy-Rusi» i «Historia Ukrainy-Rusi» sprzyjały utwierdzeniu herbu Wielkiego Księcia Kijowskiego Włodzimierza Świętego («kijowskiego Tryzuba») jako głównego symbolu ukraińskiej państwowości. Ogłoszenie 7.11.1917 r. w Kijowie autonomii Ukrainiejskiej Republiki Ludowej (URL) dało możliwość wprowadzenia waluty narodowej. URL nie miała realnych możliwości tłoczenia złotych lub srebrnych monet. Toteż jedynym rozwiązaniem dla Banku Państwowego URL była emisja papierowych pieniędzy – karbowańców zabezpieczonych zapasami cukru i mąki URL, które były w dyspozycji rządu [9]. Latem 1917 r. Przewodniczący Centralnej Rady (parlamentu) URL ogłosił konkurs na najlepsze szkice ukraińskich papierowych pieniędzy. W konkursie wzięli udział znani ukraińscy malarze: G.Narbut, A.Sereda, O.Krasowski, G.Zołotow, M.Romanowski. W wizerunku herbu były zaproponowane herb Trójzab z krzyżem i wizerunek kozaka z muszkietem. G.Narbut wybrał Tryzub z krzyżem, który sam umieścił na pierwszym ukraińskim banknocie o nominale 100 karbowańców. Jeszcze przed przyjęciem 22.01.1918 r. IV Uniwersału o ogłoszeniu Ukrainy *samodzielnym, od nikogo niezależnym, wolnym suwerennym państwem narodu ukraińskiego*, Centralna Rada 19.12.1917 r. przyjęła Tymczasową Ustawę o emisji tymczasowych biletów kredytowych. 100 karbowańców było wprowadzone do obrotu 5.01.1918 r. (24.12.1917 r. we-

dług starego stylu). Na banknocie był narysowany również Tryzub księcia Włodzimierza. W tej emisji nominal był opisany w języku ukraińskiego ale również po polsku, rosyjsku i jidysz. Banknoty były wydrukowane na kiepskim papierze bez znaków wodnych, w jednej serii «АД» i z jednym numerem «185». Ta okoliczność sprzyjała pojawieniu się dużej ilości fałszywych banknotów i nowy rząd hetmana Skoropadskiego powziął decyzję o ich wycofaniu z obiegu [8].

Rys. 7 – Herb Tryzub na pierwszej banknocie URL (1917 r., szkic G. Narbuta)

Rys. 8 – Wizerunek herbu Tryzub na banknotach 10, 100 i 500 hrywen (1918 r., szkic G. Narbuta)

Rys. 9 – Wizerunek herbu Tryzub na banknotach 1000 i 2000 hrywen (1918 r., szkic I. Mozolewskiego)

Rys. 10 – Wizerunek „Młodej Ukrainy” na banknocie 500 hrywen (1918 r., szkic G. Narbuta)

W kwietniu 1918 r. do władzy na Ukrainie doszedł hetman P. Skoropadski, który odnowił jako jednostkę pieniężną – karbowaniec, który dzielił się na 200 szagów. W obrocie były znaki Państwowego Urzędu Skarbowego o nominałach 10 (I. Zołotow), 25 (O. Krasowski), 50 (O. Krasowski), 100 (G. Narbut), 250 (B. Romanowski) i 1000 (I. Zołotow) karbowańców. Szkice tych banknotów były przygotowane w «Ekspedycji z wyrobów papierów państwowych» pod kierownictwem G. Narbuta. Do niego należał tylko szkic banknotu o nominale 100 karbowańców. Na karbowańcach przedstawiono stworzony przez G. Narbuta projekt herbu Państwa Ukraińskiego, który zjednoczył dwa symbole: «Tryzub» i kozaka z muszkietem. Od 18 kwietnia 1918 r. weszły do obiegu papierowe znaczki-pieniądze o nominałach w szagach (10, 20, 30, 40 i 50 szagów), które wykorzystywane były jako znaczki pocztowe, ale też i obiegowa moneta [8]. Autorem pierwszych dwóch marek był A. Sereda, a pozostałych – G. Narbut. Na znaczkach 10, 20 i 40 szagów przedstawiono herb Tryzub, a na marce 30 szagów G. Narbut znowu narysował «Młodą Ukrainę».

Rys. 11 – Wizerunek herbu Tryzub na banknotach 10 karbowańców (szkic I. Zołotowa), 50 karbowańców (szkic O. Krasowskiego) i 250 karbowańców (szkic B. Romanowskiego), 1918 r.

Rys. 12 – Znaczki-pieniądze (szkice G.Narbuta, A.Seredy), 1918 r.

Na Ukrainie w pocztowym obrocie dalej były wykorzystywane znaczki pocztowe dawnego Imperium Rosyjskiego, które stale napływały z Rosji i wyrządzały straty dla państwowego urzędu skarbowego. 13.08.1918 r. w obiegu pojawiają się carskie znaczki z nadrukiem herbu Tryzub. 20.08.1918 r. Ministerstwo Poczty podjęło oficjalną decyzję o dokonaniu nadruku na wszystkich, będących w zapasach, znaczkach pocztowych Rosji kosztem ośrodków lokalnych w sześciu okręgach pocztowych: kijowskim, połtawskim, podolskim, charkowskim, jekaterynosławskim i odeskim. Herb drukowano różnymi sposobami, czasami ręcznie w wyniku czego było 52 odmiany jego formy, rozmiaru i barwy. Nadrukowane znaczki pozostały w obiegu także po zmianie władzy na Ukrainie [4].

Rys. 13 – Nadruk herbu Tryzub na znaczkach standardowych Rosji, 1918 r.

W Zachodnioukraińskiej Republice Ludowej 20.11.1918 r. były dokonane nadruki z herbem ZURL i napisem «Zachodnio-Ukraińska Republika Ludowa» na standardowych austro-węgierskich znaczkach.

Rys. 14 – Nadruk herbu Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej na standardowych austro-węgierskich znaczkach, 1918 r.

W grudniu 1918 r. władza na Ukrainie przeszła do Dyrektoriatu i w obrocie została odnowiona hrywna. Do obrotu były wprowadzone bilety państwowego urzędu skarbowego z kuponami o nominale 50, 100, 200 i 1000 hrywen (szkic G.Narbuta) [8].

Po zjednoczeniu (21.01.1919 r.) ZURL i URL w Zachodnioukraińskiej Republice Ludowej herb Tryzub był uznany za wspólny herb i 18.03.1919 r. na austro-węgierskich znaczkach dokonano nadruku herbu Tryzub i liter «3.Y.H.P.» po kątach.

Rys. 15 – Nadruk herbu Tryzub na standardowych austro-węgierskich znaczkach, 1919 r.

Rys. 16 – Znaczk URL ZO (do obiegu pocztowego nie weszły), 1919 r.

Rząd URL (Zachodnia Oblast) w państwowej drukarni w Wiedniu zamówił serię znaczków pocztowych z wizerunkiem symboli państwowych URL i ZURL, które rząd otrzymał w końcu 1919 r. będąc już na emigracji i znaczki te do obiegu nie weszły [1].

Rys. 17 – Znaczk URL ZO (do obiegu pocztowego nie weszły), 1919 r.

Emigracyjny Rząd URL będąc w Tarnowie zdecydował o wycofaniu z obiegu wszystkich znaczków pocztowych i zastąpieniu ich serią z 14 znaczkami o nominałach od 1 do 200 hrn, które zostały wydrukowane w Wiedniu. Autorem szkiców 6 znaczków był M.Iwasiuk. Na znaczku o wartości 1 hrywny przedstawiono herb Tryzub, na pozostałych 13 znaczkach herb jest obecny w oprawie znaczków. Niestety te znaczki pocztowe do obiegu nie weszły.

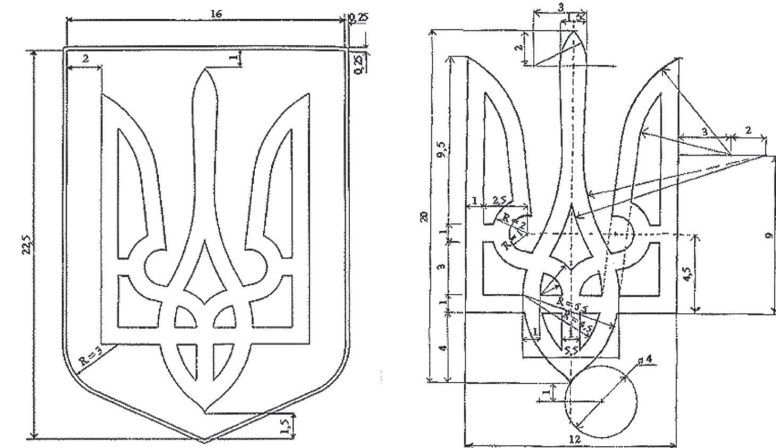
Państwowa symbolika na współczesnych banknotach, monetach i znaczkach pocztowych Ukrainy. Ogłoszenie niepodległości Ukrainy 24.08.1991 r. uwarunkowało konieczność wprowadzenia waluty narodowej. Przekształcenia rynkowe i transformacja systemu ekonomicznego spowodowały kryzys gospodarczy, procesy inflacyjne i hiperinflację. Dlatego Rada Najwyższa Ukrainy postanowiła najpierw wprowadzić do obiegu w 1992 r. tymczasową walutę – ukraiński karbowaniec. Papierowe pieniądze – kupony Narodowego Banku Ukrainy – wprowadzono do obiegu 10.01.1992 r. o nominałach 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500 i 1 000 karbowanców. Inflacja wymusiła wprowadzenie w 1993 r. nowych nominałów – 2 000, 5 000, 10 000, 20 000, 50 000 i 100 000 kar-

Rys. 18. Kupon Narodowego Banku Ukrainy, 20 000 karbowanców, 1995.

bowanców, a hiperinflacja – wprowadzenia w 1995 r. – 200 000, 500 000 i 1 000 000 karbowanców [8]. Na kuponach NBU (Narodowy Bank Ukrainy) wzoru z 1992 r. brak było jakichkolwiek symboli ukraińskiej państwowości. Kupony NBU wzoru z roku 1993 i 1995 zawierały już wizerunek małego państwowego herbu Ukrainy – Tryzub.

Według Uchwały Rady Najwyższej Ukrainy «O Państwowym herbie Ukrainy» od 19.02.1992 r. wizerunek Herbu Ukrainy powinien koniecznie odpowiadać proporcjom wizerunku herbu zatwierdzonym przez niniejszą uchwałę [6]. W tym samym czasie rozpoczęto tłoczenie monet kolekcjonerskich o nominałach 200 000, 1 000 000 i 2 000 000 karbowanców z melchioru i srebra. W odróżnieniu od papierowych pieniędzy na wszystkich emisjach monet obiegowych i kolekcjonerskich Narodowego Banku Ukrainy bez wyjątku przedstawiano herb Tryzub.

Rys. 19 – Wizerunek schematyczny państwowego herbu Ukrainy (19.02.1992 r.)

W 1990 r. poczta ZSRR zrealizowała emisję znaczka pocztowego zadedykowaną uchwałą Rady Najwyższej URSS «Deklaracji o państwowej suwerenności Ukrainy». Przedstawiona na znaczku alegoria Ukrainy przypominała alegorię Ukrainy na znaczku URL z 1920 r.

Z chwilą ogłoszenia niepodległości Ukraina nie miała własnej wytwórni dla drukowania papierów wartościowych, pieniędzy i znaczków pocztowych. Ukraina wykorzystywała doświadczenie URL i zrealizowała na początku 1992 r. nadruk herbu Tryzub na standardowych znaczkach pocztowych ZSRR z 1988 i 1991 roku o nominałach od 35 kopiejek do 50 karbowanców. Nadruki miały trzy odmiany rysunku Tryzuba.

Pierwsza emisja standardowych znaczków pocztowych Ukrainy była stworzona na podstawie znaczka z nominałem 30 szagów z 1918 r. W 1992

Rys. 20 – Nadruk Poczty Ukrainy na standardowych znaczkach pocztowych ZSRR, 1992 r.

Rys. 21 – Wizerunek „Młodej Ukrainy” na pierwszej emisji standardowych znaczków pocztowych Ukrainy, 1992 r.

r. została zrealizowana emisja znaczków pocztowych z symbolem «Молода Україна» – 8 nominałów – od 50 kopiejek do 50 karbowanців. W drugiej emisji standardowych znaczków pocztowych z 1993 r. o nazwie «Pradawna Ukraina» po raz pierwszy obok słów «Poczta Ukrainy» umieszczono miniaturę herbu «Tryzub». Począwszy od 2003 r. ukraińska poczta zmieniła słowa «Poczta Ukrainy» na «УКРАИНА» i od tego czasu wizerunek herbu jest obecny na wszystkich znaczkach pocztowych.

Procesy stabilizacji w gospodarce Ukrainy – obniżenie inflacji, zatrzymanie spadku produkcji, stabilizacja kursu ukraińskiego karbowanца w stosunku do innych walut, wzrost dochodów mieszkańców, które można było zaobserwować w 1995 r. a szczególnie w 1996 r., stworzyły odpowiednie warunki do wprowadzenia waluty narodowej. Tłoczenie monet i drukowanie banknotów rozpoczęto w 1992 r. według szkiców malarza W. Łopaty. Reforma pieniężna na Ukrainie była przeprowadzona od 2 do 16 września 1996 r. Do obrotu wprowadzono hrywnę, która dorównywała 100 kopiejkom. Ukraińskie karbowanце zostały zamienione na hrywny w stosunku wzajemnym 1 hrywna : 100 000 ukraińskich karbowanців. Dziś w obrocie znajdują się banknoty o nominale 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 200 i 500 hrywien, a także monety – 1, 2, 5, 10, 25 i 50 kopiejek i 1 hrywna. Do 1994 r. banknoty drukowane były w Kanadzie (1, 2, 5, 10, 20 hrywien; «Canadian Bank Note Company, Limited») i Wielkiej Brytanii (50 i 100 hrn; «De La Rue PLC»), a monety tłoczono w Ługańskiej Fabryce Nabojojów i mennicy włoskiej. Od czasu założenia w 1994 r. Mennicy Narodowego Banku Ukrainy w Kijowie drukowanie banknotów i znaczków pocztowych, a także tłoczenie monet odbywa się na Ukrainie. W 1996 r. na Ukrainie zaczęto bicie kolekcjonerskich monet o nominałach 2, 5, 10, 20, 50, 100, 125, 200, 250 i 500 hrywien z melchioru, nejlzibera, bimetalowe (z metali nieszlachetnych), srebrne i złote (z metali szlachetnych) [3].

Rys. 22 – Banknot o nominale 500 hrywien trzeciej serii z wizerunkiem herbu Tryzub, 2007 r.

a) Polski herb Abdank z krzyżykiem;

b) Polski herb Kurecz z odmianą;

W 1996 r. w obiegu były banknoty trzech serii: wydanie w 1992 r. (5 banknotów); z lat 1994-2001 (8 banknotów) i z lat 2003-2007 (11 banknotów) [3]. Na banknotach pierwszych dwóch serii brak było jakichkolwiek rysunków graficznych symboliki państwowej. Dopiero w 2003 r. w trzeciej serii pojawia się na banknotach wizerunek herbu Tryzub.

Niespotykane wcześniej wyobrażenia powstały na dwóch banknotach trzeciej serii. Na banknocie o nominale 10 hrn z portretem Mazepy (wydanie roku 2004 i 2006) umieszczono herb rodu Mazepy – Kurecz z odmianą. Na banknotach o nominale 5 hrn z 2004 r. z portretem B. Chmielnickiego przedstawiono jego herb rodowy – Abdank z krzyżykiem. W ten sposób na współczesnych ukraińskich banknotach ostatniej serii mamy przedstawione dwa polskie herby rodowe.

Na koniec można podsumować, że z historycznego punktu widzenia najważniejsze dla tworzenia narodowych symboli heraldycznych stały się monety tłoczone w Kijowie (z herbem rodowym Rurykowiczów) i Lwowie (z herbem Księżstwa Halicko-Wołyńskiego), a z punktu widzenia estetyki i malarstwa najciekawszym okresem kształtowania symboli ukraińskiej państwowości był okres Ukraińskiej Republiki Ludowej, gdy cała plejada

Rys. 23 – Polskie herby rodowe na banknotach Ukrainy trzeciej serii z lat 2003-2007 [2]

najbardziej utalentowanych ukraińskich grafików pracowała nad ich tworzeniem, dzięki którym, odrodzona w 1991 r. Ukraina miała już uznane symbole swojej państwowości.

Literatura

1. Bulat J. *Illustrated postage stamp history of Western Ukrainian Republic, 1918-1919.* – Yonkers, N.Y.: Philatelic Publications, 1973. – 96 p.
2. Niesiecki K. *Herbarz Polski.* – Lipsk: Breitkopf i Hirtel, 1839-1845.
3. *Банкноти і монети України* // Національний банк України (офіційний сайт). – <http://www.bank.ua>.
4. *Каталог-справочник отечественных знаков почтовой оплаты.* – Москва: Филателия СССР, 1990. – 188 с.
5. Крижанівський А. *Львівський монетний двір у XIV-XV століттях.* – Львів: Львівленерго, 2007. – 221 с.
6. Про Державний герб України: Постанова Верховної Ради України. - №2137-ХІІ, 19.02.1992.
7. Сотникова М.П., Спасский И.Г. *Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X-XI веков.* – Ленинград: Искусство, 1983. – 240 с.
8. Швець В. *Каталог українських грошей від 1917 року.* – Львів: ЗУВЦНК, 2000. – 168 с.
9. Швець В.Є. *Гроші та банківництво УНР* // Історія грошей та банківництва / За ред. С.К.Реверчука. – Київ: Атіка, 2004. – С.223-248.

Ukrainian state symbols on coins, banknotes and postage stamps

Summary

The article discusses special features of formation and consolidation of national symbols on coins of Kievan Rus' in the X-XI century (Trident emblem) and Kingdom of Rus' in the XIV century (emblem with lion; emblem of The Kingdom of Galicia-Volynia). Particular attention is paid to the study of the process of formation of Ukrainian national symbols on banknotes and postage stamps of Ukrainian People's Republic in 1917-1920. The contribution of the head of „Expedition of the production of state papers” Georgiy Narbut to strengthening of graphic Ukrainian state symbols (Trident emblem, Cossack with a musket, „Young Ukraine”) is also shown in the article. The author also discusses the history of emergence of Ukrainian national symbols on coins, banknotes and postage stamps after Ukraine gained independence in 1991.

Александр Баюра
(Беларусь)

ДЕНЕЖНЫЕ СУРРОГАТЫ БЕЛАРУСИ В ПЕРИОД РАСПАДА СССР

Последняя, двенадцатая, советская пятилетка (1986 – 1990 годы), начатая под лозунгом «ускорения социально-экономического развития страны» [6], окончилась неконтролируемым падением производства. Таким образом, провозглашенный М.С. Горбачевым в 1985 году курс на перестройку и совершенствование социализма привел к обратному результату. Глубокий кризис охватил не только духовную жизнь общества, но, прежде всего все сферы общественного производства, в том числе и сферу денежного обращения. Началось невиданное по размерам вымывание товаров, чему способствовала горбачевская политика открытых границ. Рынки государств Центральной и Южной Европы от Польши до Югославии были завалены советскими товарами, а внутри страны существовал дефицит на всякую продукцию и возникали огромные очереди за любым товаром: от зубной пасты и иголок до телевизоров и холодильников.

Предоставленная в июне 1987 года по Закону «О государственном предприятии» [7] экономическая самостоятельность отдельным субъектам хозяйствования привела в первую очередь к росту заработной платы, не подкрепленному ростом производительности труда и объемами выпускаемой продукции. Большинство промышленных предприятий снизили выпуск продукции. Только за 1989-1991 годы падение национального дохода в Белорусской ССР достигло 33 % [8]. Это соответствует уровню великой американской депрессии 1929-1933 годов. В этот период времени административные методы регулирования ослабли, а экономические не были введены.

Всё это привело к такому явлению, известному по кризисам в разных странах и в разные века, как «бегство от денег». Все кинулись в магазины: пенсионеры и работающие граждане делали запасы, превращая свои квартиры в склады самых различных вещей – от посуды и предметов бытовой техники до мебели. Наиболее динамичная часть общества занялась «торгово-закупочной деятельностью», то есть обыкновенной спекуляцией, не платя при этом никаких налогов. Растущую инфляцию и дефицит товаров пытались остановить с помощью рациирования денег. Во всех республиках Советского Союза, в том числе и в Белорусской ССР, появляются всевозможные талоны, купоны, визитные карточки покупателя и прочие денежные суррогаты и атрибуты карточной системы, хорошо знакомые старшему поколению по трудным военным и послевоенным годам.

Распад СССР в декабре 1991 года ещё более обострил кризисную ситуацию. Огромная обесцененная денежная масса свободно перетекала через границы теперь уже суверенных государств и вымывала все товары. В этих условиях 25 октября 1990 года Верховный Совет БССР принимает Закон «О временных мерах по защите потребительского рынка БССР» [4]. Согласно этого Закона, в республике фактически вводилась талонная система распределения многих товаров.

14 ноября 1991 года Закон был дополнен Постановлением Совета Министров Республики Беларусь № 423 «О дополнительных мерах по защите потребительского рынка республики» [5], согласно которого вводились карточки потребителя.

Карточка потребителя (Картка спажыўца) представляла собой лист бумаги без водяных знаков размером 150x205 мм для карточек на 50; 75; 100; 200; 300; 500 рублей и 150x100 мм для карточки на 20 рублей. В центральной части карточки имелся прямоугольник, ограниченный сплошной строкой надписью „Дзяржзнак Беларусі”, с надписями в девять строк на белорусском языке: „Рэспубліка Беларусь”, „КАРТКА СПАЖЫЎЦА на *(указываецца сума)* рублёў”, „Прозвішча”, „Кім выдадзена”, „Кіраўнік”, „Галоўны бухгалтар”, „МП” (*место печати*), „Падробка праследуецца па закону”. По периметру карточки шла сплошная надпись „Дзяржбанк Беларусі”. Карточки имели отрывные купоны различных номиналов: 1; 3; 5; 10; 25; 50 рублей, на каждом купоне шла надпись в три строки „Рэспубліка Беларусь”, „Купон” „адзін рубель” (*или другой номинал*). Количество купонов соответствующих номиналов отражено в таблице:

Номинал карточки	Кол-во купонов	1 р.	3 р.	5 р.	10 р.	25 р.	50 р.
20 руб.	12	10	–	2	–	–	–
50 руб.	28	20	5	3	–	–	–
75 руб.	28	14	7	6	1	–	–
100 руб.	28	12	6	6	4	–	–
200 руб.	28	12	6	3	3	3	1
300 руб.	28	12	6	2	1	4	3

С 1 января 1992 года отпуск большинства товаров в государственной и кооперативной торговле производился за советские деньги с обязательным приложением отрывных купонов на соответствующую сумму. Некоторые виды товаров (хлеб, молоко, спички и иные, стоимостью менее одного рубля) можно было купить без купонов. На рынках торговля осуществлялась без купонов, при оплате услуг купоны также не требовались.

В кассы магазинов купоны должны были предъявляться в неразрезанном виде, продавцы и кассиры сами вырезали ножницами соответствующее количество купонов. При этом они не спрашивали у покупателей о законности происхождения потребительских карточек.

Карточки потребителя выдавались гражданам республики в размере 60% дохода по месту работы или учебы, а для пенсионеров или безработных – по месту жительства. Вместо утерянных карточек, новые не выдавались. На карточке обязательно должна была быть печать соответствующего учреждения и подписи руководителя учреждения и главного бухгалтера. Печати действительно ставились на все карточки, а вот остальные графы чаще всего не заполнялись, так как это заняло бы значительное время у работников бухгалтерий.

Несмотря на то, что карточки изготавливались на простой белой бумаге без водяных знаков и других степеней защиты, фактов изготовления их подделок не было выявлено. По крайней мере автору о таком не известно. Причиной этому был ряд факторов:

Первое время после введения карточек они продавались «из-под полы» у входа в магазины в основном старушками-пенсионерками с лажем в 10 копеек с рубля. Однако в короткий срок рынок переполнился карточками и торговля ими прекратилась. В скором времени выявились серьезные недостатки купонной системы. В первую очередь добавилось работы, которая не оплачивалась, сотрудникам бухгалтерий, продавцам, работникам банков. Первые должны были при выдаче зарплат и стипендий выдавать ещё и карточки потребителя, а вторые кроме самого процесса вырезания купонов при каждой (!) сделке обязаны были сортировать купоны по номиналам, подсчитывать их, отчитываться. Купоны инкассировались из торговых точек наравне с деньгами и в банках пересчитывались, если выявлялась недостача, то к работникам торговли предъявлялись серьезные претензии. Сами купоны были одноразовыми, и в денежный оборот больше не поступали, а утилизировались. Определённые неудобства принесла данная система и покупателям – в магазинах выстраивались очереди, в портмоне и кошельках нужно было носить деньги, карточки потребителя и, зачастую, талоны на отдельные виды дефицитных товаров. Пострадали также и производители товаров – с введением карточек сократилось потребление многих товаров, в том числе скоропортящихся. Уже в феврале 1992 года было принято решение Брестского облисполкома, согласно которого на некоторые виды скоропортящихся продуктов купоны изымались в размере 30-50% от стоимости товара. [8]

На белорусской фабрике Гознака было осуществлено три эмиссии карточек потребителя. Первый выпуск, отпечатанный в декабре 1991 года, поступил в обращение в январе 1992 года. Он состоял из шести номиналов – 20; 50; 75; 100; 200 и 300 рублей. Карточки на 20; 50; 75 рублей были голубого цвета с желтыми полосками в правом углу каждого купона и желтым ромбом в центре (наложение желтого цвета на голубой дало зеленоватый оттенок), 50-рублёвая карточка имела разновидность с красным ромбом в центре. 100-рублёвая карточка выпускалась красного и малинового цвета с желтыми полосками в правом углу купонов и ромбом в центре. 200-рублёвая карточка была малинового цвета с желтыми полосками и ромбом, 300-рублёвая – красная, с желтыми полосками и ромбом.

В марте 1992 года была осуществлена вторая эмиссия карточек тех же номиналов, с добавлением нового номинала в 500 рублей (красного цвета). В 500-рублевой карточке появился купон на 100 рублей, что свидетельствовало о растущей инфляции. В этой серии изменился цветовой фон карточек на 50 и 75 рублей – он стал светло-фиолетовым. Основное отличие карточек второго выпуска в том, что на них отсутствует желтая полоса в правом углу купонов и белым цветом центра купона.

В апреле 1992 года был произведен выпуск карточки потребителя на 75 рублей светло-фиолетового цвета с белым центром, надписи в котором были набраны коричневым шрифтом.

№ п/п	Номинал карточки	Цвет и наличие полосок слева на купоне	Цвет центральной части карточки	Дата выпуска
1.	20	Голубой, полосы зеленоватого оттенка	Фон голубой, ромб зеленоватый	Январь 1992
2.	50	Голубой, полосы зеленоватые	Фон голубой, ромб зеленоватый	- « -

3.	50	Голубой, полосы зеленоватые	Фон голубой, ромб красный	- « -
4.	75	Голубой, полосы зеленоватые	Фон голубой, ромб зеленоватый	- « -
5.	100	Малиновый, полосы желтоватые	Фон малино-вый, ромб желтоватый	- « -
6.	100	Красный, полосы желтоватые	Фон красный, ромб желтоватый	- « -
7.	200	Малиновый, полосы желтоватые	Фон малино-вый, ромб желтоватый	- « -
8.	300	Красный, полосы желтоватые	Фон красный, ромб желтоватый	- « -
9.	20	Голубой, без полосок	Белый	Март 1992
10.	50	Фиолетовый, без полосок	Белый	- « -
11.	50	Голубой, без полосок	Белый	- « -
12.	75	Фиолетовый, без полосок	Белый	- « -
13.	100	Красный, без полосок	Белый	- « -
14.	200	Малиновый, без полосок	Белый	- « -
15.	300	Красный, без полосок	Белый	- « -
16.	500	Красный, без полосок	Белый	- « -
17.	75	Фиолетовый, без полосок	Белый, текст набран коричневым шрифтом	Апрель 1992

Примечание: все карточки, за исключением карточки № 1, имели в правом нижнем углу прямоугольна номер заказа, карточка № 2 встречается с указанием номера заказа и без него.

Введение карточек покупателя делалось с благой целью защиты интересов граждан Беларуси от вывоза товаров за пределы республики представителями других бывших союзных республик. Однако эти и другие денежные суррогаты не смогли выполнить своей главной цели – обеспечить социальное равенство и воспрепятствовать массовой скупке товаров отдельными лицами, так как по самой своей природе не могли влиять на действие объективных экономических законов.

Вместе с тем, нахождение в денежном обращении в течение пяти месяцев карточек потребителя позволило использовать это время для подготовки к выпуску новых, более качественных денежных суррогатов, которые стали первой белорусской национальной валютой. Речь идет о «Расчетных билетах Национального банка Республики Беларусь».

29 апреля 1992 года было принято постановление Национального банка РБ «О выпуске в обращение расчетных билетов Национального банка Республики Беларусь», ставших фактически первыми белорусскими национальными деньгами. [9] 25 мая 1992 года было объявлено, что с июня они поступают в обращение в качестве многоцветных купонов. При этом был установлен завышенный курс расчетных билетов – 1 : 10 по отношению к советским, а вскорости и российским денежным знакам.

С момента выпуска в обращение расчетных билетов карточки потребителя теряли свою силу и выводились из обращения.

Использованная литература и источники:

1. Закон Союза ССР «О государственном предприятии». – Известия. – 1987. – июнь.
2. *Экономическая история Беларуси: Учеб. Пособие* / В.И. Голубович, Г.И. Ермашкевич, Г.П. Бушчи и др.; Под ред. проф. В.И. Голубовича. – Мн.: «Экоперспектива», 2001. – 400 с.
3. Заря. – 1992. – февраль, с. 354.
4. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 14 ноября 1991 г. № 423 «О дополнительных мерах по защите потребительского рынка республики».
5. Горбачев М.С. *Речь на апрельском (1985 г.) Пленуме ЦК КПСС*. – Правда. – 1985. – апрель.
6. Заря. – 1992. – февраль, с. 354.
7. Постановление НБ РБ от 29.04.92. «О выпуске в обращение расчетных билетов Национального банка Республики Беларусь» – Банковский вестник. – 1992. – № 10.
- * Баюра А.Н. *Бумажно-денежное обращение на территории Беларуси в XVIII – XX веках*. – Брест: издательство БрГТУ, 2003. – 124 с.: 65 ил.
- * Калько Н.И. *Карточки потребителя в денежном обращении. Пинский аспект*. – Пинск: б.и., 2009. – 10 с.: 1 ил.
- * *Закон Республики Беларусь от 25 октября 1990 г.* «О временных мерах по защите потребительского рынка» - Собрание законов (СЗ) БССР, 1990 г., № 31, ст. 599.

Money surrogates of Belarus during the demise of the USSR

Summary

The demise of the Union of Soviet Socialist Republics in December 1991 brought to chaos on money market of the newly emerged states. This problem also concerned independent, though still economically connected with the USSR, Belarus. Since 1 January 1992 along with former Soviet roubles during purchase of goods specially issued coupons should be presented. Next issue entered the circulation in March and April 1992. On 29 April 1992 the National Bank of Belarus took a decision about issuing accounting tickets, which were the first money of Belarus.

Stefan Samoila
(Romania)

POLISH PERSONALITIES REWARDED WITH ROMANIAN MEDALS AND DECORATIONS

Even before The Union of The Romanian Principalities, during the leadership of the prince Alexandru Ioan Cuza, the Romanian Countries experienced a powerful Polish immigration. Powerful not in number, but in its close relationship to the circles of power, the political movements of the time and, not least, through the fortunes that its participants possessed and the businesses they were involved in.

It is also certified by the documents of that time and by the contemporary press, the awarding of a series of decorations, medals, platelets and other signs of the time, to several Polish people, many of them without citizenship.

During a lecture held at a history congress in 1972, the late numismatist **Herstig Iczu** said: „*Over the years, the Polish have been the most... decorated foreigners, receiving even decorations which were intended solely to romanians. We estimated that in the past hundred years, 1129 romanian medals and decorations headed towards Poland, many of them rewarded by the Romanian leaders without a patent*”.

Interesting is that a Polish officer named **Tadeus Kornacki**, received no less than 14 decorations and medals, during his stay in Romania as attache of Poland embassy?!

A romanian journalist, during his stay in Kielce, Poland, at the invitation of the Slovo Ludu newspaper, bought from an antique store 25 romanian decorations and medals, which were accompanied by short explanations. In the coming years, the journalist studied the history of these pieces. This was facilitated by the initial files of the collection that belonged to **Jan Kapuscinski**, a Polish with noble origins who lived in Romania more than 20 years, before the war.

Among the pieces we can notice the decoration „**LOJA STEAUA DUNĂREI**” (**DANUBE'S STAR LODGE**), which belonged to **Boreslaw Scultz**, a Polish settled in Iasi Romania who had several grain businesses in Romania and Austria. Later documents undoubtedly prove that this particular decoration has been awarded to 3 more Polish, all of them settled in Iasi and having close relationships with several local personalities.

The decoration (Fig.1) has masonic origins and has been created in 1857, to celebrate 50 years from the founding of the Masonic Lodge” Danube's Star”, in Bucharest. This particular Lodge, together with the United Romania Lodge and the Solidarity Lodge, formed The Great National Lodge of Romania on 27th of December 1859.

The one-sided decoration, with a diameter of 53 mm, is made out of silver and copper. It is shaped as a silver 5-pointed star, between them being displayed a group of 5 rays. Centrally situated on the star, there is a copper medalion inside a pearl ring, which contains a compass and the letter **G**, and on both sides of the compass the year **18 57**. On the edge, between two circles, we can find the legend **LOJA STEAUA DUNĂREI** (**DANUBE'S STAR LODGE**) in the upper part and **OR BUCUREȘTI** in the lower part, being separated one to another by a point on each side. Regarding the hanging mechanism, a ring has been attached in the upper part of the decoration.

As seen, we can find on the decoration two of the 3 main masonic symbols, also called the „the three great lights”: **the square, the compass** and the volume of the Holy Law. The letter **G** can have several meanings: God, geometry, engendering, genius, gnosis,

Fig. 1

Another special piece is „**ME-DALIA FUZIONĂRII ARMATELOR ROMÂNE**” (**THE MEDAL OF THE ROMANIAN ARMIES MERGE**). In 1859, after the Union of the Romanian Principalities, the Valachian army commander, general Barbu Vladoianu, together with general Milicescu, the Moldavian army commander, decided to send the third Valachian cavalry regiment towards Iasi and the third Moldavian cavalry regiment towards Bucharest. On the 27th of March 1859 (new calendar), or 14th of April (old calendar), the Valachian regiment met other regiments of the Moldavian armies, in a military camp at Socola, next to Iasi. This reunion is considered to have a vital importance to the unification of the two armies. To celebrate this event, a 55 mm memorial medal (Fig. 2) made out of copper was issued.

On the obverse, in a pearl ring, the bust of the prince Al. I. Cuza looking forward is displayed, wearing whiskers, in a gala uniform, together with the annular legend **ALEKSANDRU IOAN I** in the upper side. On the reverse, also in a pearl ring **14 APRIL / 1859** are situated centrally in a stylish version on two rows and on the margins, the annular legend **ÎNTĂLNIREA OSTENILOR MOLDO ROMANI LA SOCOLA LANGA IASI** (**THE REUNION OF THE MOLDO-ROMANIAN SOLDIERS AT SOCOLA, NEAR IASI**).

The legends are written in capital letters, using the transitional alphabet.

Fig. 2

This medal, together with a beautiful holograph letter, was awarded to **Andrzej Maslowska**. The letter contained a message of gratitude regarding „the donation of 21 saddles brought from Lipsca, for the new army”. The owner of the medal had a piece of land in the province of Covurlui, and in the 1880’s he was found next to the Danube, near Braila, owning a very large land estate.

Twenty-one Polish people received the medal „**PROCLAMAREA PRICIPELUI CAROL CA DOMN AL ROMÂNIEI**” (*THE PROCLAMATION OF PRINCE CAROL AS PRINCE OF ROMANIA*) (Fig. 3). Among them we can find **Wladyslaw Bierut**, owner of several houses and pieces of land in the Colentina suburb of Bucharest, who became in a short period of time supplier of groceries, finally opening the largest supply store at that time in Bucharest .

Fig. 3

The medal was made in Berlin out of bronze, with a diameter of 41 mm and a thickness of 4 mm, by the engraver **W. Kullrich**. On the obverse, we can find the head of the prince facing right, surrounded by the annular legend **CAROL I DOMNULU ROMANILORU**. On the reverse is engraved the year **1866** , surrounded by a crown made out of oak leaves. The medal has jagged and smooth edge.

The medal is important because is the first one of Carol I that evokes his proclamation as Prince of Romania. The legend used on the obverse of the medal can be found on the coins issued from 1868 to 1869, and the oak-leaf crown element has been used later on for the design of the medals „**Virtute Militară**” (*Military Virtute*) and „**Bene Merenti**” (Fig. 4).

Fig. 4

The medal „**ÎNCORONAREA DE LA ALBA IULIA, 15.X.1922**” (*THE CORONATION OF ALBA IULIA*) (fig. 5), was given to the Polish merchant **Dobre Lucacevics**, who lived in Cluj and owned stores in Brasov, Bucharest and Galati. This Polish used to trade violins, blowing instruments and books of French, Hungarian and German origin. One of his nephews, who lived in Bucharest, raised a collection of more than 500 medals and platelets that are currently part of a collection in Budapest.

On the obverse the busts of Queen Mary and King Ferdinand I are displayed looking left, surrounded by olive branches and the annular legend „**FERDINAND REGELE ROMÂNIEI ȘI MARIA REGINA**” (*FERDINAND THE KING OF ROMANIA AND THE QUEEN MARY*). On the reverse, we can find a group of riders also surrounded by the annular legend „**INTAIUL REGE AL TUTUROR ROMANILOR INCORONAREA LA ALBA IULIA IN 15.X.1922**” (*THE FIRST KING OF ALL THE ROMANIANS THE CORONATION AT ALBA IULIA IN 15.X.1922*).

The medal, made out of silver and bronze and with a diameter of 45 mm, was engraved by **C. Kristescu**. The edge of the medal is fitted with an ornamental pattern.

Fig. 5

One of the most beautiful piece ever received by a Polish is the platelet **PĂSTORUL ROMAN (CIOBĂNEL)** (*THE ROMANIAN SHEPERD*) (Fig. 6). This particular piece has been granted to a Polish who worked at the 1906 – Exposition’s pavilions. The piece made out of bronze and measuring 41 x 74 mm has been issued in 1906; it was made by the engraver **Friederich Storck**.

The medal presents on the obverse a shepherd against a club, tweasted to the right, on a mountainous background. On the reverse, at the top of the platelet, we can find, in a medallion, the head of the shepherd facing left, framed by two floral arrangements and the name of the carver engraved near him. At the

Fig. 6

bottom of the platelet, framed by two ornaments at left and right, we can find the four lines legend, CINE-A CUNOSCU / CINE MI-A VAZUT / MANDRU CIOBANEL / TRAS CA PRIN INEL.

BIBLIOGRAPHY

- A. Ievreinov, O. Iliescu, N. Curdov, M. Duțu, *Medals regarding the Romanian history, chronologic repertoire 1551 – 1998*, Bucharest, 1999, 678 p.
G. Buzdugan, G. Niculiță, *Romanian medals and platelets*, Editura Științifică, Bucharest, 1971, 289 p.

Polacy odznaczeni rumuńskimi odznaczeniami oraz medalami

Streszczenie

Jeszcze przed powstaniem Zjednoczonych Księstw Rumunii, za panowania księcia Aleksandra Jana Cuzy, kraje rumuńskie doświadczyły silnego napływu polskich imigrantów. Jego siła brała się jednak nie tyle z liczby, co ze ścisłych związków z kręgami władzy, a także ówczesnymi ruchami politycznymi oraz, co nie mniej ważne, z majątności jego uczestników.

Dokumenty oraz ówczesna prasa poświadczają liczne nadania odznaczeń, medali, plakiet i innych odznak dla Polaków, z których większość nie posiadała nawet obywatelstwa.

Podczas referatu wygłoszonego na kongresie historycznym w 1972 roku, niezujący już numizmatyk Herstig Iczu stwierdził: *Przez wiele lat, Polacy byli najczęściej... wyróżnianiymi cudzoziemcami, otrzymując nawet odznaczenia przeznaczone wyłącznie dla Rumunów. Oceniliśmy, że w okresie ostatnich stu lat, 1129 rumuńskich medali i odznaczeń wyjechało do Polski za sprawą rumuńskich przywódców, a wielu z nich nie towarzyszył nawet patent.*

Interesujący jest fakt, że polski oficer Tadeusz Kornacki, podczas swojego pobytu w Rumunii jako attaché polskiej ambasady, otrzymał nie mniej niż 14 odznaczeń i medali!?

Rumuński dziennikarz, podczas swojego pobytu w Kielcach na zaproszenie gazety „Słowo Ludu”, nabył w antykwariacie 25 rumuńskich odznaczeń i medali, którym towarzyszył krótki opis. Kilka lat później przestudiował on historię tych przedmiotów. Zadanie to ułatwił wspomniany wyżej opis, według którego zbiór ten należał do Jana Kapuścińskiego, polskiego szlachcica, który przed wojną mieszkał w Rumunii przez ponad 20 lat.

Pozwalam sobie przedstawić kilka odznaczeń i medali wręczonych Polakom:

- **Odznaczenie „LOJA STEAUA DUNAREI”** (ŁOŻA GWIAZDA DUNAJU)
- **Medal „FUZIONĂRII ARMATELOR ROMĂNE”** (POŁĄCZONYCH SIŁ ZBROJNYCH RUMUNII)
- **Medal „PROCLAMAREA PRICIPELUI CAROL CADOMN AL ROMĂNIEI”** (PROKLAMACJA KSIĘCIA KARÓLA KSIĘCIEM RUMUNII)
- **Medal „ÎNCORONAREA DE LA ALBA IULIA, 15. X. 1922”** (KORONACJA W ALBA JULIA)
- **Plakietka „PĂSTORUL ROMAN”** (RUMUŃSKI PASTERZ)

Autor przedstawił kilka odznaczeń, medali i plakiet, które przyznano Polakom. Dododki to, że szczególna więź pomiędzy tymi dwoma starymi i zaprzyjaźnionymi narodami istniała i istnieje nadal.

Ирина Масько
(Беларусь)

«ГРЮНВАЛЬДСКАЯ БИТВА. 600 ЛЕТ» ИСТОРИЯ ПОБЕДЫ В ПАМЯТНЫХ МОНЕТАХ БЕЛАРУСИ

Битва 1410 года под Грюнвальдом (в немецкой традиции – Таненберг, в литовской – Жальгирице) стала событием, о котором узнала вся Европа. Как известно, самое активное участие в ней принимали и предки современных белорусов. Однако долгое время в общественно-политической жизни Беларуси тема великой битвы занимала несравненно меньшее место, чем в Литве или Польше, у которой Грюнвальд давно стал национальным символом. Белорусское общество не оценивало и не переживало грюнвальдского наследия, поскольку, можно сказать, и не знало его. Ситуация стала меняться только в конце 80-ых – начале 90-ых гг., когда годовщины грюнвальдской битвы стали публично праздноваться в Минске, ей стали посвящаться научные чтения; наблюдается рост количество публикаций о событии. Утверждение своей грюнвальдской традиции активизировалось с провозглашением государственного суверенитета Республики Беларусь. До настоящего времени не завершена дискуссия о причинах «Великой войны» 1409-1411 гг., количестве и составе армий противников, жертвах с обеих сторон, военно-политическом и историческом значении победы. Тем не менее, очевидно, что сегодня историческое событие может получить совершенно иные, не только идеологические и политические, но и социологические аспекты. Исторические реконструкции по поводу 600-летия Грюнвальдской битвы стали массовым зрелищем, развлекательным представлением, которое привлекает туристов. Такая перспектива отношения к событию сегодня и вырисовывается. Все это, тем не менее, отражается на общем образе национального самосознания, который базируется и на мифе, и на различных обстоятельствах его эксплуатации в сознании общества.

Свою лепту в празднования 600-летия битвы под Грюнвальдом внес и Национальный банк Республики Беларусь, выпустив четыре монеты из различных металлов.

Дизайн, используемый на золотой монете достоинством 20 рублей, разработан группой белорусских художников. На специальном конкурсе, проводимом Банком Литвы, он занял второе место и с разрешения литовской стороны при небольших доработках был размещен на белорусской монете.

Дизайн: О. Новосёлова (Беларусь) (кроме дизайна золотой монеты номиналом 20 рублей) В.Лукашук, А.Яцук, С.Заскевич (Беларусь) (дизайн золотой монеты номиналом 20 рублей) **Чеканка:** ЗАО „Литовский монетный двор”, Вильнюс, Литва

Золотая, проба золота: 900
номинал: 20 рублей
масса монеты: 5.76 г
масса золота в чистоте: 5.18 г
качество: „пруф”
диаметр: 19.80 мм
тираж: 500 шт.

Золотая, проба золота: 900
номинал: 50 рублей
масса монеты: 8.64 г
масса золота в чистоте: 7.78 г
качество: „пруф“
диаметр: 22.00 мм
тираж: 500 шт.

Серебряная, проба серебра: 925
номинал: 20 рублей
масса монеты: 33.62 г
масса серебра в чистоте: 31.10 г
качество: „пруф“
диаметр: 38.61 мм
тираж: 2500 шт.

Медно-никелевая
номинал: 1 рубль
масса монеты: 15.50 г
качество: „пруф-лайк“
диаметр: 33.00 мм
тираж: 3000 шт.

Однако три из упомянутых монет, не успев выйти в обращение, вызвали волну неоднозначных оценок.

Это не первый случай, когда дизайн белорусских монет вызывает споры и неоднозначные оценки среди коллекционеров. Так было, в частности, и с монетами серии «Белорусские народные легенды». Первая монета этой серии «Легенда об анисте» изначально вызвала просто шквал негатива в адрес дизайнера. «Гадкий уродец» – пожалуй, наиболее мягкое выражение. Но, именно эта монета завоевала титул «ЛУЧШАЯ СЕРЕБРЯНАЯ МОНЕТА!» на международном профессиональном конкурсе «Монетное созвездие».

Неоднозначность мнений об эстетической ценности художественного произведения, к которому можно отнести дизайн обсуждаемых монет, безусловно, считается одним из признаков таланта художника. Само по себе равнодушие – это уже положительный момент. Споры привлекают повышенное внимание к «оспариваемой» монете, повышают ее популярность.

Художественное решение монет к юбилею Грюнвальдской битвы, разработанные дизайнером О. Новоселовой, подкупает оригинальностью образного осмысления сложной исторической темы, новизной и не тривиальностью своей стилистики. Автор сумела найти ёмкое символическое решение, адекватное современному восприятию этого важного для судеб белорусов, поляков, литовцев исторического события. На этих монетах как бы отчеканена печать истории. Грюнвальдская битва, повернувшая ход средневековой истории народов Европы, запечатлена в памяти далеких потомков не деталями, а именно образными символами. Поэтому образ печати, который возникает на реверсе монет, оказался ёмким и многоплановым. Он порождает целый ряд сложных ассоциаций: это печать истории (мы часто употребляем такое выражение); отпечаток пальца, которые в древности скрепляли документы; след руки война на оружии; плодородная вспаханная земля, когда-то политая кровью воинов, и дающая урожай новым поколениям. Изображения на аверсе монеты абриса меча,

воткнутого в землю, который напоминает силуэт человека или дерево с кроной, усложняет и углубляет образно-ассоциативное восприятие памятной монеты.

Автору дизайна монеты удалось вычленив из ряда всех возможных художественно-образных решений два наиболее сильных и универсальных образа – это отгиск руки человека и вспаханная земля. Таким образом, изображением на реверсе воспринимается в широком смысловом поле символических значений: история – человек – место. Надпись «Грюнвальдская битва 15.07.1410», которая прочитывается в пластике и рельефе линий печати-отгиска и бороздах вспаханной земли, соотносит символические образы общечеловеческого значения с конкретным событием и конкретным местом на карте Европы, где оно произошло.

Следует отметить, что такое решение позволило автору монеты избежать какой-либо национальной интерпретации этого события, но в то же время монета получилась именно белорусская. Благодаря талантливому художественному воплощению глубокого образного осмысления истории и умению пластически мыслить символами, которые продемонстрировала автор монеты О. Новоселова, Республика Беларусь в празднование юбилея Грюнвальдской битвы предложила европейскому сообществу оригинальную монету, которая внесет в него именно белорусский голос.

Этот проект результат осмысленных творческих поисков идущих главным образом от индивидуального мировосприятия и творческого языка автора. Тема работы раскрыта через семантическую многозначность символов использованных в композиции монет. На реверсе монеты историческое событие раскрыто в контексте современного времени.

Справедливости ради в завершении статьи приведу и положительные отзывы о белорусских «грюнвальдских» монетах на одном из популярных белорусских нумизматических сайтов:

«... использованная аллегория представляется очень удачной. Отпечаток пальца - старейший способ идентификации личности (и можно не начинать говорить про наши поголовные дактилоскопирования, это другой разговор). Грюнвальдская битва, по мнению большинства историков, стала своеобразным способом национальной идентификации. Есть расхожая, но вполне верная фраза про битву: „На битву шли полочане, виленицы и гродненчане, а уходили с нее – белорусы (или литвины, кому как больше нравится)“. Поэтому зашитые в отпечаток пальца слова „Грюнвальдская битва“ – классное решение для передачи основной идеи. Неужели несколько заколотых витязей на монете смотрелись бы оригинальнее?»

«Дизайнерам медаль за отвагу надо выдать. При таком количестве выпускаемых монет даже при наличии таланта напрочь пропадет всякое желание что-либо придумывать».

«Классные монеты. Настоящее произведение искусства. Похоже, что Грюнвальдская битва за эти монеты по-настоящему начинается».

«... в Русском музее в Питере французы над абстракционистами до сих пор млеют, а „Черный квадрат“ Малевича дорогая картина. Может и мы сейчас чего-то не понимаем...»

А может просто нужно «дорастить» до этих монет, как до «Черного квадрата» Малевича? Дизайн белорусских «грюнвальдских» монет отражает основные направления современного европейского медальерного искусства с его символизмом и аллегорией. Авторское решение темы «Грюнвальдская битва. 600 лет» создает неповторимый дизайн монетам и позволяет выделить белорусские монеты среди аналогичных работ наших соседей, и как следствие, можно рассчитывать не только на высокую оценку европейских нумизматов и коллекционеров, но и на получения одного из почетных титулов на очередном международном профессиональном конкурсе монет.

Источники и литература:

- Музейный фонд Национального банка Республики Беларусь, н/в 25, 26
- Грыцкевіч А. *Барацьба Вялікага Княства Літоўскага і Рускага (Беларуска-Літоўскай дзяржавы) з Тэўтонскім ордэнам у канцы XIV – першай палове XV ст.* // Адраджэнне. Гістарычны альманах. Вып. 1. Мінск, 1995
- Запруднік Я. *Беларусь на гістарычных скрыжаваннях.* Мінск, 1996
- Сагановіч Г. *Грунвальд у беларускай гістарыяграфіі.* – URL: <http://www.jivebelarus.net/history/gistografia/sahanovich-hrunvald.html> Дата обращения: 01.09.2010
- Сагановіч Г. *Пра славу і бягласць Грунвальду.* – URL: <http://www.nn.by/index.php?c=ar&i=18333> Дата обращения: 01.09.2010
- Сагановіч Г. *Русіны пад Грунвальдам (Дуброўнай) у 1410 г.* – URL: <http://bha.knihi.com/11/sah11.htm> Дата обращения: 01.09.2010
- Тарасаў К. *Памяць пра легенды: Постаці беларускай мінуўшчыны.* Мінск, 1994
- Цярохін С. *Грунвальдская бітва* // Эцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т. Мінск, 1996, с.158
- ОО «Белорусское нумизматическое общество» – URL: <http://skarb.khoz.ru/konferencii/polsha-2010/p-10-2-2.html> Дата обращения: 01.09.2010
- „*Изрой*”, нумизматический портал. – URL: <http://belcoins.com/findex.phtml?tpc=3434> Дата обращения: 01.09.2010

„The battle of Grunwald – 600 years” the history of victory in commemorative coins of Belarus

Summary

The article is dedicated to the Belarusian commemorative coins in honor of the six hundredth-anniversary of the Battle of Grunwald. As soon as coins were issued into circulation, their design caused a wave of ambiguous judgements. The author shows that the offered art decision made possible avoiding of any National interpretation of the event but at the same time the coin has turned out to resemble a real Belarussian one. The design of the „Grunwald” coins reflects the modern European principal directions of the medal arts with its symbolism and allegories

Adam Wojciech Ejsmont
(Polska)

STREFA EURO JAKO PODMIOT GOSPODARKI ŚWIATOWEJ

Gospodarka światowa jest zbiorem wielu elementów, które są ze sobą najczęściej – w większym lub mniejszym stopniu – współzależne. Współzależność ta jest z reguły asymetryczna, w konsekwencji w strukturze gospodarki światowej wyróżniamy podmioty dominujące i podporządkowane. Jak pokazuje analiza w długim okresie układ podmiotowy gospodarki światowej, jak i relacje międzyelementowe ulegają zmianie, gdyż zmienia się przede wszystkim liczba podmiotów i ich charakter. I tak, dla przykładu, powstają nowe państwa (wskutek rozpadu dotychczasowych – Związek Radziecki, Jugosławia do 1992 roku), pojawiają się nowe ich grupy (co wynika z dynamizmu procesów integracyjnych – rozszerzenie EWG, powstanie Unii Europejskiej, powstanie NAFTA, „kurczenie się” EFTA), wreszcie zmieniają się istniejące od dziesięcioleci instytucje międzynarodowe (GATT przekształca się w WTO).

W pierwszych dekadach po II wojnie światowej struktura podmiotowa świata była przejrzysta: stosując przede wszystkim kryterium polityczne świat dzielono na Zachód (państwa kapitalistyczne) i Wschód (kraje socjalistyczne, kraje demokracji ludowej). W latach sześćdziesiątych ubiegłego stulecia doszła nowa grupa podmiotowa, a mianowicie kraje rozwijające się, jako owoc rozpadu większości systemów kolonialnych. Ten układ (kraje rozwinięte, kraje socjalistyczne, kraje rozwijające się) utrzymał się także stosunkowo krótko, gdyż nastąpiła wyraźna dekompozycja w grupie „kraje rozwijające się”. W kolejnej dekadzie uzasadnione było zatem wyróżnianie gospodarek nowoprzemysłowych (NIC’s), krajów naftowych (głównie kraje OPEC), krajów peryferyjnych (tworzonych przez populację gospodarek najbiedniejszych) oraz tzw. krajów środka (gospodarki o zróżnicowanym poziomie rozwoju w wymiarze wewnętrznym – obszary biedy i obszary względnego dobrobytu w ramach tej samej struktury).

W kolejnych dekadach ważnym czynnikiem destabilizującym dotychczasowy układ podmiotowy gospodarki światowej był pogłębiający się proces regionalnej integracji gospodarczej. W niektórych przypadkach (Ameryka Północna) doprowadzał on do powstania nowej instytucji (NAFTA), w innych natomiast powodował rozszerzenie dotychczasowej struktury (EWG – 6, EWG – 9, EWG – 10, EWG – 12, EWG – 15) przy jednocześnie jakościowej jej zmianie (przekształcenie EWG – 15 w Unię Europejską i konsekwentne rozszerzanie jej składu aż do UE – 27), w ramach której dokonywał się równoległy proces jakościowego jej uszlachetniania. Ten ostatni polegał na stawianiu organizacji integracyjnej nowych zadań i wyzwań, które musiały mieć wpływ na relacje danego ugrupowania z jego międzynarodowym otoczeniem.

W przypadku Unii Europejskiej – niezależnie od kontynuacji zadań zdefiniowanych jeszcze w ramach EWG (wspólna polityka rolna, wspólna polityka regionalna, wspólna polityka handlowa i inne), najważniejsze wydaje się być powołanie do życia strefy euro.

01.01.1999 r. jedenaście krajów członkowskich Unii Europejskiej przyjęło wspólną walutę, czyli euro. W 2001 roku do tej grupy dołączyła Grecja, a w kolejnych latach Słowenia (2007), Cypr (2008), Malta (2008), Słowacja (2009).

W literaturze przedmiotu wskazuje się na dwa podstawowe motywy, które przyczyniły się do przyjęcia euro jako wspólnej waluty ponadnarodowej.

Po pierwsze, dążono do tego, by wzrosło znaczenie Europy w światowym systemie walutowym. Jeszcze w latach sześćdziesiątych liderzy ówczesnej EWG dążyli do osłabienia pozycji USD w międzynarodowych stosunkach finansowych, co w owym czasie przyniosło połowiczny sukces: osłabiło pozycję USD i ucieczkę od tej waluty (IMF wprowadza SDR), doprowadzono też do złamania zasad systemu z Bretton Woods (1973 r. zawieszenie wymienialności USD na złoto, odejście od systemu kursów sztywnych na rzecz systemów kursów płynnych).

Po drugie, współpraca walutowa w niespotykanym dotąd zakresie miała spowodować, że UE stanie się prawdziwie zjednoczonym rynkiem.

Pierwszym ważnym i instytucjonalnym krokiem na drodze do europejskiej integracji walutowej było powołanie do życia Europejskiego Systemu Walutowego (EMS – *European Monetary System*: Francja, Niemcy, Włochy, Belgia, Dania, Irlandia, Luksemburg i Holandia), który w marcu 1979 roku zaczął funkcjonować jako układ wzajemnie powiązanych walut.

W EMS dokonywano oczywiście okresowych dostosowań z których najważniejsza była tzw. „Inicjatywa 1992”. Pod tą nazwą zawierał się plan liberalizacji współpracy gospodarczej (wspieranie wolnego przepływu dóbr, usług i czynników produkcji, usztywnianie wzajemnych kursów walutowych), a jego podstawowe cele miały być osiągnięte przed 01.01.1973 r. Można wskazać na cztery podstawowe cele determinujące odejście od EMS i przyjęcie wspólnej waluty:

- 1) kraje UE były przekonane, iż wspólna waluta pozwoli na szerszą i głębszą integrację europejskiego rynku,
- 2) część przywódców UE uważała, że dominacja Niemiec w ramach EMS i Europejskiego Banku Centralnego dokonuje się ze szkodą dla innych partnerów,
- 3) przy dążeniu do utrzymania stałości relacji kursowych i równoległym swobodnym przepływie kapitału przyjęcie wspólnej waluty wydawało się być rozwiązaniem najlepszym,
- 4) wyrażano nadzieję, iż wspólna waluta ustanowiona na mocy Traktatu z Maastricht będzie gwarancją stabilności politycznej Europy.

Przystąpienie do Unii Walutowej i Gospodarczej musiało być poprzedzone spełnieniem kilku makroekonomicznych warunków nazywanych kryteriami konwergencji.

Według nich :

1. stopa inflacji w kraju kandydującym do Unii Walutowej i Gospodarczej przez rok przed przystąpieniem nie może przekraczać średniej dla trzech krajów UE o najniższej inflacji o więcej niż 1,5 pkt. proc.
2. kraj kandydujący musi utrzymywać stabilny kurs swojej waluty w ramach Europejskiego mechanizmu kursowego (ERM) i nie dewaluować jej z własnej inicjatywy,
3. deficyt sektora publicznego nie może przekraczać 3 proc. PKB (dopuszczano jednak w wyjątkowych i przejściowych sytuacjach złamanie tej reguły),
4. dług publiczny kraju (skumulowane zadłużenie sektora publicznego) nie powinien przekraczać poziomu 60 proc. jego PKB.

Dla krajów członkowskich UE, które nie należą jeszcze do strefy euro, stworzono zmieniony Mechanizm Kursowy (ERM) nazywany ERM II. W ramach tego Mechanizmu

Europejski Bank Centralny, ale też i każdy bank centralny kraju członkowskiego używającego własnej waluty, może zawiesić interwencję podtrzymującą jej kurs w stosunku do euro w paśmie wahań, gdyby groziło to destabilizacją krajowego systemu cen (presja inflacyjna).

Wprowadzenie wspólnej waluty jest niewątpliwie sukcesem regionalnej integracji gospodarczej w Europie, ale też kreuje nowe problemy. Pierwszym z nich jest podział krajów członkowskich UE przynajmniej na dwie grupy (kategorie): kraje strefy euro i pozostałe kraje UE. Ta dywersyfikacja w dłuższej perspektywie nie może dobrze służyć realizacji podstawowych celów integracyjnych ugrupowania zdefiniowanych jeszcze w Traktacie Rzymskim w marcu 1957 roku. Z drugiej jednakże strony, wyodrębnienie z UE – 27 kilkunastu gospodarek realizujących niespotykane – przynajmniej na taką skalę – przedsięwzięcie, musi powodować do przeprowadzenia przynajmniej ogólnej charakterystyki pozycji tej strefy we współczesnej gospodarce światowej.

Aktualnie strefą euro zamieszkuje nieco ponad 263 mln osób, co stanowi 3,9 proc. ludności świata. Jednak ważniejszym wskaźnikiem informującym o randze strefy euro jest PKB. W 2008 roku jego rozmiary w strefie euro wyniosły blisko 14 tys. mld USD (13 581 mld USD), co stanowiło dokładnie 22,3 proc. PKB gospodarki światowej. Dla porównania w tym samym czasie PKB Stanów Zjednoczonych wynosił 14 369 mld USD (czyli stanowił blisko 106 proc. PKB strefy euro). W dynamicznie rozwijającej się gospodarce Chin wysokość PKB w 2008 roku wyniosła 4 327 mld USD, a więc była ponad trzykrotnie niższa od produktu osiągniętego w strefie euro. W prawie identycznej relacji pozostawał też PKB Japonii (4 380 mld USD).

Siła strefy euro w szczególnie sposób zaznacza się w handlu międzynarodowym. W 2008 roku wartość światowego eksportu wynosiła 14 940 mld USD, z czego na strefę euro przypadało 4 691 mld USD (31,4 proc. obrotów światowych), na Chiny 1 429 mld USD (9,5 proc. obrotów światowych), USA 1 301 mld USD (8,7 proc. obrotów światowych) i na Japonię 786 mld USD (5,3 proc. obrotów światowych). Jak więc widać, eksport ze strefy euro był wyraźnie wyższy (o 1 175 mld USD) od łącznego eksportu trzech pozostałych głównych „aktorów” światowego życia gospodarczego, co w jednoznaczny sposób podkreśla wysoką (można też stwierdzić ciągle wysoką) konkurencyjność oferty eksportowej krajów strefy euro. Ta silna pozycja po stronie eksportu w dłuższej perspektywie może stwarzać szanse na budowanie bezpieczeństwa finansowego w relacjach międzynarodowych.

Kraje strefy euro w handlu międzynarodowym osiągają nadwyżkę eksportową, nieco przekraczając poziom 190 mld USD. Podobnie jak w przypadku eksportu, również porównanie popytu importowego płynącego ze strefy euro i wymienionych wyżej innych głównych gospodarek, zaznacza się wyraźna przewaga „Europejczyków”. Wartość importu do strefy euro w 2008 roku wyniosła 4 501 mld USD (29,7 proc. światowego importu), import USA miał wartość 2 166 (14,3 proc. światowego importu), import do Chin osiągnął poziom 1 132 mld USD (7,5 proc. światowego importu), a import Japonii 763 mld USD (5,0 proc. światowego importu). To zestawienie pokazuje z kolei, jak ważny jest popyt importowy generowany przez kraje strefy euro dla wielu gospodarek współczesnego świata.

Nieco odmiennie kształtuje się pozycja strefy euro w porównaniu z innymi krajami analizowana od strony posiadanych rezerw walutowych. W 2008 roku poziom tych rezerw w poszczególnych krajach lub ich grupach wynosił:

- w Chinach – 1 530 mld USD
- w Japonii – 1 009 mld USD
- w strefie euro – 185,5 mld USD
- w USA – 66,6 mld USD

W tym przypadku dominacja dwóch gigantów azjatyckich jest bardzo wyraźna i ten stan rzeczy prawdopodobnie w dającej przewidzieć się perspektywie nie ulegnie zmianie.

Literatura:

1. Ł. Baumgart, *Stosunki traktatowe UE z państwami trzecimi*, „Prawo europejskie w praktyce”, 2009, nr 4
2. J. Dudziński, H. Nakonieczna – Kisiel (red.), *Międzynarodowe stosunki gospodarcze. Wybrane zagadnienia*, Wyd. Zachodniopomorska Szkoła Biznesu, Szczecin 2007
3. P.R. Krugman, M. Obstfeld, *Ekonomia międzynarodowa. Teoria i polityka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, t.2
4. A. Kulikowska, *Wspólna polityka walutowa Unii Europejskiej. Czy Polskę stać na euro*, „Portfel.pl” styczeń – marzec 2009
5. P. Lodkowski, *Złoty vs. Euro – walka o względy gospodarki*, „Portfel.pl” 2010, nr 3
6. S. Miklaszewski, E. Molendowski (red.), *Gospodarka światowa w warunkach globalizacji i regionalizacji rynków*, Difin Warszawa 2009
7. *Rocznik Statystyki Międzynarodowej*, GUS Warszawa 2009
8. *Rocznik Statystyczny RP*, GUS Warszawa 2009
9. A. Wojtyna, *Gospodarki wschodzące w obliczu kryzysu finansowego: duża odporność czy podatność*, „Gospodarka Narodowa” 2010, nr 9

Currency zone of Euro as a subject of a global economy

Summary

Establishing of the currency zone of Euro presented as a crucial qualitative development of the integration process which evolved since decade in Western Europe. It has started within the European Economic Community, and then within the European Union. That development initiated the new, distinct element into the global economic structure.

It is said that the establishment and intercalation into the currency zone of Euro is possible upon fulfill few basic conditions, which means that all the countries pertinent to that specific currency zone shall implement similar macroeconomic goals and shall manage and operate using related instruments of economic policy.

That shall effect in formation of close development rythm (economic situation) of these economies.

In hereby study we tried to introduce the potential of economic currency zone of Euro, basic directions of its changes and features of economic situation development within the realm of past few years.

Henryk Wnorowski
(Polska)

ROLA ZŁOTA PO KRYZYSIE ŚWIATOWYM W 2008 ROKU

Wstęp

Złoto od tysięcy lat posiadało olbrzymią wartość i było obiektem marzeń niezliczonej liczby ludzi a także przedmiotem dążenie tylko większości kobiet na świecie¹. Wraz z rozwojem cywilizacji doceniono jego użyteczność w systemie monetarnym, szczególnie wówczas, gdy stawało się ono w większości krajów podstawą budowy systemów monetarnych². We dług konserwatywnej ekonomii obecność złota nie ma wymiaru tylko czysto użytkowego. Jeśli zaczniemy szukać odpowiedzi na pytanie, dlaczego właśnie złoto stało się w wielu krajach podstawą budowy systemu monetarnego?, to najczęściej przytaczanymi są argumenty o trwałości, podzielności, niezniszczalności i relatywnie wysokiej wartości złotego kruszcu. Szczególna rola złota w naszej cywilizacji ma również w sobie coś mistycznego. F. Nietzsche objaśniał to następująco: „...złoto jest wzorem cnót i osiągnęło najwyższą wartość, ponieważ jak każda, najdoskonalsza cnota jest dobrem rzadkim i tak naprawdę nikomu do niczego niepotrzebnym”³.

Złoto czasem zachowuje się dziwnie, trafia na pierwsze strony gazet zwykle wtedy, gdy jego ceny⁴ biją rekordy lub co najmniej mocno idą w górę. Takie okresy zdarzają się szczególnie wówczas gdy koniunktura w gospodarce światowej załamuje się, mówiąc nieco inaczej kiedy następują ciężkie czasy. Wówczas złoto zaczyna być postrzegane jako pewna lokata kapitału. Autor niniejszego referatu formułuje hipotezę, iż światowy kryzys 2008 wzmocnił tą dotychczasową prawidłowość, wzrostu zainteresowania (popytu) złotem w stosunku do wcześniejszych kryzysów za sprawą dwóch zjawisk:

- zyskującej coraz większą popularność doktrynie anarchokapitalizmu, wywodzącej się z idei liberalnych. W ten nurt wpisuje się następujący sposób myślenia: lepiej lokować posiadane środki tam, gdzie w najmniejszym stopniu trzeba będzie dzielić się procentami z zysku z państwem, czyli obowiązującym systemem,
- zwiększonego wyraźnie popytu ze strony nowych graczy w gospodarce światowej - Indii i Chin, gdzie złoto z jednej strony jest traktowane jako lokata kapitału, a z drugiej zaś bogacące się społeczeństwa dokonują coraz większych zakupów biżuterii.

¹ Wydaje się, że opinia ta ciągle jest uprawniona bez względu na aktualnie obowiązującą cenę tego kruszcu. Jak powiadają maklerzy z Wall Street „złota regułą gospodarki jest to, że reguły ustalają Ci, którzy mają złoto!”. Dlatego każda reguła natychmiast zostanie zmieniona ... jeśli przeszkadza tym, którzy mają złoto! – A. Zawisła, *Ekonomia nauka praw tymczasowych*, Oficyna Wydawnicza Warszawskiej Szkoły Zarządzania, Szkoły Wyższej, Warszawa 2010, s. 57.

² Złote monety pochodziły z krajów arabskich lub z Bizancjum bądź były ich kopiami. Po XIII wieku zaczęły się tworzyć narodowe systemy pieniądza oparte na srebrze i złocie. Pierwsze złote monety pojawiły się w XIII w. w Niemczech i Anglii. W Polsce pierwsza emisja odbyła się za czasów Władysława Łokietka i miała raczej charakter prestiżowy niż praktyczny. – J. Biłski, *Międzynarodowy system walutowy*, PWE, Warszawa 2006, s. 98-99.

³ F. Nietzsche, *Tako rzecze Zaratustra*, Zysk i Spółka, Poznań 1995, s. 65.

⁴ W handlu podstawową jednostką złota jest uncja trojańska (jubilerska), czyli 31,1035 grama. Nazwa *trojańska* nie pochodzi od Troi, ale od miasta Troyes w północno-wschodniej Francji, w średniowieczu ważnego ośrodka handlowego.

Historyczne zasługi złota - System waluty złotej

To właśnie złoto sprawiło, że finanse międzynarodowe na przełomie XIX i XX wieku funkcjonowały wzorowo. Stąd okres funkcjonowania systemu waluty złotej jest często nazywany złotą epoką finansów międzynarodowych. Niestety był to okres krótki, gdyż reguły, których musiały przestrzegać banki centralne były rygorystyczne i trudne do utrzymania w miarę wzrostu zapotrzebowania na pieniądź:

- emisja banknotów był podporządkowana wymogowi pokrycia rezerwami złota,
- bank centralny był zobowiązany do kupna i sprzedaży złota po stałej cenie w walucie krajowej,
- występowała pełna wzajemna wymiennalność wszystkich form pieniądza, w tym przede wszystkim banknotów na złoto,
- istniała swoboda wywozu i przywozu złota w skali międzynarodowej⁵.

Całkowite zerwanie związku systemów monetarnych ze złotem nastąpiło 15 sierpnia 1971 roku, , kiedy ówczesny prezydent Stanów Zjednoczonych Richard Nixon podjął decyzję o zaprzestaniu wymiennalności dolarów amerykańskich na złoto. Była to zła wiadomość dla systemów monetarnych, dla samego kruszcza zaś nastąpiła nowa, iście „złota era”. Rysunek 1 pokazuje jak jego ceny zaczęły rosnąć gwałtownie, Apogeum tej bezprecedensowej progresji przypadło na rok 1980, najwyższy poziom zanotowano 21 stycznia , tj. nazajutrz po wkroczeniu radzieckich wojsk do Afganistanu.

Ceny złota w USD za uncję w okresie 1968-2006 (Rysunek 1)

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/df/Gold_price.png

⁵ H. Wnorowski, *Międzynarodowy system walutowy*, [w:] J. Zarzecki (red.), *Finanse*, tom II, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2000, s. 171.

Determinanty rynku złota

Złoto, ze względu na swe walory i zastosowanie cechuje się stałym popytem i podażą ze strony finansowych i niefinansowych podmiotów gospodarczych, w tym również gospodarstw domowych. W wyniku rozwoju i upowszechnienia się różnych zinstytucjonalizowanych płaszczyzn obrotu kruszczem, trudno znaleźć inny rodzaj aktywów legitymujący się równie szerokim wymiarem społecznym, kulturowym i geograficznym.

Struktura cenowa złota jest z jednej strony naturalną pochodną popytu i podaży, na które nakłada się szereg różnych, niejako dodatkowych czynników, politycznych, społecznych, ekonomicznych oraz kulturowych i sezonowych, z drugiej zaś strony, pozostaje pod wpływem określonych technicznych korelacji z innymi kategoriami finansowymi i towarowymi, w tym zwłaszcza z ropą naftową.

Podaż złota

Stronę podażową w największym stopniu reprezentują przedsiębiorstwa wydobywcze. Stanowią one średnio 60-65% dostaw. Pozostała część pochodzi ze źródeł wtórnych, uzyskiwanych poprzez skup złomu, recykling, rafinacje oraz od redukujących swe zapasy instytucji finansowych, głównie banków centralnych. Największych producentów złota na początku XXI wieku pokazuje tabela 1.

Najwięksi producenci złota na Świecie w latach 2000-2009 (Tabela 1)

Pozycja	Kraj	Udział w światowej produkcji(w % średniorocznie)
1	Republika Południowej Afryki	14
2	Stany Zjednoczone	11
3	Australia	10
4	Chiny	9
5	Rosja	7
6	Peru	7

Źródło: WGC

Według Światowej Rady Złota (WGC), wielkość rocznych obrotów w latach 2006-2008 kształtowała się na poziomie 3,5-3,8 tys. ton. Są to dane zidentyfikowane przez WGC, w rzeczywistości jednak obroty na rynku złota nie uwzględniają transakcji banków centralnych, całościowe dane są więc zapewne o około 15-20 % wyższe⁶.

Popyt na złoto

W zakresie realnego popytu dominuje tzw. realna sfera gospodarki, czyli przemysł jubilerski wraz ze stomatologią, w zależności od koniunktury stanowiąca w sumie około 70-80% ogólnego zapotrzebowania na kruszec. Pozostałe 20-30% przypada na sferę inwestycyjną. Bardziej precyzyjną strukturę popytu na złoto w latach 2007-2009 pokazuje tabela 2.

⁶ W. Sz. Kowalski, *Złoto-fenomen i ostoją życia gospodarczego*, „Miesięcznik Kapitałowy”, grudzień 2009.

Struktura sektorowa popytu na złoto na świecie w okresie I kw. 2007-III kw. 2009r. (w procentach) (Tabela 2)

Wyszczególnienie	III 2009	II 2009	I 2009	IV 2008	III 2008	II 2008	I 2008	IV 2007	III 2007	II 2007	I 2007
jubilerzy	59,2	56,0	33,7	50,8	55,8	65,7	61,0	69,4	62,4	73,0	68,0
przemysł	12,4	13,0	7,7	8,4	9,4	15,0	15,8	13,4	12,1	13,0	14,0
inwestycje	28,4	31,0	58,6	40,8	34,8	19,3	23,2	17,2	25,5	14,0	18,0

Źródło: jak w tabeli 1

Analiza danych z tabeli 2 pokazuje, iż w ujęciu branżowym największe zapotrzebowanie na złoto wykazuje sektor jubilerski. W latach 2006-2008 zagregowana wielkość rocznego popytu jubilerów wynosiła 2,2 – 2,4 tys. ton, co dawało kwotę rzędu 43 – 53 mld USD, i udziały w globalnym rynku zakupów na poziomie 60-70%. Z kolei spośród przemysłowego wykorzystania złota największe potrzeby zgłasza branża elektroniczna (podzespoły, części, nosniki danych itp.). W minionych trzech latach jej średnioroczne zakupy zawierały się w granicach 300-310 ton (w ujęciu kwotowym jest to około 608 mld USD), co stanowiło około 9% całościowego popytu. Pozostały popyt industrialny generowany jest przez gałęzie przemysłu związane głównie z branżą samochodową, lotnictwem i astronautyką oraz budownictwem (roczne łączne potrzeby tych dziedzin wytwórczości szacowane są na około 90-95 ton). Ciągłe istotnym odbiorcą złota jest branża dentystyczna, jej średnioroczne skumulowane zakupy to jakieś 55-60 ton, co oznacza 2% popytu ogółem⁷.

W celach inwestycyjnych nabywanie złota, odbywa się w dwóch płaszczyznach. Dotychczas w największym stopniu wiązało się to z celami tezauryzacyjnymi tzn. sztabkami, numizmatyką, a także potrzebami związanymi z biciem odznaczeń i medali. Ten rodzaj działalności podwoił w ostatnich latach swoje zapotrzebowanie z około 400 ton w 2006 roku do 860 ton w 2008. W rezultacie udział tej części rynku w obrotach złotem wzrósł z 12% do około 23%.

Podobne tendencje popytowe nastąpiły w segmencie komercyjnych inwestycji finansowych, gdzie nabywanie kruszcu wiąże się z oferowaniem produktów inwestycyjnych opartych na złocie, tzw. instrumentów strukturyzowanych typu Commodity ETCs Gold EYCs itp. Od roku 2006 do 2008 popyt dyktowany takimi potrzebami wzrósł z 260 ton do 320 ton.

Wreszcie ostatnim istotnym składnikiem popytu jest odwrotne niż dekadę wcześniej⁸ zachowanie banków centralnych. Począwszy od jesieni 2009 roku, najpierw banki centralne Indii, Sri Lanki, Rosji, a następnie innych krajów, zaczęły sukcesywnie zwiększać swoje zapasy złota.

⁷ Tamże

⁸ Pod koniec XX wieku, czyli w szczytowej fazie nastrojów antykruszcowych (280 USD/oz) szereg zachodnioeuropejskich banków centralnych – między innymi Szwajcarii, Wielkiej Brytanii, Francji, Holandii, Hiszpanii i Portugalii, postanowiło ograniczyć posiadane zasoby kruszcu. W efekcie takiej właśnie redukcji zapasów mogły one uzyskać około 56 mld USD przychodów i przypuszczalnie zarobić na inwestycjach około 12 mld USD. Jednak ze względu na dzisiejszy drastyczny wzrost cen, utracony zysk tych instytucji jest kilkakrotnie wyższy.

Wielkość państwowych rezerw złota (stan na wrzesień 2009.) (Tabela 3)

Lp.	Dysponent	Stan rezerw w tonach
1	Stany Zjednoczone	8 133,5
2	Niemcy	3 408,3
3	Międzynarodowy Fundusz Walutowy	3 217,3
4	Włochy	2 451,8
5	Francja	2 445,1
6	Chiny	1 054,0
7	Szwajcaria	1 040,1
8	Japonia	765,2
9	Holandia	612,5
10	Rosja	568,4
32	Polska	102,9

Źródło: E-Gospodarka.pl

Ponadto na kształtowanie się cen złota w ciągu roku poważny wpływ wywierają czynniki sezonowe. Główne impulsy o podłożu kalendarzowym to⁹:

- jesienny okres zaślubin w Indiach, Według reguł obowiązujących w tym kraju (a zgłasza on 1/5 światowego zapotrzebowania na kruszec – złoto i wyroby jubilerskie są swoistą polią majątkową dla pani młodej), po podliczeniu zysków i strat spowodowanych letnimi monsunami, nastaje pora intensywnych zakupów,
- zakończenie ramadanu w świecie muzułmańskim, wiąże się z boomem zakupów dóbr luksusowych. Poczesne miejsce wśród tych dóbr zajmuje biżuteria i wyroby ze złota. Udział tylko samych państw leżących nad Zatoką Perską w globalnym popycie można szacować na 12-14%, inny kraj muzułmański, Turcja, to z kolei trzeci (po Indiach i USA) światowy rynek zbytu dla złota,
- rozpoczęcie nowego roku w Chinach. „Święto Wiosny” w tym kraju jest najważniejszym świętem publicznym i prywatnym, trwa ono tradycyjnie 15 dni i wiąże się z intensywnymi zakupami kosztowności. Chiny wraz z Hongkongiem reprezentują siłę popytową zbliżoną poziomem do Turcji.

Współczesny rynek złota

Rynek złota to jednak nie tylko popyt i podaż, szczególna rola tego kruszcu w światowej gospodarce oraz w kulturze sprawia, że mniej lub bardziej znaczące wydarzenia sprawiają, że cena kruszcu przekracza kolejne, wydawać by się mogło wcześniej, nieosiągalne pułapy (patrz tabela 4). Ostatnim takim wydarzeniem był upadek Lehman Brothers i wybuch kryzysu finansowego¹⁰.

⁹ W. Sz. Kowalski, *op. cit*

¹⁰ Od tamtego czasu (15 września 2008) uncja złota podrożała już ponad 70%. Prawdziwe szaleństwo rozpoczęło się we wrześniu 2010 roku, kiedy amerykański bank centralny Fed zaszokował komunikatem, że zależy mu na zwiększaniu w USA inflacji. Inwestorzy zareagowali intensywnymi zakupami złota, bo uchodzi ono za lokatę skutecznie chroniącą kapitał przed utratą wartości. Dlatego w finansowym slangu złoto to bezpieczna przystań (safe heaven). W efekcie kurs osiągnął rekordowe 1300 USD i pozostaje blisko tego poziomu. – T. Prusek, *Złoto to bezpieczna przystań na niepewne czasy w gospodarce*, „Gazeta Wyborcza”. 28 września 2010.

Historyczne pułapy cenowe uncji złota wg notowań na London Fixing Gold Market (Tabela 4)

Pułap cenowy 1 uncji złota (w USD)	Data sesji
200	28 lipca 1978 r.
300	18 lipca 1979 r.
400	1 października 1979 r.
500	28 grudnia 1979 r.
600	3 stycznia 1980 r.
700	16 stycznia 1980 r.
800	18 stycznia 1980 r.
900	14 stycznia 2008 r.
1000	14 marca 2008 r.
1100	9 listopada 2009 r.
1200	2 grudnia 2009 r.
1300	24 września 2010 r.

Źródło: London Fixing Gold Market LTD.

W drugiej połowie 2010 roku trudno w światowej gospodarce o większą dozę emocji i kakofonię poglądów niż ta, jaka towarzyszy rynkowi złota. Z jednej strony istnieje dość powszechna świadomość spekulacyjnego rajdu¹¹, stymulowanego ujemnie skorelowanym dolarem, gdzie podstawową bazą pożyczkową wspierającego ten trend carry trading²u jest nader mocno zdeprecjonowany dolar¹².

Z drugiej zaś, mniej więcej od 2006 roku złoto poszukuje adekwatnych dla siebie pułapów cenowych, odpowiadających nowej strukturze kapitału, konsumpcji i pracy w gospodarce światowej (patrz rysunek 2). Fakt ten wzmaga przekonanie, że tendencja aprecjacyjna na kruszcu jest obecnie tak silna, iż realna jest kontynuacja progresji, nawet wówczas gdyby dolar istotnie się wzmocnił, co jest mało prawdopodobne przy obecnej polityce gospodarczej dzisiejszej administracji amerykańskiej.

¹¹ W 2005 roku Paul Tustain za pośrednictwem londyńskiej spółki Galmarley Limited założył Bulion-Valut.com – internetową platformę wymiany złota inwestycyjnego, służącą też jako przechowalnia tego kruszcu w wyspecjalizowanych skarbcach. Dziś BullionValut jest jednym z najszybciej rozwijających się przedsięwzięć internetowych. Rok temu dostał najbardziej prestiżową nagrodę biznesową w Wielkiej Brytanii – nagrodę królowej dla przedsiębiorstw w kategorii innowacje. Z usług BulionValut korzysta dziś 16,5 tysiąca osób na całym świecie zamieszkałych w 83 krajach. To ci, którzy kupują i przechowują złoto za jego pośrednictwem. Zainteresowanych w serwisie jest znacznie więcej, ale nie wszyscy zdecydowali się dotąd na dokonanie transakcji – obserwują, traktują udział w przedsięwzięciu trochę jak zabawę. Początkowo strona funkcjonowała tylko w języku angielskim, bo zgodnie z przewidywaniami głównymi jego użytkownikami są Brytyjczycy (prawie połowa klientów), a druzdy w kolejności to Amerykanie. Stopniowo, w miarę wzrostu zainteresowania, dodawano kolejne wersje językowe. Polska ruszyła w ubiegłym roku. Niemal ex quo z japońską, od tamtego czasu zarejestrowało się ponad 400 Polaków. Może być ich jednak więcej, bo ta statystyka uwzględnia tylko osoby, które używały języka polskiego lub podawały polski adres. Na zakup złota zdecydowało się dotąd kilkudziesięciu krajowych użytkowników. W sumie BulionValut przechowuje już ponad 18 ton złota, to więcej niż ma niejeden bank centralny. – B. Chomontowska, *Złoto anarchistów*, „Rzeczpospolita”, 2 kwietnia 2010.

¹² „Złoto cieszy się olbrzymim wzięciem także z powodu słabnącego w oczach dolara. Inwestorzy pozbywają się masowo „zielonych”, bo boją się spadku wartości amerykańskiej waluty, gdyby wrosła inflacja.” – T. Prusek, *op. cit*

Notowania uncji złota w latach 2006-2010 (w USD) (Rysunek 2)

Źródło: <http://www.bankier.pl/inwestowanie/profile/zloto.html?waluta=USD&chart=B5Y>

Zakończenie

Doświadczenia minionych dekad pokazują (patrz rysunek 1), że średnioroczna cena uncji może zarówno dryfować w ograniczonym przedziale wahań (lata 80. i 90.), jak i zwiększać się siedmiokrotnie (lata 70.). W tej sytuacji należy liczyć się z tym, że ścieżka do osiągnięcia stabilizacji cenowej wiedzy przez ustanowienie realnego rekordu. Byłaby nim cena około 2200 USD, gdyż na tyle należałoby szacować pamiętne 850 USD za uncję z 21 stycznia 1980r. W taki scenariusz wydarzeń wpisują się co bardziej śmiałe prognozy.

Ekstremalne sytuacje rynkowe mają na szczęście to do siebie, że zbyt długo nie trwają. Dlatego też mimo wszystko wątpliwym jest, aby cena złota w przyszłej dekadzie była trwale liczona w tysiącach dolarów¹³.

The Role of Gold after Global Crisis of 2008

Summary

Gold is a particular resource, sometimes behaves strangely, gets the headlines usually when its prices break records, or at least go up strongly. Such periods occur in particular when the upturn in the global economy collapses or, in other words, following hard times. Then, gold starts to be perceived as a stable capital investment. The global crisis that began in 2008 has not changed anything, fundamentally, it only strengthened the existing regularity. As a result, since 2008, the price of gold exceed subsequent hundred-dollar boundaries five times, to reach 1,300 USD in September 2010 per ounce. Fortunately, extreme market situations do not last too long. Therefore, it is still doubtful whether the price of gold in the next decade will permanently be counted in thousands of dollars.

¹³ Prawdopodobnie tak stać się może, ale w bardzo odległej przyszłości. Gdy świat, jak uważa profesor Thomas Sowell z Instytutu HOOVERA Uniwersytetu Stanforda, za dwa, trzy pokolenia powróci do standardu złota, będącego jedynym skutecznym sposobem powstrzymania inflacji. Dotychczas nie wynaleziono skuteczniejszego sposobu, aby siła nabywcza pieniądza nie była w odwrocie. – W. Sz. Kowalski, *Złoto – fenomen i ostoja życia gospodarczego*, „Miesięcznik Kapitałowy”, grudzień 2009.

WAHANIA KURSOWE PLN W DOBIE KRYZYSU

W warunkach rozwiniętej gospodarki rynkowej świat dążył do ustabilizowania relacji kursowych. Znajdowało to swój wyraz w budowanych międzynarodowych systemach walutowych. W latach 1870-1914 dominował system kursów stałych, co oznaczało, że raz ustalone parytety (wyrażone w złocie) nie mogły ulec zmianie. W okresie międzywojennym funkcjonowały dwie odmiany tego systemu – system sztabowo-złoty i dewizowo-złoty. Po zakończeniu II wojny światowej i w ramach nowego układu geopolitycznego, przywrócenie zasad klasycznego systemu waluty złotej, nie było możliwe. Z tego powodu na konferencji w Bretton Woods (1944 r.) przyjęto do realizacji (od 1947 r.) system kursów sztywnych, w ramach którego możliwe było odejście od wcześniej zgłoszonego parytetu bez zgody IMF (International Monetary Fund) w granicach +/- 1%.

Napięcia gospodarcze na przełomie lat 60. i 70. ubiegłego wieku doprowadziły do dekonjunktury w wielu krajach, a w Stanach Zjednoczonych w szczególności. Konsekwencją tego była powszechna ucieczka od słabego dolara, co zmusiło IMF do wprowadzenia dodatkowego pieniądza – SDR (Special Drawing Rights, specjalne prawa ciągnięcia). Ten zabieg miał jednak krótkookresową skuteczność. Sytuację pogorszył klimat polityczny w USA (afery Watergate za prezydentury R. Nixona). Jej rozwiązanie miało charakter radykalny – dolar amerykański został dwukrotnie zdewaluowany, a następnie w 1973 r. zawieszono jego wymiennalność na złoto. W ten sposób dokonano się odejście od zasad systemu z Bretton Woods i jednoczesna akceptacja systemów kursów płynnych (floating). Nie oznaczało to jednak całkowitej swobody w dziedzinie polityki kursowej, uprawianej przez poszczególne kraje. Nie pozwalały na to najważniejsze organizacje międzynarodowe (IMF, GATT, World Bank) ale także i świadomość panująca wśród polityków gospodarczych iż brak dyscypliny w tych zachowaniach może wywoływać zagrożenie presją inflacyjną (a jak wiadomo, inflacja jest wrogiem publicznym numer jeden).

Z tego też powodu powstawały „węże walutowe” wyznaczające konieczność podejmowania interwencji przez banki centralne w przypadku przekroczenia wcześniej zdefiniowanej marży odchyłań kursowych.

W tej sytuacji ranga polityki kursowej jako składowej zagranicznej polityki zagranicznej została wyraźnie ograniczona. Nie zmienia to jednak faktu, że i obecnie fluktuacje kursowe mogą w znacznym stopniu deformować ceny eksportowe i ceny importowe przez co wpływają, między innymi, na pozycję konkurencyjną gospodarek (wahania cen eksportu) jak i na poziom i stabilność cen krajowych (wahania cen importu).

W Polsce polityka kursowa napotyka na mniejsze ograniczenia niż np. w krajach należących do strefy Euro i z tego powodu gospodarka polska może być w większym stopniu uczulona na zewnętrzne szoki finansowe.

W niniejszym opracowaniu podjęto próbę określenia kierunków i natężenia zmian relacji kursowych PLN i czterech najważniejszych walut współczesnego świata (euro, funt szterling, USD, frank szwajcarski) w latach 2005-2010. Kształt tych relacji jest istotny przynajmniej z dwóch powodów – po pierwsze, z racji ich wpływu na ceny w handlu

Tabela 1: PLN vs EURO

LATA	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2005	0,2450	0,2510	0,2487	0,2409	0,2391	0,2463	0,2461	0,2472	0,2548	0,2547	0,2518	0,2593
2006	0,2615	0,2636	0,2581	0,2551	0,2568	0,2490	0,2502	0,2563	0,2519	0,2562	0,2611	0,2623
2007	0,2578	0,2567	0,2573	0,2618	0,2644	0,2626	0,2654	0,2625	0,2639	0,2699	0,2736	0,2775
2008	0,2772	0,2791	0,2827	0,2903	0,2935	0,2962	0,3037	0,3041	0,2966	0,2789	0,2551	0,2489
2009	0,2371	0,2153	0,2163	0,2263	0,2267	0,2218	0,2323	0,2621	0,2401	0,2371	0,2396	0,2414
2010	0,2456	0,2490	0,2569	0,2584	0,2468	0,2438	0,2450					

Tabela 2: PLN vs GBP

LATA	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2005	0,1713	0,1731	0,1723	0,1647	0,1635	0,1647	0,1678	0,1695	0,1728	0,1737	0,1710	0,1762
2006	0,1794	0,1802	0,1779	0,1772	0,1756	0,1710	0,1722	0,1736	0,1701	0,1725	0,1760	0,1764
2007	0,1711	0,1715	0,1749	0,1780	0,1801	0,1775	0,1789	0,1779	0,1816	0,1880	0,1936	0,2001
2008	0,2069	0,2094	0,2190	0,2309	0,2323	0,2346	0,2434	0,2412	0,2368	0,2202	0,2228	0,2262
2009	0,2184	0,1910	0,1987	0,2036	0,2008	0,1903	0,1999	0,2089	0,2140	0,2170	0,2153	0,2172
2010	0,2168	0,2182	0,2317	0,2264	0,2120	0,2019	0,2046					

Tabela 3: PLN vs USD

LATA	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2005	0,3222	0,3268	0,3280	0,3120	0,3039	0,2997	0,2842	0,3042	0,3130	0,3067	0,2970	0,3075
2006	0,3165	0,3150	0,3103	0,3127	0,3280	0,3153	0,3175	0,3284	0,3210	0,32134	0,3363	0,3464
2007	0,3592	0,3355	0,3406	0,3536	0,3572	0,3521	0,3636	0,3574	0,3665	0,3840	0,4014	0,4040
2008	0,4075	0,4114	0,4383	0,4576	0,4565	0,4610	0,4837	0,4561	0,4256	0,3706	0,3424	0,3365
2009	0,3153	0,2754	0,2824	0,2987	0,3092	0,3082	0,3268	0,3454	0,3497	0,3513	0,3573	0,3527
2010	0,3507	0,3403	0,3488	0,3472	0,3111	0,2972	0,3130					

Tabela 4: PLN vs CHF

LATA	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2005	0,3789	0,3819	0,3854	0,3728	0,3693	0,3788	0,3803	0,3839	0,3947	0,3946	0,3887	0,4015
2006	0,4052	0,4106	0,4049	0,4018	0,3998	0,3885	0,3924	0,4044	0,3990	0,4074	0,4157	0,4189
2007	0,4164	0,4164	0,4149	0,4286	0,4361	0,4344	0,4398	0,4298	0,4349	0,4509	0,4509	0,4604
2008	0,4496	0,4489	0,4442	0,4635	0,4783	0,4783	0,4965	0,4931	0,4728	0,4231	0,4071	0,3825
2009	0,3537	0,3212	0,3258	0,3433	0,3428	0,3361	0,3530	0,3690	0,3638	0,3591	0,3620	0,3625
2010	0,3627	0,3654	0,3720	0,3704	0,3508	0,3358	0,3299					

Źródło dla tabel: 1, 2, 3, 4: opracowanie własne na podstawie Rocznik Statystyczny RP 2009, GUS Warszawa 2009, Tabl.12 (513) s. 617, Rocznik Statystyczny RP 2007, Tabl.10(518) s. 604 oraz NBP.gov.pl (2010 rok)

zagranicznym, po drugie – ze względu na znaczenie tych walut w strukturze zadłużenia zagranicznego Polski. W tabelach 1-4 przedstawiono zmiany relacji kursowych od roku 2005 do połowy 2010 w przekrojach miesięcznych. Pozwoliło to na dość precyzyjne określenie okresów aprecjacji i deprecjacji polskiego złotego do tych walut. I tak, w całym okresie 2005-2010 aprecjacja złotówki w stosunku do Euro pojawiła się 38-krotnie, w stosunku do Funt szterlinga 33-krotnie, w stosunku do USD 37-krotnie, i wreszcie w stosunku do Franka szwajcarskiego 32-krotnie. Z kolei przypadki deprecjacji PLN w stosunku do wyżej wymienionych walut miały następującą częstość: w przypadku Euro – 28, Funt szterling – 23, USD – 29, Frank szwajcarski – 34. Z tego zestawienia wynika, iż w długim okresie najbardziej korzystnie kształtowały się one w stosunku do waluty Stanów Zjednoczonych, a najmniej korzystnie w stosunku do waluty Szwajcarii.

SPIS TREŚCI

Ograniczając się jedynie do okresu ostatniego kryzysu finansowego (2008-2009) wiadać, że tu występujące proporcje są bardzo podobne do tych ogólniejszych – najkorzystniejsze relacje pojawiają się w stosunku do funta szterlinga, najmniej korzystne w stosunku do franka szwajcarskiego. W pierwszym przypadku liczba aprecjacji wynosi 17, a deprecjacji – 7. W drugim przypadku liczba aprecjacji – 9, a deprecjacji – 15.

Należy zwrócić też uwagę, na ciągłość (trwałość) zarówno aprecjacji jak i deprecjacji.

W przypadku relacji kursowych z Euro, najdłużej trwająca aprecjacja dokonała się od lutego 2008 do lipca 2008 (6 miesięcy), a stopa aprecjacji wyniosła w tym czasie 10,6%. Z kolei deprecjacja trwała jeszcze dłużej, bo 7 miesięcy (sierpień 2008-luty 2009), a jej stopa wyniosła 19,8%.

W relacjach kursowych z funtem szterlingiem, szczególnie długi i ciągły był okres aprecjacji złotego (kwiecień 2007-luty 2008), a więc trwający dokładnie przez 11 miesięcy. W tym czasie złoty w stosunku do funta wzmocnił się o 33,8%. Okres deprecjacji był w tym przypadku wyjątkowo krótki i wynosił zaledwie 3 miesiące (kwiecień-czerwiec 2010), a stopa deprecjacji wyniosła tu 12,9%.

Silne fluktuacje kursowe dotyczą relacji PLN-USD. Ciągłość procesu aprecjacji wyniosła tu 8 miesięcy (wrzesień 2007-kwiecień 2008) przy stopie wynoszącej 28%. Ciągłość procesu deprecjacji złotego była zbliżona (7 miesięcy, sierpień 2008-luty 2009) ale w tym czasie wartość złotego wyrażana w USD obniżyła się aż o 43,1%.

Wreszcie w przypadku relacji kursowych PLN-CHF. Okres ciągłej aprecjacji obejmuje pięć miesięcy (listopad 2009-marzec 2010) a jej stopa w porównaniu z poprzednimi dość niska, jednocyfrowa (7,8%). Proces deprecjacji był wyraźnie dłuższy (8 miesięcy, sierpień 2008-marzec 2009) a stopa ustępująca tylko osiągniętej w relacjach z USD i wynosząca 35,3%.

W oparciu o powyższe dane trudno o jednoznaczną prognozę kształtowania się relacji kursowych polskiego złotego, choć wyraźnie widać, że fluktuacje kursowe są głębsze w stosunku do walut krajów nie należących do Unii Europejskiej.

The currency fluctuations of PLN (Polish zloty) in a time of global economic crisis within the years of 2009 – 2010.

Summary

Into the positive effects of economic policy implemented in Poland after the year of 1989 we may undoubtedly include the firmness of the currency value in a domestic (a low inflation level) and international dimension (currency floating, limitation of the currency fluctuations scale in relation to the main world's currencies).

The currency policy, in case of polish membership in European Union, exists as a one of the crucial instrument of a trade policy (foreign economic policy) due to its autonomy from the decisions make in Brussels.

That is why there is an essential need to study the „resistance” of polish currency on external shocks. Said resistance of polish currency has an influence on the changes within the polish trade exchange and the marketability of its economic for foreign investors.

In hereby study we put to the analysis the currency changes of PLN (Polish zloty) due to selected currencies within the years of 2007 – 2010. We also attempt to determine the consequences of defined currency changes.

Wstęp	3
Inga Głuszek (Polska) WOJNA TROJAŃSKA W IKONOGRAFII MONET ANTYCZNYCH	5
Jacek Rakoczy (Polska) MILITARNE MOTYWY W MENNICTWIE FILIPA I ARABA	17
Piotr Niczyporuk, Aniela Talecka (Polska) RZYMSKA ANTYCZNA BANKOWOŚĆ WSPÓLNYM DZIEDZICTWEM EUROPY	27
Віталій Сідаровіч (Беларусь) НОВЫЕ НАХОДКИ АНТИЧНЫХ МОНЕТ В БЕЛОРУССКОМ ПОНЕМАНЬЕ	42
Миколаас Михельбертас (Литва) ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ СВЕДЕНИЯ О КЛАДЕ РИМСКИХ МОНЕТ ИЗ ДАРГЕЛИШКЕ (Р-Н ТЕЛЬШЯЙ, ЛИТВА)	53
Jerzy Piniński (Polska) W SPRAWIE SYMBOLIKI WYOBRAŻEŃ I CHRONOLOGII NIEKTÓRYCH TYPÓW MONET BOLESŁAWA CHROBREGO	60
Andrij Kryzaniwskij (Ukraina) CZY BITO MONETY WE LWOWIE W LATACH 1370-1372?	72
Adam Musiałowski (Polska) SYMBOLIKA I IDEOLOGIA WŁADZY NA MONETACH PRUS ZAKONNYCH I KRÓLEWSKICH	78
Ілья Шталенков (Беларусь) К ВОПРОСУ О «МСТИСЛАВСКИХ» НАДЧЕКАНКАХ	84
Ivar Leimus (Estonia) ADDITIONAL DATA ABOUT THE PERIOD OF AND REASONS FOR MINTING THE ‘RUSSIAN NOBLES’ (KORABELNIKS) OF IVAN III	92
Jarosław Dutkowski (Polska) ŁUP WOJENNY NIE ZNA GRANIC	98
Віктор Малезік (Беларусь) ФИКСАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ АНАЛИЗА ЕДИНИЧНЫХ НАХОДОК РУССКИХ МОНЕТ XV – XVII ВЕКОВ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ	115
Віктор Какареко (Беларусь) КЕРАМИЧЕСКИЕ КОПИЛКИ XVI – XVIII ВЕКОВ	132

Валеры А. Кобринец (Беларусь) КЛАД С РУССКИМИ МОНЕТАМИ ИЗ ГОР. ЧЕРИКОВА МОГИЛЕВСКОЙ ОБЛАСТИ	145
Wiesław Kopicki (Polska) WYOBRAŻENIE WŁADCY NA POLSKICH DUKATACH I RZECZYPOSPOLITEJ	158
Иван Синчук (Беларусь) „ШЕЛЯЖНЫЕ” МОНЕТНЫЕ ДВОРЫ КОРОНЫ И МЕДНЫЕ СОЛИДЫ ЯНА КАЗИМИРА В КЛАДАХ	168
Serhiy Bielopolski (Ukraina) DWA NOWO ODKRYTE SKARBY MONET Z TERENU LWOWA I OKOLIC	178
Ирина Колобова (Беларусь) МОНЕТА И ДЕНЕЖНЫЙ СЧЁТ ВОСТОЧНОБЕЛОРУССКОГО РЫНКА В ПЕРИОД СЕВЕРНОЙ ВОЙНЫ (1700 – 1721 ГГ.)	184
Эдуардас Ремецас (Литва) ДЕНЕЖНАЯ СТОИМОСТЬ КЛАДОВ, НАЙДЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ ЛИТВЫ	194
Александр В. Бугров (Россия) РЕФОРМА «СВОБОДНОГО РАЗМЕНА» 1862-1863 ГГ.	202
Юлия П. Латушкова (Беларусь) ЗОЛОТО СЛУЦКОГО КЛАДА: ЗАГАДКИ И ГИПОТЕЗЫ	216
Валерий Колесинский (Беларусь) НАДЧЕКАНКИ НА МОНЕТАХ ВОЕННЫХ СОБРАНИЙ ЧАСТЕЙ РУССКОЙ АРМИИ 1874-1914 ГОДОВ НА ПРИМЕРЕ 103 ПЕХОТНОГО ПОЛКА	222
Станисловас Саяускас (Литва) СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ВОЕННЫЕ ДЕНЬГИ	226
Dalia Grimalauskaitė (Литва) ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ В ЛИТВЕ В 1914–1922 ГГ.	238
Inna Krajniewa (Białoruś) NIEMIECKI REŻIM OKUPACYJNY W GRODNIE W CZASIE I WOJNY ŚWIATOWEJ	264
Zbyšek Šustek (Słowacja) PIENIĄDZ PAPIEROWY A SECESJA	272
Viktors Dāboliņš (Latvia) THE BALTIC COIN COLLECTION OF ANTON BUCHHOLTZ AND ITS FATE IN WORLD WAR II	297

Filipow Krzysztof, Kuklik Barbara (Polska) FALERYSTYKA POLSKA NA ZNACZKACH POCZTY OBOZÓW JENIECKICH W NIEMCZECH	302
Witold Garbaczewski (Polska) GODŁA PAŃSTWOWE NA ŚRODKACH PŁATNICZYCH KRAJÓW KOMUNISTYCZNYCH W EUROPIE	310
Igor Grabiński (Ukraina) SYMBOLE UKRAIŃSKIEJ PAŃSTWOWOŚCI NA MONETACH, BANKNOTACH I ZNACZKACH POCZTOWYCH	328
Александр Баюра (Беларусь) ДЕНЕЖНЫЕ СУПРОГАТЫ БЕЛАРУСИ В ПЕРИОД РАСПАДА СССР	338
Stefan Samoila (Romania) POLISH PERSONALITIES REWARDED WITH ROMANIAN MEDALS AND DECORATIONS	343
Ирина Масько (Беларусь) «ГРЮНВАЛЬДСКАЯ БИТВА. 600 ЛЕТ» ИСТОРИЯ ПОБЕДЫ В ПАМЯТНЫХ МОНЕТАХ БЕЛАРУСИ	348
Adam Wojciech Ejsmont (Polska) STREFA EURO JAKO PODMIOT GOSPODARKI ŚWIATOWEJ	352
Henryk Wnorowski (Polska) ROLA ZŁOTA PO KRZYZYSIE ŚWIATOWYM W 2008 ROKU	356
Zbigniew Ejsmont (Polska) WANANIA KURSOWE PLN W DOBIE KRYZYSU	363